

*Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого*

Т. В. Курман

**Сталий розвиток
сільськогосподарського
виробництва:
проблеми правового забезпечення**

Монографія

Харків
«Юрайт»
2018

УДК 349.422.23(477)
ББК 67.9(4УКР)307
К 93

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 5 від 23 листопада 2018 р.)*

Рецензенти:

О. В. Гафурова – доктор юридичних наук, професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В. З. Янчука Національного університету біоресурсів і природокористування України;

П. Ф. Кулинич – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, завідувач сектору проблем аграрного та земельного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Т. Є. Харитоновна – доктор юридичних наук, завідувачка кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Курман Т. В.

К 93 **Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення** : монографія / Т. В. Курман. – Харків : Юрайт, 2018. – 376 с.
ISBN 978-966-7450-09-1

У монографії вирішуються правові проблеми сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Досліджено теоретико-методологічні засади правового регулювання сільськогосподарського виробництва, визначено його поняття й ознаки, розкриваються сутність та ознаки сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як аграрно-правової категорії, зроблено спробу класифікації заходів його забезпечення. Розглянуто теоретико-правові аспекти правового забезпечення сталого розвитку традиційного та альтернативних форм сільськогосподарського виробництва, окреслено проблемні питання у правовому регулюванні органічного сільського господарства, а також у сфері використання біотехнологій в умовах сталого розвитку.

Робота розрахована на вчених-правників, викладачів, аспірантів і студентів юридичних та сільськогосподарських навчальних закладів, політиків, а також усіх, кого цікавлять питання аграрного права.

ISBN 978-966-7450-09-1

УДК 349.422.23(477)

ББК 67.9(4УКР)307

© Т. В. Курман, 2018

© «Юрайт», оформлення, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ..... 5

ПЕРЕДМОВА..... 6

**РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКО-
ГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА**..... 10

1.1. Методологічні підходи до дослідження
правового регулювання сталого розвитку
сільськогосподарського виробництва..... 10

1.2. Сільськогосподарське виробництво
як правова категорія..... 26

1.3. Законодавство, що забезпечує функціонування
сучасного сільськогосподарського виробництва..... 64

1.4. Державна аграрна політика
як основа сталого розвитку
сільськогосподарського виробництва..... 94

**РОЗДІЛ 2.
ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА**..... 138

2.1. Сталий розвиток як загальнонауковий феномен
та як напрям аграрно-правового регулювання..... 138

2.2. Особливості сталого розвитку
сільськогосподарського виробництва
як правової категорії..... 163

2.3. Система заходів забезпечення сталого розвитку
сільськогосподарського виробництва..... 175

РОЗДІЛ 3.	
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТРАДИЦІЙНОГО	
ТА АЛЬТЕРНАТИВНИХ ФОРМ СІЛЬСЬКО-	
ГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА.....	212
3.1. Правове забезпечення сталого розвитку	
традиційного сільськогосподарського виробництва.....	212
3.2. Законодавче забезпечення сталого розвитку	
альтернативних форм сільськогосподарського	
виробництва в галузі рослинництва.....	233
3.3. Правове забезпечення сталого розвитку	
органічного сільськогосподарського виробництва	
в галузі тваринництва.....	270
3.4. Правові засади використання біотехнологій	
в умовах забезпечення сталого розвитку	
сільськогосподарського виробництва.....	286
ВИСНОВКИ.....	311
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	325

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

IFOAM - Міжнародна федерація сільськогосподарського органічного руху (International Federation of Organic Agriculture Movements)

АПК – агропромисловий комплекс

ВВП – внутрішній валовий продукт

ГМО – генетично модифікований організм

ДСТУ – державний стандарт України

ЗМІ – засоби масової інформації

ЄС – Європейський Союз

ППП – публічно-приватне партнерство

ООН – Організація об'єднаних націй

ОСГ – особисті селянські господарства

САП – Спільна аграрна політика

СОТ – Світова організація торгівлі

УКТ ЗЕД – Український класифікатор товарів зовнішньоекономічної діяльності

ФАО (*Food and Agriculture Organization*, FAO) – Продовольча і сільськогосподарська організація ООН

НАССР (*Hazard Analysis and Critical Control Point*) — система аналізу ризиків, небезпечних чинників і контролю критичних точок.

ПЕРЕДМОВА

Понад чверть століття триває реформування відносин в агросфері. Багато чого нового виникло за цей час у сфері сільськогосподарського виробництва: розширився суб'єктний склад сільськогосподарських виробників, зазнали змін відносини у сфері державної аграрної політики, сільськогосподарського землекористування, державного аграрного протекціонізму, засвідчив свою життєздатність такий сектор вітчизняної економіки, як сільське господарство, та ін. Однак, незважаючи на тривалість і масштабність процесів реформування, в агросфері мають місце такі негативні явища, як: занепад сільських територій, подальші деградаційні процеси в соціальній сфері села, міграція, відсутність зайнятості в селах, виснажливе й екологічно не збалансоване використання земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів у процесі сільськогосподарського виробництва, стагнація окремих галузей сільського господарства, особливо галузі тваринництва, тощо. Вирішення названих проблем ще більшої актуальності набуває на фоні прогнозованих продовольчої й екологічної світових криз, а також у зв'язку з асоціацією України до ЄС та її бажанням реалізувати свій експортний потенціал на міжнародному ринку.

Одночасно в сучасних умовах спостерігається загальносвітова тенденція до зміни концепцій і підходів до систем господарювання, в тому числі й у царині сільськогосподарського виробництва. На сьогодні пануючою на світовому рівні виступає концепція сталого розвитку як основа економіки розвитку чи «зеленої» економіки. Такий розвиток стає головним правовим напрямком як міжнародного, так і національного регулювання у всіх сферах життєдіяльності людини.

Забезпечення саме правовими засобами сталого розвитку сільськогосподарського виробництва створить належне підґрунтя для вирішення багатьох вказаних вище проблем. Адже розглядувана концепція, органічно поєднуючи виробничий, екологічний і соціальний аспекти, здатна створити відповідні умови для розв'язання нагальних проблем: а) сучасного сільськогосподарського виробництва, зокрема забезпечення продовольчої безпеки України, конкурентоспроможності вітчизняного сільського господарства, реалізація його потужного експортного потенціалу, підвищення ефективності всіх галузей сільськогосподарського виробництва; б) екологічних, як-то: екологічно збалансоване використання природних ресурсів, відновлення родючості ґрунтів, упровадження і ведення альтернативних форм сільськогосподарського виробництва); в) соціальних, зокрема, гаран-

тування сталого розвитку сільських територій, зайнятості сільського населення, підвищення доходів і соціальних стандартів до рівня європейських та світових та ін. Усе це в цілому дозволить забезпечити реалізацію природного права людини на життя і здоров'я, на безпечне довкілля тощо.

Монографія, що за своєю структурою складається з трьох розділів та одинадцяти підрозділів, присвячена теоретико-методологічним засадам правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Звернення до теоретико-методологічних засад правового регулювання сільгоспвиробництва дозволило сформулювати дефініцію методології аграрно-правових досліджень і визначити методологічні підходи, а також стверджувати, що фундамент концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва становить ідея антропозахисту, а отже й антропологічний підхід. Адже в її основі знаходиться людина, її права на життя і здоров'я, а також аналогічні права її нащадків.

Виробничий аспект сталого розвитку сільськогосподарського виробництва спрямований на реалізацію природного права кожної людини на життя та здоров'я шляхом забезпечення продовольчої безпеки, виробництва сільським господарством достатньої кількості сільськогосподарської продукції належної якості й установленого рівня безпеки.

Екологічний аспект сталого розвитку спрямовано на охорону довкілля, збереження природних ресурсів у процесі сільськогосподарської діяльності, на збереження життєвого простору людини, на захист природи як «колиски» цивілізації.

Соціальний аспект сталого розвитку, у свою чергу, реалізується шляхом забезпечення соціальних прав індивідів, насамперед селян як безпосередніх учасників сільськогосподарського виробництва, чому має сприяти сталий розвиток сільських територій, підвищення соціальних стандартів до рівня європейських і світових, гарантування зайнятості сільського населення, підвищення рівня його життя й доходів та ін.

Концепція сталого розвитку сільськогосподарського виробництва передбачає передусім виробничий аспект, оскільки він спрямований на забезпечення продовольчої безпеки держави й гарантованого Конституцією України природного права кожної людини на достатнє для нормальної життєдіяльності і якісне харчування. Безперечно, саме цей аспект і формує передумови для сталого функціонування решти складників, адже він може дати необхідний поштовх для реалізації

аспекту як соціального, створюючи при цьому можливості для соціального розвитку села й гарантуючи зайнятість сільського населення, так і екологічного, забезпечуючи наявність коштів для придбання новітніх екологічно-спрямованих технологій ведення сільськогосподарського виробництва, мотивацію екологічно збалансованого природокористування, застосування інноваційних агроекологічних заходів та ін.

У дослідженні правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва задіяно: догматичний, аксіологічний, історичний, синергетичний, інституційний, організаційний, порівняльно-правовий, інформаційний, екосистемний та інші методологічні підходи.

У процесі комплексного вивчення теоретико-правових засад сталого розвитку сільськогосподарського виробництва сформульовано поняття таких аграрно-правових категорій, як «сучасне сільськогосподарське виробництво», «агросфера», «селянин», «українська національна ідентичність», «державна аграрна політика», «продовольча безпека», «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва», тощо, а також всебічно проаналізовано чинне аграрне законодавство у вказаних сферах.

У монографії значну увагу приділено розкриттю системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, серед яких виокремлено: організаційно-правові, економіко-господарські, економіко-екологічні, соціально-етичні, інформаційні й освітньо-виховні.

Самостійною складовою частиною монографії є розділ, присвячений теоретичним та правовим питанням забезпечення сталого розвитку традиційного та альтернативних форм сільськогосподарського виробництва. Особливу увагу приділено правовим засадам екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва, а також правовим аспектам ведення такої його альтернативної форми, як органічне сільське господарство. Установлено, проаналізовано і класифіковано чинники, які стримують розвиток органічного сільгоспвиробництва в Україні. У роботі особливу увагу приділено проблемним правовим питанням використання біотехнологій в умовах забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва й застосовано авторський підхід до їх класифікації.

На підставі проведеного дослідження правових засад забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва авторкою опрацьовано й обгрунтовано низку пропозицій з удосконалення чинного аграрного законодавства, зокрема запропоновано авторський

підхід до структури і змісту проектів Законів України «Про сталий розвиток сільських територій», «Про продовольчу безпеку», а також деякі доповнення до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» та ін.

Видання цієї монографії було б неможливим без відчутної підтримки наукового консультанта – доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого М. В. Шульги. Авторка висловлює щирю подяку за детальне вивчення цієї наукової роботи й за надані слушні пропозиції її рецензентам: доктору юридичних наук О. В. Гафуровій; доктору юридичних наук П. Ф. Куличу; доктору юридичних наук Т. Є. Харитоновій. Слова вдячності за підтримку, цінні поради й зауваження, які сприяли підготовці монографії, висловлюю також доктору юридичних наук, професору А. М. Статівці, кандидату юридичних наук, доценту О. М. Туєвій, кандидату юридичних наук, доценту Г. С. Корнієнко, а також усьому колективу кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКО- ГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

1.1. Методологічні підходи до дослідження правового регулювання сталого розвитку сільськогосподарського виробництва

Зміна концепцій і підходів до систем господарювання як в Україні, так і в усьому світі, перехід до концепції сталого розвитку як основи економіки розвитку чи «зеленої» економіки, в тому числі й у сфері сільськогосподарського виробництва, викликає необхідність оновлення й методології аграрно-правових досліджень. Адже до 90-х років ХХ ст. у сільському господарстві України панували монополія державної власності на землю й майно, інтенсивний підхід до ведення сільськогосподарського виробництва, а відносини у сфері ведення останнього розглядалися радянською юриспруденцією через призму колгоспного права.

Здобуття Україною незалежності й перехід до ринкової економіки внесли чимало суттєвих політичних, економічних і соціальних змін. На жаль, аграрна політика й інтенсивні підходи до ведення сільськогосподарського виробництва залишилися майже на тому ж рівні. Останніми роками в цьому секторі спостерігається домінування приватних інтересів, вплив великих агрохолдингів, націленість на отримання мегаприбутків паралельно із зубожінням і вимиранням селянства, з нехтуванням проблемами охорони навколишнього природного середовища.

Як зазначається у спеціальній літературі, основними формами прояву економічних суперечностей аграрного сектору України на сьогодні є: а) бімодельна структура сільського господарства (паралельний розвиток великого товарного виробництва і дрібнотоварного виробництва в ОСГ); б) виснаження агрохолдингами значних земельних площ комерційно привабливими культурами (соняшником, ріпаком тощо); в) товарна, інвестиційна і продовольча кризи; г) інтенсифікація виробничих процесів у сільському господарстві; д) поява на селі посередницьких структур та ін. Основними формами соціальних суперечностей у системі аграрних відносин виступають: зростання рівня

реального і прихованого безробіття, посилення міграційних процесів, депопуляція, демографічна і поселенська криза, погіршення рівня життя й добробуту селян, продовольча бідність на селі тощо¹.

У той же час, перед людством постають такі глобальні проблеми, як продовольча й екологічна, від вирішення яких багато в чому залежить його майбутнє існування. При цьому пріоритетом у розвитку сільського господарства України завжди було й залишається гарантування продовольчої безпеки держави, забезпечення населення достатньою кількістю якісної й безпечної сільгосппродукції, а промисловості – необхідною сировиною. До того ж, як справедливо підкреслюється у спеціальній літературі, Україна належить до числа країн з найвищим рейтингом щодо потенційних резервів аграрного комплексу. Підґрунтям цьому є висока концентрація чорноземів (до 30% світових запасів), вигідне географічне розташування, достатньо розвинена транспортна інфраструктура та ін.² Україна має значний потенціал для того, щоб стати одним зі світових лідерів виробництва зерна та інших видів сільгосппродукції. А належний розвиток сільськогосподарського виробництва на умовах сталості здатен створити передумови для формування агроекологічного іміджу нашої держави, що, у свою чергу, дозволить підвищити конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції національних виробників та аграрного сектору України як на внутрішньому, так і на міжнародному ринках.

Окрім того, є сенс погодитися із думкою П. Ф. Кулинича, що завдяки аграрному сектору відтворюються цінності, які не завжди піддаються кількісному чи вартісному оцінюванню. І хоча ці цінності до сьогодні й не зведені на рівень імперативів суспільного розвитку України, їх благодійний вплив на розвиток аграрної сфери є безсумнівним. Зокрема, аграрний сектор робить значний внесок: а) у збереження живої природи; б) в охорону родючості ґрунтів та земель від негативних явищ природного й техногенного характеру; в) у збереження агроландшафтів та аграрного біорізноманіття; г) у підтримку життєдіяльності на значній території країни, а саме в сільській місцевості; д) у відновлення й підтримку здоров'я людей, е) в розвиток об'єктів рекреації тощо. Вагомість зазначених функцій агросфери є надзвичайно високою. Вони в сукупності виконують свого роду непродо-

¹ Шульга О. А. Суперечності розвитку аграрного сектору сучасної України: специфіка та основні форми прояву. *Економ. теорія та право*. 2017. № 4(31). С. 77-78.

² Щуревич Л. М. Пріоритети аграрної політики України в контексті європейської інтеграції. *Зб. наук. пр. Нац. акад. держ. управління*. 2017. Вип. 2. С. 108.

вольчу «місію» сільськогосподарського виробництва¹. На сьогодні їх значущість мало усвідомлена суспільством, а тому залишається недостатньо врегульованою нормативно.

Викладене вкрай актуалізує необхідність забезпечення в Україні сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, зокрема за допомогою правових засобів. Концепція сталого розвитку, органічно поєднуючи виробничий, екологічний та соціальний аспекти, як вбачається, здатна допомогти вирішити нагальні проблеми сучасного сільгоспвиробництва й забезпечити природні права людини на життя і здоров'я.

Як слушно підкреслює П. М. Рабінович, радикальні зміни, яких зазнали державно-правові явища на межі тисячоліть, зумовили потребу адекватного реагування на них з боку правознавства. При цьому приведення правової науки у відповідність із соціальними реаліями, вимагає її методологічного переозброєння². На важливість посилення методологічної озброєності юридичної науки, відходу її від застарілих наукових догм указує і О. В. Зайчук³. Отже, з метою забезпечення розвитку аграрного права постає потреба в переосмисленні та у визначенні нових методологічних підходів до дослідження й удосконалення правового регулювання відносин у царині забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, тим більше, що останніми роками відмічаються кризові явища в сучасній методології правової доктрини, поширеність наукових робіт суто описового характеру, однією з причин чого є відсутність уявлень про методологічний інструментарій аграрно-правових досліджень. Як зазначає М. І. Козюбра, плідність наукового пізнання і глибина проникнення в сутність досліджуваних явищ і процесів, а, зрештою, і приріст наукових знань значною, а нерідко, й вирішальною мірою залежать від методологічного інструментарію, що використовується науковцями⁴.

У науковій літературі бракує однотайності в підходах до розуміння й визначення сутності методології. Термін «методологія» походить від грецьких слів «*metoges*» – пізнання і «*logos*» – вчення. Іншими словами, методологія – це вчення про методи дослідження, про пра-

вильне мислення при створенні теорії науки¹. У словнику С. І. Ожегова методологію визначено у двох аспектах – як вчення про науковий метод пізнання і як сукупність методів, що застосовуються в окремих науках².

Науковці також не лишили осторонь розкриття важливих питань методології. Цим питанням приділялась увага такими вченими-філософами і правознавцями, як: Ю. О. Баранова³, В. А. Канке, Д. А. Керимов⁴, В. М. Рабінович⁵, Г. І. Рузавін, О. П. Рябчинська⁶, О. В. Сердюк⁷, О. Ф. Скакун⁸, Л. В. Петрова⁹, М. М. Тарасов¹⁰ та ін. Серед правників останніми роками посилилась увага до галузевих методологічних проблем. Однак безпосередньо методології аграрно-правових досліджень присвячено небагато праць, які при цьому є вузько спеціальними й не стосуються проблеми сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Зокрема, можна назвати роботи А. В. Духневича¹¹ й М. М. Чабаненка¹².

Філософською наукою опрацьовано більш широке визначення методології: це філософське вчення про методи пізнання й перетворення дійсності, сукупність підходів, способів, методів, прийомів і проце-

¹ Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. К.: Кондор, 2003. С. 63.

² Ожегов С. И. Словарь русского языка: ок. 57000 сл. 15 изд-е, стереотип. / Под ред. Н. Ю. Шведовой. М.: Рус. яз., 1984. С. 309.

³ Баранова Ю. О. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Одеса, 2015. 24 с.

⁴ Керимов Д. А. Философские проблемы права. М.: Юрид. лит., 1972. 472 с.

⁵ Рабінович П. М. Філософія права: деякі наукознавчі аспекти. *Вісн. Акад. прав. наук України*. Харків, 1997. № 1 (8). С. 36-46.

⁶ Рябчинська О. П. Методологія досліджень проблем кримінального права: постановка проблеми. *Право і безпека*. 2013. № 1. С. 157-163.

⁷ Сердюк О. В. Методологічні дослідження в правознавстві: зміна парадигми. *Актуальні пробл. держави і права*. 2005. Вип. 24. С. 217-224.

⁸ Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. / пер. з рос. Х.: Консум, 2001. С. 13.

⁹ Петрова Л. В. Методологічна роль природного права в сучасному правознавстві. *Вісн. Харків. Нац. ун-ту внутр. справ*. 2001. Вип. 15. С. 58-61.

¹⁰ Тарасов Н. Н. Метод и методологический подход (попытка проблемного анализа). *Правоведение*. 2001. № 1. С. 33-49.

¹¹ Духневич А. В. Організаційно-правове забезпечення реалізації угод СОТ у сільському господарстві України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук, спец. 12.00.06. К., 2017. 36 с.

¹² Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук., спец. 12.00.06. Х., 2016. – 40 с.

¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. К.: Логос, 2011. – С. 89.

² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: посіб. для студ. спец. «Правознавство», вид. 2-ге зі змін. та доп. К.: Атіка, 1994. – С. 150-151.

³ Зайчук О. В. Теорія держави і права. Акад. курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. С. 40.

⁴ Козюбра М. І. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22.

дур, що застосовуються у процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Такою метою в науковому пізнанні виступає отримання істинного наукового знання або побудова наукової теорії та її логічне обґрунтування, досягнення певного ефекту в експерименті чи спостереженні тощо¹.

Як підкреслює О.В. Сердюк, на межі тисячоліть методологія правової науки зазнала істотних змін як у своїй проблематиці, так і в розумінні предмета, завдань, світоглядних засад. По-перше, поступово переборюється позитивістське за своїми установками уявлення про об'єкт методологічного знання. По-друге, сучасна методологія не обмежується проблемою методу, тобто чисто інструментальною стороною наукової діяльності. Вона органічно включає в коло своїх інтересів проблематику, яка раніше виводилася за рамки спеціальних наук: питання епістемології (знання, пізнання), а в певному – відношенні й онтологічну проблематику. По-третє, сучасна методологія правової науки орієнтована на пізнання реальних теоретико-пізнавальних проблем, що складаються в окремих сферах правового знання й у правовій науці в цілому².

На думку Д. А. Керимова, методологія права становить собою загальнонауковий феномен, що поєднує всю сукупність принципів, засобів і методів пізнання (світогляд, філософські методи пізнання і вчення про них, загальні й частково наукові поняття і методи), вироблених усіма суспільними науками, в тому числі й комплексом юридичних наук, і застосовуваних у процесі пізнання специфіки правової дійсності, її практичного перетворення³. Цілком обґрунтованим вбачається й заклик ученого про те, що час, нарешті, зрозуміти, що смисл розроблення методологічних проблем правознавства полягає не тільки в самопізнанні цієї науки, в підвищенні культури правового мислення, а й в озброєнні майбутніх наукових досліджень потужним пізнавальним інструментарієм, який дозволяє проникнути в глибинні, ще не звідані пласти правової реальності⁴.

М. Кельман виходить з того, що методологію сучасного правознавства можна визначити як вчення про структуру, логічну організацію,

принципи, методи, засоби й форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним державно-правових явищ¹.

Авторами навчального посібника «Філософія права» за редакцією О. Г. Данильяна методологія права у власному розумінні розглядається як найбільш загальний, філософський рівень правознавства – методологія філософії права. Вона становить собою систематизовану сукупність пізнавальних засобів, що дозволяють досліджувати багатогранну правову реальність у її різноманітних зв'язках з іншими сферами громадського життя, а також теоретичний аналіз (рефлексію) цих засобів².

Дещо по-іншому підходять до тлумачення методології вчені-правознавці. На думку О. Ф. Скакун, методологія (вчення про методи) — це система певних теоретичних принципів, логічних прийомів, конкретних засобів дослідження предмета науки. При цьому методи науки теорії держави і права поділяються на загальні, окремі (конкретні) і спеціальні.

Загальним методом вчена вважає метод філософської діалектики (матеріалістичної та ідеалістичної). Він полягає в певному підході до вивчення держави і права, який ґрунтується на загальних закономірних зв'язках розвитку буття і свідомості. До основних окремих (конкретних) методів О. Ф. Скакун відносить:

- формально догматичний (юридико-технічний), що припускає вивчення права як такого, в «чистому вигляді», поза зв'язку з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами;
- соціологічний, який полягає в дослідженні права не на рівні абстрактних категорій, а на підставі конкретних соціальних фактів. Цей метод містить у собі такі засоби, як аналіз статистичних даних і різного роду документів, соціально-правовий експеримент, опитування населення та ін.;
- статистичний, що використовується для встановлення статистичних даних про предмет вивчення;
- конкретно-історичний, який допомагає вивчити специфіку державно-правового явища конкретного історичного періоду, простежити динаміку його розвитку;
- порівняльно-правовий, що припускає зіставлення юридичних понять, явищ та процесів і виявлення між ними схожості й відмінностей.

¹ Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 42.

² Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Х.: Право, 2009. С. 29.

¹ Філософський енциклопедичний словник / ред. кол.: В.І. Шинкарук (гол. ред. кол.) та ін. К.: Абрис, 2002. С. 374.

² Сердюк О. В. Методологічні дослідження в правознавстві: зміна парадигми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 24. С. 223-224.

³ Керимов Д. А. Методологія права (предмет, функції, проблеми філософії права): моногр. М.: Аванта+, 2000. С. 52.

⁴ Керимов Д. А. Методологія права (предмет, функції, проблеми філософії права): моногр. М.: Аванта+, 2001. С. 528.

Спеціальні методи ґрунтуються на досягненнях суспільних і технічних наук; це математичний; кібернетичний; психологічний та інші методи. З метою різнобічного пізнання держави і права, вважає О. Ф. Скакун, слід користуватися зазначеними методами в сукупності¹.

Позиція О. В. Петришина в цьому питанні полягає в тому, що методологія відображає певний кут зору на предметне поле дослідження, який висвітлює увесь процес досягнення наукового результату, передбачає використання відповідних засобів, прийомів і способів пізнання².

Н. О. Багай пропонує методологію юридичної науки розглядати у двох аспектах: по-перше, як систему певних її елементів, тобто з точки зору її внутрішньої побудови, зумовленої предметом юридичної науки і пристосованої до нього. У цьому розумінні методологія як система є впорядкованою сукупністю, комплексом пізнавальних і дослідницьких засобів – певних теоретичних принципів і підходів, методів і способів пізнання й дослідження державно-правових явищ; по-друге, як елемент іншої системи, тобто, надсистеми, якою є юридична наука. Тут методологія становить собою сукупність знань, учення (теорію) про пізнавальні й дослідницькі засоби юридичної науки та їх застосування. За такого погляду, вважає Н. О. Багай, методологія є складником юридичної науки, що належить до її теоретичної частини³. У цілому ж варто погодитися з думкою дослідниці.

Іншу точку зору на методологію аграрно-правової науки висловлює М. М. Чабаненко. Він тлумачить її як пізнавальний процес аграрно-правової науки, як систему світоглядних принципів, керівну ідею логічних прийомів і засобів, що виявляють себе у процесі дослідження аграрного права, а також обґрунтування такої ідеї⁴. Важко погодитися з ученим стосовно того, методологія – це лише система принципів і керівних ідей, бо це поняття є значно ширшим, оскільки включає в себе, окрім світоглядних принципів та основоположних ідей, ще й методи, засоби й форми дослідницької, пізнавальної діяльності. Науковець надає визначення методології аграрного права також як конкретно-правової науки, як деяке синтетичне знання, яке є опосередковуючою ланкою між загальною філософією, теорією права і певним аспектом філософії

права, що полягає в ґносеологічному аналізі основ аграрно-правової теорії (науки), якою є система аграрного права¹.

Як вбачається, під методологією аграрно-правових досліджень слід розуміти вчення про інструментарій пізнавально-дослідницької діяльності в аграрно-правовій науці, який включає в себе принципи, методи, форми, підходи й засоби, а також про його застосування дослідником.

У спеціальній юридичній літературі справедливо зазначається, що значення концепції сталого розвитку для права (в тому числі й аграрного) знаходить свій прояв як у реалізації методологічного підходу – при прогнозуванні і плануванні соціально-економічного розвитку, де обов'язковим є врахування правових екологічних вимог, так і в тому, що вона становить собою інструментарій, за наявності якого рішення про розвиток може бути прийнятим лише за умови врахування екологічних (агроекологічних) вимог². При цьому, звичайно, реальний сталий розвиток залежатиме від якості правових норм, які регулюють указані відносини.

Структурно у методології аграрно-правових досліджень можна традиційно виділити філософський, загальнонауковий і спеціально-науковий (спеціально-юридичний) рівні. Як зазначає Г. З. Огнев'юк, методологія завжди залишається в полі уваги дослідника. Після обрання й застосування загально і спеціальних наукових методів дослідження він має обрати для себе ті з них, які найбільш тісно пов'язані з досягненням бажаного результату³. Обраний ним метод як основний демонструє підхід, який застосовуватиметься для вирішення поставленого завдання. У дослідженні правової визначеності, на думку вченої, основним слід вважати філософсько-антропологічний підхід⁴.

Поняття «методологічний підхід» не є синонімом терміна «метод»; скоріше це сукупність методів, що можуть застосовуватися кумулятивно (в сукупності), послідовно або альтернативно при дослідженні

¹ Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 40.

² Бринчук М.М., Ма Сянь. Концепция устойчивого развития как методологическая основа предупреждения экологического вреда. *Влияние межгосударственных интеграционных процессов на развитие аграрного, экологического, природоресурсного и энергетического права*: тез. докл. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 26-27 апреля 2018 г.) / отв. ред. Т. И. Макарова. Минск: БГУ, 2018. С. 17.

³ Огнев'юк Г.З. Методологічні підходи у дослідженні правової дійсності. *Держава і право*. 2017. № 78. С. 5.

⁴ Огнев'юк Г. З. Методологічні підходи у дослідженні правової дійсності. *Держава і право*. 2017. № 78. С. 11-12.

¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. / пер. з рос. Х.: Консум, 2001. С. 13.

² Петришин О. В. Теорія держави і права: підруч. Х.: Право, 2014. С. 32.

³ Багай Н. О. Розвиток науки аграрного права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. – Л., 2002. – С. 22-30.

⁴ Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 33.

конкретного наукового питання, у нашому випадку – правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Як слушно зазначає Є. В. Ушаков, термін «підхід» указує на наявність альтернативи й виключає єдино правильну методологію, адже в межах одного підходу може використовуватися сукупність методів¹. С. К. Бостан під методологічним підходом пропонує розуміти світоглядно-змістовний метод, тобто сукупність інструментальних засобів, об'єднаних під егідою одного провідного методу, за допомогою яких здійснюється пізнання того чи іншого явища².

Переходячи до розгляду методологічних підходів до правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, треба звернути увагу на наступне. Як справедливо підкреслюється в спеціальних наукових джерелах, необхідною умовою при вирішенні конкретних завдань сталого розвитку біосфери (відповідно, й виду *homo sapiens* як її складника) є підпорядкованість законів розвитку суспільства, а значить і права, законам розвитку біосфери³. На нашу думку, наведене положення може стати загальнонауковим методологічним підходом у вирішенні такої наукової проблеми, як правове забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. На підтвердження зазначеного можна навести й вислів О. М. Костенка, що «правознавство лише тоді стає справді наукою, коли визнає, що право є витвором не тільки людей, а й природи»⁴.

Можна впевнено стверджувати, що в основу розглядуваної нами концепції сталого розвитку покладено ідею антропозахисту, оскільки в її основі знаходиться людина, її права на життя і здоров'я, як і аналогічні права її нащадків. Дане положення підтримується і у спеціальній літературі. Як підкреслює, О. В. Мерзлов, сталий розвиток – це такий розвиток, у центрі якого знаходиться людина, при цьому він орієнтований як на реалізацію її прав і на гарантування зайнятості, так і на збереження довкілля⁵.

¹ Ушаков Е. В. Введение в философию и методологию науки: учебник. М.: Экзамен, 2005. С. 58.

² Бостан С. К. «Методологічний підхід» в структурі методології юридичної науки. *Актуальні питання публічного та приватного права*: тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 3 жовтня 2012 р.) – Запоріжжя: КПУ, 2012. С. 28-29.

³ Пегов С. А. Устойчивое развитие биосферы. *Вестн. Российской акад. наук*. 2007. Т. 77. № 12. С. 1074.

⁴ Костенко О. М. Людський фактор у праві (дослідження з позиції соціального натуралізму). *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2005. № 3. С. 21.

⁵ Мерзлов А. В. Введение в устойчивое развитие сельских территорий: важнейшие понятия и теоретические основы: сер. учеб. пособ. / А. В. Мерзлов, М. Р. Садыков, В. П. Чайка и др. М.: [Б.и.], 2012. С. 9.

Дійсно, концепція сталого розвитку створена заради людини, присвячена їй та її правам, а тому й реалізовувати її теж повинна людина. Виробничий аспект сталого розвитку сільськогосподарського виробництва спрямований на реалізацію природного права кожного індивіда на життя і здоров'я шляхом забезпечення продовольчої безпеки, виробництва сільським господарством достатньої кількості сільськогосподарської продукції належної якості й установленого рівня безпеки. Екологічний аспект сталого розвитку сільськогосподарського виробництва спрямовано на охорону та збереження довкілля і природних ресурсів у процесі сільськогосподарської діяльності, на збереження життєвого простору людини, на захист природи як «коліски» цивілізації. У свою чергу, соціальний аспект сталого розвитку реалізується шляхом забезпечення соціальних прав індивідів, насамперед селян як безпосередніх учасників сільськогосподарського виробництва, чому має сприяти сталий розвиток сільських територій, підвищення соціальних стандартів до рівня європейських і світових, гарантування зайнятості сільського населення, підвищення рівня його життя й доходів та ін.

При цьому, як вбачається, у концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва за основу потрібно брати насамперед виробничий аспект, адже саме він спрямований на забезпечення продовольчої безпеки держави й гарантованого Конституцією України природного права кожної людини на достатнє для нормальної життєдіяльності і якісне харчування. Саме цей аспект і формує передумови для сталого функціонування решти складників, оскільки він може дати необхідний поштовх для реалізації як аспекту соціального, створюючи при цьому можливості для соціального розвитку села й гарантуючи зайнятість сільського населення, підвищення рівня його доходів та життя, так і екологічного, забезпечуючи наявність у сільгоспвиробника матеріальних ресурсів і коштів для придбання й запровадження новітніх екологічно-спрямованих, безпечних технологій ведення сільськогосподарського виробництва, на мотивацію екологічно збалансованого використання природних ресурсів, необхідних для такого виробництва, на застосування агроекологічних заходів, удосконалення систем контролю, попередження екологічних катастроф тощо.

Наведену тези підтримують також представники економічної науки, зазначаючи, що забезпечення продовольчої безпеки й ефективності сільськогосподарського виробництва стає запорукою підвищення рівня життя населення в умовах євроінтеграції¹, а економічне зростан-

¹ Щуревич Л. М. Пріоритети аграрної політики України в контексті європейської інтеграції. *Збірн. наук. пр. НАДУ*. 2017. Вип. 2. С. 106.

ня має супроводжуватися адекватними соціальними перетвореннями і сприяти вирішенню проблем підвищення якості навколишнього природного середовища¹.

Зазначена ідея реалізується у царині правового регулювання через антропологічний підхід, сутність якого доволі розгорнуто сформулював Б. Т. Григор'ян. Учений назвав цей підхід: а) спробою визначити основи і сфери «власне людського» буття, індивідуальності людини, її суб'єктивно-творчих можливостей; б) спробою зробити людину «мірою всіх речей», з неї й через неї пояснити як її власну природу, так і сенс і значення навколишнього світу; в) прагненням виділити спеціальним предметом філософського пізнання окремого індивіда в найрізноманітніших вимірах, що характеризують природу людини у специфічних якостях². З погляду Д. А. Гудими, філософський антропологічний підхід – це світоглядна аксіоматична ідея про найвищу цінність біосоціального індивіда. Ця ідея має світоглядний характер, оскільки в ній відображається уявлення про світ і місце людини у ньому³. На набрання поступової ваги антропологічно-орієнтованими концепціями вказує також В. В. Костицький⁴.

Значна частина сучасних науково-правових досліджень у сфері антропозахисту належить В. І. Андрейцеву, який з наукових і методологічних позицій обґрунтовує наявність антропозахисного права як вагомого складника права екологічної безпеки, екологічного права в цілому та системи права України взагалі. Приписи антропозахисту, на його думку, містяться не лише в екологічному праві, а й у системі права України в цілому, як комплексному правовому утворенні, що є принципово важливим науковим положенням в цій частині правового регулювання України, що в своїй основі ґрунтується на природному праві людини на здоров'я і життя, які ма-

ють гарантуватися кожному в Україні, як найвищі соціальні цінності (ст. 3 Конституції України)¹.

Підтримуючи думку В. І. Андрейцева, можемо констатувати, що приписи антропозахисту притаманні й аграрному праву, як важливному складнику системи права України. Адже саме у сфері аграрно-правового регулювання забезпечується природне право кожного індивіда на життя і здоров'я, зокрема, в частині права на достатнє, безпечне і якісне харчування для підтримання нормальної життєдіяльності². Розвиваючи цю тезу, можемо констатувати явне розширення функціонального складника аграрного права, яке в сучасних умовах поряд з такими традиційними, суто юридичними функціями, як-то: регулятивна, охоронна й виховна, покликано виконувати й антропозахисну й гуманістичну функції.

До складу предмета антропозахисного права (антропоохоронного, права екологічної безпеки³) А. С. Євстігнєєв⁴ пропонує включати відносини щодо: а) реалізації права на екологічну безпеку, передбаченого ст. 50 Основного Закону і ст. 9 базового закону; б) здійснення управління у сфері забезпечення екологічної безпеки; в) запобігання надзвичайним ситуаціям техногенного й природного характеру та реагування на них, а також ліквідації їх наслідків і захисту постраждалих від них осіб; г) забезпечення екологічної безпеки в окремих сферах діяльності (у промисловості й на транспорті, у сільському господарстві, у сфері використання ядерної енергії, при виробництві й поширенні харчових продуктів і лікарських засобів, при поводженні з генетично модифікованими організмами та відходами, а також у діяльності Збройних Сил України). Не можна погодитися з такою трактовкою предмета антропозахисного права. Як для права екологічної безпеки, то зазначене є за обсягом дійсно правильним та достатнім. Але все ж таки вбачається необґрунтованим ототожнення права екологічної безпеки з антропозахисним правом. На наше переконання, предмет

¹ Шубравська О. В. Сталий економічний розвиток: поняття і напрям досліджень. *Економіка України*. 2005. № 1. С. 36.

² Григор'ян Б. Т. *Философская антропология: критический очерк*. М.: Мысль, 1982. С. 7.

³ Гудима Д. А. *Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. Пробл. філософії права*. К.; Чернівці: Рута, 2003. Т. 1. С. 122.

⁴ Костицький В. В. *Екологічна сутність сучасної соціальної правової держави. Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди відзнач. 25-річчя навч.-наук. Юрид. ін-ту Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.) / відп. ред.: Н. Р. Кобецька, Н. О. Багай, В. Г. Мороз. – Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. С. 23.

¹ Андрейцев В. І. Антропозахист – соціально-екологічний імператив розвитку екологічних правідносин у процесі євроінтеграції. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних праввідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. С. 11, 12.

² Курман Т. В. Питання методології дослідження правових засад сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Право і суспільство*. 2018. № 5. С. 135.

³ Андрейцев В. І. *Право екологічної безпеки: навч. та наук.-практ. посіб.* К.: Знання-Прес, 2002. 331 с.

⁴ Євстігнєєв А. С. *Екологічна безпека спеціального природокористування в Україні в контексті сталого розвитку: теоретико-правові аспекти*: моногр. К., 2018. С. 60.

антропозахисного права – це набагато ширша й об'ємніша правова конструкція, обов'язковим елементом якої мають виступати відносно щодо забезпечення прав людини на безпечне, якісне й достатнє для нормальної життєдіяльності харчування, бо інакше, антропозахисне право не гарантуватиме такого основного природного права людини, як право на належне харчування задля забезпечення права на життя.

З огляду на викладене треба зауважити, що в основу методології дослідження правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва має бути покладено *антропологічний підхід*, а сама методологія повинна мати антропоцентричний і гуманістичний характер. Адже, як справедливо зазначається у спеціальній літературі, на сучасному етапі однією з головних ознак методології права є, зокрема, прагнення спрямувати відповідні наукові дослідження саме на людину, її права й інтереси, а також на гуманізацію українського конституціоналізму¹.

Звичайно, лише антропологічним підходом розглядувана методологія не повинна обмежуватись. Дійсно, зазначений підхід у дослідженні правових засад забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, безумовно, має бути обраний основним, однак для повноти дослідження він повинен бути органічно доповнений іншими. Тут є сенс погодитися з позицією М. С. Кельмана, що методологію сучасного правознавства недоречно характеризувати лише на підставі одного домінуючого в дослідницькій сфері підходу. Адже поступове розширення предметної сфери, наукового інтересу, поява нових, так би мовити, «онтологій» права уможлиблюють використання певних комбінацій різних методологічних підходів². Так само, як і на думку А. І. Демидова, неможливо здійснити інтерпретацію правової реальності в межах якогось одного методу³.

З урахуванням викладеного, вважаємо, що при дослідженні правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва доцільно також використовувати догматичний, аксіологічний, історичний, синергетичний, інституційний, організаційний, порівняльно-правовий, інформаційний, екосистемний та інші методологічні підходи. Це обумовлюється складністю самої конструкції «сталий

розвиток сільськогосподарського виробництва», комплексністю відносин, що виникають при його запровадженні, потребують правової регламентації й підлягають дослідженню. Що ж стосується перелічених підходів, то кожен з них виконує свою роль у розкритті питань правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, а саме:

- догматичний стає в нагоді при дослідженні права у вказаній сфері, як такого;
- аксіологічний використовується з метою з'ясування цінності категорії «сталий розвиток», прав людини, які нею забезпечуються, а також для оцінювання результатів упровадження концепції сталості у сферу сільськогосподарського виробництва;
- історичний дозволяє простежити еволюцію виникнення конструкції «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва», динаміку й перспективи її розвитку;
- інституційний задіюється при дослідженні різноманітних інституцій забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва;
- за допомогою організаційного здійснюється розробка заходів і засобів забезпечення такого розвитку;
- порівняльно-правовий припускає зіставлення юридичних понять «сталий розвиток сільських територій» і «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва» як явищ загального і часткового характеру, виявлення між ними схожості й відмінностей, порівняння правового регулювання відносин у вказаній сфері відповідно до законодавства України та інших держав світу та ін.

Певною новелою методології сучасних аграрно-правових досліджень виступає синергетичний підхід. Синергетизм – це природна основа, що зумовлює здатність окремих частин природи до злагодженої поведінки (дії), до об'єднання окремих елементів природи і світу в цілісні системи¹. Наприклад, у сільському господарстві широко застосовується синергетизм технічних процесів², на якому засновані технології сівозмін. Суть сівозміни полягає в чергуванні різних культур у часі і просторі, що забезпечує більш сприятливі умови для загального росту й розвитку рослин, підвищення їх врожайності і якості врожаю без додаткових витрат на добрива, зрошення й обробіток посівів. Зокрема, висіяти ріпак на одному й тому ж самому полі можна лише раз

¹ Берзанюк Я. Методологія проведення наукових досліджень у сфері конституційного права на сучасному етапі: визначення основних завдань. *Право України*. 2014. № 11. С. 139.

² Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 37.

³ Демидов А. И. О методологической ситуации в правоведении. *Правоведение*. 2001. № 4. С. 17-22.

¹ Мельник Л. Г. Экономика развития: учебник. Сумы: Университет. кн., 2013. С. 179.

² Мельник Л. Г. Экономика развития: учебник. Сумы: Университет. кн., 2013. С. 195.

у три роки – інакше виробник одержить низькі врожаї й виснажені ґрунти¹. Адже відомо, що всі сільськогосподарські культури, з одного боку, по-різному впливають на склад і структуру ґрунтів, а з другого, потребують з ґрунтів різних поживних речовин. Таким чином, кожна культура збіднює ґрунти для власного росту, але при цьому і збагачує їх для росту інших культур. Правильний підбір вирощуваних спільно сільськогосподарських культур може підсилити їх продуктивність, регулювати процес їх росту і навіть зменшити вплив бур'янів.

У концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва особливого значення набуває еколого-економічний синергетизм, зумовлений різним ступенем сумісності природних чинників і різноманітних видів економічної діяльності людини. У спеціальній літературі виділяють наступні напрямки максимізації позитивних ефектів, обумовлених цим видом синергетизму, зокрема, оптимальне поєднання:

а) особливостей природних факторів і видів діяльності людини у просторі (наприклад, вибір оптимальних методів землекористування для різних видів рельєфу місцевості (регламентація сільськогосподарських робіт на схилах земель), застосування спеціального режиму природокористування на територіях, що підлягають консервації);

б) особливостей природних факторів і видів діяльності людини в часі (приміром, урахування сезонності сільськогосподарського виробництва);

в) видів діяльності людини з відновлювальним потенціалом природних ресурсів відповідно до темпів їх відновлення;

г) видів діяльності людини з різноманітним їх впливом на природне середовище (так, бджільництво, окрім суто товарного напрямку – виробництва меду, воску, прополісу та інших продуктів бджільництва, забезпечує значне підвищення врожайності сільськогосподарських ентомофільних рослин за рахунок їх запилення бджолами; це так званий «запилювальний» напрямок. Ці ефекти бджільництва в декілька разів перевищують економічний результат від власного виробництва)².

Таким чином, синергетичний підхід зумовлює дослідження виробничого, соціального й екологічного аспектів сталого розвитку сільсь-

когосподарського виробництва в системі та взаємодії. Адже людина, як частина природи, у процесі своєї діяльності не повинна завдавати непоправної шкоди природі, знищуючи цим саму себе. Відмовитися від використання природних ресурсів вона також не в змозі, оскільки сільськогосподарське виробництво безпосередньо пов'язано із використанням земель, вод, лісів тощо і при цьому воно забезпечує людину продуктами харчування, необхідними для її нормальної життєдіяльності. Одночасно людина як частина соціуму, існувати поза його межами також не здатна. Отже, виробляючи сільськогосподарську продукцію, вона має спрямовувати частину цієї продукції й доходів від її реалізації на розвиток суспільства й соціальної сфери.

Згадаймо і про екосистемний підхід, який теж належить застосовувати при дослідженні правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Як переконує О. О. Веклич, у широкому розумінні зазначений підхід є методологічним фундаментом багатьох напрямів у науці та практиці, який дозволяє шляхом дослідження соціоприродної цілісності визначити й загальні зміни в ньому за будь-якого впливу на його компоненти, й генезу з усіма зв'язками цих компонентів та об'єктів, а також передбачити не тільки прямі, а й опосередковані наслідки впливу людини на природні об'єкти. Розглядаючи екосистемний підхід у вузькому значенні, вчена підкреслює його конкретно-прикладний характер при застосуванні в тій чи іншій галузі суспільних наук (в тому числі, юридичних), який визначає стратегію системного пізнання досліджуваного об'єкта, розуміння й вибір способів і методів вирішення цільових завдань з урахуванням існування взаємозумовленості та єдності цього об'єкта з екологічними факторами¹.

З огляду на вказане вважаємо, що управління агроекосистемами у процесі сільськогосподарського виробництва має адаптувати наявний інструментарій форм, методів, засобів і механізмів, з одного боку, до збалансування параметрів існуючих агроекосистем, а з другого – до узгодження інтересів суб'єктів аграрного господарювання стосовно характеру використання земель сільськогосподарського призначення, водних об'єктів, лісів та інших природних ресурсів для обмеження їх негативного впливу на агроекосистеми, збереження й підвищення якості природних ресурсів, зменшення забруднення довкілля тощо. Це, як зауважує О. О. Веклич, надасть можливості отримати значні економічні вигоди як на макро-, так і на мікрорівні². При цьому саме

¹ Коваленко Т. О. Охорона земель при вирощуванні сільськогосподарських культур для виробництва біопалива: дефекти правового регулювання. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*: серія «Право» / голова ред. кол. Д.О. Мельничук. К., 2010. Вип. 156. С. 143-144.

² Мельник Л. Г. Экономика развития: учебник. Сумы: Университет. кн., 2013. С. 197.

¹ Веклич О. О. Сутність і зміст концепту «екосистемний підхід» в економічній науці. *Економіка України*. 2017. № 12 (673). С. 56.

² Веклич О. О. Сутність і зміст концепту «екосистемний підхід» в економічній науці. *Економіка України*. 2017. № 12 (673). С. 63.

екосистемний підхід належить застосовувати при оцінці впливу сільськогосподарської діяльності на довкілля, при проведенні екологічного аудиту, в процесі екологічного менеджменту і при здійсненні інших еколого-економічних заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, про що йтиметься в подальшому.

Тож перед аграрно-правовою наукою постає складне завдання: розробити й запропонувати такий правовий механізм забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, який закріпив би органічне й оптимальне поєднання виробництва сільгосппродукції з екологічно збалансованим природокористуванням і сталим розвитком соціальної сфери села. У зв'язку з викладеним у контексті наукового інтересу вбачається актуальним всебічне дослідження правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як при веденні традиційної, так і альтернативних його форм. Доцільно також з'ясувати питання стосовно агросфери, сучасного сільськогосподарського виробництва та його альтернативних форм, державної аграрної політики в умовах глобалізації та євроінтеграції, продовольчої безпеки, правового статусу селян як безпосередніх учасників аграрних відносин у царині цього виробництва, можливостей використання біотехнологій за умов сталого розвитку агросфери, а також розвитку законодавства в цих сферах. На наше переконання, аграрно-правова наука повинна запропонувати нові, інноваційні підходи до вирішення цієї суспільно і глобально значимої проблеми, пошук яких варто розпочати з формулювання принципово нових категорій аграрного права й удосконалення існуючих, які поки що недостатньо опрацьовані аграрно-правовою наукою, відповідно до розвитку сучасних аграрних відносин.

1.2. Сільськогосподарське виробництво як правова категорія

Розвиток конкурентоспроможного сталого сільськогосподарського виробництва в комплексному поєднанні з розбудовою сучасних сприятливих умов для розвитку сільських територій є національним пріоритетом України. Однією зі стратегічних цілей державної аграрної політики згідно зі ст. 2 Закону України від 18 жовтня 2005р. за № 2982 –IV «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»¹ проголошено перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зов-

нішньому ринках сектор економіки держави. Надзвичайно важливим вбачається формування послідовного, цілеспрямованого й ефективного законодавства, спрямованого на врегулювання відносин у галузі сільського господарства, яке не лише відповідало б взятому курсу на подальше реформування аграрних відносин, а й виступало б стимулюючим чинником для забезпечення сталого розвитку сільгоспвиробництва.

Сучасна проблема забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва є комплексною й багатогранною. Її виникнення зумовлено низкою чинників, серед яких можна виділити:

- політичні, зокрема, непродумане й невиважене проведення аграрної та земельної реформ, у перебігу яких відбувалася реалізація економічних, соціальних та інших перетворень, які не забезпечували прогресивного розвитку сільгоспвиробництва й сільських територій;
- земельні, що поєднують подрібнення (парцеляцію) земельних ділянок сільськогосподарського призначення з одночасними процесами збільшення аграрно-орендних земельних володінь окремих осіб;
- економічні, які полягають у погіршенні фінансового становища й умов ведення виробничо-господарської діяльності дрібних і середніх сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств поряд з розвитком і поширенням аграрних холдингових компаній, зацікавлених лише в досягненні підприємницьких цілей і байдужих до проблем розвитку соціальної сфери села, збереження стану природно-ресурсного потенціалу тощо;
- податкові, за яких спостерігається зростання податкового тягаря на сільськогосподарських товаровиробників у зв'язку із скасуванням фіксованого сільськогосподарського податку, змінами у сплаті податку на додану вартість та ін.;
- екологічні, що становлять собою виснажливе використання природних ресурсів (земель, вод, лісів) у процесі сільськогосподарського виробництва й зумовлюють погіршення їх якості;
- соціальні, як-то: занепад соціальної інфраструктури села, бідність, безробіття й міграція сільського населення, демографічна криза на селі та ін.

Сільськогосподарське виробництво вважається стратегічно важливим видом діяльності, оскільки його ефективність гарантує продовольчу безпеку держави і благополуччя її населення. Більше того, як слушно зазначається в юридичній літературі¹, сільське господарство

¹ Полохович Л. І. Організаційно-правові питання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції у контексті вимог СОТ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. С. 1.

України, маючи вагомий ресурсний потенціал, має змогу пом'якшити вплив світової продовольчої кризи на якість життя людства загалом і, зокрема, на ситуацію з голодом у країнах, що розвиваються. На сьогодні вітчизняне сільське господарство, підтвердивши свою життєздатність навіть в умовах ведення на території України бойових дій, забезпечує майже 15% ВВП держави й понад 40% її експорту¹.

А взагалі-то, сільськогосподарське виробництво є одним з найдавніших видів людської діяльності, що виникло з прирученням тварин і вирощуванням рослин не менше 10 тисяч років тому. Наприклад, у Давньому Китаї рис і просо були одомашнені ще у 8000 р. до н.е.² Проте історія правової регламентації відносин у вказаній галузі розпочала свій розвиток значно пізніше. Зокрема, аграрні відносини в сільськогосподарському виробництві за часів Російської імперії регулювалися земельним і селянським правом. Пізніше, за часів існування Радянського Союзу, у 20-30-х роках ХХ ст. вказані відносини регламентувались двома галузями права – земельним і кооперативним, у 30-38 роки – земельно-колгоспним правом, а з 1938 р. – колгоспним правом³. Надалі, з 60-х років регулятором вказаних суспільних відносин стало сільськогосподарське право, а з 90-х років – аграрне право.

Зауважимо, що категорія «сільськогосподарське виробництво» на всіх етапах розвитку аграрно-правової науки привертала увагу науковців. Дослідженню окремих питань ведення, зокрема, колгоспного сільськогосподарського виробництва у СРСР присвячено праці таких учених, як Ц. В. Бичкова⁴, Ю.О. Вовк, М. А. Григорович⁵, І. Ф. Казьмін⁶, А. М. Каландадзе, В. К. Попов⁷, Н. В. Пухонта⁸, В. І. Сем-

чик¹, Н. І. Ядевич², В. З. Янчук³ та ін. Так, на думку А. М. Каландадзе, головним стрижнем, навколо якого концентрується багатогранна діяльність колгоспу, було сільськогосподарське виробництво⁴. І. Ф. Казьмін свого часу дослідив ефективність законодавства при інтенсифікації і спеціалізації колгоспного виробництва. Разом із тим, вказані дослідження провадилися за умов планової економіки й адміністративно-командної системи ведення сільгоспвиробництва. З виникненням нових політико-економічних умов, з розвитком ринкових відносин і зі вступом держави до СОТ видозмінюються й підходи до розуміння й тлумачення категорії «сільськогосподарське виробництво».

Однак і на сучасному етапі розвитку аграрно-правової науки питання щодо поняття сучасного сільськогосподарського виробництва як аграрно-правової категорії залишається вельми актуальним. Адже, незважаючи на суттєве значення сільгоспвиробництва для забезпечення продовольчої безпеки держави, для реалізації її експортного потенціалу й розвитку сільських територій, до сьогодення так і не існує законодавчої дефініції «сільськогосподарське виробництво», як і його співвідношення з категоріями «аграрне виробництво», «виробництво сільськогосподарської продукції» та ін. Недостатньо досліджені ці питання й наукою аграрного права.

Явний брак чіткого законодавчого закріплення й недостатнє наукове дослідження поняття сучасного сільськогосподарського виробництва зумовлює необхідність з'ясування ознак та формулювання на їх підставі дефініції вказаної категорії. «Дефініція» (від лат. definition – визначення) – це визначення якого-небудь поняття, що відображає його істотні ознаки⁵. Головні функції дефініцій, як підкреслює А. В. Баранов, полягають у тому, що вони: (а) роз'яснюють зміст і значення термінів; (б) уточнюють значення термінів, які вживаються у нормативно-правових актах; (в) акцентують увагу на специфічних оз-

¹ Щуревич Л. М. Пріоритети аграрної політики України в контексті європейської інтеграції. *Зб. наук. пр. Нац. акад. держ. управління*. 2017. Вип. 2. С. 106.

² Сельское хозяйство: Википедия. URL: <http://ru.m.wikipedia.org> (дата звернення: 28.08.2017).

³ Див.: Еркінбаева Л. К. Аграрные правоотношения в Республике Казахстан: дис. ... д-ра юрид. наук. Алматы, 2008. С. 68.

⁴ Бичкова Ц. В., Мунтян В. Л. Правові питання діяльності міжколгоспних об'єднань. К.: Наук. думка, 1961. 96 с.

⁵ Григорович М. А. Правовое регулирование деятельности колхоза по управлению производством и социальными процессами. Минск: Беларусь, 1980. 79 с.

⁶ Казьмин И.Ф. Производственно-хозяйственная деятельность колхозов: прав. вопросы: моногр. М.: Юрид. лит., 1972. 152 с.

⁷ Попов В. К. Договорные отношения и эффективность сельскохозяйственного производства. Х.: Выщ. шк. при ХГУ, 1976. 140 с.

⁸ Пухонта Н. В. Правовое регулирование семеноводства в СССР: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. М., 1983. 23 с.

¹ Семчик В. І. Організаційно-правові форми спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва. *Радянське право*. 1980. № 3. С. 37-41.

² Ядевич Н. И. Правовое регулирование производственно-хозяйственной деятельности межхозяйственных предприятий (организаций) в сельском хозяйстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1979. 16 с.

³ Янчук Василь. Вибрані твори / упоряд. В. М. Єрмоленко. К.: Юрінком Інтер, 2015. 384 с.

⁴ Каландадзе А. М. Правовые формы хозяйственной деятельности колхозов. М.: Госюриздат, 1959. С. 5.

⁵ Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; уклад.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. К.: Довіра, 2006. С. 216.

наках правового предмета, явища або процесу, виходячи з особливостей регулювання певної сфери суспільних відносин; (г) забезпечують належну й ефективну реалізацію інших норм¹. Як справедливо зазначається у спеціальній літературі, доки немає наукового визначення того чи іншого терміна, немає й чіткого розуміння його сутності, як і відсутні критерії відмежування одних предметів від інших². Слушною є думка М. І. Панова, що юридична наука (її галузі) повинна мати як атрибут відповідний інструментарій пізнання: розвинену систему категорій і понять – понятійний апарат, який визначається предметом цієї науки. Його формування є важливим завданням і, власне, призначенням науки, тобто константою її існування³.

Загалом же категорії – це загальні поняття в рамках конкретної предметної галузі, навколо яких будується вся система понять тієї чи іншої науки⁴. Категорії «сільськогосподарське виробництво», «сільське господарство», «аграрне виробництво», «агропромислове виробництво», «аграрне підприємництво», «сільськогосподарська діяльність» становлять собою найбільш узагальнені поняття, що нерідко застосовуються при характеристиці аграрних відносин і виділяються як основний об'єкт аграрно-правового регулювання⁵. Отже, перейдемо далі до з'ясування ознак та поняття сучасного сільськогосподарського виробництва. Дослідження вказаних питань, формулювання дефініції й ознак сільськогосподарського виробництва надасть можливості як збагатити аграрно-правову науку, що безумовно вбачається позитивним явищем, так і закласти раціональне методологічне підґрунтя підходів до розуміння й ефективного правового регулювання відносин у досліджуваній царині.

У тлумачному словнику «сільськогосподарський» визначається як термін, що стосується сільського господарства. А сільське господарство, у свою чергу, є галуззю народного господарства, господарською діяльністю у сфері рослинництва (рільництва, плодівництва, лісівництва та ін.) і тваринництва⁶. Під сільським господарством іноді

розуміють системоутворюючу галузь, що забезпечує життєдіяльність людини, зайнятої виробництвом сільгосппродукції (як джерела основних продуктів харчування для населення) і сировини (для переробної промисловості), діє на базі використання біологічних чинників (рослин і тварин) та виступає основою розвитку сільських територій та впорядкування середовища проживання сільського населення¹. У зарубіжній науковій літературі висловлюється думка, що сільське господарство в основному пов'язано з мистецтвом обробки землі, що полягає в низці координованих дій, із сукупності яких і складається відповідна діяльність селян, включаючи в більш широкому плані тваринництво й лісівництво².

Термін «аграрний» у тлумачному словнику С. І. Ожегова визначається як «земельний, такий, що відноситься до землекористування»³, тобто лише до землеробства. Під останнім у спеціальній літературі розуміють відповідну діяльність, спрямовану на використання землі для отримання певних благ і здійснення належних заходів для її збереження, покращання, а в деяких випадках і відтворення⁴.

Звернімося до етимології слова «виробництво», яке має декілька значень: а) виготовлення, вироблення предметів, матеріалів тощо; б) процес, у перебігу якого люди, що зв'язані між собою певними виробничими відносинами, створюють матеріальні блага, необхідні для суспільства⁵.

У п. 10 ч.1 ст. 1 Закону України від 22 липня 2014 р. «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів»⁶ термін «виробництво» трактується як діяльність, пов'язана з виробництвом об'єктів санітарних заходів, включаючи всі стадії технологічного процесу, а саме: первинне виробництво, підготовку, змішування й пов'язані із цим процедури, обробку, наповнення, пакування, переробку, відновлення та інші зміни стану об'єкта.

«Виробництво» – багатоаспектна категорія. Вона була предметом дослідження для представників різних наукових галузей. Зокрема, до-

¹ Баранов А. В. Системоопределяющие специализированные нормы права в системе правового регулирования. *Вестн. Томск. гос. ун-та*. 2011. № 2. С. 10.

² Хоменко І. В. Логіка для юристів: підруч. К.: Юрінком Інтер, 2001. С. 65.

³ Панов Н. И. Методологические аспекты формирования понятийного аппарата юридической науки. *Правоведение*. 2006. № 4. С. 18.

⁴ Спиркин А.Г. Основы философии: уч. пособ. для вузов. М.: Политиздат, 1988. С. 191.

⁵ Аграрная политика и аграрное право ЕС, Украины, Белоруссии и Казахстана: курс лекций / науч. ред. Г. Е. Быстров, Б. А. Воронин. Екатеринбург: Урал. аграрн. изд-во, 2013. С. 112-113.

⁶ Ожегов С.И. Словарь русского языка: ок. 57000 сл. – 15-е изд-е, стереотип. / под ред. Н. Ю. Шведовой. М.: Русск. яз., 1984. С. 632.

¹ Про сільське господарство: проект Закону України. URL: <http://www.uniflor.bis/law/zakon-ukrajiny-pro-silske-hospodarstvo.html> (дата звернення: 30.03.2018).

² Раджорьери М. П., Валлетта М. Агроэкологическое право Европейского Союза и Италии / отв. ред. Д. О. Тузов. М.: Статут, 2006. С. 107-108.

³ Ожегов С. И. Словарь русского языка: ок. 57000 сл. – 15-е изд-е, стереотип. / под ред. Н. Ю. Шведовой. М.: Русск. яз. 1984. С. 22.

⁴ Піддубна Д. С. Правовий захист органічної продукції від генетично модифікованих організмів в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. К., 2015. С. 11.

⁵ Словник української мови: в 11 т-х. Том 1. К.: Наук. думка, 1970. С. 474.

⁶ Відомості Верховної Ради України. 2014. № 41-42.

сліджували її також і представники суспільних наук. Так, А. Г. Спіркін матеріальне виробництво тлумачить як процес трудової діяльності людей, які за допомогою відповідних засобів здійснюють перетворення природи з метою створення матеріальних благ, спрямованих на задоволення потреб людей¹.

М. Ю. Осипов розглядає виробництво як процес соціально-технологічної організації й ототожнює його із господарством. Господарювати, з його погляду, – це раціонально організована взаємодія виробничих сил. Адже у процесі виробництва встановлюється й відтворюється множинність різноманітних відносин – технологічних, організаційних, соціальних і психологічних (особистісно-поведінкових). При цьому, в суспільному виробництві господарювання нерозривно пов'язано з використанням об'єктів власності².

В економічному сенсі поняття «виробництво» – це процес створення працею людини господарських благ або предметів, які служать для задоволення людських потреб³. В. І. Нечаєв розуміє виробництво як процес отримання продукції (або надання послуг), який здійснюється на основі організаційно-технічної взаємодії природних чинників, робочої сили, предметів і засобів праці⁴.

Одним з видів розглядуваного поняття виступає сільськогосподарське виробництво. При цьому сільськогосподарське виробництво – це розмноження тварин і рослинних продуктів за допомогою сил природи, насамперед, продуктивної сили ґрунту⁵; або безперервний відновлювальний процес створення матеріальних благ рослинного і тваринного походження⁶.

У «Словнику з аграрного права» за редакцією В. П. Жушмана сільське господарство ототожнюється із сільськогосподарським виробництвом і тлумачиться як вид господарської діяльності з виробництва продукції, яка пов'язана з біологічними процесами її вирощування,

призначеної для споживання в сирому і переробленому виді та для використання на нехарчові цілі¹. Аналогічну дефініцію цього поняття закріплено і в Законі України «Про стимулювання розвитку сільськогосподарства на період 2001-2004 років»². Як бачимо, в наведених визначеннях сільськогосподарське виробництво ототожнюється із сільським господарством, з чим навряд чи можна погодитись. Адже сільське господарство – це галузь економіки, спрямована на забезпечення населення продовольством (продуктами харчування) й отримання сировини для інших галузей промисловості³. Отже, сільське господарство – це не вид господарської діяльності, а галузь матеріального виробництва, яка поєднує: сільськогосподарське виробництво, переробну харчову промисловість, сільськогосподарську науку та освіту, й за результатами останніх досліджень – інформаційну сферу (аграрні інформаційні правовідносини)⁴, а також сільський туризм, лісове господарство, захист довкілля⁵ та ін. Окрім того, в науковій літературі розрізняється товарне й нетоварне сільськогосподарське виробництво.

Так, С. І. Марченко присвятила свою наукову працю організаційно-правовим питанням саме такого різновиду сільськогосподарського виробництва, як товарне сільгоспвиробництво. Учена доводить, що з правової точки зору, товарне сільськогосподарське виробництво – це врегульований нормами аграрного та інших галузей права вид господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, пов'язаної з обов'язковим використанням земель сільськогосподарського та іншого призначення, природних ресурсів, живих організмів з метою виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції на внутрішньому та зовнішньому аграрних ринках⁶.

¹ Словник з аграрного права / Уклад.: В. П. Жушман, О. О. Погрібний, В. Ю. Уркевич / За ред. В. П. Жушмана. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2010. С. 139.

² Відомості Верховної Ради України. 2001. № 11. Ст. 52.

³ Сельское хозяйство. Википедия. URL: <http://ru.m.wikipedia.org> (дата звернення 10.03.2017).

⁴ Савельєва О. М. Щодо розвитку аграрних інформаційних відносин як складової предмета сучасного аграрного права. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22-23 трав. 2015 р), присв. 90-річчю від народження акад. В. З Янчука / за ред. В. М. Єрмоленка. К.: Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 181-185.

⁵ Чабаненко Н. Н. Сельскохозяйственная деятельность как аграрно-правовая категория. *Журн. науч. публикаций аспирантов и докторантов*. URL: <http://journal.org/articles/2014/uris56html> (дата звернення: 10.03.2017).

⁶ Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: моногр. К.: ВГЛ «Обрії», 2010. С. 89.

¹ Спіркін А. Г. Основы философии: уч. пособ. для вузов. М.: Политиздат, 1988. С. 373.

² Осипов М. Ю. Опыт философии хозяйства. М.: Изд-во МГУ, 1990. С. 96, 99-103, 113-114.

³ Энциклопедический словарь / издатели Ф.А. Брокгауз (Лейпциг); И.А. Эфронь (Санкт-Петербург) / С.-Петербург: типография И. А. Эфрона, 1895. С. 386.

⁴ Нечаев В. И., Парамонов П. Ф. Организация производства и предпринимательской деятельности в АПК: ученик. Краснодар: КубГАУ, 2007. С. 52.

⁵ Энциклопедический словарь / издатели Ф. А. Брокгауз (Лейпциг); И.А. Эфронь (Санкт-Петербург). С.-Петербург: типограф. И. А. Эфрона, 1895. С. 386.

⁶ Українська сільськогосподарська енциклопедія: т.1. К., 1970. С. 218.

Певним чином торкалися у своїх дослідженнях категорії «сільськогосподарське виробництво» й інші науковці. Так, В. М. Єрмоленком вона трактується як зумовлена суспільними потребами і суспільним поділом праці активність сільськогосподарських товаровиробників, що забезпечується використанням відповідного ресурсного потенціалу та виявляється у діях із виробництва сирової продукції рослинництва і тваринництва, її первісної переробки, реалізації та споживання, які здійснюються у специфічних умовах, що визначаються сукупністю природних, технологічних, соціально-економічних та юридичних факторів¹.

Заслугує на увагу точка зору Л. І. Полухович, яка визначає сільськогосподарське виробництво як врегульовану нормами аграрного та інших галузей права господарську діяльність сільськогосподарських товаровиробників, що може здійснюватись як зі створенням юридичної особи, так і без такої, і пов'язана з обов'язковим використанням земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів, з метою виготовлення сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження². Підтвердженням цієї думки є позиція О. В. Гафурової, яка зазначає, що основним критерієм відмежування сільськогосподарського виробництва від інших видів діяльності є використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва³.

З погляду К. А. Кондратьєвої, сільськогосподарське виробництво – це діяльність юридичних і фізичних осіб з вирощування тваринницької та рослинницької продукції, яка здійснюється безперервно з використанням живих організмів, підпорядковується дії біологічних законів та спрямована на задоволення потреб населення в харчовій продукції та сировині для переробних галузей⁴. Наведене визначення вбачається дещо неповним, оскільки обмежує сільськогосподарське виробництво лише діяльністю у сфері рослинництва і тваринництва.

¹ Єрмоленко В. М. Категорія «сільськогосподарська діяльність» в аграрному праві». *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 4. С. 125.

² Полухович Л. І. Організаційно-правові питання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції у контексті вимог СОТ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. С. 5.

³ Гафурова О. В. Сільськогосподарська діяльність (сільськогосподарське виробництво) як об'єкт аграрних правовідносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 4. С. 56.

⁴ Кондратьєва К. А. Правове регулювання екологічної безпеки в сфері сільськогосподарського виробництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2013. С. 5.

О. Г. Бондар стверджує, що сільськогосподарське виробництво є видом господарської діяльності з виробництва сільгосппродукції, яка вирощується, відгодовується, виловлюється, збирається, виготовляється, виробляється, переробляється безпосередньо її виробником для забезпечення продовольчої безпеки та використання на нехарчові цілі¹. До цієї дефініції розгляданого поняття виникають суттєві зауваження, адже науковцем воно визначається через простий перелік виробничих функцій – вирощувати, відгодовувати, збирати, переробляти тощо й без відображення сутнісних ознак досліджуваної категорії.

Неоднозначність трактування поняття «сільськогосподарське виробництво» в наукових і нормативних джерелах аж ніяк не сприяє ефективності правового регулювання у вказаній сфері. Тому закономірно постає питання про виділення специфічних, суттєвих ознак сучасного сільгоспвиробництва і про формулювання на їх основі його дефініції. На наше переконання, сільськогосподарське виробництво характеризується низкою специфічних ознак, закріплених на законодавчому рівні. Розглянемо їх якомога детальніше.

1) По-перше, зазначимо, що сільськогосподарське виробництво – це, насамперед, специфічний різновид господарської діяльності, визначення якої закріплено у ст. 3 Господарського кодексу України². Під господарською діяльністю в цьому Кодексі розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

Дещо інакше господарську діяльність трактує Закон України від 16 квітня 1991 р. «Про зовнішньоекономічну діяльність»³: це будь-яка діяльність, у тому числі підприємницька, пов'язана з виробництвом та обміном матеріальних і нематеріальних благ, що виступають у формі товару.

У теорії господарського права на підставі наведених законодавчих дефініцій категорії «господарська діяльність» виокремлюють наступні її ознаки, в тому числі й у сфері сільського господарства, а саме: а) особлива сфера здійснення – суспільне виробництво; б) особливий суб'єктний склад – цю діяльність здійснюють суб'єкти господарювання; в) її зміст полягає у виробництві продукції, виконанні робіт та

¹ Бондар О. Г. Аграрно-правові проблеми контрольно-наглядової діяльності у сільському господарстві України: моногр. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2014. С. 68.

² *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. Ст. 144.

³ *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 29. Ст. 377.

наданні послуг не для власних потреб, а для задоволення потреб інших осіб; г) вартісний характер результатів господарської діяльності, їх функціонування в вигляді товару; д) її здійснення на професійних засадах; е) поєднання в цій діяльності приватних інтересів виробника і публічних інтересів держави, суспільства, населення тощо¹.

Окремим видом господарської діяльності називає сільськогосподарську діяльність С.І. Марченко². На думку Я. З. Гасцької-Колотило та Н. В. Ільків, сільськогосподарська діяльність є об'єктом аграрного права, тобто тією сферою існування суспільних відносин, яка зумовлює їх специфіку й на яку спрямовано інтерес учасників суспільних відносин³. Не об'єктом, а матеріальним змістом аграрних правовідносин вважає сільськогосподарську діяльність В. М. Єрмоленко. Науковець також виокремлює наступні її ознаки: а) джерелом виникнення цього виду діяльності є суспільні потреби у продуктах харчування й у сировині для промисловості; б) здійснюється сільськогосподарська діяльність за допомогою специфічного ресурсного потенціалу, специфічних засобів виробництва, в особливих природних, соціально-економічних і культурно-побутових умовах; в) її метою є виробництво, первісна переробка та реалізація сільськогосподарської продукції з метою одержання прибутку та ін.⁴ У цілому погоджуючись із В. М. Єрмоленком, слід зазначити, що виробництво сільськогосподарської продукції виступає не метою, а змістом сільськогосподарської діяльності, до якого поряд з цим доцільно відносити виконання сільськогосподарських робіт та надання сільськогосподарських послуг. При цьому, як і будь-яка інша господарська діяльність, діяльність сільськогосподарська може бути як комерційною, тобто мати на меті отримання прибутку, так і некомерційною, тобто не мати такої мети або не ставити її за основну.

Отже, специфічність сільськогосподарської діяльності зумовлюється тим, що вона: а) здійснюється суб'єктом господарювання у сфері сільського господарства як окремої галузі матеріального виробництва, б) спрямована на виробництво, переробку й реалізацію

сільгосппродукції, виконання сільськогосподарських робіт і надання сільськогосподарських послуг, в) пов'язана з обов'язковим використанням земель сільськогосподарського та іншого призначення, а також природних ресурсів, живих організмів та ін. Специфічність такої діяльності також зумовлюється тим, що вона тісно пов'язана з біологічними процесами, оскільки має здійснюватися не всупереч, а відповідно до біологічних законів розвитку сільськогосподарських тварин чи рослин і законів розвитку біосфери в цілому.

З аналізу норм Податкового кодексу України випливає, що діяльність сільськогосподарських підприємств (сільськогосподарська діяльність) має місце у сфері сільського, лісового господарства й рибальства. Відповідно до пп. 209.15.2. п. 15.2 ст. 209 Податкового кодексу України діяльність у сфері сільського господарства включає: а) виробництво продукції рослинництва, а саме рослинних культур, вирощування фруктів та овочів, квітів і декоративних рослин (у відкритих або закритих ґрунтах), грибів, насіння, прянощів, саджанців та водоростей, а також їх обробку, переробку та/або консервацію; б) виробництво продукції тваринництва, а саме свійських сільськогосподарських тварин, птахівництва, кролівництва, бджільництва, розведення шовкопрядів, змії та інших плазунів або слимаків, інших наземних ссавців, безхребетних і комах, а також їх обробку, переробку та/або консервацію; в) надання послуг іншим сільськогосподарським товаровиробникам (юридичним особам) та/або фізичним особам з використанням сільськогосподарської техніки, крім надання її у фінансову оренду (лізинг).

За пп. 209.15.3 пункту 15.3 ст. 209 цього Кодексу діяльність у сфері лісового господарства (лісництва) охоплює: а) заліснення, вирощування й догляд за деревами або чагарниками, вирубування дерев та/або чагарників; б) збирання дикорослих грибів і ягід, інших дикорослих рослин, їх обробку та консервацію.

Діяльність у сфері рибальства згідно з пп. 209.15.4. п. 15.4 ст. 209 Податкового кодексу України включає: а) розведення та/або виловлення прісноводної (лиманної) риби чи інших прісноводних (лиманних); б) розведення й виловлення морської або океанічної риби чи безхребетних; в) розведення та виловлення мушель, устриць, ракоподібних, жаб, дикорослих водоростей; г) обробку та/або консервацію риби чи інших прісноводних або морських безхребетних, мушель, устриць, ракоподібних, жаб, дикорослих водоростей.

У спеціальній літературі з цього приводу висловлюються різні точки зору. На думку В. І. Семчика, аграрне право в цілому охоплює дві взаємопов'язані між собою царини правового регулювання. Перша

¹ Вінник О. М. Господарське право. – 2-ге вид., змін. та доп. К.: Правова єдність, 2008. – С. 9; Щербина В. С. Господарське право. – 4-е вид., перероб. та доп. К.: Юрінком Інтер, 2009. С. 15.

² Коваленко Т. О., Марченко С. І. Правове регулювання господарської діяльності в агропромисловому комплексі України: навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2015. С. 7.

³ Гасцька-Колотило Я. З., Ільків Н. В. Аграрне право України: навч. посіб. К.: Істина, 2008. С. 8.

⁴ Аграрне право України: підруч. / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк та ін.; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. К.: Юрінком Інтер, 2010. С. 57.

з них – традиційна галузь аграрних відносин, що виникають у сфері сільськогосподарської діяльності власне при обробці землі, виробництві продукції рослинництва, тваринництва і птахівництва. Друга галузь включає діяльність підсобних виробництв і промислів у сільському господарстві, яка пов'язана з переробкою сільськогосподарської сировини й виробництвом продовольства¹. Подібної точки зору дотримується і М. Я. Ващишин, яка зазначає, що за сучасних умов норми аграрного права покликані врегульовувати як аграрні відносини (тобто відносини з виробництва сільськогосподарської продукції), так і ті, що тісно пов'язані з ними. Серед останніх науковець називає відносини з обслуговування аграрного виробництва (аграрної інфраструктури) й сталого розвитку сільських територій².

Отже, на сьогодні, як вбачається, можна вести мову про розвиток і розширення першої сфери – традиційної галузі аграрних відносин. Варто погодитися з О. М. Савельєвою, що коло сучасних аграрних відносин не є стабільно замкненим. Зміни в останніх зумовлюються курсом державної аграрної політики, зміною її завдань і функцій. Формуються нові види аграрних відносин, які раніше не існували або не регулювались аграрним правом. Така динаміка розвитку суспільних відносин зумовлена об'єктивними процесами розвитку суспільства і властива всім галузям права³.

Спираючись на наведене, можемо стверджувати й про розвиток та розширення самої сфери сільськогосподарського виробництва, адже до неї в сучасних умовах потрібно відносити також аквакультуру, рибальство й лісове господарство (агрорібництво). Зазначене можна обґрунтувати тим, що на сьогодні на законодавчому рівні (у ст. 1 Закону України від 18 вересня 2012 р. «Про аквакультуру»⁴) закріплено визначення аквакультури (рибництва) як сільськогосподарської діяльності зі штучного розведення, утримання та вирощування об'єктів аквакультури у повністю або частково контрольованих умовах для одержання сільськогосподарської продукції (продукції аквакультури)

¹ Семчик В. І. Аграрне право як комплексна галузь права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. «Круглого столу» (м. Київ, 25 трав. 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. К.: Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 9.

² Ващишин М. Я. Тенденції розвитку аграрного права України. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*. Сер. «Право» / гол. ред. кол. Д. О. Мельничук. К., 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 64.

³ Савельєва О. М. До питання про перспективи розвитку аграрного права України в умовах забезпечення сталого розвитку аграрного сектору. *Право і суспільство*. 2014. № 1-2. С. 108.

⁴ *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 43. Ст. 616.

та її реалізації, виробництва кормів, відтворення біоресурсів, ведення селекційно-племінної роботи, інтродукції, переселення, акліматизації та реакліматизації гідробіонтів, поповнення запасів водних біоресурсів, збереження їх біорізноманіття, а також надання рекреаційних послуг. До цього додамо, що Закон України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію»¹ закріплює право сільськогосподарських кооперативів займатися провадженням діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва й рибництва (ст. 1 Закону). А в ч. 4 ст. 53 Закону України від 8 липня 2011 року «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів»² серед основних засад пріоритетного розвитку рибного господарства проголошено визнання суб'єктів рибогосподарського комплексу, діяльність яких пов'язана з промисловим виловом водних біоресурсів на водних об'єктах загальнодержавного значення, розведенням, вирощуванням та переробкою власної продукції, товаровиробниками сільськогосподарської продукції. Із позицій належності рибного господарства до сільськогосподарської діяльності виходить і Закон України від 22 грудня 2011 р. «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»³, в ч. 2 ст. 86 якого закріплено, що особливості банкрутства сільськогосподарських підприємств, передбачені цим Законом, застосовуються також до рибних і риболовецьких господарств, виручка від реалізації вирощеної (виробленої і переробленої) сільськогосподарської продукції та виловлених водних біологічних ресурсів становить не менше 50 відсотків загальної суми виручки. Як вбачається, це теж є підтвердженням думки про належність аквакультури й рибальства до сільськогосподарської діяльності, а значить, і до сільськогосподарського виробництва.

Цілком не обґрунтованою видається позиція О. В. Будай, яка наполягає на тому, що рибництво (аквакультуру) й рибальство не можна відносити до сільськогосподарської діяльності, оскільки однією з характеризуючих ознак останньої є виробництво (вирощування) продукції, пов'язане з біологічними процесами її вирощування, яке має сезонний характер, залежить від природно-кліматичних умов і здійснюється з використанням земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва⁴. В даному випадку дослідницею

¹ *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 39. Ст. 261.

² *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 17. Ст. 155.

³ *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 32-33. Ст. 413.

⁴ Будай О. В. Проблемні питання віднесення рибництва (аквакультури) до сільськогосподарської діяльності. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція пра-*

змішуються, на нашу думку, ознаки таких галузей сільськогосподарського виробництва, як тваринництво й рослинництво. Сезонність, залежність від природно-кліматичних умов, використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва – це ознаки, притаманні веденню саме сільськогосподарської діяльності в галузі рослинництва. Аквакультура (рибництво), як і тваринництво, характеризується використанням біологічних об'єктів (тварин, риб, молюсків, інших гідробіонтів), біологічними процесами їх вирощування, використанням земель не лише сільськогосподарського, а й водного й лісового фонду. Вплив сезонності і природно-кліматичних умов на ведення такої діяльності значно слабший, аніж у рослинництві. Але це не робить зазначені види діяльності несільськогосподарськими.

Видом товарного сільськогосподарського виробництва, яке має важливе значення в забезпеченні продовольчої безпеки України, називає рибальство С. І. Марченко. На підтвердження цього вчена стверджує, що в аграрних законах, які закріплюють особливості здійснення діяльності в галузі тваринництва, рибу віднесено до тварин (наприклад, Закони України «Про племінну справу у тваринництві» (ст. 4), «Про ветеринарну медицину» (ст. 1) та ін.). Відповідно до класифікатора УКТ ЗЕД риба та інші водні живі ресурси (як товари Групи 03), тобто належать до сільськогосподарської продукції¹.

Що ж стосується лісівництва, то в довідковій літературі воно трактується як галузь рослинництва, що займається вирощуванням лісу². А. М. Бобко пропонує визнати лісівництво видом економічної діяльності та лісовим землеробством, а суб'єктів господарювання з лісівництва – землекористувачами, з усіма фінансово-економічними повноваженнями й зобов'язаннями цих суб'єктів підприємницької діяльності³. О. М. Савельєва наполягає на правовому закріпленні та-

вового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. П. Д. Пилипенка. Львів, 2016. С. 229.

¹ Марченко С. І. Правові засади рибальства як виду товарного сільськогосподарського виробництва в Україні. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції*: матер. Міжнар. конгресу, присв. 20-річчю Нац. ун-ту «Одеська юрид. академія» (м. Одеса, 2-4 червня 2017 р.) / відп. ред.: Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Т. Є. Харитонova. Одеса: Юрид. літ-ра, 2017. С. 38-39.

² Современный толковый словарь. Большая советская энциклопедия, 1997. URL: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-encycl-term-30909.htm>. – Заголовок с экрана. (дата звернення: 10.03.2017).

³ Бобко А. М. Економіка лісівництва починається з використання земельних угідь за призначенням. *Економіка України*. 2014. № 5 (630). С. 90.

кого визначення агролісівництва: це сільськогосподарська діяльність, яка полягає в організації, управлінні й безпосередньому здійсненні суб'єктами господарювання виробництва сільськогосподарської продукції рослинного походження для власного споживання та/або її реалізації (в тому числі для переробки на харчову продукцію або сировину) з використанням лісових багаторічних рослин на основі сталого землекористування¹.

Із належності лісового господарства до сфери сільськогосподарського виробництва виходить і Конвенція Міжнародної організації праці про безпеку й гігієну праці в сільському господарстві (2001 р. № 184), ратифікована Україною у 2009 р. Відповідно до ст. 1 цього міжнародно-правового документа, сільське господарство охоплює сільськогосподарську й лісівницьку діяльність, що здійснюється на сільськогосподарських підприємствах, а саме: рослинництво, лісівництво, тваринництво, розведення комах, первинну переробку продукції рослинного і тваринного походження власником підприємства чи від його імені, а також використання й обслуговування механізмів, устаткування, пристосувань, інструментів і сільськогосподарських агрегатів, у тому числі будь-які технологічні процеси, зберігання, операції чи транспортування на сільськогосподарському підприємстві, які безпосередньо пов'язані із сільськогосподарським виробництвом.

Підтвердженням належності продукції аквакультури та лісівництва до сільгосппродукції служать положення іншого нормативно-правового акта. У групах 1–24 УКТ ЗЕД, затвердженій Законом України від 19 вересня 2013 р. «Про Митний тариф України»², міститься перелік сільськогосподарської продукції, який поділено на розділи і групи. Так, до групи «Живі тварини, продукти тваринного походження» віднесено, окрім іншого, рибу й ракоподібних, молюсків та інших водних безхребетних, а до групи «Продукти рослинного походження» – живі дерева та інші рослини, коріння та інші частини рослин, їстівні плоди та горіхи; камеді, смоли та інші рослинні соки; рослинні матеріали для виготовлення плетених виробів та ін.

Законодавство багатьох зарубіжних країнах до сфери сільськогосподарського виробництва аналогічно відносить не лише рільництво і тваринництво, а також лісове господарство, рибальство (як виловлення водних біоресурсів для споживання й виробництва харчової продукції) та рибництво (розведення водних біоресурсів), переробку і збут сільськогосподарської продукції виробниками. На-

¹ Савельєва О. М. Правове регулювання відносин в агросфері: моногр. / за заг. ред. М. В. Шульги. Х.: Друкарня Мадрид, 2017. С. 140.

² *Відомості Верховної Ради України* – 2014. - № 20-21. – Ст. 740.

приклад, досить широке трактування сільгоспвиробництва міститься в Законі Польщі про соціальне страхування селян: – це діяльність з виробництва продукції рослинництва або тваринництва, включаючи продукцію городництва, садівництва, бджільництва, рибну й лісову продукцію¹. У галузі лісового господарства це може бути діяльність: а) з висадки, вирощування чи зрубання дерев або чагарників і догляд за ними (крім промислового виробництва); б) отримання продукції лісового господарства (збирання дикорослих грибів, ягід, жолудів, каштанів, моху, соку, живиці, природних смол тощо). Головним при цьому є використання земель сільськогосподарського, лісового чи водного фонду як основного засобу виробництва².

Відповідно до положень Закону Угорської Республіки про орні землі сільськогосподарською вважається сфера виробництва, яка охоплює рослинництво, садівництво, тваринництво, рибальство, рибництво, мисливське господарство, лісництво, а також ведення змішаної діяльності³. В італійському праві до галузі сільського господарства віднесено «мистецтво» землеробства, а також тваринництво й лісівництво⁴.

З огляду на вищевказане заслуговує на увагу точка зору О. В. Гафурової стосовно розширення поняття «сільськогосподарське виробництво» за рахунок включення до нього діяльності у сфері лісового господарства в частині лісорозведення (в тому числі залісення малопродуктивних і деградованих земель сільгосппризначення), вирощування та/або збирання живиці, грибів, ягід, інших дикорослих рослин, за умови її здійснення сільськогосподарським товаровиробником⁵. О. М. Савельєва доводить, що до внутрішніх агровиробничих відносин належать ті, що виникають, змінюються й припиняються в процесі ведення агролісівництва в Україні. Дослідниця зазначає, що вже на підставі регламентування їх нормами аграрного права вони стають складником механізму правового регулювання сталого розвитку сільських територій в Україні, оскільки виступають ключовою фор-

мою диверсифікації сільськогосподарського виробництва¹. На безумовний зв'язок лісового господарства із забезпеченням продовольчої безпеки, харчуванням, стійкістю сільського господарства вказує й С. В. Шарапова, підкреслюючи, що використання лісових ресурсів спрямовано насамперед на поповнення продовольчої бази й резервів сировини для задоволення потреб суспільства, а також окремих громадян у продуктах харчування, поліпшення якісного запасу продовольчих та інших товарів, а також на розвиток садівництва й рослинництва². Цю точку зору також варто розглядати як підтвердження належності лісового господарства до сфери сільгоспвиробництва.

Подібне розуміння належності лісового господарства до сфери сільськогосподарського виробництва зафіксовано й у міжнародних документах. Так, відповідно до преамбули Принципів Лісоводства (щодо раціонального використання, збереження і стійкого розвитку всіх видів лісів), прийнятих у Ріо-де-Жанейро 14 червня 1992 р. Конференцію ООН з навколишнього середовища і розвитку, тема лісового господарства тісно пов'язана з цілим діапазоном проблем і можливостей у галузі довкілля і розвитку, включаючи право на сталий соціально-економічний розвиток. У зв'язку із цим потрібно:

- визнати та підвищити роль штучних лісонасаджень і сільськогосподарських монокультур як сталих та екологічно обґрунтованих джерел енергії і сировини для промисловості (п. 6, d));
- усім країнам здійснювати конструктивні та цілеспрямовані заходи щодо лісовідтворення, залісення і збереження лісів (п. 8, a));
- приймати вказані заходи на обґрунтованій з економічної, екологічної та соціальної точок зору основі шляхом здійснення лісовідтворення, залісення малопродуктивних та деградованих земель, штучного насадження дерев і лісів на непродуктивних землях тощо (п. 8, b).

Як вбачається, здійснення вказаних видів діяльності як раз і охоплюється сферою сільськогосподарського виробництва.

Організація сільськогосподарського виробництва, як підкреслює О. В. Гафурова, – досить складне явище, яке охоплює відносини не тільки щодо безпосереднього виробництва сільськогосподарської продукції, надання низки супутніх послуг, без яких воно неможли-

¹ Czechowski P. *Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa unii europejskiej* / Czechowski P., Korzyska-Iwanow M., Prutis S., Stelmachowski A. W.: Wydawnictwa Prawnicze PWN, 1999. S. 81.

² Гафурова О. В. Сільськогосподарська діяльність (сільськогосподарське виробництво) як об'єкт аграрних правовідносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 4. С. 57, 58.

³ *Аграрное законодательство зарубежных стран и России* / отв. ред. Е. Л. Минина. М.: Юстицинформ, 2011. С. 213.

⁴ Раджоньери М. П., Валлетта М. *Агроэкологическое право Европейского Союза и Италии* / отв. ред. Д. О. Тузов. М.: Статут, 2006. С. 107.

⁵ Гафурова О. В. *Правові проблеми соціального розвитку села: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. К., 2015. С. 7.*

¹ Савельєва О. М. *Правове регулювання відносин в агросфері: моногр.* / за заг. ред. М. В. Шульги. Х.: Друкарня Мадрид, 2017. С. 135.

² Шарапова С. В. *Особенности использования земель лесогосподарского назначения в аспекте сталого розвитку сільських територій. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: моногр.* / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 356, 359.

ве, а й щодо первинної переробки та реалізації зазначеної продукції¹. В. П. Жушман переконує, що у сучасній правовій доктрині сільськогосподарська діяльність розглядається не тільки як діяльність з обробітку землі, виробництва рослинницької і тваринницької продукції, а й з первинної її переробки, виробництва продовольства й сировини².

Що стосується так званих супутніх сільськогосподарському виробництву послуг або ж сільськогосподарських послуг, які надаються в рамках сільгоспвиробництва й без яких останнє є неможливим, то окремі з них знайшли своє нормативне закріплення в чинному законодавстві. Так, такі послуги згідно з п. «б» пп. 209.15.1 п. 15.1 ст. 209 Податкового кодексу України охоплюють:

- сіяння й садження рослин, збирання врожаю, його брикетування чи складування, проведення інших польових робіт, включаючи внесення добрив і засобів захисту рослин;
 - пакування та підготовка до продажу, у тому числі сушіння, очищення, розмелювання, дезінфекція та силосування сільськогосподарської продукції;
 - зберігання сільгосппродукції;
 - твиросування, розведення, відгодівля та забій свійських сільськогосподарських тварин, застосування засобів захисту тварин, проведення протиепізоотичних заходів;
 - отримання послуг з використання сільськогосподарської техніки, крім отримання її у фінансову оренду (лізинг);
 - отримання послуг, супутніх веденню сільськогосподарської діяльності, а саме з питань оподаткування, бухгалтерської звітності й обліку, організації внутрішнього виробничого управління;
 - знищення бур'яну та шкідливих комах, оброблення посівів і сільськогосподарських площ засобами захисту рослин, а також використання засобів захисту тварин;
 - експлуатація меліоративних зрошувальних та осушувальних систем для посівних площ і сільськогосподарських угідь;
 - розділ м'яса для товарної кондиції.
- Як бачимо, спостерігається стійка тенденція до розширення сфери сільськогосподарського виробництва.

¹ Гафурова О. Сільськогосподарська діяльність (сільськогосподарське виробництво) як об'єкт аграрних правовідносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 4. С. 59.

² Жушман В. П. Деякі аспекти еволюції правового регулювання аграрних відносин. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. П. Д. Пилипенка. Львів, 2016. С. 240.

Широке визначення поняття «сільськогосподарське виробництво», яке охоплює також надання сільськогосподарських послуг, містить і Федеральний Закон РФ від 29 грудня 2006 р. «Про розвиток сільського господарства». Згідно зі ст. 4 цього Закону ним визнається сукупність видів економічної діяльності з вирощування, виробництва й переробки певної сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства, в тому числі відповідних послуг¹. Так само й законодавство США включає до розглядуваного поняття так звану «супутню діяльність», пов'язану із сортуванням, пакуванням, очищенням, сушінням, переробкою, зберіганням, транспортуванням сільгосппродукції рослинництва, тваринництва, лісівництва, рибництва і промислового морського рибальства, а також агротуризм для власників та орендарів ферм².

Спираючись на викладене, робимо висновок, що категорія «сільськогосподарське виробництво» є ширшою за обсягом порівняно з категорією «аграрне виробництво». Аграрне виробництво становить собою суто виробничу діяльність, пов'язану з обробітком землі, землекористуванням передусім у галузі рослинництва, а також із рільництвом. Сільськогосподарське ж виробництво включає: а) безпосередньо аграрне виробництво, пов'язане з обробітком сільськогосподарських земель; б) виробництво сільгосппродукції тваринного походження; в) аквакультуру; г) лісове господарство (агролісівництво); д) діяльність з переробки продукції рослинного і тваринного походження; е) надання сільськогосподарських послуг, а також виконання сільськогосподарських робіт.

Категорія «виробництво сільськогосподарської продукції» також є вужчою за поняття «сільськогосподарське виробництво», оскільки охоплює собою лише виробництво продукції рослинного і тваринного походження й не включає надання сільськогосподарських послуг і виконання сільськогосподарських робіт.

Слід також зазначити, що категорії «сільськогосподарське виробництво» та «сільськогосподарська діяльність» не є тотожними. Адже сільськогосподарське виробництво – це не просто діяльність, а процес, який є злагодженим, послідовним, підпорядкованим певним природним, технологічним, соціально-економічним та іншим закономірностям (приміром, сезонності, біологічним циклам розвитку сільськогосподарських тварин, рослин тощо). Сільськогосподарське

¹ О развитии сельского хозяйства: Федеральный Закон РФ от 29 декабря 2006 г. URL: <https://rg.ru/2007/01/11/selhoz-dok.html> (дата звернення: 24.03.2017).

² Аграрное законодательство зарубежных стран и России: учеб. пособ. / отв. ред. Е. Л. Минина. М.: Юстицинформ, 2011. С. 214-215.

виробництво завжди передбачає здійснення сільськогосподарської діяльності. У той же час не будь-яку сільськогосподарську діяльність можна вважати сільськогосподарським виробництвом (наприклад, діяльність у сфері сільськогосподарського дорадництва не належить до сфери безпосереднього сільськогосподарського виробництва, хоча й є тісно з ним пов'язаною).

З'ясування співвідношення вказаних понять має суттєве правове значення. Адже результат цього наукового процесу надасть змогу законодавцеві вдосконалити чинне аграрне законодавство шляхом закріплення в ньому легальних уніфікованих дефініцій таких категорій, як «сільськогосподарське виробництво», «аграрне виробництво», «виробництво сільськогосподарської продукції», «сільськогосподарська діяльність», а також чітко визначити межі правового регулювання чинних нормативно-правових актів, які оперують цими термінами.

2) Із викладеного випливає друга ознака сільськогосподарського виробництва, яка полягає в тому, що його предметом може бути не лише виробництво сільськогосподарської продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури, лісового господарства, а й надання сільськогосподарських послуг, супутніх виробництву сільгосппродукції (в тому числі й наукових), а також виконання різноманітних сільськогосподарських робіт. Ця теза підтримується й у наукових джерелах, де до господарської діяльності в сільському господарстві вчені відносять як виробничу діяльність, у процесі якої виготовляється сільськогосподарська продукція та інші матеріальні цінності, так і невиробничу діяльність, пов'язану з виконанням робіт, у тому числі науково-дослідних, наданням послуг, результати яких відчужуються в якості товару, торгівлі ними¹. Отже, надання супутніх сільськогосподарському виробництву послуг чи виконання супутніх сільськогосподарських робіт, без яких виробництво сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження є неможливим, слід вважати сільськогосподарським виробництвом. Що ж до інших сільськогосподарських послуг чи робіт, не пов'язаних з сільськогосподарською виробничою діяльністю безпосередньо, – дорадчих, освітніх, відпочинково-туристичних у рамках агротуризму, то вони, безумовно, є здійсненням саме сільськогосподарської діяльності, а не сільськогосподарського виробництва.

Наведене підкреслює слушну позицію В. Ю. Уркевича стосовно того, що за сучасних умов правоздатність сільськогосподарських

товаровиробників значно розширилась, адже вони отримали можливість займатися не лише виробництвом, а й реалізацією сільськогосподарської продукції (включаючи й експорт), а також її переробкою¹. Отже, поняття сільськогосподарського виробництва стало набагато ширшим.

Заслугує на увагу й думка Н. А. Шингель, яка доводить, що єдність аграрних відносин зумовлює єдиний процес агропромислового виробництва, який включає в себе сільськогосподарську діяльність юридичних і фізичних осіб з виробництва, переробки й реалізації сільськогосподарської продукції, а також суміжні види діяльності, що охоплюють також виробництво продовольства, обслуговування сільськогосподарських виробників та ін.² За приклад можна навести діяльність сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів з переробки сільськогосподарської продукції, її заготівлі, зберігання, пакування, передпродажної обробки і продажу, матеріально-технічного забезпечення аграрних товаровиробників, агросервісу тощо, як і науково-дослідницьку й виробничу діяльність дослідних господарств, племінних розплідників, селекційно-гібридних центрів тощо, які теж, по суті, належать до сфери сільськогосподарського виробництва.

3) Аграрно-правову природу регулювання відносин у розглянутій сфері можна вважати третьою ознакою сільськогосподарського виробництва як правової категорії. Саме нормами аграрного права визначаються й закріплюються особливості правового регулювання сільськогосподарського виробництва як специфічного виду господарської діяльності з виробництва продукції рослинного і тваринного походження. Організація й ведення сільськогосподарського виробництва мають свої значні особливості, як-то: сезонність, залежність від природно-кліматичних умов, пов'язаність з живими організмами, використання земель сільськогосподарського призначення в якості основного засобу виробництва, специфічність сільгосппродукції та ін. Однією з найістотніших умов сільськогосподарського виробництва В. М. Єрмоленко називає постійну тривалість: продукція рослинництва отримується, як правило, раз на рік, а доведення сільськогосподарських тварин до відповідних кондицій триває, як правило, декілька років³.

¹ Уркевич В. Ю. Становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України: моногр. Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. С. 36.

² Шингель Н. А. Аграрное право: ответы на экзаменац. вопр. – 2-е изд., перераб. и доп. Минск: ТетраСистемс, 2008. С. 8.

³ Єрмоленко В.М. Сільськогосподарська продукція як аграрно-правова категорія. Підприємництво, господарство і право. 2006. № 6. С. 59.

¹ Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / за ред. В. І. Семчика. К.: Наук. думка, 1998. С. 171.
46

На специфічні ознаки сільгоспвиробництва вказують також інші науковці. Зокрема, В. І. Ткачук до них відносить: а) прив'язаність до головного засобу виробництва – землі, яка розцінюється як просторовий фактор та одночасно предмет і засіб праці; б) переплетення сільськогосподарського виробництва з невідчужуваними йому природними процесами; в) залежність від використання біологічних чинників; г) територіальна роззосередженість сільського господарства, здійснення сільгоспвиробництва на великих площах; д) більш низький рівень економічної ефективності сільськогосподарського виробництва у порівнянні з промисловістю; е) консервативність і нееластичність сільського господарства, а отже, неадекватне реагування галузі на зміни кон'юнктури ринку, приміром, на коливання попиту; є) диспаритет цін між вартістю сільськогосподарської продукції й ресурсів, необхідних для її виробництва, щорічні коливання в часі, що пов'язано з природно-кліматичними умовами й нерегульованою ринковою економікою і створює необхідність формування продовольчих запасів¹.

Нехтування вказаними особливостями у процесі правового регулювання зазначених відносин як наслідок матиме низку негативних результатів, а саме: низьку ефективність норм права, появу прогалин у правовій регламентації, порушення прав сільськогосподарських товаровиробників тощо. Як бачимо, відносини у сфері сільськогосподарського виробництва потребують особливого правового регулювання, а таким специфічним регулятором і виступає аграрне право.

Останнім часом проблема належного правового регулювання сільського господарства актуалізується ще більше, що пояснюється низькою чинників:

- по-перше, результатами земельної та аграрної реформ, які не виправдали сподівань селян. Указані результати використав великий бізнес – в основному агрохолдинги – на шкоду середнім і малим сільськогосподарським товаровиробникам;

- по-друге, тією складною економічною ситуацією, яка на сьогодні охопила всі сфери економіки України, включаючи і сільське господарство. При чому, навіть у такі важкі часи, за відсутності допомоги з боку держави саме сільське господарство залишається локомотивом української економіки, роблячи суттєвий внесок до ВВП;

- по-третє, євроінтеграційними процесами, які висувають вимоги й до приведення чинного аграрного законодавства у відповідність до законодавства ЄС, й до ведення та екологізації самого сільгоспвироб-

ництва, забезпечення якості сільськогосподарської продукції (що під силу не кожному виробникові) та ін. Ідеться про застосування новітніх екологічно орієнтованих, безпечних технологій, засобів, методів, способів і форм ведення сільськогосподарського виробництва, про вдосконалення й екологізацію виробничо-господарської діяльності виробників сільгосппродукції, що має забезпечити ефективність цього виробництва. Отже, виникає нагальна потреба у створенні належної правової основи, оскільки існуючої на сьогодні, не вистачає для ефективного регулювання, бо вона розрізнена, характеризується низькою дієвістю, що зумовлено, зокрема, відсутністю належного механізму реалізації правових норм на практиці.

4) Наступною, четвертою ознакою сільськогосподарського виробництва є те, що воно має місце в межах агросфери з активним використанням її потенціалу. Категорія «агросфера» сьогодні виступає однією з новел аграрного-правових наукових досліджень. Це пов'язано із сучасними тенденціями стосовно видозміни й розширення предмета аграрного права, що зумовлюється подальшим розвитком аграрних відносин, необхідністю забезпечення продовольчої безпеки нашої держави, а у зв'язку з цим – сталого розвитку як сільськогосподарського виробництва, так і сільських територій в цілому. Право, в тому числі й така його галузь, як аграрне право, виступаючи регулятором суспільних відносин, має адекватно реагувати на зміну останніх, на появу нових їх різновидів з метою забезпечення ефективності в їх регулюванні. Запровадження в аграрно-правову науку поняття «агросфера» сприятиме подальшій екологізації чинного аграрного законодавства, зростанню ролі екологічних вимог у процесі сільськогосподарського виробництва й розвитку сільських територій. Дана теза підтримується й у спеціальній літературі¹.

Термін «агросфера» набув широкого застосування в економічній літературі. Він знайшов відображення у працях О. Л. Попової², О. О. Созінова³, В. І. Придатка, Б. Й. Пасхавера⁴ та ін. Це поняття привернуло увагу і представників земельно-правової науки, зокрема

¹ Гафурова О. В. Щодо екологізації аграрного законодавства. *Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 71.

² Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку. *Економіка України*. 2012. № 5. С. 73-84.

³ Созінов О. О. Агросфера України у ХХ столітті. *Вісн. Нац. акад. наук України*. 2001. № 10. С. 7-16.

⁴ Пасхавер Б. Рентабельність агросфери: проблеми стабільності. *Економіка України*. 2004. № 2. С. 73-82.

¹ Ткачук В. І. Диверсифікація аграрного підприємництва: моногр. Житомир: ЖНАЕУ, 2011. С. 22-24.
48

П. Ф. Кулинич¹. В аграрно-правовій доктрині воно залишається поки що недостатньо дослідженим, наявні лише окремі публікації з цього приводу². Однак поняття «агросфера», безумовно, – це аграрно-правова категорія, яка має бути покладена в основу предмета аграрного права. Це зумовлено тим, що аграрні відносини є складовою частиною більш широких за обсягом суспільних відносин, пов'язаних з використанням (зокрема, в процесі аграрного виробництва), відтворенням та охороною агросфери. Цю позицію поділяють правники у своїх дослідженнях³. Окрім того, комплексний, міждисциплінарний підхід до трактування поняття «агросфера» забезпечить можливість отримання такого наукового результату, з урахуванням якого з'явиться можливість сформулювати виважену й ефективну державну аграрну політику, накреслити першочергові дієві заходи з розв'язання наявних проблем функціонування й подальшого сталого розвитку як агросфери в цілому, так і сільськогосподарського виробництва, зокрема.

Сьогодні агросфера в Україні займає понад 70% території, є місцем проживання і праці значної частки населення держави, головним джерелом забезпечення населення продовольством, а промисловості – сировиною рослинного і тваринного походження. Викладеним і можна пояснити актуальність дослідження розглядуваної категорії.

Поняття «агросфера» – складне й багатоаспектне, оскільки виступає і природничою, і соціальною, й економічною і в тому числі правовою категорією. У тлумачному словнику агросфера визначається як частина біосфери, до якої входять культурні рослини і свійські тварини, а також ґрунт, оброблений під сільськогосподарські культури⁴.

Прискіпливий аналіз підходів до тлумачення сутності агросфери з боку представників економічної науки надав змогу виокремити наступні точки зору. Розглянемо їх більш детально.

Так, О. О.Созінов наводить загальну дефініцію поняття «агросфера»: це сукупність територій, де внаслідок дії антропогенного фактора

функціонують переважно модифіковані людиною форми живої речовини, спеціалізовані для ефективної трансформації сонячної енергії у необхідну для існування людства продукцію¹.

На думку О. Л. Попової, агросфера становить собою складну соціально-економічну і одночасно уразливу агробіологічну систему, якій властиві такі диверсифіковані функції, як-от: а) життєзабезпечення (виробництво агропродовольства і сировини для задоволення потреб населення у продуктах харчування, одязі, паливі тощо), б) життєдіяльність (умови і якість життя сільського населення, місце прикладання праці та одержання доходів), в) життєоблаштування (освоєність середовища проживання, його якісний стан та екологічна безпечність)².

В. Трегобчук і В. Прадун визначають агросферу як частину біосфери, в якій домінують культурні рослини свійські тварини, оброблені ґрунти й пов'язані з ними організми. На їх думку, до агросфери належать луки, пасовища, сільські поселення, малі річки, ставки, лісосмуги, діброви, всі типи агроландшафтів, агробіоценозів та агроєкосистем, створені розумом та діяльністю людини³.

Дещо іншу трактовку поняття «агросфера» пропонує О. М. Савельєва, розглядаючи її як системоутворюючу категорію аграрного права, під якою треба розуміти сферу виникнення, зміни та припинення аграрних суспільних відносин між суб'єктами в процесі функціонування аграрного сектору економіки й сільських територій, агроландшафтів, агробіоценозів, агроєкосистем, задіяних у сільськогосподарській і тісно пов'язаній з нею діяльності⁴.

У більшості ж словників і наукових джерел агросфера трактується як частина біосфери, залучена до сільськогосподарського використання, тобто зайнята агроєкосистемами. До основних її складників належить оброблений ґрунт під сільськогосподарські культури, культурні рослини і свійські тварини. Більшість дослідників включають до агросфери також сільські населені пункти, дороги, річки, ставки, канали, пасовища, луки, лісосмуги, гаї, всі інші типи агроландшафтів, агробіоценозів та агроєкосистем, що створені людиною. Таким чином

¹ Кулинич П. Ф. Правове забезпечення екологічної безпеки агросфери: постановка проблеми. *Актуальні проблеми становлення і розвитку права екологічної безпеки в Україні*: матер. наук.-практ. «Круглого столу» (м. Київ, 28 берез. 2014 р.) / ред. кол. М. В. Краснова та ін. Чернівці: Вид. Кондрацьєв А. В., 2014. С. 79-82.

² Савельєва О. М. Правове регулювання відносин в агросфері: моногр. / за заг. ред. М. В. Шульги. Х.: Друкарня Мадрид, 2017. С. 43-44.

³ Кулинич П. Ф. До питання про розвиток предмета аграрного (сільського) права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. «Круглого столу» (м. Київ, 25 трав. 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Семчика. К.: Видавн. центр НУБіП України, 2012. С. 44.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 11.

¹ Созінов О. О. Агросфера України (минуле, сьогодні, майбутнє): наук. записки. Т. 9. Спец. вип. К.: «Academia», 1999. С. 381.

² Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку. *Економіка України*. 2012. № 5. С. 77.

³ Трегобчук В., Прадун В. Аграрна сфера: модель сталого розвитку. *Вісн. Нац. акад. наук України*. 2004. № 9. С. 5.

⁴ Савельєва О. М. Правове регулювання відносин в агросфері: моногр. / за заг. ред. М. В. Шульги. Х.: Друкарня Мадрид, 2017. С. 43-44.

можна дійти висновку, що загалом конструкцію «агросфера» складають три складники: сільськогосподарське виробництво, сільське населення і сільські території (агроландшафти). Інакше кажучи, агросфера поєднує в собі виробничий, соціальний та екологічний аспекти, що підтримується і в наукових публікаціях¹.

Отже, як вбачається, агросфера – це складна, системоутворююча аграрно-правова категорія, що становить фундамент предмета аграрного права і включає такі елементи: а) об'єкти аграрних правовідносин (культурні рослини, сільськогосподарські тварини, оброблений ґрунт під сільськогосподарські культури); б) певне коло суб'єктів цих відносин – сільське населення в особі фізичних осіб, які можуть працювати у сільгоспідприємствах за трудовим договором, бути їх членами чи учасниками або займатися веденням особистого селянського господарства; в) сферу реалізації аграрних прав та обов'язків, тобто виникнення, зміни і припинення аграрних правовідносин, що охоплює сільські території, сільськогосподарське виробництво тощо.

Одним з найважливіших елементів агросфери є сільське населення. З точки зору причетності до сільськогосподарського виробництва особливу зацікавленість викликає така його частина, як селяни. Звичайно, у процесі забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва селянство виступає ключовою фігурою поряд з іншими учасниками цього процесу (державою, сільськогосподарськими підприємствами тощо). У зв'язку із цим актуалізується питання щодо правового статусу селянина в аспекті сталого розвитку сільгоспвиробництва.

За умов побудови правової держави людина, її права та свободи, безумовно, стають епіцентром суспільних відносин. Ця теза знайшла закріплення й у Конституції України, ст. 3 якої проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю в Україні. Права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість функціонування держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження, забезпечення й гарантування прав і свобод людини – головний обов'язок держави. Це положення стосується представників усіх верств населення України, але найбільш гостро проблема в цій царині постала стосовно такої соціально важливої, але мало захищеної категорії, як селяни. Як справедливо зазначається в літературі, селянство в Україні, незважаючи на радикальну масштабність земельних та аграрних перетворень,

¹ Гафурова О. В. Щодо екологізації аграрного законодавства. *Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 71.

залишається найбільш знедоленою верствою населення. Держава й досі не оцінила як слід високу соціальну місію селянства як годувальника суспільства й носія високих моральних традицій¹.

Соціальна важливість селянства зумовлюється декількома чинниками. По-перше, як справедливо зазначає Н. І. Титова, в усьому світі селянство є тією структурною детермінантою, від якої залежить добробут усього суспільства. Це пояснюється тим, що воно своєю працею забезпечує життєдіяльність останнього, як і більшості галузей економіки постачає сировину². Працюючи у сфері сільськогосподарського виробництва, селянство бере безпосередню участь у забезпеченні продовольчої безпеки держави. По-друге, саме селянство можна визнати носієм української ідентичності, національних українських традицій, культури і духовності нації. Категорія «українська ідентичність» на сьогодні не має правового закріплення, і це при тому, що цей складний феномен включає національний та етнічний складники, а також ідентичність держави і країни як такої. Як підкреслює М. Т. Степико, про ідентичність національну та етнічну можна вести мову як про певну усталеність мовних, культурних, територіальних та інших рис спільноти, її органічну цілісність і неповторність³. Водночас національна ідентичність, маючи переважно громадянський і політичний зміст, містить також елементи ідентичності культурної, що включає історичну пам'ять, мову, релігію, культуру тощо. Етнічна ж ідентичність задається походженням і характеризується ознакою постійності⁴.

За сучасних умов українська національна ідентичність знаходиться на стадії становлення, і саме селянство потрібно вважати її носієм. Вбачається, що дефініція «українська ідентичність» має знайти закріплення в чинному аграрному законодавстві. Пропонуємо під українською ідентичністю розуміти складне, комплексне явище, що поєднує національну, етнічну й державну ідентичність, і полягає в усвідомленні особою своєї належності до української нації, народу, держави й у відповідному позиціонуванні себе у цій якості.

¹ Гаєцька-Колотило Я. З. Аграрна політика Української держави у контексті її побудови як соціальної та правової держави та інтеграції до ЄС. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: зб. матер. «Круглого столу» (м. Харків, 24 травня 2013 р.) / за ред. М. В. Шульги, Д. В. Саннікова. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. С. 80.

² Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: наук.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. С. 266.

³ Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: моногр. К.: НІСД, 2011. С. 174.

⁴ Степико М. Т. Вказ. праця. С. 177.

Виходячи з того, що селяни виконують такі надзвичайно важливі для суспільства й держави в цілому соціально-економічні функції, вони повинні займати пріоритетне становище у суспільстві, користуватися високою повагою, мати дієві правові гарантії здійснення й захисту своїх прав та свобод, зокрема щодо належних умов праці і проживання у сільській місцевості, освіти й культури, медичного і транспортного обслуговування, соціального захисту та ін. Доволі влучним вбачається вислів третього Президента США Т. Джефферсона щодо селян, який зазначив, що громадяни, які обробляють землю, є найціннішими для держави. Найенергійніші, найнезалежніші, найбільш благонадійніші, вони найміцнішими узами пов'язані зі своєю країною та її інтересами. Лише праця землеробів, вважав політик, пробуджує в людині почуття гідності й потяг до справедливості¹.

У дійсності ж, на жаль, незважаючи на масштабність і радикальність земельних та аграрних перетворень у процесі реформування аграрного сектору, спостерігаємо докорінно протилежну ситуацію. Тягнеться це ще з часів Давньої Русі, коли для позначення осіб, які займалися рільництвом, застосовувалося поняття «смерд»; вони займали найнижчу сходинку соціальної ієрархічної скали й відчували на собі зверхнє ставлення з боку представників інших прошарків суспільства². Такий стан речей тривав протягом століть. На початку ХХ ст. П. А. Столипін зазначав: «Держава в даний момент хворіє. Найбільш хворою, найбільш слабкою її частиною, що хиріє і в'яне, є селянство, якому слід допомогти»³. Та й до сьогодні селянство залишається найменш юридично захищеною категорією громадян. І це при тому, що в сільській місцевості зараз мешкає майже третина загальної чисельності населення України.

Слід погодитися з думкою Н. І. Титової, що умови праці в сільському господарстві, які об'єктивно обтяжені складними природно-кліматичними факторами, є дуже важкими і з огляду на створення належних технічних, професійних, медичних умов. Низькими й нестабільними є оплата праці та пенсійне забезпечення. Останніми роками держава

почала вживати певних заходів щодо покращання ситуації, але вони стосуються здебільшого сільськогосподарських підприємств, а не безпосередньо селян. За таких умов гостро постає загальнодержавна й загальносуспільна проблема посилення захисної, регулюючої та контролюючої функцій держави в сфері реального забезпечення потреб і прав селян¹. Адже зауважимо, що реальні права селян, їх державна гарантованість, норми Конституції України втілюються в життя аж ніяк не повною мірою. Ідеться насамперед про права та свободи на безпечні і здорові умови праці, на її оплату, на соціальний захист, на житло, на охорону здоров'я, на освіту та ін. Рівень забезпеченості вказаних прав для селян поки що є значно нижчим, аніж для міського населення².

Підтримуючи цю тезу, А. М. Статівка підкреслює, що у сільській місцевості відбувається зниження якості життя, звужується доступ селян до основних соціальних послуг – освіти, охорони здоров'я тощо. Значними залишаються бідність і рівень безробіття. Спостерігається масовий виїзд працездатних сільських мешканців у пошуках роботи за межами держави. Село явно деградує. Висока смертність і низький рівень народжуваності є загрозливим фактором погіршення демографічної ситуації на селі. Але ж водночас подальша деградація соціально-трудова сфери ставить під загрозу як вітчизняне сільськогосподарське виробництво, так і національну безпеку держави. Тому сутність сучасної державної аграрної політики полягає не тільки у зміцненні аграрного виробництва, а й у проведенні широкої системи соціальних заходів на селі³.

Як бачимо, виробнича й соціальна сфери виступають взаємопов'язаними і взаємозумовлюючими чинниками сталого розвитку сільського господарства. Без забезпечення соціального розвитку села, без створення належних умов праці і проживання людей у сільській місцевості, що відповідатимуть європейським і світовим стандартам якості життя, а отже, без створення державою умов для збереження такого прошарку українського суспільства, як селяни, навряд чи буде можливим сталій розвиток сільськогосподарського виробництва, гарантування продовольчої безпеки тощо. Існує і зворотній зв'язок, оскільки сталій розвиток сільгоспвиробництва, безумовно, сприяти-

¹ История Томаса Джефферсона о равенстве и свободе. URL: <http://www.istorya.ru/referat/referat3/0182.php> (дата звернення: 15.04.2017).

² Єрмоленко В. М. Походження поняття «селянин» як основоположної категорії аграрного права. *Сучасні наук.-практ. проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 6 грудня 2013 р.): зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2013. С. 26.

³ Столыпін П. Выступление в Государственной думе России. 10.03.1907 г. URL: <http://www.wisdomcode.info/ru/quotes/themes/66487.html> (дата звернення: 21.02.2017).

¹ Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: наук.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. С. 265.

² Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України. наук.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. С. 264.

³ Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: моногр. Х.: Право, 2007. С. 4-7.

ме соціальному розвитку сільських територій і покращанню соціально-економічного становища селян.

У зв'язку з висловленим виникає потреба у дослідженні такої аграрно-правової категорії, як селянин. Окремі аспекти вказаної проблематики розкривалися такими вченими, як Н. І. Титова, В. М. Єрмоленко, А. М. Земко, А. М. Статівка, Ю. О. Яремчук та ін.

Так, Ю. О. Яремчук у дисертаційному дослідженні «Фізичні особи як суб'єкти аграрного права» пропонує визначати селянина як особу, яка постійно (не менше одного року) проживає в сільській місцевості, основне заняття якої – використання власною працею, особисто земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва для забезпечення власних і суспільних потреб у продуктах сільського господарства, сільськогосподарській продукції. При цьому науковець наголошує, що саме по собі проживання фізичної особи в сільській місцевості дозволяє вважати її сільським мешканцем, однак ще не дозволяє відносити її до категорії «селянин». Ось чому головним у визначенні селянина є акцент саме на виробничому аспекті, на тому, що така особа займається виробництвом (виросуванням) сільськогосподарської продукції. Здійснювати ж таку діяльність без використання земель сільськогосподарського призначення (за винятком окремих випадків розведення сільськогосподарських тварин) майже неможливо¹.

Звичайно ж слід погодитися з Ю. О. Яремчуком стосовно того, що проживання в сільській місцевості (навіть постійне) не є визначальною ознакою селянина і що вкрай важливим є виробничий аспект, тобто його участь у виробництві сільськогосподарської продукції рослинного або тваринного походження. Але наведене науковцем визначення навряд чи можна назвати безспірним або універсальним. Адже при цьому відкритим залишається запитання: чи належать до категорії «селяни» особи: а) які раніше були зайняті в сільськогосподарському виробництві і вийшли на пенсію за віком чи станом здоров'я; б) які проживають у сільській місцевості й беруть участь в аграрному виробництві, але не шляхом «використання власною працею, особисто земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва» (зокрема, особи, які виконують управлінсько-господарські функції на сільгоспідприємствах, бухгалтери, економісти, інші спеціалісти сільського господарства, які проживають у сільській місцевості і мають статус учасників сільськогосподарських підприємств корпоративного типу, та ін.)?

¹ Яремчук Ю. О. Фізичні особи як суб'єкти аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. С. 15-16.

На думку В. М. Єрмоленка, селянина можна ідентифікувати із сільським мешканцем, який займається обробіткою землі¹. При цьому вчений вкладає в це поняття значно ширший зміст, об'єднуючи в ньому територіальний, соціальний, культурний та економічний критерії, з чим слід погодитися. Територіальний критерій прив'язує ареал проживання селянина до сільської місцевості, адміністративною одиницею якої є село як населений пункт. Соціальний критерій символізує рівень важливості роду занять, за яким селянин займається діяльністю, що є основною, фундаментальною за своїм суспільним значенням. Зміст такої діяльності полягає в забезпеченні суспільних потреб у належних продуктах харчування. За культурним критерієм селянство є носієм самобутності українського народу, усталеності традицій і побутового укладу, що в сукупності формує відповідну національну ментальність, яка вирізняє українців серед інших народів і націй. Економічне призначення селянина полягає в особливостях галузі господарювання, у спрямуванні його діяльності на обробітку землі, тобто у здійсненні рільництва або в сучасному розумінні – сільськогосподарського виробництва². Погоджуючись у цілому з наведеним В. М. Єрмоленком формулюванням, слід лише зауважити, що сільгоспвиробництво навряд чи можна зводити лише до рільництва, адже воно включає значно більше галузей: тваринництво, аквакультуру, первинну переробку сільськогосподарської продукції тощо.

А. М. Земко трактує поняття «селяни» наступним чином: це фізичні особи, які проживають у сільській місцевості, у товарній формі або для особистих потреб здійснюють виробничу діяльність у сфері сільського господарства або у інших сферах, що мають відношення до сільського господарства; сільські мешканці, які беруть участь у здійсненні такої діяльності, а також сільські мешканці, які здійснювали таку діяльність, але вийшли на пенсію за віком чи станом здоров'я³.

¹ Єрмоленко В. М. Походження поняття «селянин» як основоположної категорії аграрного права. *Сучасні наук.-практ. проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 6 груд. 2013 р.): зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2013. С. 28.

² Єрмоленко В. М. Походження поняття «селянин» як основоположної категорії аграрного права. *Сучасні наук.-практ. проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 6 груд. 2013 р.): зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2013. С. 28, 29.

³ Земко А. М. До питання про сучасне визначення поняття «селянин». *Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18-19 трав. 2018 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. К.: НУБіП України, 2018. С. 127.

Така дефініція розглядуваного поняття вбачається занадто широкою, адже дослідниця відносить до селян і осіб, які зайняті виробничою діяльністю не в сільському господарстві, а й в інших сферах, що мають до нього відношення, не конкретизуючи при цьому, про які саме сфери діяльності йдеться. Тому навряд чи можна погодитися з таким твердженням. Проте доцільно погодитися з А.М. Земко стосовно віднесення до селян осіб, які брали участь у здійсненні сільськогосподарської діяльності, але за віком чи станом здоров'я вийшли на пенсію.

З нашої точки зору, *селянин – це сільський мешканець, який здійснює діяльність у сфері сільського господарства*. При цьому селянство виконує низку функцій: а) виробничу, адже в результаті діяльності селян здійснюється виробництво сільськогосподарської продукції рослинництва, тваринництва, рибництва, агролісівництва; б) соціально-економічну – завдяки діяльності селян задовольняються фундаментальні потреби населення держави у продуктах харчування, а промисловості – в сировині рослинного і тваринного походження, а значить, забезпечується продовольча безпека держави; в) соціально-культурну, виконуючи яку селянство виступає носієм української ідентичності – мови, культури, релігії, традицій тощо.

На наше переконання, дефініція «селянин» має бути закріплена на законодавчому рівні. На даний час пропонуємо це поняття закріпити у Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», де збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності проголошується однією зі стратегічних цілей державної аграрної політики. До того ж доцільною вбачається пролонгація дії вказаного Закону щонайменше до 2025 р. шляхом внесення до нього відповідних змін. Адже окреслені в цьому Законі стратегічні цілі державної аграрної політики на сьогодні так і не були досягнуті, проте набули ще більшої актуальності у зв'язку з ратифікацією Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. З урахуванням же перспективи прийняття Аграрного кодексу України, цілком доцільним і слушним вбачається закріплення дефініції такої основоположної категорії аграрного права, як «селянин» саме у цьому кодифікованому нормативно-правовому акті.

Правовий статус селян як одного із суб'єктів сільськогосподарського виробництва визначає обсяг їх прав та обов'язків. У юридичній літературі правовий статус сільськогосподарського працівника визначають як закріплена в нормах чинного законодавства сукупність реальних прав, юридичних обов'язків та інтересів працівника, закріплених у чинному законодавстві, у сфері обраної ним суспільно корисної

діяльності, яка гарантується державою і особистою відповідальністю працівника перед законом, суспільством і трудовим колективом¹.

Правове становище селян в Україні визначається нормами низки нормативно-правових актів. Основу їх правового статусу становлять права, свободи та обов'язки, відображені в Конституції України, у ст. 3 якої проголошує, що людина (в тому числі й селянин) є найвищою соціальною цінністю, а утвердження й забезпечення її прав та свобод – головним обов'язком держави. Стаття 13 гарантує кожному громадянину-ві право користуватися природними об'єктами права власності народу України (землею, надрами, атмосферним повітрям, водними та іншими природними ресурсами) відповідно до закону. У ст. 14 Основного Закону гарантується право власності на землю, яке набувається й реалізується громадянами та іншими суб'єктами. Особливого значення вказана норма набуває для селян, адже для них земельні ділянки сільськогосподарського призначення виступають основним засобом аграрного виробництва. При цьому слід погодитися з Я. З. Гаєцькою-Колотило стосовно того, що навіть визнання Конституцією України земель основним національним багатством, не нівелює високої цінності на цих землях громадян України – селян. Лише виключно в такому разі можна буде констатувати спрямованість держави на її розвиток як соціальної і правової².

У розділі 2 Конституції України йдеться про систему особистих, соціально-економічних і політичних прав людини. Відповідно до статей 21 і 22 права і свободи людини є невідчужуваними, непорушними, такими, що не можуть бути скасованими або звуженими. Серед базових прав селян, закріплених у цьому розділі, проголошено право: на свободу об'єднання для здійснення й захисту своїх прав і свобод, задоволення економічних, соціальних та інших інтересів (ст. 36); на володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами інтелектуальної і творчої діяльності (ст. 41); на підприємницьку діяльність (ст. 42); на працю (ст. 43); на відпочинок (ст. 45); на соціальний захист (ст. 46); на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); на охорону здоров'я й медичну допомогу (ст. 49); на освіту (ст. 53) та ін.

¹ Аграрне право України: підруч. – 2-ге вид., переробл. та допов. / за ред. В. З. Янчука. К.: Юрінком Інтер, 2000. С. 141.

² Гаєцька-Колотило Я. З. Аграрна політика Української держави у контексті її побудови як соціальної та правової держави та інтеграції до ЄС. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права: зб. матеріалів «Круглого столу»* (м. Харків, 24 трав. 2013 р.) / за ред. М. В. Шульги, Д. В. Саннікова. Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», Нац. акад. прав. наук України, 2013. С. 81.

Як справедливо зазначають фахівці-правники, за нинішніх умов не всі названі права можуть бути реалізовані однаковою мірою громадянами України, зокрема селянами. Брак потрібних бюджетних коштів і падіння виробництва звужують можливості щодо необхідного й належного забезпечення прав людини у працевлаштуванні, в організації відпочинку, в соціального захисті, в будівництві житла, в охороні здоров'я тощо¹.

У Конституції України закріплено й основні обов'язки селян, а саме: не заподіювати шкоду природі (ст. 66), сплачувати податки і збори в порядку й розмірах, установлених законом (ст. 67), неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права, свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

Свій подальший розвиток і конкретизацію права та обов'язки селян знаходять в галузевому законодавстві – аграрному, земельному, цивільному, трудовому, екологічному, фінансовому, адміністративному, кримінальному та ін. При цьому важливе значення для реалізації прав селян мають спеціальні норми аграрного законодавства. Так, юридичну можливість реалізації конституційного права на об'єднання селян для здійснення ними своїх прав та свобод, задоволення соціально-економічних та інших інтересів запровадив Закон України від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію»², закріпивши їх право об'єднуватись у сільськогосподарські кооперативи. Одним із засобів здійснення селянами своїх прав на працю й на підприємницьку діяльність є можливість створення фермерського або сімейного фермерського господарства відповідно до Закону України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство»³. Реалізації права селян на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї певним чином сприяло прийняття 15 травня 2003 р. Закону України «Про особисте селянське господарство»⁴ тощо.

Подальша деталізація прав та обов'язків селян має місце як у підзаконних актах, так і у внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актах сільськогосподарських підприємств, працівниками, членами або учасниками яких є селяни. Внутрішні аграрні відносини, до яких, зокрема, належать членські, трудові, внутрішні майнові та інші відносини, є традиційною сферою локального регу-

лювання. Як зауважує В. В. Панченко, різноманіття аграрних відносин вимагає не лише їх регламентації різними нормативно-правовими актами, а й одноманітного регулювання в рамках єдиної законності на рівні внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів. Саме вони значною мірою регулюють соціально-економічні, виробничі, організаційно-управлінські, культурно-побутові, внутрішні земельні, майнові і трудові відносини. Найважливіше призначення внутрішньогосподарських локальних актів полягає в деталізації і конкретизації ними загальних норм чинного законодавства і положень спеціальних законів щодо конкретного сільськогосподарського підприємства стосовно цілей і завдань останнього¹.

Серед основних внутрішньогосподарських локальних актів, що детально регламентують права й обов'язки селян, слід назвати: Статут сільськогосподарського підприємства, Правила внутрішнього розпорядку, Положення про оплату праці, Положення про виробничі структурні підрозділи, Положення про порядок формування та розподілу майнових фондів та ін.

Можна стверджувати, що на сьогодні певне підґрунтя для визначення правового статусу селянина в Україні в основному сформовано. Законодавство в цій сфері є багаторівневим і включає норми Конституції України, норми аграрного й іншого галузевого законодавства (як законів, так і підзаконних нормативно-правових актів), а також норми внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів конкретних сільгоспідприємств. Однак основна проблема полягає в можливості практичної реалізації селянами своїх окремих прав і свобод, закріплених у законодавстві, насамперед соціально-економічних. Як вбачається, невирішеність зазначеної проблеми ускладнює і сталий розвиток сільськогосподарського виробництва в Україні, оскільки селянство виступає одним із ключових суб'єктів його забезпечення. У зв'язку з цим одним із головних завдань, що постають перед нашою державою, має стати не лише закріплення й декларування в законодавстві певних прав і свобод селян, а й створення ефективних і дієвих механізмів їх реалізації в аспекті забезпечення сталого розвитку сільгоспвиробництва.

Ураховуючи викладене, можемо констатувати тісний зв'язок між агросферою й концепцією сталого розвитку сільського господарства, яка так само включає виробничий, соціальний і екологічний складники. Запроваджена ООН стратегія сталого розвитку виходить з того,

¹ Аграрне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Жушман, В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко та ін.; за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. Х: Право, 2010. С. 60.

² Відомості Верховної Ради України. 1997. № 39. Ст. 261.

³ Відомості Верховної Ради України. 2003. № 45. Ст. 363.

⁴ Відомості Верховної Ради України. 2003. № 29. Ст. 232.

¹ Панченко В. В. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як форма аграрного права: моногр. Х.: Вид-во «С.А.М.», 2012. С. 48.

що економічний і соціальний розвиток, а також охорона навколишнього природного середовища є взаємозалежними і взаємодоповнюваними компонентами цього розвитку.

Що стосується екологічного складника сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, треба наголосити: дійсно, від стану агросфери значною мірою залежать добробут та умови життя нинішніх і майбутніх поколінь. Використання її у процесі аграрного виробництва наявними нині виснажливими способами індустріальної моделі може призвести лише до загострення екологічної кризи, до остаточного виснаження природного потенціалу й до інших українських негативних наслідків, включаючи загрозу самому існуванню людства. Як зазначається у спеціальній літературі, сільськогосподарська діяльність, пов'язана із трансформацією природних ландшафтів в агроландшафти, незмінно супроводжується зниженням біорізноманіття й екологічної стійкості останніх. Тому вирішення питань обґрунтування структури використання земельних угідь у системах агроландшафтного землеробства повинно ґрунтуватися на використанні соціоприродного підходу, що дозволяє врахувати зміну стану основних компонентів ландшафту в результаті сільськогосподарської діяльності, а також принципів природооблаштування¹. Саме цим можна пояснити набуття особливої актуальності питаннями розвитку агросфери на умовах сталості, що, у свою чергу, передбачає й вимагає сталого розвитку сільгоспвиробництва, який має бути забезпечений відповідними правовими засобами.

Вважаємо за доцільне звернутися до позитивного досвіду зарубіжних держав. Наприклад, у США та в інших країнах свого часу було прийнято систему законодавчих актів з охорони земель, екологічного регулювання основних видів діяльності в аграрному виробництві й обмеження негативного впливу на нього промисловості та урбанізованих територій. Були створені спеціальні державні служби, які шляхом дорадництва, різних премій і штрафів, зниження податків, пільгових кредитів, значних дотацій, цільових державних інвестицій тощо допомагають фермерам дотримуватися вимог агроєкології².

Державне регулювання використання ресурсів агросфери у процесі сільськогосподарського виробництва, особливо земель сільсько-

господарського призначення, стає актуальним також у зв'язку з тим, що в Україні на основній частині цих земель провадять виробничо-господарську діяльність не власники, а орендарі, які ставлять за мету передусім отримання прибутку від цієї діяльності, а не дбайливе й екологізбалансоване використання і збереження як земельних ділянок, які не є їх власністю, так і довкілля.

У переважній більшості розвинених країн сформувалася державна політика, спрямована на захист агросфери. Особливо позитивними результатами характеризується стратегія, що ґрунтується на парадигмі сталого розвитку агросфери, а значить, й сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. На сьогодні в Україні назріла гостра потреба у визначенні стратегії розвитку як сільгоспвиробництва, так і агросфери в цілому. Ця стратегія, безумовно, повинна базуватися на принципах сталого розвитку, що має знайти своє відображення й у законодавстві.

5) Повертаючись до переліку ознак сільськогосподарського виробництва, виділимо його п'яту ознаку, якою варто вважати його спрямованість на досягнення конкретних цілей. Як вбачається, цільова спрямованість сучасного сільгоспвиробництва має характеризуватися поєднанням як приватних цілей сільськогосподарських товаровиробників (перш за все отримання прибутку), так і загальних цілей: а) досягнення суспільно-корисного результату; б) задоволення потреб українського народу в якісних і безпечних продуктах харчування й у продовольстві; в) забезпечення продовольчої безпеки держави; г) розвиток агросфери на умовах сталості та ін. Інакше кажучи, метою ведення сільськогосподарського виробництва є досягнення як економічних, так і соціальних результатів. Ця теза підтримується й у літературі. Так, Г. Л. Знаменський доводить, що, перебуваючи у сфері суспільного виробництва, яке ґрунтується на ринкових засадах, ця діяльність спрямована на задоволення приватних інтересів суб'єктів господарювання за умови дотримання ними певних публічних інтересів (має місце об'єктивне поєднання приватних і публічних інтересів)¹.

З огляду на наведені ознаки можна сформулювати дефініцію сучасного юридичного поняття «сільськогосподарське виробництво»: *це врегульований нормами аграрного права специфічний вид діяльності в межах і з використанням потенціалу агросфери щодо виробництва сільськогосподарської продукції, виконання сільськогосподарських*

¹ Мельник Л. В. Еколого-економічне обґрунтування раціонального використання агроландшафтів. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: зб. матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 17-18 трав. 2014 р.). Суми: Друк. дім «ПАПРУС», 2014. С. 219.

² Созінов О. О. Агросфера України у ХХ столітті. *Вісн. Нац. акад. наук України*. 2001. № 10. С. 8.

¹ Знаменський Г. Л. Коментар до ст. 3 Господарського кодексу України. *Наук.-практ. коментар Господарського кодексу України* / кол. авт.; Г. Л. Знаменський, В. В. Хахулін, В. С. Щербина та ін.; за ред. В. К. Мамутова. К.: Юрінком Інтер, 2004. С. 12.

робіт та надання сільськогосподарських послуг, спрямований як на реалізацію підприємницьких цілей, так і на досягнення суспільно-корисного результату.

Як вбачається, визначення дефініції категорії «сільськогосподарське виробництво» та її ознак дозволить збагатити аграрно-правову доктрину й закласти раціональне методологічне підґрунтя для підходів до розуміння й ефективного правового регулювання відносин у досліджуваній царині. А забезпечення організаційно-правовими та економічними заходами розвитку сільгоспвиробництва на умовах сталості надасть можливості збільшити обсяги виробництва продукції рослинництва, тваринництва, рибництва й лісівництва, підвищити якість і безпечність останньої, а значить і її конкурентоспроможність як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні, гарантувати продовольчу безпеку нашої держави. Окрім того, за умови розвитку сільського господарства на засадах сталості агросфера, будучи системою, що поєднує виробничий, соціальний та екологічний складники, забезпечить можливість задовольнити зростаючі потреби у продовольстві в поєднанні зі збереженням і примноженням агроресурсного потенціалу, а отже, сприятиме досягненню стратегічних цілей державної аграрної політики України.

1.3. Законодавство, що забезпечує функціонування сучасного сільськогосподарського виробництва

Функціонування сільськогосподарського виробництва в Україні в умовах сучасності забезпечується низкою нормативно-правових актів різної юридичної сили, спрямованості, предметної ознаки тощо. У цілому ж усі вони формують єдиний комплекс – законодавчу базу, спрямовану на забезпечення ефективного ведення сучасного сільгоспвиробництва. При цьому ефективність ведення останнього й забезпечення його сталого розвитку значною мірою залежить від досконалості існуючого законодавства. Як слушно зауважує В. І. Семчик, саме від рівня правового регулювання відносин в АПК значною мірою залежить ефективність сільськогосподарського виробництва, що, у свою чергу, відчутно впливає на продовольче забезпечення населення України, а від цього залежить соціальна і політична стабільність в державі¹. Мають рацію А. М. Статівка та В. Ю. Уркевич, що сучасні проблеми функціонування сільського господарства зумовлені ба-

¹ Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / під ред. В. І. Семчика. К.: Наук. думка, 1998. С. 223.
64

гатьма чинниками, серед яких визначальне місце посідає недосконале правове регулювання аграрних відносин¹. Дійсно, й донині в Україні не існує спеціального нормативного акта, який комплексно встановлював би всю сукупність аграрних відносин, що виникають у процесі сільськогосподарського виробництва. У зв'язку із цим дослідження й розробка пропозицій з удосконалення аграрного законодавства у цій сфері набуває особливої актуальності.

Вітчизняне законодавство, що забезпечує функціонування сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах, становить собою величезний за обсягом комплексний масив нормативного матеріалу, як зі сфери аграрного права, так й інших галузей національного права – земельного, екологічного, господарського, цивільного, адміністративного та ін. Адже у процесі ведення сільгоспвиробництва виникають різноманітні відносини щодо: а) організації ведення такого виробництва, б) створення суб'єктів, що займатимуться його веденням; в) отримання відповідних земельних ділянок; г) здійснення виробничої діяльності в окремих галузях (рослинництві, тваринництві, аквакультури, лісовому господарстві); д) гарантування якості та безпечності виробленої сільгосппродукції рослинного і тваринного походження; е) державної підтримки розглядуваного виробництва; є) забезпечення екологічно збалансованого природокористування й охорони довкілля та ін. Відносини, що утворюють даний комплекс нормативного матеріалу, потребують спеціальної правової регламентації. Саме для цього й розробляються, приймаються, змінюються і скасовуються різні нормативно-правові акти та вдосконалюється чинне законодавство.

Із цього приводу слід зазначити, що вдосконалення чинного аграрного законодавства у сфері сільськогосподарського виробництва є вкрай необхідним. Це природний, закономірний процес, адже останньому належить вчасно реагувати на зміни, що мають місце в аграрних відносинах, у тому числі й у досліджуваній царині. Але вдосконалення має відбуватися в такий спосіб, щоб існуючі нормативно-правові акти зберігали наступні характеристики: якість та стабільність регулювання цих відносин, а також узгодженість і системність. Є сенс погодитися з думкою В. І. Семчика, що аграрне законодавство повинно бути стабільним, оскільки часті зміни й доповнення норм зазначених актів перешкоджають як ефективності правового регулювання, так і функціонуванню довготермінових міжгосподарських та внутрішньогосподарських зв'язків. Одночасно, як підкреслює вче-

¹ Статівка А. М., Уркевич В. Ю. Про проект Закону України «Про сільське господарство України». *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 8. С. 104.

ний, воно не може бути «застиглим, раз і назавжди встановленим». Законодавство повинно вчасно реагувати на зміни в економічних відносинах, сприяти розвитку нових прогресивних форм господарювання, землекористування, внутрішньогосподарського управління, державного регулювання й забезпечення максимальної ефективності вітчизняного агропромислового виробництва¹.

Доволі слушною видається також точка зору Н. О. Багай, що сучасне аграрне законодавство України покликано регулювати суспільні відносини в аграрному секторі економіки з урахуванням взаємозв'язку сільськогосподарського виробництва з навколишнім природним середовищем. При цьому досить важливим напрямком на сьогодні є формування на підставі загальних принципів та ідей охорони цього середовища й раціонального природокористування якісно нових аграрно-правових приписів, що забезпечуватимуть спеціалізоване правове впорядкування суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва з урахуванням їх взаємозв'язку з довкіллям². Це підтримується і напрацюваннями філософської науки, адже ще Ф. Бекон свого часу зазначав, що людині належить панувати над природою, одночасно підкорюючись їй³.

Діяльність людини, як відомо, є тим каналом, за яким здійснюється, так би мовити, постійний «обмін речовин» між людиною і природою⁴. Сільськогосподарське виробництво в цьому сенсі є унікальною сферою людської діяльності, що характеризується найтіснішим, порівняно з іншими, взаємозв'язком і взаємодією з природою. Це зумовлюється тим, що ведення сільгоспвиробництва здійснюється здебільшого на земельних ділянках сільськогосподарського призначення. Однак законодавство містить положення і щодо можливості використання для даного виду діяльності також земельних ділянок іншого цільового призначення. Наприклад, згідно зі статтями 72 і 73 Лісового кодексу України⁵ на землях лісогосподарського призначення можуть мати місце побічне лісове користування (заготівля сіна, випа-

сання худоби, розміщення пасік, заготівля дикорослих плодів, грибів, ягід, лікарських рослин та ін.) і заготівля другорядних лісових матеріалів (приміром, деревних соків). Відповідно до ст. 59 Земельного кодексу України¹ та ст. 51 Водного кодексу України² для виробництва сільгосппродукції сільськогосподарським товаровиробникам можуть надаватись у користування на умовах оренди водні об'єкти – водосховища (крім водосховищ комплексного призначення), ставки, озера та замкнені природні водойми.

Як бачимо, по-перше, основним засобом сільськогосподарського виробництва служать земельні ділянки та інші природні об'єкти (водойми, ліси). Як справедливо зазначає М. В. Шульга, за рахунок сільськогосподарського виробництва задовольняються потреби суспільства в цілому й кожного громадянина в продуктах харчування, сировині для промисловості й у кормах для худоби. При цьому функціонування цього виробництва нерозривно пов'язане із використанням землі³, а також інших природних ресурсів (вод, лісів тощо). В. І. Андрейцев із цього приводу підкреслює, що земля в сільському господарстві одночасно виступає основним засобом виробництва, операційною базою для розміщення виробничих споруд, шляхів, іншої інфраструктури, а також засобом і джерелом існування живих організмів, життєдіяльності людини, забезпечення її духовних і матеріальних потреб⁴. По-друге, сільськогосподарське виробництво тісно пов'язане з використанням таких біологічних об'єктів, як сільськогосподарські рослини і тварини. По-третє, визначальний вплив на розглядуваний нами вид діяльності справляють як природно-кліматичні (погодні) умови, сезонність, так і такі об'єктивні природні чинники, як стихійні лиха, повені, посухи, град, заморозки тощо.

Існує і зворотний зв'язок: само сільськогосподарське виробництво, як специфічний вид господарської діяльності, чинить вагомий вплив на навколишнє природне середовище і змінює його. З погляду О. Л. Мініної, сільське господарство є галуззю, яка: по-перше, безпосередньо залежить від стану всіх природних об'єктів і ресурсів – родючості

¹ Аграрне законодавство України: проблеми ефективності: моногр. / за ред. В. І. Семчика. К.: Наук. думка, 1998. С. 223.

² Багай Н. О. Еколого-правові проблеми сільськогосподарського виробництва. *Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 93.

³ Спиркин А. Г. Основы философии: уч. пособ. для вузов. М.: Политиздат, 1988. С. 362.

⁴ Спиркин А. Г. Основы философии: уч. пособ. для вузов. М.: Политиздат, 1988. С. 361.

⁵ *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 21. Ст. 170.

¹ *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.

² *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 189.

³ Шульга М.В. Особливості використання та охорони земель сільськогосподарського призначення // *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: монографія* / А.П. Гетьман, М.В. Шульга, А.М. Статівка та ін.; за ред. А.П. Гетьмана та В.Ю. Уркевича. – Х.: Право, 2012. – С. 271. (С. 271-289.)

⁴ Андрейцев В. І. Земля як інтегрований і диференційований об'єкт земельного права. *Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні: навч.-практ. посіб.* К.: Істина, 1999. С. 9.

грунтів, чистоти вод, наявності захисних та інших лісів, радіаційного фону, а також від процесів зміни клімату; по-друге, є одним із забруднювачів навколишнього середовища – насамперед у зв'язку із застосуванням пестицидів та агрохімікатів, а також й відходами великої рогатої худоби та інших сільськогосподарських тварин (наприклад, комплекс з розведення свиней потужністю 108 тис. голів викидає в атмосферу кожної години 1,5 млрд мікробних тіл, 159 кг аміаку, 14,5 кг сірководню, 29,9 кг пилу¹); по-третє, виробляє продукцію, що споживається людиною як їжа, а тому безпечність і належна якість останньої є найважливішими складниками якості життя і здоров'я населення².

Викладене зумовлює нагальну потребу в якісному вдосконаленні норм чинного аграрного законодавства з метою запровадження таких аграрно-правових приписів, які ґрунтувалися б на врахуванні взаємозв'язку сільськогосподарського виробництва з довкіллям і мали за мету забезпечення його сталого розвитку. При цьому йдеться не просто про технічне розроблення окремих норм права, а про якісну юридично-законодавчу діяльність, результатом якої стане створення ефективного й дієвого механізму правового забезпечення сталого розвитку сільгоспвиробництва.

З точки зору Б. О. Вороніна, правове забезпечення сталості аграрного виробництва становить собою юридичну діяльність, спрямовану на створення й реалізацію правових норм для досягнення стабільних показників господарювання, а саме послідовного нарощування обсягів високоякісної продукції, зменшення амплітуди їх коливань залежно від природно-кліматичних чинників. За такого розуміння розглядувана діяльність постає як свідомо утворююча сила, оскільки до сфери господарювання на селі виявляється залученим увесь правовий інструментарій (норми права, їх інститути, правові акти тощо), тобто всі його реальні регламентуючі компоненти. Тут регулююча роль права розглядається не лише як результат видання нормативно-правових актів, як дія їх правових норм, а й як наслідок зусиль спеціальних органів держави, що забезпечують їх виконання³.

¹ Аграрное право: учебник / С. А. Боголюбов, М. М. Бринчук, Н. О. Ведьшева и др.; отв. ред. М. И. Палладина, Н. Г. Жаворонкова. М.: Проспект, 2011. С. 214.

² Минина Е. Л. Правовые вопросы экологизации сельского хозяйства. *Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права*: матер. Межд. научно-практ. конф., посвящ. памяти М. И. Козыря (г. Москва, Инст-т ГиП РАН, 2 марта 2012 г.) / Сост. и ответ. ред.: В. В. Устюкова, Г. Л. Землякова. М: ООО «Сам полиграфист», 2012. С. 86.

³ Воронин Б. А. Новая парадигма аграрного права. *Аграр. вест. Урала*. 2011. № 8. С. 64.

Останнім часом державою розпочато проведення агро-екологічної політики в сільському господарстві, заснованої на парадигмі сталого розвитку, результатом якої є прийняття деяких нормативно-правових актів. При цьому фундаментальну правову основу регулювання відносин у сфері сталого розвитку сільськогосподарського виробництва становить Конституція України¹. Статтею 3 Основного Закону України, повторимось, проголошено людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, а утвердження й забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави. Наведене положення знаходить свій розвиток у ст. 16 Конституції, де закріплено, що забезпечення екологічної безпеки, підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави. Надалі вказані положення конкретизуються у правах та обов'язках громадян, що декларуються Конституцією України. Згідно з її ст. 50 кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на відшкодування шкоди, завданої порушенням цього права. Кореспондуючим обов'язком при цьому виступає передбачений ст. 66 Конституції обов'язок кожного громадянина не заподіювати шкоди природі й відшкодувати завдані ним збитки.

Ведення сільськогосподарського виробництва ґрунтується перш за все на положеннях Основного Закону про право власності на землю та інші природні ресурси (ст. 13), на визнанні землі основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Причому право власності на землю законодавчо гарантується, воно набувається й реалізується громадянами, юридичними особами й державою виключно відповідно до закону (ст. 14). Статтею 41 Конституції кожній людині гарантується право приватної власності; ст. 42 – право кожного на підприємницьку діяльність, не заборонену законом; ст. 43 – право кожного на працю, ст. 50 – право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на доступ до інформації про стан останнього і про якість харчових продуктів; ст. 67 – закріплюється обов'язок кожного громадянина сплачувати податки і збори в порядку й розмірах, встановлених законом та ін. Усі перелічені конституційні норми служать фундаментом для правового забезпечення виробничих і пов'язаних з ними відносин у сфері сільськогосподарського виробництва. Однак Конституція України, на жаль, не містить безпосередніх норм, що відображають стратегію сталого розвитку цього виробництва, на що

¹ Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

звертається увага правників у спеціальній літературі¹. Якщо ж звернутися до зарубіжного досвіду, можна відзначити, що в деяких державах норми, що відображають стратегію сталого розвитку закріплені в їх Конституціях. Приміром, ст. 73 Союзної Конституції Швейцарської конфедерації (2009 р.), що має назву «Сталість», засвідчує прагнення держави до врівноваженого на тривалий час співвідношення між природою та її здатністю до відновлення, з одного боку, й навантаженням на неї людини, з другого боку².

За сучасних умов розвитку глобалізаційних процесів усе більше актуалізується значення міжнародно-правових норм для регулювання відносин у сільськогосподарському виробництві. Адже, як зазначається у юридичній науковій літературі, нині сформувались і активно розвиваються міжнародні відносини, що стосуються виробництва, переробки сільгосппродукції, а також торгівлі нею³. Серед міжнародних договорів, які містять значну кількість норм, регулюючих відносини в розглядуваній сфері в Україні, слід виділити наступні: Міжнародна Конвенція про захист рослин від 6 грудня 1951 р., Міжнародна Конвенція по охороні нових сортів рослин від 2 грудня 1961 р., Міжнародно-правові правила торгівлі, експорту та імпорту продуктів харчування, обладнання, отрутохімікатів, Міжнародна угода по цукру від 20 березня 1992 року, Конвенція про торгівлю зерном від 7 грудня 1994 р., Угоди СОТ від 15 квітня 1994 р. (Угода про сільське господарство, Угода про застосування санітарних та фітосанітарних заходів, Угода про технічні бар'єри в торгівлі) та ін.⁴

Україна – це велика держава з віковими традиціями землеробства, з величезним природо-ресурсним потенціалом. Майже третина чорноземів усієї земної кулі знаходиться на її території, сприятливими для сільськогосподарського виробництва є й погодно-кліматичні умови, наявні в достатній чисельності трудові ресурси тощо. Отже, існують усі можливості для реалізації потужного експортного потенціалу вітчизняного сільськогосподарського виробництва на теренах не лише

країн СНД, але й держав ЄС та інших, наприклад, Японії, яка імпортує до 60% всього об'єму аграрної продукції й сировини⁵. Обсяг земель, придатних для аграрного виробництва, в Японії є незначним, у зв'язку з чим вона виступає найбільшим у світі імпортером пшениці, фуражного зерна, яловичини, інших сільськогосподарських товарів⁶. На думку експертів, експортні перспективи українських аграріїв у подальшому тільки зростатимуть, у тому числі й за рахунок освоєння ринку ЄС. Так, за даними Комітету статистики ЄС спостерігається різке зниження інтересу європейців до землі, скорочуються доходи від сільського господарства, останніми роками площі під посівами основних сільськогосподарських культур зменшилися на 11%. Головними причинами цьому є здешевлення сільськогосподарської продукції, небажання фермерів вкладати кошти у розвиток сільськогосподарського виробництва. Прийняте у 2005 році органами ЄС під тиском СОТ рішення про реформування аграрної галузі передбачає щорічне скорочення дотацій фермерам, унаслідок чого прогнозується зменшення обсягів виробництва продукції рослинництва на 5–8%, тваринництва – 3,5–5% на рік. За прогнозами фахівців, через два-три роки власного продовольства ЄС може не вистачити для забезпечення потреб внутрішнього ринку. Тому вже зараз європейські експерти складають список можливих постачальників, серед яких одне з перших місць посідає Україна⁷.

У цьому аспекті набувають особливої гостроти питання сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечення рівня її якості й безпечності на рівні міжнародних та європейських вимог і технічних регламентів, розвитку органічного сільгоспвиробництва та інших альтернативних форм його ведення, підвищення якості життя селян як запоруки соціальної стабільності та ін. Усе це повинно знайти своє закріплення в чинному національному законодавстві,

⁵ Богдан А. Й. Про правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні в контексті вимог законодавства ЄС. Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права: зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. К.: Ірідіум, 2009. С. 19..

⁶ Максимов В. А., Хабибрахманова А. Г. Государственное регулирование продовольственных рынков: отечественный и мировой опыт. *Стан та перспективи розвитку юридичної науки та освіти*: зб. наук. пр. Міжнар. наук. практ. конф., присв. 5-річчю створення юрид. фак-ту Нац. аграр. ун-ту / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. К.: Магістр – XXI ст., 2007. С. 97.

⁷ Ксенз Л. Европа зелася. Украина может стать одним из главных поставщиков продовольствия в ЕС. *Деловая столица – общенациональный еженедельник*. 2006. № 6 (248). 6 февр.

¹ Ващишин М. Я. Природоохоронні положення Української та Швейцарської Конституцій. *Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України*: зб. матер. (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р.) / відп. ред. І. І. Каракаш. Одеса: Юрид.літ-ра, 2016. С. 81.

² Federal Constitution of the Swiss Confederation. URL: www.ditext.com/swiss/constitution.html (дата звернення: 25.12.2017).

³ Полохович Л. І. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації в Україні у контексті вимог СОТ: моногр. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 26.

⁴ Угоди СОТ від 15 квітня 1994 р. *Офіц. вісн. України*. 2010. № 84. Ст. 2989.

норми якого, у свою чергу, мають відповідати вимогам міжнародних нормативно-правових документів і європейського законодавства. Це служитиме вагомим правовим підґрунтям для забезпечення конкурентоспроможності продукції, яка виробляється у процесі ведення сільськогосподарського виробництва вітчизняними виробниками. При цьому сталий розвиток сільськогосподарського виробництва має забезпечуватися законодавством у трьох напрямках: а) щодо розвитку організаційно-правових форм ведення сучасного сільськогосподарського виробництва та закріплення ролі селянства, б) щодо державної підтримки сільськогосподарського виробництва, а також в) щодо забезпечення якості й безпечності виробленої сільськогосподарської продукції.

Законом України від 16 вересня 2014 року ратифіковано Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, з іншої¹. Питанням співробітництва сторін у сфері розвитку сільськогосподарства та сільських територій присвячено главу 17 цієї Угоди. Відповідно до її ст. 404, співробітництво між сторонами в галузі сільськогосподарства та розвитку сільських територій охоплює такі сфери:

- а) сприяння взаємному розумінню політик у сфері сільськогосподарства й розвитку сільських територій;
- б) посилення адміністративних спроможностей на центральному та місцевому рівнях щодо планування, оцінки та реалізації цієї політики;
- в) заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, з урахуванням необхідності захисту навколишнього природного середовища і тварин, зокрема, поширення застосування методів органічного виробництва й використання біотехнологій, *inter alia* шляхом впровадження найкращих практик у цих сферах;
- г) обмін знаннями й найкращими практиками щодо політики розвитку сільських територій з метою сприяння економічному добробуту сільських громад;
- д) покращення конкурентоспроможності сільськогосподарської галузі, ефективності і прозорості ринків, а також умов для інвестування;
- е) поширення знань шляхом проведення навчальних та інформаційних заходів;
- ж) сприяння інноваціям шляхом проведення досліджень і просування системи дорадництва до сільськогосподарських виробників;
- з) посилення гармонізації з питань, що обговорюються в рамках міжнародних організацій;

і) обмін найкращими практиками стосовно механізмів підтримки політики у сфері сільського господарства й розвитку сільських територій;

й) заохочення політики якості сільськогосподарської продукції у сферах стандартів продукції, вимог щодо її виробництва і схем якості.

У ст. 405 розглядуваної Угоди закріплено обов'язок України підтримувати поступове зближення й гармонізацію з відповідним правом і регуляторними стандартами ЄС у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій. Окремий розділ Угоди про асоціацію між Україною та ЄС присвячений питанням співробітництва в галузі рибальства та рибного господарства. Статті 408 і 410 містять положення щодо політики сталого рибальства і рибного господарства, де закріплено, що Сторони здійснюють спільні заходи, обмінюються інформацією та надають одна одній підтримку з метою заохочення:

- а) належного управління й найкращих практик в управлінні рибальством з метою забезпечення збереження та управління рибними запасами у спосіб, який забезпечує сталість таких запасів і ґрунтується на екосистемному підході;
- б) відповідального рибальства й управління рибним господарством, які відповідають принципам сталого розвитку, задля збереження рибних запасів та екосистем у здоровому стані;
- в) співробітництва в рамках регіональних організацій з управління рибальством (РОУР).

Сьогодні пріоритети національних інтересів України щодо забезпечення сталого розвитку сільгоспвиробництва закріплені в Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р.¹, у ст. 1 якого національна безпека визначається як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності й оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова й інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної

¹ Відомості Верховної Ради України. 2014. № 40. Ст. 2021.

¹ Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 39. Ст. 351.

політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту і зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних і водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та в інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам.

На підставі аналізу ст. 6 досліджуваного Закону до таких пріоритетів слід віднести наступні:

- гарантування конституційних прав та свобод людини і громадянина;
- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та досягнення постійного зростання рівня життя й добробуту населення;
- збереження і зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку економіки (в тому числі сільськогосподарського виробництва);
- збереження навколишнього природного середовища й раціональне використання природних ресурсів (зокрема, у процесі сільськогосподарського виробництва);
- зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення;
- забезпечення екологічно й техногенно-безпечних умов життєдіяльності суспільства;
- інтеграція України до європейського політичного, економічного й правового простору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

У Преамбулі до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р.¹ зазначається, що охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – це невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку держави. З цією метою Україна здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, на захист життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням довкілля, на досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, на охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

Згідно зі ст. 1 цього Закону завданням законодавства про охорону навколишнього природного середовища є регулювання відносин у галузі охорони, використання й відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання й ліквідація негативно впливу господарської та іншої діяльності на довкілля, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій і природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною. У ст. 3 даного Закону визначено основні принципи охорони навколишнього природного середовища. Окремі з них, як вбачається, безпосередньо стосуються забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, а саме:

- пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість дотримання екологічних стандартів, нормативів і лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської та іншої діяльності;
- гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей;
- запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони довкілля, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій;
- науково обгрунтоване узгодження екологічних, економічних і соціальних інтересів суспільства на засадах поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища;
- гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан довкілля, формування в населення екологічного світогляду;
- науково обгрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище;
- компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища та ін.

Подальшого розвитку вищевказані положення набувають у Законі України від 21 грудня 2010 р. «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року»¹. Цей Закон має загальний характер, отже, поширює свою дію й на аграрні відносини, що виникають у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Відповідно до його розділу

¹ Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.
74

¹ Відомості Верховної Ради України. 2011. № 26. Ст. 218.

І сталий соціально-економічний розвиток будь-якої країни означає таке функціонування її господарського комплексу, коли одночасно задовольняються зростаючі матеріальні й духовні потреби населення, забезпечується раціональне та екологічно безпечне господарювання і високоефективне збалансоване використання природних ресурсів, створюються сприятливі умови для здоров'я людини, збереження і відтворення навколишнього природного середовища та природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва. Особливої актуальності наведено положення набуває щодо такої галузі економіки, як сільське господарство.

У відповідності з нормами розділу 1 цього Закону державі належить забезпечити інтеграцію екологічної політики до галузевих політик (зокрема, до державної аграрної політики), обов'язкове врахування екологічного складника при розробці стратегій, планів і програм розвитку України, впровадження екологічного управління на підприємствах, екологізацію господарської діяльності. Згідно з положеннями розділу 3 вказаного Закону до стратегічних цілей і завдань державної політики в сільському господарстві віднесено створення умов для широкого впровадження екологічно орієнтованих та органічних технологій ведення сільського господарства, досягнення у 2020 році двократного збільшення площ їх використання. Із цією метою пропонується державна підтримка і стимулювання вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Світова практика довела можливість значного зменшення екодеструктивного впливу на довкілля завдяки екологічно збалансованому розвитку економіки країни. Як справедливо зазначається у спеціальній літературі, інноваційна діяльність в Україні може й повинна стати одним з головних інструментів у справі оздоровлення навколишнього природного середовища, з урахуванням того, що здійснення процесу створення й використання екологічних інновацій є однією з форм природоохоронних заходів¹. На думку А. Г. Бобкової, одним із напрямків інноваційної діяльності треба визнати на законодавчому рівні екологічне підприємництво, яке отримало назву «зелена економіка»².

¹ Лебедева Т. М. Правове забезпечення впровадження екологічно орієнтованих інновацій в Україні. *Актуальні питання кодифікації екологічного законодавства України*: зб. тез наук. доп. учасників «Круглого столу» (м. Харків, 9 листоп. 2012 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. С. 110.

² Бобкова А. Г. Концептуальні правові засади розвитку екологічного підприємства. *Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства*

Під терміном «*green economy*» («зелена економіка») мається на увазі економічний розвиток, заснований на принципах сталості, який припускає використання відновлювальних джерел енергії, в тому числі і для забезпечення енергією житлових будинків, використання біопалива для перевезень, усталене управління водними ресурсами, утилізацію побутових і промислових відходів, органічне землеробство, озеленення міських територій, відновлення ґрунтів та інших ощадних стосовно довкілля технологій¹. Сама А. Г. Бобкова трактує поняття «екологічне підприємництво» як інноваційну діяльність суб'єктів господарювання з виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг природоохоронного (екологічного) призначення, спрямовану на забезпечення екологічної безпеки, раціональне використання природних ресурсів, підвищення рівня охорони навколишнього середовища з метою отримання прибутку². На жаль, на сьогодні в Україні сформувалась інноваційна інфраструктура, екологічне спрямування якої, як зауважує М. Т. Кундрик, визнається недостатньо розвиненим³. Однією з причин такого становища, як вбачається, є неналежне нормативне забезпечення впровадження екологічно орієнтованих інновацій. У зв'язку із цим у юридичній літературі висловлюється пропозиція стосовно доцільності прийняття Закону України «Про екологічне підприємництво» і внесення відповідних змін до інших чинних нормативно-правових актів⁴.

ства: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 50-й річниці створення Донец. нац. ун-ту та 30-й річниці створення кафедри господар. права ДонНУ (м. Вінниця, 14-15 травня 2015 р.) / за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 207–208.

¹ Мерзлов А. В. Введение в устойчивое развитие сельских территорий: важнейшие понятия и теоретические основы: серия учеб. пособ. / А. В. Мерзлов, М. Р. Садыков, В. П. Чайка. М.: [Б.и.], 2012. С. 11–12.

² Бобкова А. Г. Концептуальні правові засади розвитку екологічного підприємства. *Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 50-й річниці створення Донец. нац. ун-ту та 30-й річниці створення кафедри господар. права ДонНУ (м. Вінниця, 14-15 травня 2015 р.) / за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 207–208.

³ Кундрик М. Т. Напрями державного регулювання екологічно орієнтованої інноваційної інфраструктури в Україні. *Наук. вісн. НЛТУ України: глобальні зміни клімату – загрози людству та механізми відвернення*. Львів: РВВ НЛТУ України. 2009. Вип. 19.14. С. 226.

⁴ Бобкова А. Г. Бобкова А. Г. Концептуальні правові засади розвитку екологічного підприємства. *Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 50-й річниці створення Донец. нац. ун-ту та 30-й річниці створення кафедри господар. права ДонНУ (м. Вінниця, 14-15 травня 2015 р.) / за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 209.

До стратегічних цілей державної екологічної політики згідно з положеннями розділу 3 вже згаданого Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» належить також упровадження до 2020 року системи екологічного маркування товарів і продуктів харчування. Особливого значення ця норма набуває у зв'язку з активним розвитком альтернативних систем землеробства – органічної, біодинамічної, органобіологічної та інших систем ведення сільськогосподарського виробництва, які мають на меті як поліпшення якості сільгосппродукції, так і захист довкілля й забезпечення сталості агроєкосистем¹.

Забезпечення сталого розвитку агропромислового комплексу та сільських населених пунктів передбачено й Законом України від 7 лютого 2002 р. «Про Генеральну схему планування території України». Відповідно до ст. 3 розділу III цього нормативно-правового акта для зони сільського господарства передбачається:

- забезпечення сталого розвитку агропромислового комплексу й сільських населених пунктів (з урахуванням характеру розселення та регіональної специфіки проживання населення);
- створення нових робочих місць шляхом організації малих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції;
- підвищення рівня забезпеченості соціальною та інженерною інфраструктурою, розвитку інфраструктури ринку сільськогосподарської продукції;
- створення інтегрованих структур з виробництва, переробки, зберігання й реалізації сільськогосподарської продукції;
- виведення з інтенсивного використання малопродуктивних земель, здійснення заходів з консервації та охорони земель.

На сучасному етапі у справі забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва значно зростає роль органів місцевого самоврядування. Як наголошується в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р.², існує потреба утвердження місцевого самоврядування як фундаменту народовладдя, розширення повноважень місцевих рад шляхом децентралізації функцій органів державної влади, гармонізації загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів. Законом також відзначено за необхідне:

- створення умов для відродження українського села, ефективного використання земель сільськогосподарського призначення, формування конкурентоспроможного агропромислового комплексу,

збільшення його експортного потенціалу, гарантування продовольчої безпеки держави;

- забезпечення високого рівня якості сільськогосподарської продукції і продовольства, формування її прозорого ринку;
- запровадження економічних стимулів для заохочення модернізації національного виробництва, спрямування інвестицій у новітні технології, формування національної інноваційної інфраструктури й державних програм промислової модернізації;
- розвиток механізмів державно-приватного партнерства з метою залучення інвестицій у модернізацію промислової та соціальної інфраструктури;
- забезпечення конституційних прав громадян на безпечне довкілля, створення екологічно й техногенно безпечних умов життєдіяльності населення, посилення просвітницької діяльності з інформування населення про екологічні норми та стандарти;
- збереження навколишнього природного середовища, вдосконалення національної екологічної політики, стимулювання розвитку екобезпечних технологій.

Одна з особливостей сучасного сільськогосподарського виробництва полягає в його суб'єктному складі, адже його веденням займаються специфічні суб'єкти – сільськогосподарські виробники. Логічно, що наступний блок законодавчих актів, які слід згадати, присвячено регулюванню правового статусу цих суб'єктів. Правову основу створення й діяльності суб'єктів сільськогосподарського виробництва складає система законодавчих актів, серед яких: а) загальні – Господарський кодекс України¹, Закон України від 15 травня 2003 р. «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань»² та ін., і б) спеціальні аграрно-правові – Закони України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство»³; від 17 липня 1997 р. «Про сільськогосподарську кооперацію»⁴; від 15 травня 2003 р. «Про особисте селянське господарство»; від 19 вересня 1991 р. «Про господарські товариства»⁵; від 17 вересня 2008 р. «Про акціонерні товариства»⁶; від 6 лютого 2018 р. «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»⁷ та ін. На

¹ Офіц. вісник України. 2003. № 11. Ст. 462

² Відомості Верховної Ради України. 2003. № 31–32. Ст. 263.

³ Відомості Верховної Ради України. 2003. № 45. Ст. 363.

⁴ Відомості Верховної Ради України. 1997. № 39. Ст. 261.

⁵ Відомості Верховної Ради України. 1991. № 49. Ст. 682

⁶ Відомості Верховної Ради України. 2008. № 50–51. Ст. 384.

⁷ Відомості Верховної Ради України. 2018. № 13. Ст. 69.

¹ Куликов Я. К. Агроєкологія: учеб. пособ. Минск: Выш. шк., 2012. С.115–116.

² Відомості Верховної ради України. 2010. № 40. Ст. 527.

локальному рівні діяльність зазначених суб'єктів може бути врегульована також нормами локальних внутрішньогосподарських нормативно-правових актів.

Порядок, умови і правила ведення сільськогосподарського виробництва в окремих його галузях регламентують спеціальні аграрно-правові закони, так звані диференційовані джерела аграрного права, як-то: Закони України від 15 грудня 1993 р. «Про племінну справу у тваринництві»¹; від 26 грудня 2002 р. «Про насіння і садивний матеріал»²; від 21 квітня 1993 р. «Про охорону прав на сорти рослин»³; від 30 червня 1993 р. «Про карантин рослин»⁴; від 14 жовтня 1998 р. «Про захист рослин»⁵; від 18 вересня 2012р. «Про аквакультуру»; від 22 лютого 2000 р. «Про бджільництво»⁶; від 6 лютого 2003 р. «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них»⁷; від 24 червня 2004 р. «Про молоко та молочні продукти»⁸; від 4 червня 2009 р. «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин»; від 4 липня 2002 р. «Про зерно та ринок зерна в Україні»⁹; від 17 червня 1999 р. «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру»¹⁰; від 16 червня 2005 р. «Про виноград і виноградне вино»¹¹ та ін.

Правове впорядкування відносин щодо ведення сільськогосподарського виробництва в окремих його галузях на рівні законів свідчить про виняткове значення його кінцевого результату для держави та її населення, спрямоване на врахування специфіки виробництва саме в конкретній галузі сільгоспвиробництва. З одного боку, така позиція законодавця заслуговує на схвалення, що підтримується й науковцями. Так, з погляду О. О. Підпригора, факт прийняття вказаних законів важко переоцінити, а надання рівня закону правовому регулюванню відносин у зазначених сферах – безумовно, явище прогресивне¹². З другого боку, відсутність єдиного, комплексного нормативно-право-

вого акта, який встановлював би єдині та однозначні вимоги і правила для сільськогосподарських товаровиробників, учені характеризують як негативне явище. Особливо з урахуванням того, що зазначені виробники є власниками і користувачами земель сільськогосподарського призначення – такого блага, яке спрямовано на задоволення не лише їх власних інтересів, а й інтересів суспільства.¹ Із цим слід погодитися, тим більше, що вказані закони, як свідчить практика їх застосування, не позбавлені певних вад, мають прогалини, а отже, деякою мірою виявилися недосконалими. Не характеризуються вони і стабільністю змісту, оскільки неодноразово зазнавали змін і доповнень, а окремі з них навіть мають по декілька редакцій.

Важливий блок законодавчих актів формують закони, що визначають правову основу виробництва якісної й безпечної сільськогосподарської продукції. До них належать Закони України: від 23 грудня 1997 р. «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів»; від 2 березня 1995 р. «Про пестициди і агрохімікати»²; від 12 травня 1991 р. «Про захист прав споживачів»³; від 5 червня 2014 р. «Про стандартизацію»⁴; від 14 січня 2000 р. «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції»⁵; від 24 лютого 1994 р. «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення»⁶; від 31 травня 2007 р. «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів»⁷; від 3 вересня 2013 р. «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини»⁸, від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції»⁹ та ін. Перелічені закони є пріоритетно важливими, адже всі вони спрямовані на гарантування природного права людини на життя і здоров'я шляхом забезпечення якості й безпечності харчових продуктів і продовольчої сировини. Як відомо, сільськогосподарська продукція – це здебільшого продукти харчування рослинного чи

¹ Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: моногр. К.: ВГЛ «Обрії», 2010. С. 24.

² Відомості Верховної Ради України. 1995. № 14. Ст. 91.

³ Відомості Верховної Ради України. 1991. № 30. Ст. 379.

⁴ Відомості Верховної Ради України. 2014. № 31. Ст. 1058.

⁵ Відомості Верховної Ради України. 2000. № 12. Ст. 95.

⁶ Відомості Верховної Ради України. 1994. № 27. Ст. 218.

⁷ Відомості Верховної Ради України. 2007. № 35. Ст. 484.

⁸ Відомості Верховної Ради України. 2014. № 20–21. Ст. 721.

⁹ Голос України. 2018. № 140–141. (1 серп.)

¹ Відомості Верховної Ради України. 1994. № 2. – Ст. 7.

² Відомості Верховної Ради України. 2003. № 13. – Ст. 92.

³ Відомості Верховної Ради України. 1993. № 21. – Ст. 218.

⁴ Відомості Верховної Ради України. 1993. № 34. – Ст. 352.

⁵ Відомості Верховної Ради України. 1998. № 50-51. – Ст. 310.

⁶ Відомості Верховної Ради України. 2000. № 21. – Ст. 157.

⁷ Відомості Верховної Ради України. 2003. № 15. – Ст. 107.

⁸ Відомості Верховної Ради України. 2004. № 47. – Ст. 513.

⁹ Відомості Верховної Ради України. 2002. № 35. – Ст. 258.

¹⁰ Відомості Верховної Ради України. 1999. № 32. – Ст. 268.

¹¹ Урядовий кур'єр. – 2005. - № 168. – 7 вересня.

¹² Підпригора О. О. Право на селекційні досягнення. *Право власності в Україні*: навч. посіб. / О. В. Дзери, Н. С. Кузнецова, О. А. Підпригора та ін.; за заг. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. К.: Юрінком Інтер, 2000. С. 637.

тваринного походження або сировина для їх виробництва. Від рівня їх якості й безпечності безпосередньо залежить здоров'я, а значить, і життя споживачів, а також конкурентоспроможність вітчизняної сільськогосподарської продукції як на внутрішньому, так і на міжнародному ринках.

Правова регламентація використання земель та інших природних ресурсів у процесі сільськогосподарського виробництва, їх раціонального використання й охорони здійснюється нормами Земельного кодексу України, Водного кодексу України, Лісового кодексу України, Законів України від 6 жовтня 1998 р. «Про оренду землі»¹, від 19 червня 2003 р. «Про охорону земель»² і низкою інших законодавчих актів. При цьому дана галузь законодавства теж має серйозні недоліки. За критичним зауваженням А. П. Гетьмана, за наявності значної кількості нормативно-правових актів, що регулюють екологічні суспільні відносини, майже всі вони як слід не доопрацьовані: значна кількість їх положень є декларативними, неузгодженими між собою, а іноді трапляються й прямі протиріччя, недостатньо врегульовані екологічні процедури, відсутні ефективні механізми реалізації нормативних вимог, спостерігається конкуренція норм тощо³. Такі ж самі проблеми притаманні й аграрному законодавству у сфері ведення сільськогосподарського виробництва.

Сільськогосподарське виробництво, як стратегічна галузь економіки держави, характеризується винятковою значущістю сільськогосподарської продукції в життєдіяльності людини і суспільства, а також потребою відродження селянства як господаря землі, носія національної культури й ідентичності. Проте в сучасних соціально-економічних умовах для успішного функціонування цієї галузі вкрай необхідна державна підтримка. Аграрне законодавство вирізняється наявністю численних законодавчих актів, що містять основні правові засади державної підтримки сільського господарства, серед яких Закони України: від 17 жовтня 1990 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»; від 18 січня 2001 р. «Про стимулювання

розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років»¹; від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України»²; від 9 лютого 2012 р. «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» та ін. Указаний блок законів закріплює концептуальні засади державно-правового стимулювання сільськогосподарського виробництва, проте характерним для нього є відсутність чіткого понятійного апарату, механізму реалізації правових норм та їх декларативність. Наведене підтримується і в науковій літературі. Так, Т. О. Коваленко визнає нульовою ефективність Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», оскільки в цьому нормативно-правовому акті в основному закріплено норми-гасла, норми-принципи, які аж ніяк не могли бути реалізованими в нових економічних умовах, що склалися зі здобуттям незалежності України,³ і які до цього часу залишаються нереалізованими⁴. А. М. Статівка підкреслює, що цілу низку норм указанного Закону було закріплено без урахування економічних, правових, організаційних і соціальних умов функціонування сільського господарства, а тому у своїй більшості вони залишилися «мертвонародженими»⁵. Окремі положення щодо державної підтримки закріплені також у Законах України «Про фермерське господарство» (статті 9–11), «Про сільськогосподарську кооперацію» (ст. 15) і «Про особисте селянське господарство» (ст. 10).

На виконання норм цих і раніше вказаних Законів прийнято чисельний масив підзаконних нормативно-правових актів. Звернімо увагу на положення тих із них, які безпосередньо спрямовані на створення правових умов для забезпечення розвитку сільськогосподарського виробництва на умовах сталості і критично проаналізуємо їх.

Указом Президента України від 12 січня 2015 р. схвалено Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»⁶, яка окреслює мету, вектори руху (розвитку, безпеки, відповідальності, гордості), першочергові пріори-

¹ Відомості Верховної Ради України. 1998. № 46–47. Ст. 280.

² Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 349.

³ Гетьман А. П. Доктринальні аспекти правового забезпечення екологічної політики України. *Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної безпеки, використання та охорони природних ресурсів*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м Харків, 9-10 жовт. 2009 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2009. С. 14.

¹ Відомості Верховної Ради України. 2001. № 11. Ст. 52.

² Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

³ Коваленко Т. О. Правові аспекти реструктуризації недержавних сільськогосподарських підприємств: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2002. 212 с.

⁴ Коваленко Т. О. Систематизація аграрного законодавства України. *Стан та перспективи розвитку аграрного права*: матер. Міжнар. наук.-теорет. конф., присв. 80-річчю акад. В. З. Янчука (м. Київ, 26-27 трав. 2005) / під ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила. К.: Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 85.

⁵ Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: моногр. Х.: Право, 2007. С. 14, 15.

⁶ Офіц. вісн. України. 2015. № 4. Ст. 67.

тети й індикатори, в тому числі, й належних соціально-економічних умов становлення та розвитку України. Метою цього важливого документа є впровадження в Україні європейських стандартів життя та її вихід на провідні позиції у світі. У зв'язку із цим Стратегією намічено реалізувати 62 реформи і програми розвитку держави, серед яких для розвитку сільгоспвиробництва на умовах сталості великого значення повинні набути: Реформа сільського господарства та рибальства; Земельна реформа; Деретуляція та розвиток підприємництва; Програма розвитку малого та середнього бізнесу; Податкова реформа; Програма розвитку українського експорту; Програма залучення інвестицій; Реформа у сфері здійснення державних закупівель; Програма збереження навколишнього природного середовища; Реформа у сфері забезпечення безпечності та якості харчових продуктів; Програма розвитку інновацій та ін.

Стратегія визначає першочергові для реалізації програми, зокрема таку, яка уже згадувалась – Деретуляція та розвиток підприємництва. Згідно з її положеннями середньостроковою метою подальших реформ у цій царині є створення сприятливого середовища для ведення бізнесу, розвитку малого й середнього підприємництва, залучення інвестицій, спрощення міжнародної торгівлі та підвищення ефективності ринку праці. Указаною програмою поставлено за мету: скоротити кількість документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності, а також видів господарської діяльності, які підлягають ліцензуванню, скасувати регуляторні акти, що ускладнюють ведення підприємницької діяльності, скоротити чисельність органів державного нагляду (контролю), забезпечити надання послуг для громадян та бізнесу в електронному вигляді.

З метою розширення та спрощення доступу українських товарів на ринки держав – членів Європейського Союзу необхідно привести систему технічного регулювання у відповідність з європейськими вимогами та завершити реформування системи державного контролю за безпечністю і якістю харчових продуктів.

У процесі поглибленого аналізу розглядуваного нормативно-правового документа, постали деякі питання стосовно розподілу акцентів та обсягів уваги між векторами даної Стратегії. Безумовно, вектор безпеки є важливим для кожної держави, проте не варто зосереджуватися лише на ньому. Як вбачається, основним вектором Стратегії сталого розвитку «Україна -2020» має стати вектор розвитку, зокрема, економічно-соціального, з певними акцентами на стратегічних, пріоритетних галузях економіки, однією з яких якраз і виступає сільське господарство. З урахуванням викладеного, вважаємо за необхідне в

числі реформ і програм, реалізація яких визначена у Стратегії як першочергова, закріпити Реформу сільського господарства.

Активну участь у прийнятті підзаконних нормативно-правових актів з питань сільськогосподарського виробництва та його розвитку на умовах сталості бере Кабінет Міністрів України. Так, 3 лютого 2010 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Концепцію державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року. Цей документ передбачав шляхи і способи досягнення сталого розвитку сільських територій, а саме:

1) створення сприятливих умов для проживання населення на сільських територіях шляхом:

- упровадження соціальних стандартів і нормативів відповідно до європейських;
- збільшення розміру заробітної плати до середнього рівня в інших галузях економіки, купівельної спроможності й доходів сільського населення;
- залучення членів особистих селянських господарств до системи загальнообов'язкового державного соціального й пенсійного страхування;
- розвитку об'єктів соціальної інфраструктури;
- сприяння створенню комунальних підприємств для побутового обслуговування сільського населення та благоустрою сільських населених пунктів;
- підвищення якості освітніх послуг відповідно до державних стандартів початкової, базової й повної середньої освіти;
- надання державної підтримки сільськогосподарським дорадчим службам;
- розвитку фізичної культури і спорту;
- відновлення й охорони об'єктів історичної, природної та культурної спадщини на сільських територіях;
- розвитку сільського аграрного туризму, народних промислів, підприємництва тощо;

2) забезпечення охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки в результаті:

- виведення з інтенсивного обробітку деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених сільськогосподарських угідь;
- розвитку органічного сільськогосподарського виробництва;
- організації, розроблення та забезпечення виконання планів використання земельних, лісових і водних ресурсів;

3) оптимізації землекористування шляхом удосконалення системи реєстрації прав власності на землю й на інше нерухоме майно;

- 4) формування ринкових земельних відносин;
- 5) підвищення конкурентоспроможності всіх галузей сільського господарства в результаті:
 - забезпечення економічної ефективності аграрного виробництва й підвищення його конкурентоспроможності;
 - підтримки сільськогосподарських підприємств, особистих селянських і фермерських господарств та сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;
 - організації оптово-роздрібних ринків сільськогосподарської продукції;
 - впровадження стандартів безпеки продуктів харчування й підвищення якості сільськогосподарської продукції відповідно до вимог СОТ і ЄС;
- 6) удосконалення системи управління розвитком сільських територій шляхом:
 - створення Національної агенції сталого розвитку сільських територій та її регіональних відділень з наданням їй статусу державної установи;
 - проведення моніторингу заходів зі сталого розвитку сільських територій.

Загалом же більшість перелічених у Концепції положень мали свій сенс, їх здійснення могло б певним чином сприяти забезпеченню сталого розвитку сільських територій. Однак, указаний документ дуже швидко втратив чинність на підставі чергового розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2010 р.

Іншим своїм розпорядженням від 17 жовтня 2013 р. Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року¹, метою якої є створення організаційно-економічних умов для ефективного розвитку аграрного сектору шляхом досягнення єдності економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства, для стабільного забезпечення населення якісною, безпечною й доступною вітчизняною сільськогосподарською продукцією, а промисловості – сільськогосподарською сировиною. Стратегічними цілями розвитку аграрного сектору цей нормативно-правовий документ проголошує:

- гарантування продовольчої безпеки держави;
- забезпечення прогнозованості розвитку й довгострокової стійкості аграрного сектору за допомогою розвитку різних форм господарювання;
- сприяння розвитку сільських населених пунктів та формування

середнього класу на селі шляхом забезпечення зайнятості сільського населення й підвищення рівня доходів;

- підвищення рівня інвестиційної привабливості галузей аграрного сектору й фінансової безпеки сільськогосподарських підприємств;
- підвищення конкурентоспроможності вітчизняної сільгосппродукції, ефективності галузей, досягнення стабільності ринків;
- розширення участі України у забезпеченні світового ринку сільськогосподарською продукцією;
- раціональне використання земель сільськогосподарського призначення і зменшення техногенного навантаження аграрного сектору на навколишнє природне середовище.

Як видно з наведеного, законодавець об'єктивно окреслив сферу правового впливу норм аграрного права на сталій розвиток сільгоспвиробництва й сільських територій в цілому.

При цьому у розглядуваній Стратегії виокремлено провідні принципи розвитку аграрного сектору у сфері організації аграрного виробництва. Є сенс розглянути їх окремо.

1. Збалансованість його розвитку сільськогосподарського виробництва за економічними, соціальними та екологічними критеріями. Фактично цей принцип визначає стратегічне спрямування розвитку національного сільського господарства відповідно до концепції сталого розвитку, сутність якої полягає саме в інтегральному соціо-еколого-економічному підході до розвитку сільського господарства й сільських територій. Дана теза підтримується в публікаціях дослідників-правознавців¹.

2. Створення умов для формування відповідального користувача (власника) землі, заінтересованого в довгостроковому ефективному господарюванні. Дійсно, сільськогосподарський товаровиробник, який використовуватиме земельну ділянку для ведення сільськогосподарського виробництва протягом тривалого строку, буде більше зацікавлений у збереженні й примноженні її корисних властивостей, зокрема, родючості ґрунтів, аніж суб'єкт, який використовуватиме таку ділянку нетривалий проміжок часу. Для останнього пріоритетними будуть виключно підприємницькі цілі. Проте реалізація зазначеного принципу вбачається нелегкою справою, адже вона потребуватиме

¹ Савельєва О. М. Про сучасний предметно-правовий підхід до забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні. *Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 50-й річниці створення Донец. нац. ун-ту та 30-й річниці створення кафедри господар. права ДонНУ (м. Вінниця, 14-15 трав. 2015 р.) / за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 312.

¹ *Офіц. вісн. України*. 2013. № 83. Ст. 3088.

значної ревізії й удосконалення як чинного земельного законодавства, так і напрямків та цілей триваючої земельної реформи.

Як слушно зазначає В. В. Носік, за сучасних умов розробка нової юридичної моделі земельної реформи відповідно до Стратегії сталого розвитку, схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 р., по-перше, повинна базуватись на експертній оцінці існуючих земельних правовідносин з урахуванням економічних, соціальних, правових, демографічних наслідків земельних перетворень; по-друге, потребує перегляду всієї законодавчої та нормативно-правової бази правового регулювання земельних відносин на місцевому, регіональному і національному рівнях; по-третє, вимагає скасування Земельного кодексу України та інших законів і підзаконних актів, що суперечать статтям 13, 14, 41, 141 Конституції України, або не відповідають вимогам дерегуляції, децентралізації у сфері використання та охорони землі, використання земельних ділянок у господарській діяльності; по-четверте, передбачає розробку нової законодавчої бази регулювання земельних відносин на основі Конституції України¹.

На думку М. В. Шульги, правові засади подальшого розвитку земельних відносин в аграрному секторі мають бути зорієнтовані на забезпечення сталого землекористування та його екологізацію². З даною думкою слід погодитися, оскільки саме такий підхід дозволить створити необхідні умови для розвитку сільськогосподарського виробництва (в тому числі органічного) і для підвищення якості сільськогосподарської продукції.

Викликає деякі сумніви той факт, що розглядуваний принцип передбачає формування зацікавленого та відповідального ставлення лише користувачів (власників) землі. Але ж у процесі сільгоспвиробництва можуть використовуватися й інші природні об'єкти та ресурси (водойми, ліси тощо). Більше того, сільськогосподарське виробництво чинить постійний вплив на довкілля в цілому, перетворюючи природні ландшафти на агроландшафти, змінюючи біорізноманіття

¹ Носік В. В. Земельно-правові проблеми забезпечення сталого розвитку України. *Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 50-й річниці створення Донец. нац. ун-ту та 30-й річниці створення кафедри господар. права ДонНУ (м. Вінниця, 14-15 травня 2015 р.) / за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 211.

² Шульга М. В. Сучасні земельно-правові проблеми в агросфері. *Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 7-10 червня 2018 р.) / відп. ред. Т. Є. Харитонова, Х. А. Григор'єва. Одеса: Видавн. дім «Гельветика», 2018. С. 76.

та ін. Тому, з нашого погляду, цей принцип мав би бути сформульований ширше за обсягом, наприклад, як «створення умов для формування зацікавленого в довгостроковому, ефективному та сталому господарюванні відповідального користувача (власника) землі та інших природних ресурсів». У такому разі не було б потреби виокремлювати в подальшому серед принципів розвитку аграрного сектору у сфері формування й реалізації державної аграрної політики такий принцип, як стимулювання сільськогосподарських товаровиробників до раціонального аграрного природокористування, оскільки створення належних умов передбачає в тому числі і стимулювання до певних дій;

3. Розвиток різних форм господарювання за умови пріоритетності формування господарств, що відіграють значну соціально-економічну роль для сільських громад. До таких форм згідно зі Стратегією належать:

– особисті селянські господарства, що використовують переважно власну працю, ведуть товарне виробництво, орієнтовані на збільшення загального доходу, а тому вони більше мотивовані до виробництва працемісткої сільгосппродукції (Що стосується цього положення слід зазначити, що за Законом України «Про особисте селянське господарство» основним призначенням діяльності з ведення ОСГ є задоволення потреб осіб, які займаються його веденням. Ознаками товарності наділяються лише надлишки продукції, яка виробляється в результаті його ведення. Указана в Стратегії орієнтація на ведення в рамках ОСГ товарного виробництва суперечить сутності даної діяльності й нормам указанного Закону України «Про особисте селянське господарство»);

– суб'єкти господарювання, власники яких проживають у громаді, в тому числі фермерські господарства, зареєстровані за місцем провадження господарської діяльності, які використовують власну працю й найману працю переважно односельчан. Цей пункт Стратегії містить суперечність з конституційною нормою щодо недопущення дискримінації громадян, у даному разі залежно від місця проживання. Адже особа, яка не проживає у цій громаді, також може бути засновником фермерського господарства чи іншого суб'єкта господарювання й використовувати власну працю та найману працю переважно мешканців даної громади. Виникає запитання: чому таке господарство не може набувати статусу такого, що «має велику соціально-економічну роль для сільської громади»? Якщо особа-засновник, яка не проживає у громаді, вносить інвестиції в розвиток сільгоспвиробництва, вкладає в нього власну працю, створює робочі місця для мешканців громади, сприяє збільшенню їх доходів та ін. Вважаємо, місце проживання

засновника суб'єкта сільськогосподарського виробництва не повинно мати такого дискримінуючого значення. Отже, вказаний пункт Стратегії пропонуємо змінити або виключити.

6 серпня 2014 року постановою Кабінету Міністрів України було затверджено Державну Стратегію регіонального розвитку на період до 2020 року¹, необхідність підготовки якої зумовлено впливом світових тенденцій просторового розвитку, яких не вдалося уникнути й Україні, як-то:

- урбанізація, депопуляція села, зміна системи розселення;
- загальна відкритість світу щодо руху робочої сили, що впливає на відтік за межі країни як найбільш інтелектуальних, так і найменш кваліфікованих робочих кадрів;
- фінансово-економічна криза, обмеженість ресурсів, зростання світової потреби у продовольстві, орієнтація на території, які є найбільшими виробниками продовольства.

Як бачимо, більшість положень стосується проблем саме сільськогосподарського виробництва й сільських територій в цілому.

Розглядувана Державна Стратегія визначає цілі державної регіональної політики та основні завдання центральних та місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, спрямовані на досягнення окреслених у ній цілей, а також передбачає узгодженість державної регіональної політики (в тому числі й аграрної) з іншими державними політиками, спрямованими на територіальний розвиток.

При цьому одним з основних принципів державної регіональної політики, що знайшов закріплення у цьому документі, став принцип сталого розвитку, який передбачає забезпечення невиснажливого, ощадного та ефективного використання енергетичних, матеріальних, природних та інших ресурсів для задоволення потреб нинішнього покоління з урахуванням інтересів майбутніх поколінь.

Серед підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення функціонування сільськогосподарського виробництва, окремим чином слід виділити акти вищого галузевого органу державно-правового регулювання – Міністерства аграрної політики та продовольства України, що затверджуються у формі наказів і присвячені окремим питанням ведення сільськогосподарського виробництва. Серед них накази Міністерства аграрної політики та продовольства України: від 7 жовтня 2016 р. «Про затвердження Порядку узгодження розташування насінневих посівів»²; від 18 січня 2017 р. «Про

затвердження режимів рибальства у 2017 році»¹; від 29 листопада 2016 р. «Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів щодо страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»²; від 25 грудня 2015 р. «Про затвердження державного логотипу для органічної продукції (сировини)»³ та багато інших.

Вищевикладене доводить, що законодавству, яке забезпечує функціонування сільськогосподарського виробництва, притаманні наступні риси. Першою рисою законодавчої бази у сфері ведення сільськогосподарського виробництва, яку вважаємо негативною, слід назвати відсутність єдиного спеціального нормативно-правового акта, нормами якого були б урегульовані відносини у сфері сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах. На сьогодні таким нормативно-правовим актом має стати Закон України «Про сталий розвиток сільських територій», окремий розділ якого потрібно присвятити врегулюванню вказаних вище відносин. Вбачаємо в подальшому за необхідне підтримати пропозицію українських вчених про прийняття єдиного кодифікованого нормативно-правового акта у вигляді Аграрного кодексу України⁴ або Закону України «Про сільське господарство»⁵, де було б доцільно закріпити окремий розділ, присвячений сталому розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні у сучасних умовах.

Друга характерна риса законодавчої бази у сфері ведення сільськогосподарського виробництва є логічним продовженням першої. Вона полягає в тому, що законодавча база, яка забезпечує функціонування сільгоспвиробництва, становить собою величезний нормативний масив законодавчих, підзаконних, а також локальних внутрішньогосподарських нормативно-правових актів. Ці численні нормативно-правові акти прийняті в різний час, мають різну юридичну силу, різну

¹ *Офіц. вісник України*. 2017. № 14. Ст. 167.

² *Офіц. вісник України*. 2017. № 9. Ст. 294.

³ *Офіц. вісник України*. 2016. № 9. Ст. 424.

⁴ Янчук В. З. Підвищувати рівень викладання аграрного права. *Аграрне право: практикум* / В. З. Янчук, А. М. Статівка, Н. І. Титова та ін.; за ред. В. З. Янчука. К.: Юрінком Інтер, 2001. С. 7–39; Семчик В. І. Правове забезпечення аграрної політики. *Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення* / за ред. П. Т. Саблука, В. В. Юрчишина. К.: ІАЕ УААН, 1996. С. 529–549; Янчук В. В. Джерела аграрного права. *Аграрне право України: підруч.* / В. З. Янчук, В. І. Андрейцев, С. Ф. Василюк та ін.; за ред. В. З. Янчука. К.: Юрінком Інтер, 2000. С. 57–62; Статівка А. Про аграрне законодавство України і проблеми його удосконалення в сучасних умовах. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 7. С. 7–9 та ін.

⁵ Статівка А. М., Уркевич В. Ю. Проект Закону України «Про сільське господарство України». *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 8. С. 104–110.

¹ *Офіц. вісник України*. 2014. № 70. Ст. 1966.

² *Офіц. вісник України*. 2016. № 93. Ст. 3051.

спрямованість, предметні ознаки тощо. Їх системний аналіз свідчить про їх значну кількість, однак про підвищення ефективності правового регулювання відносин у сфері сільськогосподарського виробництва у них не йдеться. По-перше, значний обсяг нормативного матеріалу робить незручним його використання на практиці; по-друге, попри величезну кількість норм, окремі відносини врегульовані недостатньо чітко, наявні суперечності в їх регулюванні, спостерігається дублювання регулювання окремих видів відносин різними актами, маємо неузгоджений категоріальний апарат або взагалі прогалини. З огляду на вказане, справедливою вбачається теза В. М. Єрмоленка стосовно того, що нині склався незадовільний баланс між кількісно-якісними характеристиками чинного масиву аграрних законів. Велика кількість прийнятих законів далеко не завжди співвідноситься з якістю правової системи взагалі¹

Третьою ознакою законодавчої бази, яка забезпечує функціонування сільськогосподарського виробництва, є комплексність, адже до неї належать нормативно-правові акти різної галузевої спрямованості. Це зумовлюється тим, що в процесі забезпечення функціонування сільгоспвиробництва виникають, а отже й потребують спеціальної правової регламентації різноманітні суспільні відносини, зокрема стосовно:

- організації ведення сільськогосподарського виробництва;
- створення суб'єктів, які займатимуться його веденням; отримання відповідних земельних ділянок;
- ведення виробничо-господарської діяльності в окремих галузях (у рослинництві, тваринництві, аквакультури, лісовому господарстві);
- державної підтримки;
- забезпечення якості й безпечності сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження, що виробляється;
- забезпечення екологічно збалансованого природокористування й охорони довкілля та ін.

На підтримку даної тези можна навести міркування С. І. Марченко, що відносини, які виникають у сфері сільськогосподарського виробництва, як правило, не обмежуються лише аграрною сферою економіки. Це знаходить свій прояв у використанні норм, які одночасно є джерелами як аграрного права, так і інших галузей права (господарського, цивільного, фінансового, земельного, екологічного тощо). Комплексний характер законодавства про товарне сільськогосподарське виробництво, на думку вченої, полягає також у тому, що більшість нормативно-правових актів приймаються Міністерством

аграрної політики та продовольства України спільно з іншими міністерствами й органами державної влади¹.

Четверта ознака полягає в динамічності розвитку законодавства, яке регулює ведення сільськогосподарського виробництва. Майже кожен із наведених вище законів з моменту прийняття зазнав значних змін та доповнень, окремі з них навіть мали декілька редакцій (наприклад, Закони України «Про фермерське господарство», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про насіння і садивний матеріал», «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» та деякі інші). Потрібно також підкреслити, що не завжди внесені зміни були позитивними й корисними для розвитку сільськогосподарського виробництва не тільки на умовах сталості, а й взагалі. Приміром, останні зміни до Закону України «Про особисте селянське господарство» (від 5 квітня 2015 р.), як вбачається, зводять нанівець усі переваги й пільги цієї форми сільськогосподарського господарювання для селян. Суттєвих втрат зазнало сільськогосподарське виробництво й унаслідок скасування такого спеціального податкового режиму для сільськогосподарських товаровиробників, як фіксований сільськогосподарський податок. Останній, хоча й мав певні недоліки, але ж носив преференційний характер і в цілому задовольняв виробників сільгосппродукції. Запроваджений на сьогодні єдиний податок (4-та категорія) має втричі вищі ставки, а загальна сума податку при цьому зросла майже вдвіть. Звичайно, наведене аж ніяк не сприяє стабільності правового регулювання суспільних відносин у сфері ведення сільськогосподарського виробництва, не додає впевненості селянам та сільськогосподарським товаровиробникам у законодавчому гарантуванні й захисті їх прав у цій царині, а тільки ускладнює їх фінансове становище. Варто зауважити, що зазнають змін і доповнень не лише закони, адже це стосується також і підзаконних нормативно-правових актів, а деякі з них ще й мають обмежений термін дії – лише один рік.

Динамічність розвитку законодавства зумовлюється й іншими чинниками. В останні роки спостерігається активізація законодавчого процесу щодо новелістичних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва, як-то: виробництва органічної продукції і сировини, використання генетично модифікованих організмів в процесі сільськогосподарського виробництва, сільськогосподарського дорадництва як засобу організаційної підтримки сільського господарства з боку держави тощо.

¹ Єрмоленко В. М. Характерні особливості сучасних аграрних законів. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*. 2011. № 165. Ч. 1. С. 55. 92

¹ Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: моногр. К.: ВГЛ «Обрії», 2010. С. 26–27.

П'ятою характерною ознакою законодавчої бази, яка забезпечує функціонування сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах розвитку глобалізаційних процесів, слід назвати актуалізацію значення норм міжнародно-правового характеру. Україна виступає рівноправним партнером у міждержавних, регіональних і міжнародних відносинах щодо виробництва, переробки та торгівлі сільськогосподарською продукцією. Від 16 травня 2008 р. Україна є членом Світової організації торгівлі, а 16 вересня 2014 р. Верховною Радою України було ратифіковано Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони.

Враховуючи викладене, можна підсумувати, що законодавча база, яка становить собою правовий фундамент сільськогосподарського виробництва в Україні, є недосконалою, розрізною, розкиданою по різних нормативно-правових актах. Незважаючи на значний обсяг нормативного матеріалу, вона вбачається недостатньою для забезпечення ефективного, технологічно-інноваційного, екологічно-збалансованого сільгоспвиробництва, тим більше орієнтованого на сталий розвиток. Станом на сьогодні вона також залишається недостатньо адаптованою й до вимог законодавства ЄС у сфері забезпечення сталого розвитку сільського господарства, міжнародних договорів та угод – як прийнятих Україною в межах членства в СОТ, так й інших. Це вимагає вдосконалення законодавства у досліджуваній сфері, зокрема, прийняття Закону України «Про сталий розвиток сільських територій», окремих розділ якого має бути присвячено врегулюванню відносин у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

1.4. Державна аграрна політика як основа сталого розвитку сільськогосподарського виробництва

У сучасних умовах державна аграрна політика виступає одним із пріоритетних складників національної політики України. Вона спрямована на розвиток й подальше ефективне функціонування такого сектору національної економіки, як сільське господарство. Відповідно до Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р., аграрний сектор економіки, базовою складовою якого є сільське господарство,

формує продовольчу, у визначених межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки та створення соціально-економічних умов сільського розвитку.

Пріоритетність такого розвитку сільського господарства України в національній економіці зумовлюється винятковою значущістю та незамінністю вироблюваної сільськогосподарської продукції в життєдіяльності людини і суспільства. Адже сільське господарство – це єдиний сектор матеріального виробництва, що забезпечує населення держави продуктами харчування рослинного і тваринного походження та продовольчою сировиною. Як основа сучасної економіки, як її базова галузь, сільське господарство здатне бути, так би мовити, «локомотивом» у забезпеченні якісно нового рівня соціально-економічного прогресу українського суспільства. Навіть за сучасних умов ведення бойових дій на території України сільське господарство (за даними Державного комітету статистики України за 2017 р.) посіло третє місце у формуванні внутрішнього валового продукту з ВВП 305,1 млрд грн, що становить 12% у загальному ВВП¹. При цьому перші два місця у цьому рейтингу посіли оптова й роздрібна торгівля і переробна промисловість, функціонування яких багато в чому залежить від ефективності ведення сільського господарства². На підтвердження цього, як зазначається в економічній літературі, ще Ксенофонт писав: «Усе, чим люди живуть, їм приносить земля, якщо вони її обробляють. Коли процвітає землеробство, тоді процвітають й інші мистецтва. Якщо землеробство занепадає, разом із ним гинуть і всі інші галузі промислової діяльності на суші й на морі»³.

Так само гостро на сьогодні стоять проблеми соціального розвитку села і збереження селянства як одного з прошарків українського суспільства, екологізації аграрного виробництва, підвищення якості та безпечності сільськогосподарської продукції, приведення національних стандартів якості у відповідність до вимог технічних регламентів ЄС і міжнародних норм, зібраних у Кодексі Аліментаріус

¹ ВВП України – 2016 р. URL: <https://www.olza.com.ua/statistics/55> (дата звернення: 02.03.2017).

² Держстат: реальний ВВП України у 2017 році зріс на 2,5%. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2427084-derzstat-realnij-vvp-ukraini-u-2017-roci-zris-na-25.html> (дата звернення: 27.09.2018).

³ Державна аграрна політика: необхідність, суть, структура та принципи: менеджмент фермерських господарств. Агропромисловість: навч. матер. онлайн. URL: https://pidruchniki.com/1749011061747/menedzhment/derzhavna_agrarna_politika_neobhidnist_sut_struktura_printsipi (дата звернення: 14.03.2017).

(*Codex Alimentarius*)¹, сталого розвитку сільськогосподарського виробництва тощо. Не менш важливими постають і наявні проблеми у сфері кадрової політики в сільському господарстві, в результаті чого в сільській місцевості спостерігається брак молодих спеціалістів, інноваційних технологій, тотальне зменшення діяльності фермерських господарств. Інакше кажучи, на жаль, потенціал села в Україні не використовується². Адже розпочаті ще у 90-х роках минулого століття і триваючі до сьогодні аграрна та земельна реформи виявила слабкі сторони сільськогосподарського виробництва, але й досі не показали своєї ефективності в забезпеченні розвитку цього виробництва й соціальної сфери села. В Україні й донині не вироблено стратегічного бачення перспектив розвитку її аграрного сектору. Державні органи часто діють лише з огляду на конкретні завдання, що ставляться в той чи інший проміжок часу, а питання планування і прогнозування функціонування сільського господарства в їх діяльності відійшли на другий план³. Як наслідок недосконалої державної аграрної політики маємо недостатню ефективність функціонування аграрного сектору економіки. З огляду на це, з урахуванням членства України у СОТ, а також перспектив майбутньої євроінтеграції значно підвищується роль держави в забезпеченні ефективного регулювання аграрного сектору економіки, у проведенні системної і стабільної державної аграрної політики, спрямованої на забезпечення сталого розвитку сільських територій.

Надзвичайно важливим у цьому аспекті є формування науково обґрунтованої, цілеспрямованої, системної й конструктивної державної аграрної політики, яка за своєю логікою і принципами була б провідною ланкою, стимулюючим чинником на шляху забезпечення сталого розвитку не лише сільськогосподарського виробництва, а й сільських територій у цілому. Ця теза підтримується й у спеціальній літературі, де зазначається, що Україні потрібна нова аграрна політика, яка мала б стратегічний, системний характер, соціальну спрямованість та відповідала б принципам сталого розвитку⁴.

¹ Кодекс Аліментаріус – збірник міжнародно-схвалених, уніфікованих стандартів на харчові продукти, розроблених під керівництвом ФАО.

² Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: моногр. / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, В. М. Єрмоленко та ін.; за заг. ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинич. К.: Ред. журн. «Право України»; Х.: Право, 2013. С. 129–131.

³ Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 6.

⁴ Карунос С. А. Зміст, чинники та основні принципи державної аграрної політики. URL: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/2011/01/141.pdf> (дата звернення: 15.05.2017).

Недарма протягом останніх років учені розробляють теоретичні засади забезпечення аграрної політики держави. Важливими із цього приводу є наукові дослідження таких вітчизняних науковців-правників та економістів, як В. І. Андрейцев, В. Г. Андрійчук, Н. О. Багай, О. В. Білінська, О. М. Бородіна, А. П. Гетьман, С. І. Дем'яненко, В. М. Єрмоленко, В. П. Жушман, І. М. Кульчий, О. О. Погрібний, П. Т. Саблук, В. І. Семчик, О. В. Скидан, А. М. Статівка, М. Й. Хорунжий, М. В. Шульга, В. Ю. Уркевич, В. В. Юрчишин, В. З. Янчук та ін.

У той же час наявність значної кількості досліджень і публікацій не дозволяє вважати означену проблему вичерпаною, тому що, як вбачається, в існуючих наукових доробках приділено недостатньо уваги питанням змісту й особливостей сучасної аграрної політики України як основи сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Державна аграрна політика – це складне, соціально-економічне і правове поняття. У такому розумінні воно вживається в законодавстві багатьох країн світу, хоча дещо по-різному тлумачаться його сутність і зміст. Для розкриття її сутності і змісту, звернімося до етимології. Слово «політика» прийшло з грецької мови (*politike*); воно означає: а) діяльність органів державної влади і державного управління та виражає соціально-економічну природу певного суспільства¹; б) мистецтво управління, свідому діяльність у політичній сфері, спрямовану на зміцнення й реалізацію влади, в якій знаходять своє вираження докорінні інтереси соціальних груп-класів, націй тощо²; в) цілеспрямовану діяльність держави у взаємовідносинах між різними суспільними групами, державами, народами, пов'язану з боротьбою за здобуття і утримання державної влади як знаряддя формування й регулювання цих відносин³.

Державна аграрна політика виступає вагомим складником всієї національної державної політики. Змістом державної політики охоплюються субстанціональні (державна влада), особистісні (політичні суб'єкти), інституційні (уряд та інші інституції) і процесуальні компоненти, що взаємодіють з приводу регулюючого впливу на ті чи інші сфери суспільного життя. Державна політика завжди має свої цілі, пов'язані з упорядкуванням дій соціальних груп, громадян, їх організацій; вона виконує відповідні функції в суспільстві, які сприяють

¹ Словарь иностранных слов. – 16 изд-е, испр. / под. ред. А. Г. Спиркина. М.: Русск.яз., 1988. С. 399.

² Что такое политика? URL: <http://luboznaiki.ru/opredelenie/politika.html> (дата звернення: 19.06.2018).

³ Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. К.: Юрид. думка, 2007. 652 с.

його консолідації, регламентації політичних рішень, вираженню інтересів різних груп суспільства, опрацюванню концепції його розвитку та включення індивіда увсуспільне життя¹.

У спеціальній науковій літературі дослідниками зроблено спроби сформулювати власне, авторське визначення категорії «державна аграрна політика». Так, згідно з позицією вченого-економіста П. Т. Саблука, аграрна політика держави в найбільш загальному аспекті становить собою розробку її владними структурами і практичне здійснення значної сукупності правових, організаційних, економічних, наукових, соціальних, кадрових та інших заходів з метою забезпечення такого розвитку аграрної сфери економіки, який повністю відповідав би продовольчим потребам країни².

М. Й. Хорунжий тлумачить це поняття як комплекс заходів з вирішення конкретних економічних проблем, який передбачає використання певних принципів регулювання виробництва, використання ресурсів і маркетингу продовольчих та промислових товарів, організації суспільних відносин на селі³.

Дещо по-іншому трактують розглядувану категорію А. П. Зінченко, В. І. Назаренко й В. В. Шайкін. На їх думку, вона може формулюватися як сукупність принципів і дій, які провадить держава з метою вирішення комплексу проблем, пов'язаних із функціонуванням агропромислового комплексу – власне сільськогосподарського виробництва, структур агробізнесу, ринку сільськогосподарської продукції, споживання, розвитку сільських територій та ін.⁴

З погляду І. М. Зейналова, державна аграрна політика становить собою цілісну систему політико-економічної діяльності держави у просторі політико-управлінського впливу, який знаходить свій прояв як у сукупності цілей, завдань, методів та інститутів з опрацювання науково обґрунтованих концепцій розвитку аграрного сектору держави, пріоритетних напрямків розвитку аграрної сфери й агропромислового виробництва, так і в їх практичній реалізації. Отже, на переконання дослідника, державна аграрна політика, як один із видів

державно-управлінської діяльності, – це система взаємопов'язаних, послідовних управлінських впливів, об'єднаних єдністю мети, об'єкта і принципів діяльності¹.

З. Б. Алієва вважає, що найбільш точною є така дефініція розглядуваної категорії: це об'єктивно зумовлена закономірностями розвитку економічних і соціальних відносин складова частина загальної економічної політики держави, спрямована на послідовну реалізацію системи заходів держави для переходу агропромислового виробництва з одного стану в інший, що відповідає соціальним, економічним та екологічним вимогам суспільства на конкретному етапі його розвитку².

Учені-правники теж доклали певних зусиль, щоб сформулювати поняття державної аграрної політики як правової категорії. Приміром, В. М. Єрмоленко пропонує розглядати її як систему економічних та організаційно-правових заходів державного впливу на аграрні відносини з метою забезпечення ведення високоефективного сільськогосподарського виробництва і соціального розвитку села³.

В. Ю. Уркевич визначає це поняття як комплекс правових, організаційних та економічних заходів, що здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення з метою гарантування продовольчої безпеки держави, забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій⁴.

На думку О. В. Білінської, державна аграрна політика є пріоритетним складником національної політики України, що функціонує

¹ Зейналов И. М. Аграрная политика как политико-экономическая деятельность в системе государственно-управленческих отношений. Наука и образование; хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. 2016. Август. URL: http://www.journal-nio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=2611&Itemid=162#centarmain (дата звернення: 16.12.2017).

² Алиева З.Б. Основные направления аграрной политики как важного элемента системы государственного регулирования агропромышленного комплекса. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-napravleniya-agrarnoy-politiki-kak-vazhnogo-elementa-sistemy-gosudarstvennogo-regulirovaniya-agropromyshlennogo-kompleksa> (дата звернення: 17.03.2017).

³ Єрмоленко В. М. Державна аграрна політика: поняття і принципи. *Правова політика Української держави*: матер. Міжн. наук.-практ. конф., присв. 70-річчю Прикарпат. нац. ун-ту імені В. Стефаника. Т. 1. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т імені В. Стефаника, 2010. С. 30.

⁴ Уркевич В. Ю. Поняття та сутність державної аграрної політики України. *Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення*: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 22.

¹ Глотова Е. А. Государственная политика обеспечения продовольственной безопасности современной России (на материалах АПК Приморского края): автореф. дисс. ... канд. полит. наук. Чита, 2011. 20 с.

² Саблук П. Т. Основні напрями стратегії розвитку АПК України. *Економіка АПК*. 2004. № 12. С. 5.

³ Хорунжий М. Й. Аграрна політика: навч. посіб. К.: КНЕУ, 1998. С. 75.

⁴ Аграрная политика: учеб. пособ. для студ. вузов, обуч. по аграр. спец. / А. П. Зинченко, В. И. Назаренко, В. В. Шайкин и др.; под ред. А. П. Зинченко. М.: КолосС, 2003. С. 75.

у сфері аграрних відносин і є комплексною системою стратегічних і тактичних принципів та заходів, спрямованих на забезпечення продовольчої безпеки держави, сприятливого інноваційно-інвестиційного клімату в аграрному секторі економіки країни і сталого розвитку сільських територій¹.

Рижко П. О. під цим поняттям розуміє закріплену в законодавстві систему правових, організаційно-управлінських, економічних, соціальних та інших заходів, спрямованих на розвиток і підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, забезпечення продовольчої безпеки держави, а також комплексного і сталого розвитку сільських територій². У цілому погоджуючись з наведеним визначенням дослідника, все ж слід зауважити, що не можна державну аграрну політику зводити лише до сукупності заходів, через які вона реалізується. Досліджувана категорія вбачається значно ширшою, вона охоплює і державну аграрну стратегію, і прогнозування, і тактику, і фінансування, в тому числі й сукупність заходів її реалізації. Цю позицію підтримують й у спеціальній літературі. Так, С. А. Карунос, розкриваючи зміст аграрної політики, називає такі її складники: 1) розробка науково обґрунтованих концепцій розвитку аграрного сектора; 2) вжиття заходів з фінансового забезпечення вирішення економічних і соціальних завдань на селі; 3) аграрна стратегія; 4) аграрна тактика³.

Отже, пропонуємо авторське визначення категорії «державна аграрна політика» як законодавчо врегульованої, стабільної, цілеспрямованої діяльності органів державної влади, що охоплює комплекс правових, організаційно-управлінських, соціально-економічних, наукових, кадрових та інших заходів, спрямованих на забезпечення сталого розвитку агросфери й гарантування продовольчої безпеки держави.

Із запропонованої дефініції й сутності поняття «державна аграрна політика» можна виокремити її юридичні ознаки, серед яких виділимо наступні:

а) державна аграрна політика визначається й реалізується за допомогою законів і підзаконних нормативно-правових актів, а також має відповідати нормам Конституції України;

б) це стабільна, організована й цілеспрямована діяльність;
в) дана діяльність здійснюється органами державної влади у сфері аграрних відносин;

г) державна аграрна політика – це не проста сукупність, а органічний комплекс правових, організаційно-управлінських, наукових, соціально-економічних, кадрових та інших заходів;

д) її метою є забезпечення сталого розвитку агросфери й гарантування продовольчої безпеки держави.

Потрібно також наголосити, що державна аграрна політика є комплексним, складним, багатоцільовим явищем, яке має певну структуру, з якої можна виокремити її елементи та рівні. Сутність сучасної аграрної політики держави полягає не тільки у зміцненні й забезпеченні сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, його екологізації, забезпеченні розширеного відтворення продукції рослинництва й тваринництва, екологізбалансованого природокористування в процесі сільськогосподарського виробництва, а й у проведенні широкої системи соціальних заходів на селі¹, що також підкреслює комплексний характер даного явища.

Можна впевнено стверджувати, що державна аграрна політика має два рівні: (а) *внутрішній* (аграрна політика всередині держави), який у свою чергу має два підрівні – загальнодержавний і регіональний, і (б) *зовнішній чи міжнародний* (аграрна політика держави на міжнародному аграрно-продовольчому ринку). Серед елементів досліджуваного явища можна виділити: 1) *продовольчу політику*; 2) *агroeкологічну політику*; 3) *політику сталого розвитку сільських територій*; 4) *структурну політику у сфері агробізнесу*; 5) *політику протекціонізму у сфері сільськогосподарського виробництва*; 6) *політику підтримання цін і доходів*; 7) *політику збереження селянства*; 8) *агроінвестиційно-інноваційну політику*; 9) *політику у сфері аграрного ринку*; 10) *політику у сфері сталого сільськогосподарського землекористування*; 11) *кадрову політику в сільському господарстві та ін.* Усі названі елементи повинні бути поєднані в рамках державної аграрної політики.

При цьому, як вбачається, ефективність державної аграрної політики України значною мірою залежить від досконалості національного законодавства. Варто погодитися з позицією А. М. Статівки й

¹ Білінська О. В. Правові засади державної аграрної політики України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2013. С. 5.

² Рижко П. О. Порівняльно-правовий аналіз форм аграрного підприємництва за законодавством ФРН та України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. С. 5.

³ Карунос С. А. Зміст, чинники та основні принципи державної аграрної політики. URL: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/2011/01/141.pdf> (дата звернення: 15.05.2017).

¹ Курман Т. В. Сталий розвиток сільських територій як засіб забезпечення продовольчої безпеки. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юрид. науки: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 19-20 верес. 2013 р.)*. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 191.

В. Ю. Уркевича¹ стосовно того, що сучасні проблеми функціонування сільського господарства зумовлені багатьма чинниками, серед яких визначальне місце посідає недосконале правове регулювання аграрних відносин. Адже й донині в Україні не існує такого нормативного акта, який комплексно унормовував би всю сукупність аграрних відносин, – земельних, майнових, трудових, управлінських та інших, що виникають при виробництві харчових продуктів і сільськогосподарської сировини, в тому числі відносин у сфері державної аграрної політики. У зв'язку із цим питання упорядкування й удосконалення аграрного законодавства у цій сфері набувають особливої актуальності. Підтримуючи дану думку, В. В. Панченко зазначає, що розвиток та підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки України можливі лише завдяки ефективному сільськогосподарському виробництву. Для цього існує нагальна потреба не лише в оновленні й удосконаленні основних засобів технічно-технологічного забезпечення виробництва, у впровадженні наукових розробок, а й у належному правовому регулюванні суспільних відносин в сфері сільського господарства².

Загальні принципи державної аграрної політики як надзвичайно важливого складника національної політики держави закріплені в Законі України від 1 липня 2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»³, серед яких:

- пріоритетність захисту національних інтересів;
- верховенство права, забезпечення реалізації прав та свобод людини і громадянина, повага до гідності кожної особи;
- рівність усіх суб'єктів права власності перед законом, захист конкуренції у сфері економічної діяльності;
- здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову;
- відкритість та прозорість процесів підготовки і прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування;
- забезпечення сталого розвитку економіки на ринкових засадах та її соціальної спрямованості;

¹ Статівка А.М., Уркевич В.Ю. «Про проект Закону України «Про сільське господарство України» / А. Статівка, В. Уркевич // Підприємництво, господарство і право. – 2011. - № 8. – С. 104.

² Панченко В.В. Деякі питання щодо аграрного законодавства на сучасному етапі його розвитку // Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листопада 2016 р.) / за заг. ред. П.Д. Пилипенка. Львів, 2016. С. 253.

³ Відомості Верховної Ради України. 2010. № 40. Ст. 527.

– забезпечення балансу загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів;

- свобода, соціальна справедливість і творча самореалізація, участь громадян в управлінні державними й суспільними справами;
- соціальне партнерство та громадянська солідарність.

Відповідно до ст. 7 цього Закону основними засадами внутрішньої політики у галузі сільського господарства проголошено: а) створення умов для відродження українського села, для ефективного використання земель сільськогосподарського призначення, б) формування конкурентоспроможного агропромислового комплексу, збільшення його експортного потенціалу, в) гарантування продовольчої безпеки держави, г) забезпечення високого рівня якості сільськогосподарської продукції та продовольства, д) формування прозорого ринку такої продукції та ін.

Як пріоритетний складник національної політики держави, державна аграрна політика формується в тісному взаємозв'язку з політикою економічною, промисловою, соціальною, податковою тощо, оскільки виступає гарантом продовольчої безпеки країни. Виокремлення державної аграрної політики як відносно самостійної галузі у державній, а також економічній політиці пов'язано зі специфікою сільськогосподарської діяльності та регулювання аграрних відносин. У цьому аспекті варто погодитися з О. В. Білінською, яка наголошує на необхідності окремої, специфічної аграрної політики, що зумовлюється природними й економічними особливостями сільськогосподарського виробництва й особливим характером продовольства як товару з точки зору виробників і споживачів¹. На підтвердження цього А.М. Статівка справедливо зазначає, що в державній регуляторній діяльності, одним із проявів якої є діяльність у сфері державної аграрної політики, має враховуватися специфіка сільського господарства, що знаходить свій прояв у нижченаведеному. По-перше, земля як основний засіб виробництва в сільському господарстві, як частина національного багатства країни, об'єктивно вимагає з боку держави певних заходів щодо її ефективного використання, демонополізації, збереження і підвищення ґрунтової родючості. По-друге, застосування праці в сільському господарстві відрізняється такими особливостями, як складність її нормування в багатьох випадках; її уривчастість і розтягнутість протягом доби; сезонність. По-третє, рівень розвитку продуктивних сил на селі є істотно нижчим порівняно з іншими галузями економіки. По-четверте, в умовах неналежно врегульованої ринкової економіки при вільній конкуренції в монополізованому сек-

¹ Білінська О. В. Правові засади державної аграрної політики України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2013. 20 с.

торі промисловості ціни зростають значно швидше, ніж у демонополізованому сільському господарстві. По-п'яте, високий рівень ризикованості підприємницької діяльності в аграрному секторі, пряма залежність прибутковості галузі від природно-кліматичних умов призводять до нестійких доходів сільськогосподарських підприємств і можуть стати серйозною загрозою фінансовому благополуччю аграрних товаровиробників. По-шосте, сезонність сільгоспвиробництва об'єктивно зумовлює необхідність використання середньострокових і довгострокових кредитів, отримання яких у комерційних банках, з одного боку, є проблематичним через відсутність заставної бази, а з другого, – малоефективним через здорожчання кредитних ресурсів. По-сьоме, низький рівень розвитку виробничої, соціальної та ринкової інфраструктур роблять аграрний сектор менш інвестиційно привабливим. По-восьме, низький рівень менеджменту сільськогосподарських підприємств, певний консерватизм мислення і поведінки окремих працівників, власників таких підприємств не дозволяють за постійно видозмінюваних зовнішніх і внутрішніх умов господарювання приймати відповідні управлінські рішення, що теж викликає необхідність створення державних освітніх та інформаційних програм для сільськогосподарських товаровиробників¹.

Державна аграрна політика, як складова частина соціально-економічної політики держави, реалізується через систему органів державної влади. Як закріплено у ст. 9 Господарського кодексу України від 16 січня 2003 р.², держава здійснює довгострокову (стратегічну) й поточну (тактичну) економічну й соціальну політику, спрямовану на реалізацію й оптимальне узгодження інтересів різних суспільних верств і населення в цілому. Відповідно до положень ст. 12 Закону «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» визначення та реалізація засад внутрішньої і зовнішньої політики здійснюються на основі тісної взаємодії й координації зусиль Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади в цьому напрямку. Визначені цим Законом засади внутрішньої і зовнішньої політики обов'язково повинні враховуватися під час розроблення проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів.

¹ Статівка А. М. Правої питання удосконалення системи державного регулювання сільського господарства. Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 226–227.

² Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 18–22. Ст. 144.

Правову основу проведення державної аграрної політики становить спеціальний Закон України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»¹. У ст. 1 цього Закону визначено сферу її дії: державна аграрна політика поширюється на сільське й рибне господарство, харчову промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів (далі – аграрний сектор), на соціальну сферу села, аграрну науку й освіту, їх матеріально-технічне та фінансове забезпечення. Як бачимо, державна аграрна політика має досить широкий спектр дії, який виходить далеко за межі суто аграрного виробництва і стосується також питань розвитку сільського господарства в цілому. У той же час, як слушно зауважує О. В. Скидан, залишається поза увагою широке коло питань, пов'язаних із заготівлею, зберіганням і реалізацією продовольчої продукції, з її якістю, безпекою тощо². Однак усі вони пов'язані із забезпеченням продовольчої безпеки держави, а отже, ці питання повинні належати до сфери регулювання державної аграрної політики.

Визначає Закон й основні складники державної аграрної політики України. Відповідно до ч. 3 ст. 1 цього Закону вони охоплюють комплекс правових, організаційних та економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення й забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій.

А ось законодавчого визначення поняття «державна аграрна політика» у Законі бракує, що є його суттєвою вадою. На відсутність дефініції вказаної правової категорії у спеціальному Законі звертається увагу й у наукових джерелах³. Між іншим, питання формування понятійного апарату державної аграрної політики не можна недооцінювати, оскільки від правильного його розуміння залежить як уся подальша стратегія, так і тактика дій, а значить й результативність цієї політики. Як засвідчує світова й вітчизняна практика, ігнорування окремих аспектів і складників державної аграрної політики, на перший погляд навіть незначних, не дає змоги досягти бажаного успіху на шляху її реалізації. І навпаки, виважений і системний підхід до формування та проведення аграрної політики виступає підґрунтям для високоефективного соціально-економічного розвитку країни й

¹ *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 1. Ст. 17.

² Скидан О. Законодавче забезпечення аграрної політики в Україні: проблемні питання. *Право України*. 2006. № 4. С. 55.

³ Скидан О. Законодавче забезпечення аграрної політики в Україні: проблемні питання. *Право України*. 2006. № 4. С. 55.

добробуту її громадян¹. Для порівняння: ч. 1 ст. 5 Федерального Закону РФ від 29 грудня 2006 р. «Про розвиток сільського господарства» закріплює тлумачення державної аграрної політики як складової частини державної соціально-економічної політики, спрямованої на сталий розвиток сільського господарства й сільських територій. Під сталим розвитком сільських територій розуміється їх стабільний соціально-економічний розвиток, збільшення обсягів виробництва сільгосппродукції, підвищення ефективності сільського господарства, досягнення повної зайнятості сільського населення, покращання рівня його життя й раціональне використання земель².

Також заслуговують на увагу і критичні зауваження В. Ю. Уркевича щодо декларативного характеру норм розгляданого Закону, а також стосовно необхідності коригування державної аграрної політики з урахуванням впливу світової фінансово-економічної кризи на функціонування аграрного сектора національної економіки України³. На нежиттєздатність цього законодавчого акта звертає увагу і Л. М. Щуревич, наголошуючи, що державні органи його практично повністю ігнорували⁴.

Одними із головних категорій, що визначають сутність і спрямованість державної аграрної політики, виступають її стратегічні цілі. Як справедливо зауважує Н. О. Багай, цілі та пріоритети цієї політики є визначальними для змісту всіх нормативно-правових актів аграрного законодавства⁵, тому їм потрібно приділити окрему увагу. Стратегічні цілі державної аграрної політики проголошені Законом України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року». Нагадаємо, що серед них:

¹ Карунос С. А. Зміст, чинники та основні принципи державної аграрної політики. URL: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/2011/01/141.pdf> (дата звернення: 15.05.2017).

² О развитии сельского хозяйства: Федеральный Закон РФ от 22 декаб. 2006. URL: <https://tg.ru/2007/01/11/selhoz-dok.html> (дата звернення: 14.07.2017).

³ Уркевич В. Ю. Правове забезпечення державної аграрної політики. *Законодательное обеспечение экономической политики государства и юридическое образование*: матер. Междунар. науч.-практ. конф. (м. Донець-Святогорск, 16-17 апреля 2009 г.) / ред. кол. А.Б. Бобкова и др. Донецк: Юго-Восток, 2009. С. 39.

⁴ Щуревич Л. М. Пріоритети аграрної політики України в контексті європейської інтеграції. *Зб. наук. пр. Нац. акад. держ. управління*. 2017. Вип. 2. С. 109.

⁵ Багай Н. О. Законодавче забезпечення державної аграрної політики: окремі проблеми. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Ставівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 62.

1) гарантування продовольчої безпеки держави. Дефініція категорії «продовольча безпека» визначається у Законі України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства» як захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається в гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності;

2) перетворення аграрного сектору на високоефективний сектор економіки держави, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках;

3) збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації. За сучасних умов українська ідентичність знаходиться на стадії становлення, і саме селянство слід вважати її носієм. Під *українською ідентичністю* слід розуміти складне, комплексне явище, що поєднує національну, етнічну і державну ідентичність, та полягає в усвідомленні особою своєї приналежності до української нації, українського народу, Української держави й у відповідному позиціонуванні себе в цій якості;

4) комплексний розвиток сільських територій і розв'язання соціальних проблем на селі. Виходячи з того, що селяни виконують вкрай важливі соціально-економічні завдання для суспільства й держави в цілому, їх становище у суспільстві також має бути пріоритетним. Вони повинні мати дієві правові гарантії щодо здійснення й захисту своїх прав, зокрема, на належні умови праці й проживання в сільській місцевості, на освіту і культуру, медичне і транспортне обслуговування, соціальний захист та ін.

Проте, на жаль, термін дії вказаного Закону (як видно з його назви) мав закінчитися у 2015 році. Між тим, цілей, закріплених у Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» ще й досі не досягнуто. Однак на сьогодні так і не прийнято нового законодавчого акта, який визначав би основні засади державної аграрної політики України на середньострокову й довгострокову перспективу, а також містив би її основні цілі, як і не пролонговано дію розглянутого нами Закону. Як вбачається, це є суттєвою прогалиною й вадою чинного аграрного законодавства. І це при тому, що у Верховній Раді України зареєстровано два законопроекти щодо цього питання – № 4945 від 12 липня 2016 р. «Про розвиток сільського господарства та сільських територій у 2017–2022 рр. (інтегральне село)¹» і № 8171 від 21 березня 2018 р. «Про

¹ Про розвиток сільського господарства та сільських територій у 2017-2022 рр. (інтегральне село): проект Закону України від 12.07.2016 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59640 (дата звернення: 30.03.2018).

основні засади державної аграрної політики та політики сільського розвитку»¹.

Як зазначається у спеціальній літературі, явним парадоксом аграрної реформи й аграрної політики взагалі є невизначеність її цілей і стратегії. На переконання С. Дем'яненко, має бути чітка стратегічна орієнтація реформи й розвитку аграрної сфери в цілому саме на кінцеву мету – (а) підвищення ефективності галузі; (б) збільшення її частки в формуванні ВВП і державного бюджету країни; (в) зростання експортних можливостей галузі й конкурентоспроможності її продукції; (г) підвищення рівня добробуту селян; (д) відродження і сталого розвитку сільських територій). Проте її не було сформульовано ані на початковій стадії реформи, ані згодом². До цього часу в Україні не знайшла офіційного схвалення стратегічно орієнтована аграрна політика, внаслідок чого не існує чіткого уявлення про те, як і в яких напрямках належить розвиватися сільському господарству. Між тим на наукових конференціях із цього питання підкреслюється, що одним із важливих напрямків аграрної політики держави є грамотна розробка стратегії розвитку агропромислового комплексу на середньостроковий і довгостроковий періоди³, і пропонується перейти до розробки і здійснення довгострокової стратегії, розрахованої на 20 років⁴. На необхідність законодавчого закріплення основних засад державної аграрної політики України на довгострокову перспективу вказує й Н. О. Багай⁵. Наведене вище й пояснює, чому постає нагальне пи-

тання про розроблення і схвалення на законодавчому рівні концептуальних, стратегічних положень державної аграрної політики на період щонайменше до 2030 року. Найважливішими її завданнями мають бути: а) гарантування продовольчої безпеки країни, б) забезпечення пріоритетного розвитку агропромислового комплексу з визнанням сільського господарства базовою галуззю економіки, в) сталий розвиток сільськогосподарського виробництва й сільських територій в цілому. Необхідно також розуміти, що при розробці й модернізації державної аграрної політики великого значення набуває врахування регіональних і галузевих особливостей сільськогосподарського виробництва, про що слушно наголошується у спеціальній літературі¹.

Для порівняння цілей вітчизняної державної аграрної політики й інших країн можна звернутися до зарубіжного законодавства. Наприклад, у ст. 5 Федерального Закону РФ від 29 грудня 2006 р. «Про розвиток сільського господарства» закріплено, що основними цілями державної аграрної політики є: 1) підвищення конкурентоспроможності російської сільськогосподарської продукції і російських сільськогосподарських товаровиробників, гарантування якості російських продовольчих товарів; 2) забезпечення сталого розвитку сільських територій, зайнятості сільського населення, підвищення рівня його життя, в тому числі оплати праці працівників, зайнятих у сільському господарстві; 3) збереження й відтворення природних ресурсів, що використовуються для потреб сільськогосподарського виробництва; 4) формування ефективно функціонуючого ринку сільськогосподарської продукції, сировини и продовольства, що забезпечує підвищення доходності сільськогосподарських товаровиробників і розвиток інфраструктури цього ринку; 5) створення сприятливого інвестиційного клімату й підвищення обсягу інвестицій у сфері сільського господарства; 6) спостереження за індексом цін на сільгосппродукцію, сировину й за індексом цін (тарифів) на продукцію (послуги) промисловості, що використовуються сільськогосподарськими товаровиробниками, і підтримання паритету індексів таких цін (тарифів)². Слід зауважити, що в цьому Законі окремим пунктом виділено таку мету, як забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Всі інші закріплені цілі підтримують вказану мету, адже спрямовані

¹ Про основні засади державної аграрної політики та політики сільського розвитку: Проект Закону України від 21.03.2018 р. № 8171. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63695 (дата звернення: 30.03.2018).

² Дем'яненко С. Яка аграрна політика потрібна Україні? *Дзеркало тижня*. 2004. № 17. 30 квіт. –15 трав. 2004 р. С. 3.

³ Алиева З. Б. Основные направления аграрной политики как важного элемента системы государственного регулирования агропромышленного комплекса. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-napravleniya-agrarnoy-politiki-kak-vazhnogo-elementa-sistemy-gosudarstvennogo-regulirovaniya-agropromyshlennogo-kompleksa> (дата звернення: 17.03.2017).

⁴ Шевельков А. И. Сельское хозяйство России и продовольственная безопасность. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: зб. матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 17–18 трав. 2014 р.). Суми: Друк. дім «ПАПІРУС», 2014. С. 507.

⁵ Багай Н. О. Державна аграрна політика: сучасні законодавчі засади. *Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наук. проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навч. закл. України*: зб. матер. (м. Одеса, 9-10 вересня 2016 р.) / відп. ред. І. І. Каракаш. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 70.

¹ Павлов К. В. Особенности и факторы модернизации российской экономики. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: зб. матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 17-18 трав. 2014 р.). Суми: Друк. дім «ПАПІРУС», 2014. С. 486.

² О развитии сельского хозяйства: Федеральный Закон РФ от 22 декаб. 2006. URL: <https://rg.ru/2007/01/11/selhoz-dok.html> (дата звернення: 14.07.2017).

на забезпечення економічної, екологічної та соціальної складової сталого розвитку цього виробництва.

З точки зору В. П. Жушмана й В. М. Корнієнко, державна аграрна політика у процесі свого формування покликана виконати декілька винятково важливих стратегічних завдань. У політичному аспекті – це забезпечення активної провідної ролі аграрного сектору економіки у становленні державності України; в економічному відношенні серед стратегічних завдань державної аграрної політики найчастіше виступає продовольче забезпечення населення України; у соціальному – це вирішення соціальних питань у такий спосіб, щоб вони відповідали потребам суспільства й запитам кожного його члена, забезпечивши максимально сприятливі умови життя¹.

Цілком поділяємо позицію дослідників, що політика держави стосовно її аграрного сектору не може бути раз і назавжди усталеною. Для кожної конкретної країни в той чи інший період її історичного розвитку аграрна політика залежить від рівня економічного й соціального розвитку держави, від збалансованості попиту і пропозиції на аграрних ринках, від природо-ресурсних можливостей тощо. Отже, ще раз підкреслимо, що державна аграрна політика України є історичним явищем. У її змісті віддзеркалюється специфіка етапного розвитку сільського господарства й усього агропромислового комплексу країни². Ґрунтовно проаналізувавши аграрну політику за півтора століття в різних суспільно-політичних епохах (у царсько-російській, радянській і нинішній – пострадянській), на важливість дослідження історичних аспектів державної аграрної політики України вказує В. В. Юрчишин³.

На сьогодні у зв'язку з намірами нашої держави до євроінтеграції особливо актуальними є питання адаптації чинного законодавства України до вимог законодавства ЄС, в тому числі, й у сфері аграрної політики. У спеціальній літературі підкреслюється, що на сучасному етапі інтеграції України до європейського економічного простору неабиякої вагомості в державній аграрній політиці набуває принцип адаптації вітчизняного аграрного законодавства до стандартів (вимог)

¹ Жушман В. П., Корнієнко В. М. Мета та стратегічні цілі державної аграрної політики. Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 26–28.

² Бородіна О. М. Аграрна політика України: витоки, сучасний стан і нові можливості в контексті інституціоналізму та викликів глобалізації. *Економіка України*. 2008. № 10. С. 101.

³ Юрчишин В. В. Аграрна політика України на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси: моногр. К.: Наук. думка, 2009. С. 366.

Європейського Союзу та Світової організації торгівлі. У Європейському Союзі у сфері сільськогосподарського виробництва запроваджено єдину Спільну аграрну політику (далі – САП).

Спільна аграрна політика ЄС становить собою цілеспрямовані напрямки діяльності його інститутів у галузі сільського господарства й реалізується через систему інструментів підтримання цін на сільгосппродукцію й субсидіювання цієї галузі. САП складається з трьох елементів: (а) доходно-цінового – регулювання цін на сільськогосподарську продукцію й підтримання доходів сільськогосподарських товаровиробників на належному рівні; (б) структурального – формування оптимальної господарської структури сільгоспвиробництва, тобто визначення переважних форм і методів ведення сільського господарства; (в) сільського: – підтримка соціального розвитку села¹.

До базових принципів механізму САП належать такі: а) принцип єдності аграрного ринку – вільне пересування товарів між країнами-учасницями ЄС, установлення єдиних цін; б) принцип переваги (преференції) Співтовариства – захист спільного ринку від імпорту сільськогосподарської продукції з третіх країн з метою гарантування доходів європейських товаровиробників; в) принцип фінансової солідарності – витрати на реалізацію САП мають здійснюватися спільно всіма державами-учасницями на загальних підставах незалежно від національних інтересів. У зв'язку із запровадженням останнього принципу у 1962 р. було засновано Єдиний аграрний фонд, який згодом у 2005 році було поділено на два окремих фонди – Європейський фонд гарантування сільського господарства та Європейський сільськогосподарський фонд сприяння розвитку села. Наразі аграрне законодавство Співтовариства дає підстави вести мову про появу принципу екологізації аграрного виробництва, який полягає в стимулюванні екологічно безпечного ведення сільського господарства й у реалізації екологічних програм на селі².

Спільна аграрна політика ЄС має на меті підвищення продуктивності сільського господарства шляхом сприяння технічному прогресу, забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва, продовольчої безпеки, належного рівня життя сільських жителів, відповідних цін на сільськогосподарську продукцію для споживачів, збереження довкілля, стабілізацію аграрного ринку тощо. Невід'ємною складовою САП ЄС завжди було забезпечення належ-

¹ Право Європейського Союзу: навч. посіб. / за заг. ред. Р. А. Петрова. – 2-ге вид. К.: Істина, 2009. С. 234.

² Право Європейського Союзу: навч. посіб. / за заг. ред. Р. А. Петрова. – 2-ге вид. К.: Істина, 2009. С. 235.

них стандартів життя сільських громад та збереження довкілля й унікального європейського сільського спадку. Адже для європейців сільське господарство – це не лише продовольство й сировина, сільська місцевість, а ще й різноманітні ландшафти, культурна спадщина, традиції тощо¹. При цьому САП не є сталою, вона постійно модернізується з урахуванням потреб часу². Реформа Мак Шеррі 1992 р., План дій 2000, реформа Філера 2003 р. – це все етапи реформування й модернізації Спільної аграрної політики, які значно змінювали її сутність і пріоритети.

Як бачимо, реалізація САП із самого початку свого існування й донині залишається одним з найбільш складних завдань, про що, зокрема, свідчать зміни кардинальних підходів щодо її фінансування. Мету САП сформульовано як збереження економічного сектору з нестандартними інституційними та соціальними рисами, соціально й економічно неоднорідного, «багатофункціонального» й заснованого на праці членів родини на сімейних фермах, що не дає змоги запровадити тут принципи промислового виробництва та конкурентних ринків. Цілісність і прогресивність САП визначається загальним усвідомленням її базових принципів, обов'язковості виконання умов і досягненням на цій основі компромісних взаємовідносин між державами-членами ЄС. Результатом проведення такої політики є захисна стратегія модернізації сільського господарства в умовах глобалізації, внутрішньої загрози індустріалізації суспільства й зовнішнього впливу світових конкурентів, зокрема такого торгового партнера, як США. Спільна аграрна політика з часу свого зародження була найважливішим консолідуючим чинником для країн і народів Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС)³.

Якщо Україна бажає приєднатися до ЄС, їй необхідно адаптувати своє аграрне законодавство до стандартів ЄС. Аграрна політика Європейського Союзу постійно змінюється, але напрямок цих змін є цілком прогнозованим. Україні потрібно навчитися їх передбачати та вже зараз розпочинати курс наближення вітчизняної аграрної політики до принципів нової САП. Лише за умов проведення ринково-орієн-

тованої політики, спрямованої на розвиток сільської місцевості, охорону навколишнього природного середовища, виробництво якісної та безпечної сільськогосподарської продукції, можна стимулювати й розвиток сільського господарства України, підвищити рівень життя сільського населення, що є важливою підставою й передумовою для приєднання України до ЄС.

Головною вимогою до сучасної державної аграрної політики є дотримання комплексного підходу при її розробленні та здійсненні, тобто визначення стратегічних і тактичних заходів (у тому числі з урахуванням вимог законодавства ЄС), їх узгоджена реалізація у всіх ланках сільського господарства. Це має забезпечуватися шляхом тісного взаємозв'язку таких складових економічної політики, як фінансова, кредитна, податкова, цінова, політична, а також доходів і пенсійного забезпечення¹. На думку дослідників, основними стратегічними завданнями розвитку аграрного сектору України в найближчій перспективі й за умов глобалізації та євроінтеграції повинні стати: а) створення нормативно-правових засад та кооперації й укрупнення дрібних сільгоспвиробників у рамках сільських громад; б) підвищення конкурентоспроможності української сільськогосподарської продукції і продовольства на зовнішньому ринку, підвищення її якості й безпечності на європейських та світових ринках; в) технологічне оновлення виробництва; г) проведення земельної реформи та ін.² У цілому погоджуючись з переліченим, щодо земельної реформи маємо підкреслити наступне. Повинно йтися не про проведення земельної реформи, а про її доведення до логічного завершення. Усе ж таки зняття мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення, напевно, не уникнути. Оренда земельних часток (паїв), а на даний час земельних ділянок, – не засвідчила свого позитивного ефекту для селян, так само як і емфітевзис; скоріше виявили себе як кабала. Отже наявна ситуація потребує змін, а їх, як вбачається, може принести із собою ринок сільськогосподарських земель, але належним чином врегульований.

Обов'язковою вимогою до аграрної політики, що формується, є також її стратегічна спрямованість, поступальна орієнтація на вирішення в єдності найближчих і більш віддалених – в оглядовій пер-

¹ Моисеев А. Аграрный строй единой Европы. *Журн. Европейского Союза*. 2003. № 1 (24). С. 10–13.

² Статівка А., Шуміло І. Проблеми гармонізації законодавства України про державну підтримку сільського господарства із законодавством ЄС. *Право України*. 2005. № 8. С. 132–135.

³ Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції / М. Г. Бетлій, О. М. Бородіна, С. В. Бородін та ін.; за ред. О. М. Бородіної. Ужгород: ІВА, 2006. С. 112.

¹ Карунос С. А. Зміст, чинники та основні принципи державної аграрної політики. URL: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/2011/01/141.pdf> (дата звернення: 15.05.2017).

² Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. 2-е вид., переробл. та доп. К.: ННЦІАЕ, 2012. 218 с.

спективі і навіть поза її межами – потреб, завдань і проблем. Стратегія повинна спиратися на чітко визначені етапи й тактику її здійснення, на всебічно відпрацьовані правові та соціально-економічні механізми, які б відповідали найвищим критеріям вимогливості до них. Неабиякого значення при цьому набувають прогнозування основних тенденцій сталого розвитку сільськогосподарського виробництва та його окремих галузей, а також розробка науково обґрунтованих концепцій такого розвитку. Як видається, в основу сучасної державної аграрної політики України має бути покладено концепцію сталого розвитку, що підтримується й у спеціальній літературі¹. Цілком приєднуємося до твердження О. Созінова, який наполягає, що потрібні досить чіткі уявлення про кінцеву мету, про шлях, який ми обираємо, – чи повернення до індустріального сільського господарства, яке існувало в Україні наприкінці ХХ ст., чи реалізацію нової стратегії формування агросфери на принципах сталого розвитку, біосферно-ноосферного підходу, що ґрунтується на ідеях В. Вернадського². На крайню необхідність у законодавчому визначенні стратегічних засад державної аграрної політики, а також розробленні й затвердженні загальнодержавної програми відродження українського села та розвитку аграрного виробництва вказує й Н. О. Багай. Суттєвою умовою результативності нової державної аграрної політики відродження українського села і сталого розвитку сільгоспвиробництва, на думку вченої, є її відповідність сучасній соціально-політичній ситуації в державі, врахування існуючих економічних можливостей щодо фінансування передбачених заходів та забезпечення належного контролю за їх виконанням³.

Вбачається, що аграрне законодавство України у сфері державної аграрної політики згідно з указаними в Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» стратегічними цілями можна класифікувати на три відповідних блока, які варто розглянути і проаналізувати більш детально.

¹ Уркевич В. Ю. Поняття та сутність державної аграрної політики України. *Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення*: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 20.

² Созінов О. Агросфера України у ХХ столітті. *Вісн. Нац. акад. наук України*. 2001. № 10. С. 98.

³ Багай Н. О. Проблеми реалізації концепцій та програм розвитку села. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 25-річчя навч.-наук. Юрид. ін-ту Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаніка (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.) / відп. ред. Н. Р. Кобецька, Н. О. Багай, Г. В. Мороз. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т, 2017. С. 131–132.

1. Законодавство у сфері гарантування продовольчої безпеки.

Проблема забезпечення продовольчої безпеки на сьогодні набула загальносвітового масштабу. Збільшення виробництва продуктів харчування, а також підвищення їх якості й безпечності є одним із найважливіших завдань світової економіки, що зумовлюється низкою чинників, як-то: подальше зростання населення планети; природні аномалії, що є проявами глобального потепління; виснаження ґрунтів та інших природних ресурсів в процесі сільськогосподарського виробництва наслідок їх нераціонального використання та ін.

Термін «продовольча безпека» було офіційно запроваджено у міжнародну практику після зернової кризи 1972-1973 р. У зв'язку з цим, на Всесвітньому саміті з питань продовольства у 1974 р. вперше категорію «продовольча безпека» було визначено як безперервну наявність достатніх світових запасів життєво важливих продуктів харчування для підтримки стійкого зростання споживання продовольства і погашення коливань обсягів виробництва та цін¹.

Продовольча проблема була визначальною й на усіх етапах розвитку нашої країни. Ілюстраціями цього можуть слугувати трагічні події Голодомору 1932-1933 років, а також післявоєнний голод 1946-1947 років. В подальшому було вжито численних заходів для того, щоб запобігти виникненню подібних ситуацій. Зокрема, упродовж останніх років в Україні створюється правова база для забезпечення продовольчої безпеки. Нині доволі гостро стоїть завдання щодо удосконалення чинного законодавства таким чином, щоб воно стало цілісною системою нормативно-правових актів щодо забезпечення продовольчої безпеки, які визначали б правові, економічні й організаційні основи діяльності держави, й були б спрямовані на захист національних інтересів і гарантування в Україні продовольчої безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Нормативні акти, які виконують указані завдання, пов'язані із соціально-економічними, екологічними й фінансовими процесами в країні, охоплюють галузі, що забезпечують виробництво продукції сільського й рибного господарства, її заготівлю, зберігання, переробку та реалізацію, аграрну науку й освіту, вирішення продовольчих і соціальних проблем. У складі аграрного законодавства можна виокремити низку нормативно-правових актів, що регламентують відносини у сфері га-

¹ Курман Т. В. Поняття, ознаки, основні категорії та принципи продовольчої безпеки України. *Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнародних стандартів*: матер. дискус. панелі Першого Харків. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3-6 жовт. 2017 р.). Х.: Право, 2017. С. 90.

рантування продовольчої безпеки і становлять фундамент її правового регулювання.

Основні засади правового забезпечення продовольчої безпеки в Україні, як відомо, містить Конституція України. Відповідно до ч. 1 ст. 17 Основного закону захист суверенітету нашої держави та забезпечення її економічної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Продовольча безпека – один з найголовніших складників національної економічної безпеки, а значить і забезпечення безпеки продовольчої є одним з основних завдань нашої держави. Необхідність забезпечення продовольчої безпеки витікає також з конституційного визначення України як соціальної держави (ст. 1 Конституції). Конституційно-правовими гарантіями забезпечення продовольчої безпеки є й положення статей 3 і 48. У ст. 3 Основного закону вперше на конституційному рівні людину, її життя та здоров'я проголошено найвищою соціальною цінністю в Україні, а забезпечення її прав і свобод – головним обов'язком держави. Із положень ст. 48 Конституції, яка закріплює право кожної особи на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, впливає, що держава в особі компетентних органів повинна виконувати відповідні зобов'язання перед суспільством, а саме:

- захищати права громадян на повноцінне харчування;
- створити справедливу політику продовольчого забезпечення шляхом усунення дисбалансу споживання між соціальними групами й підвищення купівельної спроможності соціально не захищених верств населення, в тому числі пенсіонерів та осіб, які залежать від державного соціального забезпечення;
- вживати заходів для скорочення імпорту продовольства і ліквідації імпортової залежності від зарубіжних країн як щодо продовольства, так і щодо ресурсного забезпечення;
- забезпечувати виробництво національними товаровиробниками якісної й екологічно безпечної продовольчої продукції;
- правовими й економічними засобами протидіяти незаконній діяльності виробників, які виготовляють екологічно небезпечні для здоров'я людини продукти харчування і продовольство, створюють штучний продовольчий дефіцит, необґрунтовано підвищують ціни на продукти харчування, завдають шкоди довкіллю, виснажуючи природо-ресурсний потенціал у процесі виробничо-господарської діяльності, та ін. Ця думка активно підтримується й науковцями-правознавцями¹.

¹ Быстров Г. Е. Понятие и функции государственного регулирования сельским хозяйством России. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне пра-* 116

Сучасний стан розвитку українського державотворення характеризується всезростаючою роллю сфери безпеки, яка виступаючи загальним чинником життя суспільства, активно й безпосередньо впливає на стан політичної, економічної, екологічної, соціальної та інших складових національної безпеки України. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р.¹ національна безпека держави забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, концепцій і програм у політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах. Цим Законом закріплені й пріоритети національних інтересів України (ст. 6), зокрема, у галузі забезпечення продовольчої безпеки, до яких слід віднести: а) гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина (зокрема, право людини на життя і здоров'я, на їжу, на достатній рівень життя); б) зміцнення соціальної стабільності в суспільстві; в) створення конкурентоспроможної й соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя й добробуту населення; г) збереження навколишнього природного середовища й раціональне використання природних ресурсів (у тому числі в процесі аграрного виробництва); д) зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення; е) інтеграція України до європейського політичного, економічного, правового простору; є) розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України. Взагалі, національний інтерес є основою державної політики у тій чи іншій сфері суспільних відносин². У цьому сенсі національний продовольчий інтерес є основою державної аграрної політики щодо забезпечення продовольчої безпеки України. При цьому він має постійний характер, термін його актуалізації не обмежений, а за функціональним призначенням він відповідає політичним, економічним і соціальним сферам свого прояву. Отже, національний продовольчий інтерес є фундаментальною цінністю суспільства, а

во: *актуальні проблеми теорії та практики*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 21-22 трав. 2010 р.). Біла Церква: Білоцерківський нац. аграрний ун-т, 2010. С. 28; Статівка А. Державне регулювання продовольчого ринку України в сучасних умовах. *Право України*. 2001. № 10. С. 31–32.

¹ *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351.

² Див.: Заржицький О. С. Об'єктивні та суб'єктивні чинники правового забезпечення екологічної безпеки. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України*: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф., присв. 10-річчю створення юрид. фак-ту НУБіП (м. Київ, 19-20 трав. 2011 р.) / упор. О. М. Гончаренко. К.: Видавничий центр НУБіП України, 2011. С. 303–304.

тому підвищення його значущості сприятиме розвитку нашої держави.

Засади правової регламентації продовольчої безпеки набувають подальшого розвитку у галузевому аграрному законодавстві. Забезпечення продовольчої безпеки шляхом створення сприятливих економічних, політичних, організаційних і правових умов здійснення сільськогосподарського виробництва проголошено однією із стратегічних цілей аграрної політики України. Це положення закріплено у ст. 2 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р.¹ Слід підкреслити, що цей нормативно-правовий акт характеризується низкою вад. По-перше, проголошуючи гарантування продовольчої безпеки однією зі стратегічних цілей державної аграрної політики, він не наводить визначення цієї правової категорії, хоча це було б цілком логічним і правильним з огляду на те, що в Україні бракує спеціального Закону «Про продовольчу безпеку», де дефініція «продовольча безпека» могла б знайти своє закріплення. По-друге, при такому широкому спектрі галузей і сфер діяльності, на які поширюється аграрна політика, головні її пріоритети, закріплені у ст. 3 вказаного Закону, стосуються виключно питань розвитку сільського господарства. Проте гарантування продовольчої безпеки, яке є основною стратегічною метою цієї політики, вимагає врегулювання значно ширшого кола відносин, пов'язаних, зокрема, з такими галузями, як заготівля, зберігання, переробка й реалізація продовольчої продукції, з її якістю та безпекою, доступністю для споживача тощо. Розглядуваний Закон, як бачимо, має занадто загальний характер, оскільки не визначає конкретних напрямків і не містить реальних механізмів, за допомогою яких можна було б забезпечити ефективну реалізацію державної аграрної політики у сфері гарантування продовольчої безпеки України. Таким чином, для вирішення вказаних питань виникає потреба звертатися до інших нормативно-правових актів.

Так, у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р.², окрім системи правових заходів державної підтримки сільського господарства, що, безумовно, впливають і на рівень продовольчої безпеки, у п. 2.13 ст. 2 наводиться дефініція поняття «продовольча безпека»: це захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності. Вбачається, що

закріплене в цьому Законі визначення розглядуваної категорії є необґрунтовано вузьким. Адже, як слушно зазначається у спеціальній літературі, продовольча безпека – це не лише забезпечення населення держави необхідною кількістю продуктів харчування, наповнення із цією метою державних резервів, створення страхових і стабілізаційних фондів, а ще й гарантування якості таких продуктів, їх безпечності для споживачів – населення держави. Продовольчу безпеку слід розуміти як вагомий складник національної безпеки держави, що передбачає захищеність життєвих інтересів людини, що виражається у гарантуванні державою на принципах самозабезпечення безперешкодного фізичного й економічного доступу людини до продуктів харчування у кількості, асортименті, встановленого рівня якості та безпеки, необхідних для підтримання її здоров'я і звичайної життєвої діяльності¹.

У зв'язку з викладеним, суттєвого значення для гарантування продовольчої безпеки України набувають нормативно-правові акти, що регламентують відносини у сфері забезпечення виробництва якісної й безпечної сільськогосподарської продукції, а саме Закони України: від 23 грудня 1997 р. «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів»²; від 9 вересня 2013 р. «Про особливості виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції»³; від 14 січня 2000 р. «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції»⁴; від 24 лютого 1994 р. «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення»⁵; від 12 травня 1991 р. «Про захист прав споживачів»⁶ та ін.

Відносини з виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції і продуктів харчування, що спрямовані в тому числі й на гарантування продовольчої безпеки України, регламентуються низкою Законів України, серед яких слід назвати Закони: від 4 липня 2002 р. «Про зерно та ринок зерна в Україні»⁷ р., від 24 червня 2004 р. «Про молоко та молочні продукти», від 26 грудня 2002 р. «Про насіння та

¹ Курман Т. В. Правове забезпечення продовольчої безпеки в Україні: національний та міжнародний аспекти. *Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика*: моногр. / А. М. Статівка, В. Ю. Уркевич, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. М. Статівки. Х.: Вид-во ФІНН, 2010. С. 85, 97.

² *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 19. Ст. 98.

³ *Голос України*. 2013. № 188. 09.10.2013 р.

⁴ *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 12. Ст. 95.

⁵ *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 27. С. 218.

⁶ *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 30. Ст. 379.

⁷ *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 35. Ст. 258.

¹ *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 1. Ст. 17.

² *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.

садивний матеріал»¹, від 22 лютого 2000 р. «Про бджільництво»², від 6 лютого 2003 р. «Про рибу, інші живі водні ресурси та харчову продукцію з них»³, від 18 вересня 2012 р. «Про аквакультуру»⁴ та ін. Упорядковуються ці відносини й підзаконними нормативно-правовими актами, в яких знаходять свою деталізацію й конкретизацію норми вказаних вище законів.

Від 16 травня 2008 р. Україна набула повноправного членства у СОТ на підставі Закону України від 10 квітня 2008р. «Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі»⁵. Виробництво й торгівля сільськогосподарськими і продовольчими товарами регулюється в державах СОТ статутними документами цієї міжнародної організації. Україна, зокрема, приєдналась до таких Угод СОТ, як-то: «Про технічні бар'єри у торгівлі», «Про сільське господарство», «Про санітарні та фітосанітарні заходи» від 15 квітня 1994 р.⁶

Норми, що регулюють відносини в сфері забезпечення якості та безпечності сільськогосподарської продукції містяться також у Міжнародній конвенції про захист рослин від 6 грудня 1951р.⁷, Угоді про співробітництво в галузі карантину рослин від шкідників і хвороб 14 грудня 1959р.⁸, Угоді про співробітництво в галузі ветеринарії від 14 грудня 1959р.⁹

Слід погодитися з В. Ю. Уркевичем стосовно непересічної ролі у забезпеченні продовольчої безпеки України норм щодо накопичення державою різних видів матеріальних ресурсів, передовсім продовольчих¹⁰. Дійсно, згідно зі ст. 1 Закону України від 24 січня 1997 р. «Про

державний матеріальний резерв»¹ державний резерв становить собою особливий державний запас матеріальних цінностей, призначених для використання в цілях і в порядку, передбачених цим Законом. До складу цього резерву, окрім іншого, входять запаси сировинних, матеріально-технічних і продовольчих ресурсів для забезпечення стратегічних потреб держави (ст. 1 Закону). Отже, як підкреслюється у науковій літературі, формування державного продовольчого резерву повинно здійснюватися під неослабним контролем держави. Ці відносини перебувають у сфері регулювання не приватного права, характерного для ринкових відносин, а права публічного².

Гарантування продовольчої безпеки проголошено однією зі стратегічних цілей розвитку аграрного сектору й у Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р., затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. У цьому правовому документі зазначається, що, крім стабільного забезпечення населення країни якісним, безпечним і доступним продовольством, аграрний сектор спроможний на вагомий внесок у розв'язання світової проблеми голоду. При цьому до пріоритетних напрямків досягнення такої стратегічної цілі як забезпечення продовольчої безпеки у названій Стратегії віднесено: формування стратегічних продовольчих запасів держави; збільшення обсягів виробництва вітчизняної сільськогосподарської продукції з урахуванням вимог до забезпечення продовольчої безпеки держави та можливості реалізації її експортного потенціалу; забезпечення якості й безпечності харчових продуктів, дотримання вимог до їх виробництва в результаті вдосконалення системи сертифікації виробництва і стандартизації, упровадження на всіх підприємствах переробної й харчової промисловості систем управління якістю та безпечністю харчових продуктів, створення мережі лабораторій для встановлення рівня якості сільгосппродукції; створення системи логістики, забійних пунктів живої худоби та птиці, інших складових ринкової інфраструктури для особистих селянських і середніх господарств; проведення моніторингу і прогнозування ринку сільськогосподарської продукції, реагування на ринкові ризики. Як вбачається, держава розраховує досягти такого рівня продовольчої безпеки, за якого можливою стане реалізація не тільки принципу самозабезпечення продовольством власного населення (у Стратегії планується

¹ Відомості Верховної Ради України. 2003. № 13. Ст. 92.

² Відомості Верховної Ради України. 2000. № 21. Ст. 157.

³ Відомості Верховної Ради України. 2003. № 15. Ст. 107.

⁴ Відомості Верховної Ради України. 2013. № 43. Ст. 616.

⁵ Відомості Верховної Ради України. 2008. №23. Ст.213

⁶ Офіц. вісн. України. 2010. № 84. Ст. 2989.

⁷ Міжнародна конвенція про захист рослин. 1951 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_805 (дата звернення: 20.08.2017).

⁸ Соглашение о сотрудничестве в области карантина и защиты растений от вредителей и болезней. 1959 г. URL: http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/986_004 (дата звернення: 20.08.2017).

⁹ Угода про співробітництво в галузі ветеринарії від 14.12.1959 р. Офіц. вісн. України. 2004. № 15. Ст. 1080.

¹⁰ Уркевич В. Ю. Загальна характеристика правового регулювання продовольчої безпеки. *Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки*: моногр. / О. М. Батигіна, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Х.: «ФОП Шевченко С.О.», 2013. С. 39.

¹ Відомості Верховної Ради України. 1997. № 13. Ст. 112.

² Курман Т. В. Поняття, ознаки, основні категорії та принципи продовольчої безпеки. *Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки*: моногр. / О. М. Батигіна, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Х.: «ФОП Шевченко С.О.», 2013. С. 33.

забезпечити рівень пропозиції основних видів сільськогосподарської продукції – зерна, молока, м'яса, цукру, яєць, олії соняшникової, овочів – на рівні не менше як 80% попиту внутрішнього ринку), а й експортного потенціалу вітчизняного сільського господарства.

Як слушно підкреслюють учені, саме рівень сільськогосподарського виробництва прямо впливає на стан продовольчої безпеки держави¹. При цьому зауважимо, що сучасний стан розвитку сільгоспвиробництва становить загрозу продовольчій безпеці й продовольчій незалежності України внаслідок спаду цього виробництва, відсутності мотивації до праці, занепаду соціальної інфраструктури села, трудової міграції тощо. Інакше кажучи, загрози для продовольчої безпеки зумовлюються системною кризою, яка характеризує вітчизняне сільське господарство, зокрема, таку його галузь як тваринництво. Виробництво м'яса є збитковим уже понад 20 років. Указана проблема полягає і в необхідності відновлення поголів'я худоби, і в покращанні її генофонду й підвищенні продуктивності, і у підготовці кадрів, у запровадженні новітньої техніки й технологій тощо.

Одним з основних чинників, що зумовлюють наявність такої ситуації, слід вважати недосконалість чинного аграрного законодавства, зокрема, у сфері правового регулювання продовольчої безпеки. Положення Конституції України й указаних вище аграрно-правових законів виступають лише підґрунтям, необхідною базою для правового забезпечення продовольчої безпеки нашої держави. На сьогодні особливі значущості набувають питання спеціальної правової регламентації відносин у сфері забезпечення продовольчої безпеки. Зазначені відносини потребують спеціальної правової регламентації. Із цього приводу у спеціальній літературі висловлюються різні точки зору. З погляду одних дослідників, законодавчі акти, що стосуються системи забезпечення національної продовольчої безпеки, потрібно уніфікувати й адаптувати до відповідних правових та економічних механізмів розвинених країн. Формування законодавства в цій царині повинно здійснюватися у кількох напрямках. Це має бути блок законів, які визначають зміни відносин щодо власності на землю й засоби виробництва, регламентують процеси формування нових форм господарювання на селі, стимулюють розвиток сільськогосподарського виробництва, регулюють окремі сфери АПК і види виробництва сільськогосподарської продукції, її імпорт та експорт, податки, питання раціонального використання й охорони

¹ Див.: Білоусов Є. М. Аграрна політика держави в контексті забезпечення продовольчої безпеки. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення*: моногр. / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Ставівка та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. С. 211.

природних ресурсів, забезпечення економічної безпеки у сфері АПК, безпеку і якість сільськогосподарської продукції тощо. Частина із цих законодавчих актів вимагатиме узгодження з іншими нормативно-правовими актами, а також доповнення і вдосконалення відповідно до вимог, виникаючих у процесі здійснення реформи¹.

Інша позиція правників полягає у пропозиції розробки і прийняття спеціального Закону «Про продовольчу безпеку», в якому, на їх думку, потрібно:

– по-перше, навести дефініції таких понять як продовольча безпека, продовольча незалежність, продовольча криза, необхідний рівень виробництва продуктів харчування, життєво важливі продукти харчування та ін.;

– по-друге, надати перелік внутрішніх й зовнішніх загроз національної продовольчої безпеки, установити порядок їх моніторингу і прогнозування;

– по-третє, закріпити систему якісних критеріїв і кількісних показників такої безпеки, в тому числі критичних («порогових») значень останніх. Щодо таких показників, то слід зазначити, що міжнародна статистика використовує два кількісних порогових критерії, що визначають мінімальний рівень продовольчої безпеки, а саме:

(а) енергетична цінність добового раціону харчування людини має бути не нижчою за 2,5 тис. ккал;

(б) витрати на продовольчі потреби мають не перевищувати 60% сімейного бюджету²;

– по-четверте, регламентувати форми і механізми протидії загрозам національної продовольчої безпеки з визначенням можливих інструментів державної підтримки вітчизняних товаровиробників та захисту внутрішнього продовольчого ринку³.

Пропозиція прийняття такого спеціального Закону вбачається більш доцільною й перспективною. Тут варто звернутися до позитивного досвіду зарубіжних країн. Приміром, у США в 1985 р. було прийнято спеціальний закон «Про продовольчу безпеку США» (*The Food Security Act*), який разом із законами «Про поліпшення продовольчої

¹ Курило В. Забезпечення продовольчої безпеки як принцип державного управління аграрним сектором економіки України / Володимир Курило // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 7. – С. 79-80.

² Пасхавер Б. Сучасний стан продовольчої безпеки. *Економіка України*. 2006. № 4. С. 43.

³ Гумеров Р. Продовольственная безопасность страны: к развитию правовых основ и экономических механизмов обеспечения. *Рос. эконом. журнал*. 2006. № 11–12. С. 47.

безпеки» (1986 р.) і «Про сільськогосподарську політику» (1990 р.) створив єдину правову базу з питань забезпечення продовольчої безпеки США та визначення внутрішньої та зовнішньої політики у цій сфері¹. В ЄС необхідність забезпечення продовольчої безпеки стала, по суті, головною причиною впровадження Спільної аграрної політики. В Україні ж, незважаючи на наявність законопроекту «Про основи продовольчої безпеки України», закон поки що не прийнято, а питання його прийняття лишається приводом для дискусій у Верховній Раді.

Наведене дозволяє стверджувати, що розробка й прийняття спеціального Закону України «Про продовольчу безпеку» сьогодні є нагальною потребою. У ньому, по-перше, мають знайти закріплення дефініції основних понять, насамперед категорії «продовольча безпека» та ін. По-друге, доцільним є і закріплення цим законодавчим актом системи якісних критеріїв і кількісних показників продовольчої безпеки. Окрім того, як вбачається, кількісний та якісний критеріїв потрібно доповнити також номенклатурним критерієм, тобто критерієм асортименту, збалансованості. Адже протягом понад десяти років в Україні спостерігається одноманітне жирново-вуглеводне харчування переважної частини населення, особливо таких соціально незахищених верств населення, як пенсіонери й інваліди. Показники, що характеризують споживання населенням України окремих груп продуктів харчування і визначають рівень продовольчої безпеки, знизилися до критичної межі. Наприклад, рівень споживання м'яса в Україні на 70% нижчий, аніж у Франції та США, і на 65% – аніж у Німеччині². Про стан так званого «прихованого голоду» свідчить дефіцит у раціоні населення основних макро- й мікроелементів. За даними статистики зараз у країні споживання основних продуктів харчування на одну особу є меншим, аніж передбачено науково обґрунтованими нормами раціонального харчування, зокрема: молока – на 40%, м'яса – на 52%, яєць – на 24 %, плодів і винограду – на 62 %³. Саме тому вбачається необхідним відображення в цьому законодавчому акті не лише кількісного і якісного критеріїв, а й номенклатурного. У За-

¹ Курман Т. В. Поняття, ознаки, основні категорії та принципи продовольчої безпеки України. *Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнародних стандартів*: матер. дискус. панелі Першого Харків. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3-6 жовт. 2017 р.). Х.: Право, 2017. С. 95.

² Баб'як В. М., Василець Н. М. Продовольча безпека України в контексті глобальної продовольчої безпеки. *Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок України*. 2010. № 2. С. 47.

³ Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: моногр. Х.: Право, 2007. С. 28.

коні України «Про продовольчу безпеку» належить також закріпити: а) перелік внутрішніх і зовнішніх загроз національній продовольчій безпеці (політичних, економічних, екологічних, соціальних, виробничо-технологічних, законодавчих та ін.), б) порядок їх моніторингу і прогнозування, в) регламентацію форм і механізмів протидії цим загрозам національній продовольчій безпеці з визначенням можливих інструментів державної підтримки вітчизняних товаровиробників і захисту внутрішнього продовольчого ринку.

У спеціальній літературі висловлюється думка, що цей Закон має заповнити існуючу прогалину в чинному законодавстві, пов'язану з комплексним законодавчим забезпеченням виробництва, зберігання, реалізації й розподілу продовольства. Він також повинен визначити функції й компетенцію органів державної влади щодо забезпечення продовольчої безпеки держави та її громадян.

Слід зазначити, що необхідність розроблення законопроекту й у подальшому прийняття вказаного Закону усвідомлюється не лише вченими-правознавцями, а й органами державної влади. Свідченням цього є наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про створення робочих груп з розробки законопроектів» від 13 травня 2011 р., яким передбачено створення робочих груп з розроблення проектів нормативно-правових актів, що стосуються сільськогосподарства та реформування земельних відносин в Україні. Результатом цього наказу стало створення робочої групи з розроблення проекту Закону України «Про продовольчу безпеку України»¹, який, щоправда, донині так і не прийнято.

Прийняття ж спеціального Закону надасть відносинам у сфері забезпечення продовольчої безпеки більшої стабільності, а правовому регулюванню – більшої ефективності, проте, безумовно, за наявності механізму реалізації його норм на практиці. Адже будь-яке суб'єктивне право, як відомо, становить собою соціальну цінність лише тією мірою, якою його можна реалізовувати, тобто скористатися наданими цим суб'єктивним правом можливостями для задоволення потреб суб'єкта². Необхідною умовою забезпечення продовольчої безпеки є ефективне функціонування і стабільний розвиток аграрного сектора економіки України, а також таких основних галузей аграрного вироб-

¹ Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: моногр. / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. С. 254.

² Кизлова Е. Конституционные гарантии осуществления гражданских прав. *Юрид. вестн.* 1999. № 2. С. 90.

ництва, як тваринництво й рослинництво. Це сприятиме забезпеченості населення якісними й безпечними продуктами харчування на необхідному рівні, надасть можливості аграрному сектору адекватно реагувати на кон'юнктуру продовольчого ринку, підвищити конкурентоспроможність аграрної продукції національних виробників і реалізувати експортний потенціал.

2. Законодавство у сфері забезпечення розвитку сільського господарства як високоефективного й конкурентоспроможного сектору економіки держави. Системний аналіз чинного законодавства у сфері державної аграрної політики свідчить про комплексний характер чинників, що впливають на підвищення ефективності галузі аграрного виробництва. Основними серед них слід назвати: а) забезпечення стабільної системи державної підтримки; б) реалізацію цінової, фінансово-кредитної, страхової політики; в) удосконалення інструментів системи оподаткування, які враховують особливості сільськогосподарського виробництва; г) забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції; д) формування інфраструктури аграрного ринку; е) забезпечення інвестиційно-інноваційного розвитку й інформаційно-аналітичне забезпечення. В цілому підтримує дану думку й О. М. Туєва, додаючи до вказаного переліку такий чинник, як регламентація якості сільськогосподарської продукції. При цьому дослідниця зауважує, що відповідальність за стан конкурентоспроможності аграрного сектору несе держава, оскільки саме їй належить провідна роль у визначенні змісту й важелів державної аграрної політики¹.

Суттєвим чинником конкурентоспроможності аграрних підприємств є державна підтримка сільського господарства. Концепція багатокладності останнього виходить з того, що даний вид діяльності продукує не лише товари, а й незамінні суспільні блага нетоварного характеру, найважливішими з яких є: продовольча безпека, відродження селянства, підтримання екологічної рівноваги, збереження біорізноманіття та ін. Саме тому державна підтримка сільського господарства є обов'язковим компонентом і пріоритетом державної аграрної політики. Центральне місце в регулюванні названих відносин відіграє уже згадуваний нами Закон України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України»², який містить засади державної політики у бюджетній, кредитній, ці-

новій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції й розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення. Указаний Закон закріплює певні види й форми державної підтримки, але на сьогодні у цій сфері ми програємо не лише розвиненим країнам – ЄС чи США, а й найближчим сусідам – країнам СНД. Окрім недосконалості правового регулювання у досліджуваній сфері, наявна ще низка причин економічного і політичного характеру. Проблемою на сьогодні є і скасування фіксованого сільськогосподарського податку, який хоча й мав певні недоліки, але ж носив преференційний характер і в цілому задовольняв виробників сільськогосподарської продукції. Запроваджений же нині єдиний податок (4-та категорія) має втричі вищі ставки, що зумовлює суттєве зростання загальної суми податку.

Вбачається, що на сьогодні вдосконалення правових засад механізму державної підтримки має відбуватися у декількох напрямках – це 1) кредитна підтримка, 2) організаційна підтримка і 3) податкова – повернення до спеціального (пільгового) податкового режиму, яким був фіксований сільськогосподарський податок. Що ж стосується кредитної та організаційної підтримки, сформульовано наступні пропозиції.

З метою підвищення ефективності правового регулювання відносин у сфері державної підтримки аграрних товаровиробників як засобу забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва доцільним вбачається внесення змін і доповнень до розглядуваного вище Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». По-перше, у ст. 13 слід розширити форми кредитної підтримки шляхом закріплення можливості надання державою кредитних гарантій для виробників тваринництва, а також можливості компенсації кредитів (на 1 гривню), отриманих у комерційних банках. У зв'язку з цим потрібно змінити назву цієї статті Закону («Кредитна підтримка виробників сільськогосподарської продукції (кредитна субсидія)»), виклавши її наступним чином: «Кредитна підтримка виробників сільськогосподарської продукції». Крім того, пункт 13.1. ст. 13 викласти у наступній редакції: «Кредитна підтримка виробників сільськогосподарської продукції включає такі форми, як режим кредитної субсидії, надання державою кредитних гарантій для виробників тваринництва, а також можливості компенсації кредитів (на 1 гривню), отриманих у комерційних банках».

По-друге, вимагає розширення розділ IV цього Закону «Інші види підтримки виробників сільськогосподарської продукції та аграрного ринку» шляхом його доповнення статтею 14-1, яка має бути при-

¹ Туєва О. М. Окремі організаційно-правові засоби забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки. *Юрид. наук. електронний журнал*. 2015. № 5. С. 91.

² *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527

свячена питанням організаційної підтримки аграрних товаровиробників. Зокрема, у цій статті мають знайти закріплення положення: а) про активізацію та створення найсприятливіших правових та інших умов для сільськогосподарської дорадчої діяльності; б) про сприяння так званій самопідтримці аграрних товаровиробників насамперед через їх представницькі органи (галузеві асоціації, спілки тощо) шляхом мобілізації, накопичення певного відсотку (1–3%) коштів від продажу сільгосппродукції для подальшого їх використання на підтримку наукових розробок, впровадження новітніх, в тому числі екологоспрямованих, органічних технологій сільськогосподарського виробництва, відшкодування втрат, пов'язаних зі стихійними лихами, епізоотіями, неврожаєм та ін.; в) удосконалення механізму партнерства між державою та малим і середнім підприємством у сільському господарстві¹.

Урахування запропонованих положень з метою вдосконалення механізму державної підтримки аграрних товаровиробників сприятиме як стабілізації їх економічного становища й забезпеченню продовольчої безпеки держави, так і (в перспективі) сталому розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні.

При цьому, підкреслимо, що забезпечити розвиток сільського господарства як високоефективного, конкурентоспроможного сектору економіки держави лише за допомогою державної підтримки неможливо. Для цього вбачається потрібним здійснення широкого кола заходів, у тому числі і з боку самих сільськогосподарських товаровиробників, які повинні вести сільськогосподарське виробництво в такий спосіб, щоб його результатом стало отримання якісної, безпечної сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження й одночасно було забезпечено збереження довкілля у процесі здійснення сільськогосподарської діяльності. Йдеться про екологізацію традиційного сільгоспвиробництва, а також про перехід до ведення альтернативних його форм.

Доволі важливим чинником, що сприяє розвитку сільського господарства й забезпеченню його конкурентоспроможності, виступає інвестування. Як справедливо вказує А. П. Гетьман, сучасний аграрний сектор – перспективна сфера інвестування в економіку України, що

зумовлено постійним зростанням цін на продукти харчування у світі. Україна об'єктивно має всі реальні можливості для підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, оскільки володіє землями сільськогосподарського призначення, які виступають основним і незамінним засобом виробництва в сільському господарстві. Перспективи ж інвестування в аграрний сектор економіки поки що недооцінені¹. А ось І. С. Сашенко вважає, що реалізація основних засад сталого розвитку сільських територій має відбуватись через запровадження спеціальних правових, економічних та організаційних заходів, серед яких ключове місце повинні зайняти інвестиції в соціальний розвиток села. Адже соціальна сфера має пріоритетне значення не лише для забезпечення нормального рівня життя сільських жителів, облаштування умов їх праці, побуту тощо, але й прямо пропорційно впливає на розвиток економічних відносин, пов'язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції, що, в свою чергу, гарантує належний рівень продовольчої безпеки країни².

Агроінновації теж покликані сприяти розвитку конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва. Термін «агроінновації» у спеціальній літературі визначають як системні впровадження в аграрну сферу результатів науково-дослідницької роботи, що призводять до позитивних якісних та кількісних змін у характеристиці взаємозв'язків між біосферою та техносферою, а також покращують стан навколишнього природного середовища³. Із цього приводу В. В. Панченко зазначає, що інновації в аграрному секторі є ефективним шляхом створення нових високопродуктивних засобів виробництва для оновлення виробничого комплексу, здійснення високопродуктивної селекційної діяльності в рослинництві, тваринництві, птахівництві й риборицтві, запровадження новітніх наукових розробок і досягнень, втілення в життя сучасних високоефективних технологій вирощування, переробки і зберігання сільгосппродукції рослинного і тваринного походження, утилізації відходів тощо⁴.

¹ Гетьман А. П. Правові засади відродження українського села. *Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні*: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 114.

² Сашенко І. С. Правове забезпечення інвестицій у соціальний розвиток села в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. С. 1, 13.

³ Кот О. Теоретичні аспекти інноваційного розвитку аграрного сектору економіки та його організаційно-економічне забезпечення. *Проблеми науки*. 2008. № 9. С. 30–37.

⁴ Панченко В. В. Деякі організаційно-правові питання щодо агроінновацій. *Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть*: матер. Між-

¹ Курман Т. В. Правові засади удосконалення механізму державної підтримки як засобу забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22-23 трав. 2015 р.), присв. 90-річчю від народження В. З. Янчука / за ред. В. М. Єрмоленка. К.: Видавн. центр НУБіП України, 2015. С. 142–144. 128

Отже, як бачимо, агроінноваційна діяльність теж створює умови для підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, сталого розвитку сільськогосподарського виробництва й агросфери в цілому.

3. Законодавство у сфері визначення правового статусу селянина та комплексного розвитку сільських територій і соціального розвитку села. За умов побудови правової держави людина, її права та свободи стають епіцентром суспільних відносин. Дане положення закріплено й у Конституції України, у ст. 3 якої, повторимось, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини – головний обов'язок держави. Це конституційне положення стосується усіх верств населення України, але найбільше такої соціально важливої й мало захищеної категорії, як селяни.

Соціальний розвиток села є одним із засобів забезпечення реалізації соціальних прав селян, зокрема прав на належні умови проживання й побуту, на житло й соціальний захист, на охорону здоров'я, на освіту тощо. В Україні існує законодавство щодо соціального розвитку села, яке складається з цілої низки нормативно-правових актів, різних за юридичною силою й галузевою належністю. Його підґрунтя становлять норми Конституції, ст. 1 якої проголошує Україну соціальною, правовою державою.

Аграрне законодавство в цій сфері характеризується наявністю значної кількості законодавчих актів, які містять основні засади державно-правового стимулювання аграрного сектора економіки й соціального розвитку села, серед яких Закони України: від 17 жовтня 1990 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»¹; від 17 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 рр.»; від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України»²; від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року». Цей законодавчий блок закріплює концептуальні засади державно-правового стимулювання соціального розвитку села, але в ньому бракує

чіткого понятійного апарату, механізму реалізації правових норм, до того ж їм притаманна декларативність.

Нині спостерігається демографічна криза на селі: поняд 14 тис. сільських поселень – це села-привиди, села, де відсутнє населення, а у 34 тис. сіл (20%) проживають від однієї до десяти осіб¹. Збереження й розвиток сільських територій, забезпечення повноцінного відтворення в них сільського населення не повинно залишитися лише нормою-декларацією, а має дійсно стати головним пріоритетом аграрної політики України. При цьому, як стверджує А. М. Статівка, подолання негативних явищ у соціальній сфері села потребує не тільки поліпшення всієї соціально-економічної діяльності на селі, узагальнення й застосування вітчизняного та зарубіжного досвіду, відповідного фінансового забезпечення в цій галузі, а й використання правових засобів. Ідеться не просто про правове забезпечення реалізації державою широкої системи соціальних заходів на селі, а й про соціальні стандарти, які мають становити сталу якісну основу для створення гідних умов праці, життя, побуту й відпочинку сільських мешканців².

На думку Г. Ю. Бистрова, одна з найважливіших функцій державного регулювання сільського господарства на сьогодні пов'язана з чіткою орієнтацією законодавства на підвищення якості життя сільського населення, зростання доходів осіб, зайнятих у сільському господарстві, створення матеріальної бази сталого розвитку сільських територій й гідних умов життя сільського населення. Соціальні функції держави пов'язані із створенням комфортності проживання у сільській місцевості, забезпеченням рівного доступу жителів міст і сільського населення до сучасного рівня житла, послуг з охорони здоров'я, освіти, торгівлі, побутового обслуговування³.

Стаття 4 досліджуваного Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» найважливішими напрямками комплексного розвитку сільських територій називає:

¹ Дятлов В. В., Медведкова И. И., Попова Н. А. Продовольственная безопасность в контексте международной интеграции. *Правове забезпечення економічного суверенітету держави в умовах міжнародної інтеграції*: матер. «Круглого столу» (м. Донецьк, 23 листоп. 2010 р.) / наук. ред. В. К. Мамутов. Донецьк: Вид-во «Нюлідж», 2010. С. 11–16.

² Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: моногр. Х.: Право, 2007. С. 5.

³ Быстров Г. Е. Понятие и функции государственного регулирования сельским хозяйством России. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 21-22 травня 2010 р.). Біла Церква: Білоцерків. нац. аграр. ун-т, 2010. С. 28.

нар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18-19 трав. 2018 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. К.: НУБіП, 2018. С. 151–152.

¹ *Відомості Верховної Ради України*. 1990. № 45. Ст. 602.

² *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.

- забезпечення надійного функціонування соціальної інфраструктури села в нових економічних умовах;
- формування механізмів і визначення управлінських структур, які забезпечуватимуть їх реалізацію на всіх рівнях;
- відновлення, створення та забезпечення формування державного регулювання демографічних процесів сільського розвитку депресивних територій;
- наближення й вирівнювання умов життєдіяльності міського і сільського населення;
- формування комплексної системи підприємств, установ і організацій, які надаватимуть необхідні послуги сільському населенню;
- сприяння збільшенню зайнятості сільського населення шляхом державної підтримки підприємництва;
- сприяння підвищенню рівня доходів сільського населення та ін.

Указані заходи, на наше переконання, вимагають не лише правової регламентації, а й реального механізму реалізації правових норм на практиці, а також належної інвестиційної й фінансової підтримки з боку держави.

Для збереження й розвитку сільських територій, поліпшення демографічних процесів на селі видано низку підзаконних нормативно-правових актів, зокрема, Указ Президента України від 20 грудня 2000 р. «Про Основні засади розвитку соціальної сфери села»¹, Стратегію розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р., затверджену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. та ін.

Отже, без забезпечення стабільного соціального розвитку села й відродження селянства як самостійного прошарку суспільства ефективне функціонування сільського господарства як галузі економіки України є неможливим. Подальше ігнорування проблем сільського розвитку та деградація соціально-трудова сфери села ставитимуть під загрозу вітчизняне сільськогосподарське виробництво і як наслідок – продовольчу безпеку України. Сутність сучасної аграрної політики держави має полягати не тільки у зміцненні аграрного виробництва, забезпеченні розширеного відтворення продукції рослинництва і тваринництва, а й у втіленні в життя широкої системи соціальних заходів на селі. Державна соціальна політика на селі, як складник національної аграрної політики, має спрямовуватися на формування повноцінного життєвого середовища, забезпечення економічних і соціальних інтересів сільського населення, на комплексний розвиток сільських територій, розвиток об'єктів соціальної інфраструктури, сучасних

систем зв'язку, транспортного сполучення, житлово-комунального й водного господарства, шляхового будівництва.

Висловлені міркування дозволяють вважати за доцільне прийняття спеціального Закону «Про сталий розвиток сільських територій», де повинні знайти закріплення основні категорій і поняття, зокрема дефініція «сталий розвиток сільських територій», а також організаційно-правові та економічні засади реалізації державної аграрної політики у вказаній сфері тощо. Розв'язання соціальних проблем сільського населення (низька заробітна плата, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи, відмирання села та ін.), забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій сприятимуть розвитку також аграрного виробництва і аграрного сектору економіки України в цілому, а отже, і забезпеченню продовольчої безпеки нашої держави.

У цілому державна аграрна політика визначається Конституцією й законами України, указами й розпорядженнями Президента, наказами Міністерства аграрної політики та продовольства України, іншими нормативно-правовими актами, що містять норми щодо сутності й напрямків її реалізації. Причому характер цих норм є переважно публічно-правовим, оскільки реалізація державної аграрної політики належить до компетенції Української держави в особі її відповідних органів. Останнім часом у регулюванні розглядуваних відносин важливого значення набувають також і міжнародні акти. Отже, як зазначається у спеціальній літературі, аналіз законодавства у сфері державної аграрної політики дозволяє виділити такі риси останнього: 1) це законодавство має переважно публічно-правовий характер; 2) його комплексність знаходить свій прояв в існуванні нормативно-правових актів, які одночасно є джерелами як аграрного, так і інших галузей права (цивільного, господарського, фінансового тощо); 3) специфіка законодавства в цій сфері полягає в тому, що значна кількість норм, зокрема, які визначають порядок проходження реєстрації, отримання ліцензій, коштів державної підтримки, проведення атестації, тощо, має процедурний характер; 4) дане законодавство включає в себе міжнародно-правові норми, що зумовлено інтеграцією України до світового економічного простору; 5) значна кількість нормативно-правових актів має тимчасовий характер (як, власне, і сам Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»)¹.

¹ Курман Т. В., Туєва О. М. Законодавство у сфері державної аграрної політики України. *Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення*: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К.: Вид. Ешке О. М., 2014. С. 82–83.

¹ *Офіц. вісник України*. 2002. № 51. Ст. 2201.

Окремо належить звернути увагу на те, що 5 лютого 2015 р. прийнято Закон України «Про засади державної регіональної політики»¹, який визначає основні правові, економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та організаційні засади державної регіональної політики як складової частини внутрішньої політики України. Стаття 1 цього Закону закріплює дефініції основних понять, у тому числі й такого ключового поняття, як «державна регіональна політика». Відповідно до п. 1 ст. 1 даного Закону державна регіональна політика – це система цілей, заходів, засобів та узгоджених між собою дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, спрямованих на забезпечення високого рівня якості життя людей на всій території України з урахуванням природних, історичних, екологічних, економічних, географічних, демографічних та інших особливостей регіонів, їх етнічної і культурної самобутності.

Частина 2 ст. 4 досліджуваного Закону суб'єктами державної регіональної політики називає: Президента України, Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, центральні й місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, їх посадових осіб. Надалі у Законі закріплюється, що в розробленні й забезпеченні реалізації державної регіональної політики беруть участь також асоціації та інші об'єднання органів місцевого самоврядування, громадські об'єднання, юридичні та фізичні особи. Як видно з тексту цього законодавчого акта, у розробці, формуванні й забезпеченні реалізації регіональної аграрної політики можуть брати участь й такі громадські формування, як об'єднання виробників сільськогосподарської продукції тваринництва, рослинництва, аквакультури, агролісівництва та їх галузеві асоціації, насамперед з метою врахування й захисту їх прав та інтересів.

Перейдемо далі до розгляду форм участі галузевих асоціацій виробників сільськогосподарської продукції у розробці та забезпеченні реалізації регіональної аграрної політики. Названим Законом запроваджується лише одна така форма, а саме – участь і представництво інтересів в агенції регіонального розвитку. Відповідно до ч. 1 ст. 19 Закону України «Про засади державної регіональної політики» з метою ефективної реалізації державної регіональної політики Верховна Рада Автономної Республіки Крим і Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська й Севастопольська міські ради та відповідні державні адміністрації можуть засновувати агенції регіонального

розвитку. Співзасновниками останніх можуть бути також регіональні торгово-промислові палати, регіональні асоціації підприємців, регіональні представництва всеукраїнських асоціацій органів місцевого самоврядування чи асоціації органів місцевого самоврядування регіону, вищі навчальні заклади й наукові установи, профільні громадські об'єднання регіону. Отже, і галузеві асоціації виробників сільгосппродукції, і спеціалізовані вищі навчальні заклади й наукові установи, в тому числі й ті, що займаються проблемами запровадження сталого розвитку у сферу сільськогосподарського виробництва можуть виступати співзасновниками агенції регіонального розвитку.

Агенція регіонального розвитку, як закріплюється у частинах 2 і 3 ст. 19 названого Закону, є неприбутковою установою, утворюється на засадах партнерства між державним, приватним і громадським секторами, організаціями роботодавців та їх об'єднаннями на підставі цього та інших законів України. Ця агенція не може бути установою бюджетною. Її структура, порядок діяльності та повноваження органів управління визначаються законодавством України та положенням, що має відповідати Типовому положенню про агенцію регіонального розвитку. Зазначений документ затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2016 р.¹ Відповідно до його п. 10 основними функціями агенції регіонального розвитку є:

- проведення аналізу соціально-економічної ситуації, проблем розвитку відповідного регіону, подання Верховній Раді Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським радам, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським держадміністраціям пропозицій щодо шляхів їх розв'язання;

- вивчення досвіду зарубіжних держав щодо реалізації регіональної політики та підготовка пропозицій щодо використання позитивного досвіду в регіоні;

- сприяння, у тому числі шляхом організації та проведення консультаційної роботи: а) у реалізації суб'єктами регіонального розвитку регіональної стратегії розвитку та виконанні плану заходів з її реалізації, програм і проектів регіонального розвитку; б) у підвищенні інвестиційної привабливості регіону, залученні інвестиційних і кредитних ресурсів, міжнародної технічної допомоги для регіонального розвитку; в) у створенні умов для інституційного та інфраструктурного розвитку регіону;

- участь: а) у проведенні моніторингу стану виконання в регіоні завдань, означених Державною стратегією регіонального розвитку,

¹ Відомості Верховної Ради України. 2015. № 13. Ст. 90.
134

¹ Офіц. вісник України. 2016. № 28. Ст. 1107.

плану заходів з реалізації регіональної стратегії розвитку, програм і проектів регіонального розвитку; б) в розробленні пропозицій щодо правового регулювання питань регіонального розвитку;

– інформування громадськості про діяльність агенції регіонального розвитку, зокрема шляхом розміщення на своєму офіційному веб-сайті відповідної інформації та в інший прийнятний для оповіщення спосіб.

Виступаючи співзасновниками агенції регіонального розвитку, галузеві асоціації виробників сільськогосподарської продукції набувають можливість брати участь у розробці проектів регіональних стратегій розвитку, програм і проектів регіонального розвитку, підготовці пропозицій щодо програм і проектів регіонального розвитку, що можуть реалізовуватися за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку тощо (відповідно до ст. 15 Закону). Таким чином сільськогосподарські виробники, хоч і опосередковано, але мають змогу впливати на регіональну аграрну політику як складову частину державної аграрної політики України, що, безумовно, є позитивним моментом, адже саме вони є найбільш обізнаними з усіма проблемами і труднощами ведення сільськогосподарського виробництва й найбільш зацікавлені у його розвитку.

Це також можна розглядати як напрямок децентралізації функцій держави, що наразі проголошено актуальним напрямком правового регулювання й новим акцентом в демократизації взаємовідносин держави, територіальних громад і суспільства із сільськогосподарськими товаровиробниками. Що стосується пропозицій з удосконалення чинного законодавства у досліджуваній сфері, то на даний час, незважаючи на прийняття Кабінетом Міністрів України Типового положення про агенцію регіонального розвитку, все ж таки нагальною залишається деталізація повноважень її співзасновників у формуванні й забезпеченні реалізації державної регіональної аграрної політики. А це, у свою чергу, вимагає внесення відповідних змін і доповнень до вказаної постанови Кабінету Міністрів України.

З огляду на вищевикладене можна дійти висновку про наявність у складі аграрного права окремого комплексного інституту правового регулювання державної аграрної політики України. Його підвалини становлять норми Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», а також інших, у тому числі й перелічених раніше, нормативно-правових актів. Про існування цього правового інституту зазначається й у спеціальній літературі¹,

однак про комплексність останнього не йдеться. Але, як вбачається, інститут правового регулювання державної аграрної політики України є саме комплексним, оскільки включає цілісний комплекс норм і нормативно-правових актів України, різних за предметом правового регулювання й за характером регульованих відносин.

Ще раз підкреслимо, що на сьогодні існує нагальна потреба в законодавчому визначенні основних засад державної, в тому числі й регіональної аграрної політики України на довгострокову перспективу. Дана думка підтримується й у спеціальній літературі¹, де зазначається, що істотним завданням є створення необхідних економічних, організаційних та правових механізмів реалізації ключових пріоритетів державної аграрної політики, зокрема забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

блеми правового забезпечення: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги. Х., 2014. С. 97–98.

¹ Багай Н. О. Законодавче забезпечення державної аграрної політики: окремі проблеми. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 65.

¹ Білінська О. В. Правові засади державної аграрної політики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2013. С. 4, 9; Державна аграрна політика України: про-136

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКО- ГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

2.1. Сталий розвиток як загальнонауковий феномен та як напрям аграрно-правового регулювання

В умовах сьогодення спостерігається зміна концепцій і підходів до систем господарювання, в тому числі й у сфері сільськогосподарського виробництва. Нині пануючою у світі стає концепція сталого розвитку як основа економіки розвитку або «зеленої економіки». Сталий розвиток стає вектором, основним напрямком як міжнародно-правового, так і національного регулювання у всіх сферах життєдіяльності людини, в тому числі й у сільськогосподарському виробництві.

Забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, зокрема правовими засобами, набуває особливої актуальності як для України, так і для інших держав світу. Адже за умов глобалізації національні економіки стають взаємозалежними та взаємодіючими складниками світової економічної системи зі спільними закономірностями розвитку. Це пов'язано з прогнозованими проблемами глобального характеру – продовольчою, екологічною, енергетичною й зумовлюється необхідністю: (а) забезпечення продовольчої безпеки, (б) підвищення конкурентоспроможності національного аграрного сектору економіки, (в) соціального розвитку сільських територій, а також (г) збереження навколишнього природного середовища у процесі здійснення сільськогосподарської виробничої діяльності, мінімізації її негативного, антропо-техногенного впливу на довкілля. Усе це вимагає вжиття відповідних заходів з боку держави, одним з яких у сучасних соціально-економічних умовах виступає правове забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Адже, як наголошує В. В. Костицький, саме право концентрує легітимізовані екологічні інтереси суспільства щодо екологізбалансованого використання природних ресурсів та збереження їх і природного довкілля у процесі сільськогосподарського виробництва для нинішнього

і майбутніх поколінь¹. Указана проблематика особливо актуалізується у зв'язку з можливостями євроінтеграції для України.

Законом України від 16 вересня 2014 р. було ратифіковано Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, укладену в м. Брюссель². Питання розвитку сільського господарства містить глава 17 Угоди про асоціацію, в якій передбачено співробітництво сторін з метою сприяння розвитку сільського господарства й сільських територій шляхом поступового зближення національних політик і законодавства (ст. 403).

Згідно зі ст. 404 цієї Угоди, зазначена співробітництво у сфері сільського господарства й розвитку сільських територій охоплює серед іншого такі напрямки: а) заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, з урахуванням необхідності захисту навколишнього середовища і тварин; б) покращання конкурентоспроможності сільськогосподарської галузі, ефективності і прозорості ринків, умов для інвестування; в) сприяння інноваціям і просування системи дорадництва до сільськогосподарських виробників; г) заохочення політики якості сільськогосподарської продукції у сферах стандартів продукції, вимог щодо виробництва та схем якості; д) обмін знаннями й найкращими практиками стосовно політики розвитку сільських територій з метою сприяння економічному добробуту сільських громад.

Положення щодо сталого розвитку сільськогосподарського виробництва було закріплено й у вітчизняному аграрному законодавстві. Так, згідно зі ст. 1 Закону України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»³ державна аграрна політика спрямована на забезпечення сталого розвитку аграрного сектору національної економіки, системності та комплексності під час здійснення заходів з реалізації державної аграрної політики всіма органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Вона повинна ґрунтуватися на національних пріоритетах і урахувати необхідність інтеграції України до Європейського Союзу і світового економічного простору. Основними складниками державної аграрної політики було визначено комплекс правових, організацій-

¹ Костицький В. В. Теолого-соціологічне праворозуміння як основа визначення екологічного права. *Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 43.

² *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40. Ст. 2021.

³ *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 1. Ст. 17.

них і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення й забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій.

Цим же Законом були проголошені стратегічні цілі державної аграрної політики, серед яких: гарантування продовольчої безпеки держави; перетворення аграрного сектору на високоефективний і конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави; збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації; комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі. На жаль, від моменту прийняття вказаного Закону й донині зазначених стратегічних цілей не було досягнуто. А передумовою їх досягнення мав би стати сталій розвиток сільськогосподарського виробництва.

Сучасний стан розвитку сільгоспвиробництва не повністю відповідає критеріям і вимогам сталості. Характерними ознаками сільськогосподарства України сьогодні є технологічна криза, фізична й моральна застарілість обладнання, технологій, техніки, висока ресурсо-, відходо- й енергоємність виробничих процесів. Існують певні проблеми й у виробничій сфері, які полягають у необхідності відновлення поголів'я худоби і птиці, покращання її генофонду й підвищення продуктивності, у підготовці кадрів, у запровадженні новітніх технологій і техніки тощо¹. За даними Державної служби статистики України негативні тенденції спостерігаються й на ринку праці. Так, у 2014 р. численність безробітних серед мешканців сільської місцевості збільшилася на 69 тис. осіб і становила 534 тис. осіб. Рівень безробіття серед мешканців сільської місцевості виріс з 7,1% до 9,0% економічно активного населення².

Ще однією дуже важливою проблемою є надмірно інтенсивне використання земель сільськогосподарського призначення в процесі сільськогосподарського виробництва. Як зазначає П. Ф. Кулинич, інтенсифікація сільськогосподарського природокористування в цілому та сільськогосподарського землекористування, зокрема, яка особливо стала відчутною у другій половині ХХ ст., виступає основним

¹ Курман Т. В. Організаційно-правові засади забезпечення продовольчої безпеки в Україні. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення*: моногр. / за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. С. 225.

² Соціально-економічне становище України (за даними Державної служби статистики України). URL: http://www.dsz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list/category?cat_id=30543 (дата звернення: 15.02.2018).

джерелом породження нових проблем у зазначеній сфері, знижує рівень природної стійкості й рівноваги довілля та землі як об'єктів відповідних суспільних відносин, і вимагає істотного посилення ролі права в забезпеченні та підтриманні їх стійкості й рівноваги на підставі масштабної й внутрішньо узгодженої програми дій¹. Станом на сьогодні розораність сільськогосподарських угідь досягла 72%, а у деяких регіонах перевищує 88%, при чому до обробітку залучені також малопродуктивні угіддя². Але ж відомо, що навіть маловідчутне відхилення якості земель від існуючої норми здатне нести загрозу для людей та інших живих істот. Основними ризиками, які зумовили зниження родючості ґрунтів через господарську діяльність людини, стали ерозійні процеси, дегуміфікація, переушільнення, затоплення, заболочення, підкислення й забруднення земель радіонуклідами, пестицидами, іншими органічними речовинами, а також важкими металами. Усього налічується понад півсотні джерел небезпеки (з них 20 природні, решта – антропогенні)³.

Останніми роками надзвичайного поширення набули такі деградаційні процеси, як: (а) ерозія – її вплив зазнають 57% земель, водній та вітровій ерозії піддаються понад 15 млн. га сільськогосподарських угідь, або понад 35% їх загальної площі, вже зараз деградовано 60% чорноземів, в цілому площа еродованої ріллі за останні роки зросла майже в 1,5 рази; (б) забруднення земель – спостерігається на близько 20% території; (в) підкислення ґрунтів – кислі ґрунти розповсюджені на 17,7% території України; (г) засолення та осолонцювання ґрунтів; (д) підтоплення земель – близько 12% території України займають площі природного та техногенного підтоплення; (е) зсуви, порушення земель тощо⁴.

Уже згадуваний Закон України від 21 грудня 2010 р. «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року»⁵ характеризує стан земельних ресурсів України як близький до критичного. За період проведення земельної реформи

¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. К.: Логос, 2011. С. 15.

² Основні напрями державної політики України у галузі охорони довілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Постанова ВРУ від 5 березня 1998 р. *Відомості Верховної Ради України*. № 38–39. Ст. 248.

³ Добряк Д. С., Будзяк В. М., Будзяк О. С. Ефективність екологічнобезпечного землекористування в Україні в ринкових умовах. *Економіка України*. 2013. № 7. С. 85, 87.

⁴ Сучасний стан та перспективи розвитку земельних відносин в Україні: інформація до парламентських слухань від 13.09.2005 р. К.: Кабінет Міністрів України, 2005. С. 18, 19.

⁵ *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 26. Ст. 218.

численні проблеми у сфері земельних відносин не лише не розв'язані, а й загострились. Серед земель України найбільшу територію займають землі сільськогосподарського призначення (71%), 78% цих земель – це рілля. На всій території України поширені процеси деградації земель, серед яких найбільш масштабними є ерозія (близько 57,5% території), забруднення (близько 20% території), підтоплення (близько 12% території). Зменшується і вміст поживних речовин у ґрунтах, а щорічні втрати гумусу становлять 0,65 тонни на 1 гектар. Як вбачається, подальша деградація й вибуття сільськогосподарських угідь з обігу можуть призвести до повної стагнації вітчизняного сільськогосподарського виробництва.

На кричущу проблему виснажливого, екологічно незбалансованого ведення сільськогосподарської діяльності законодавець звернув увагу ще раніше. У Розділі II Закону України від 7 лютого 2002 р. «Про Генеральну схему планування території України»¹ підкреслюється, що використання території України вирізняється значними диспропорціями, зокрема, надзвичайно високим, економічно й екологічно не обґрунтованим рівнем господарського (передусім сільськогосподарського) освоєння території, а у ст. 2 Розділу III закріплено намір і необхідність скорочення площі використовуваної ріллі.

Як відомо, сільськогосподарське виробництво разом із підприємствами промисловості безпосередньо впливає на стан здоров'я і тривалість життя людей. Як зазначають фахівці, існує певний зв'язок між природним приростом населення і коефіцієнтом смертності, з одного боку, та рівнем сільськогосподарської освоєності території, розораністю угідь, внесенням мінеральних добрив, використанням пестицидів і викидами забруднюючих речовин – з другого². Саме тому, за слушним зауваженням А. М. Статівки, з яким необхідно погодитись, трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки належить здійснювати з урахуванням екологічного імперативу, а концептуальним підґрунтям формування державного регулювання сільського господарства повинна стати концепція сталого розвитку³, зокрема сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Цілком об-

¹ Відомості Верховної Ради України. 2002. № 30. Ст. 204.

² Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: підруч. / за заг. ред. Л. Г. Мельника та М. К. Шапочки. Суми: ВТД «Університет. книга», 2005. С. 183.

³ Статівка А. М. Концепція сталого розвитку – основа державного регулювання екологічної політики в сільському господарстві України. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 трав. 2011 р.). К.: Вид-во географ. літ-ри «Обрії», 2011. С. 22.

ґрунтованими в цьому сенсі вбачаються положення ст. 294 глави XIII Наказу Імператриці Катерини II, який вона дала Комісії для складання нового Уложення: «Не может быть там ни искуссного рукоделия, ни твёрдо основанной торговли, где земледелие в уничтожении или незначительно производится...»¹.

Особливої актуальності у зв'язку з викладеним набувають питання запровадження у сферу сільськогосподарського виробництва засад сталого розвитку та їх належного правового забезпечення. Концепція сталого розвитку в цілому не є новою, її основоположні ідеї відомі світу ще давним-давно, оскільки їх підґрунтям виступають загальнолюдські цінності. На міжнародному рівні вперше концепцію сталого розвитку було оприлюднено у звіті «Наше спільне майбутнє» (1987 г.), розробленому Всесвітньою комісією з навколишнього природного середовища в рамках ООН. Міжнародно-правового закріплення вона набула в 1992 році, коли на Всесвітній конференції ООН з питань навколишнього природного середовища у м. Ріо-де-Жанейро (так званій «Саміт Землі», в якому взяли участь 179 країн, у тому числі й Україна) сталий розвиток було визначено як стратегію існування людства на XXI ст., а також затверджено «Порядок денний на XXI століття» (*Agenda 21*). Конференцією було також прийнято Декларацію Ріо з навколишнього середовища й розвитку та Заяву про принципи глобального консенсусу з управління, збереження і сталого розвитку всіх видів лісів. На бразильському саміті сталий розвиток отримав трактування як такий, що сприяє задоволенню потреб сьогодення й не ставить під загрозу інтереси й потреби майбутніх поколінь. Після вказаної конференції в Ріо-де-Жанейро (1992) концепція сталого розвитку стала фундаментальною засадою національних стратегій і програм. Принципи сталого розвитку у контексті екологічного процвітання й добробуту були включені в законодавство всіх без винятку європейських країн².

На міжнародному рівні розглядувана проблема була постійно на порядку денному. Необхідність поширення ідей сталого розвитку декларувалась і в подальшому, на інших самітах і конференціях ООН. Зокрема, на Саміті Землі + 5 (Ріо-де-Жанейро, 1997 р.) було ухвалено Програму дій з подальшого впровадження Порядку денного на XXI

¹ Энциклопедия для детей. Т. 5. История России и её ближайших соседей. Ч. 2. От дворцовых переворотов до эпохи Великих реформ / гл. ред. М. Аксёнова. М.: Аванта+, 2001. С. 118.

² Див.: Ермолина М. А. Концепция устойчивого развития: право и политика. *Малиновські читання*: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Острого, 15-16 листоп. 2013 р.). Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2013. С. 110.

ст., де зазначалося, що економічний і соціальний розвиток та охорона навколишнього середовища є взаємозалежними і взаємодоповнюючими компонентами сталого розвитку.

У 2002 р. на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі прийнято Декларацію зі сталого розвитку, якою затверджувалися рекомендації щодо пріоритетів і подальших кроків по виконанню положень раніше прийнятих документів, а також обґрунтовувалася необхідність прийняття окремими державами національних стратегій такого розвитку їх економік.

На черговій конференції ООН зі сталого розвитку (Ріо + 20, Ріо-де-Жанейро, 2012 р.) було затверджено підсумковий документ під назвою «Майбутнє, якого ми хочемо», де визначено вектор на створення «зеленої економіки» для досягнення сталого розвитку, подолання бідності й покращення міжнародної координації у справі забезпечення такого розвитку.

Подальшої деталізації норми цих міжнародно-правових документів знайшли в національних законодавствах багатьох держав – у Національній стратегії сталого розвитку Німеччини, Стратегії сталого розвитку США, Програмі сталого розвитку Китаю («Китайський порядок денний на XXI століття – Біла книга про населення, навколишнє середовище і розвиток Китаю в XXI столітті»), Національній стратегії сталого соціально-економічного розвитку Республіки Беларусь на період до 2020 року та ін.¹ Відображено ці положення й у Договорі про створення ЄС, в статті 2 якого закріплено, що метою Союзу є сприяння гармонійному, збалансованому і сталому розвитку економіки, високому рівню зайнятості й соціального захисту, сталому і не інфляційному зростанню, високому ступеню конкурентоспроможності економік, високому рівню захисту й поліпшенню стану навколишнього природного середовища, підвищенню рівня та якості життя тощо².

В англійській інтерпретації «сталий розвиток» (*sustainable development*) є майже самодостатнім терміном, який не вимагає додаткових пояснень (прикметник *sustainable* походить від слова *sustain* – опора, підтримувати). У російській мові закріпилося поняття «устойчи-

¹ Радишевська З. М. Міжнародно-правове закріплення принципу сталого розвитку. *Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 236–237.

² Договір про створення ЄС. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_029 (дата звернення: 02.03.2017).

вое развитие», яке, на думку фахівців, є одним із найбільш вдалих¹. В українській мові розглядуване поняття іменується як «сталий розвиток».

«Сталий розвиток» – дивовижно просте за своєю ключовою ідеєю й одночасно безмежно складне за змістом і механізмом реалізації поняття. Його основоположна ідея вимагає не переходити межі впливу на довкілля, господарюючи таким чином, щоб природні системи, в тому числі й агросфера, встигали самовідновлюватись у часі: щодня, щороку, від покоління до покоління. Адже, як правильно підкреслюють фахівці-дослідники, за умов, коли взаємозв'язок між окремими об'єктами навколишнього природного середовища погіршується, відчутно послаблюється або й зовсім зникає, це середовище втрачає свої відтворювальні, відновлювальні й асиміляційні властивості, покликані підтримувати в ньому динамічну екологічну рівновагу і створювати сприятливі природні життєві умови для людини, флори й фауни². Проте, як справедливо зазначається у спеціальній літературі, виконання цього завдання виявляється вкрай складним, а можливим – лише за умови комплексного підходу до нього, в поєднанні матеріальних, інформаційних і синергетичних (системоутворюючих) засад³.

Одночасно звертає на себе увагу суперечливість і неоднозначність поняття «сталий розвиток». Суперечливість полягає в тому, що в одному понятті об'єднано два протилежні за значенням слова: «сталість» і «розвиток». Термін «сталість» передбачає рівновагу, стабільність, стійкість. У тлумачному словнику «сталий» трактується як такий, що не припиняється; безперервний; незмінний; довготривалий; розрахований на довгий строк існування⁴. У літературних джерелах сталість (*sustainability*) розуміють як впорядкування технічних, наукових, екологічних, економічних та соціальних ресурсів в такий спосіб, щоб система була здатна підтримуватись у стані рівноваги в часі та просторі⁵.

¹ Данилов-Данильєв В. И. Устойчивое развитие (теоретико-методологический анализ). *Экономика и математические методы*. 2003. № 2. С. 123.

² Барабаш Т. О. Правові питання охорони довкілля в сільському господарстві: окремі аспекти. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. Круглого столу» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х., 2014. С. 213.

³ Див.: Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / под ред. Л. Г. Мельника и Л. Хенса. Сумы: ИТД «Университет. книга», 2007. С. 28.

⁴ Словниковий дивовсвіт / авт.-упоряд. О. В. Ісаєнко. Чернігів: Країна мрій, 2012. С. 72.

⁵ Хенс Л., Флаэминк К. Методы оценки показателей устойчивого развития. *Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник* / под. ред. Л. Г. Мельника, Л. Хенса. Сумы: Университет. кн., 2007. С. 232.

Розвиток же можливий лише за умови виходу будь-якої системи зі стану рівноваги. У філософії вирізняють три основні тлумачення терміна «розвиток»: як збільшення і зменшення; як перехід можливості в дійсність (а в більш загальному вигляді – як розуміння руху взагалі); як виникнення нового, втіленням чого можуть бути численні концепції прогресу¹. На думку А. Г. Спіркіна, «розвиток» як специфічна й універсальна категорія діалектики, виступає результатом застосування принципу всезагального зв'язку і взаємодії. При цьому розвиток – є незворотною, відповідно спрямованою й закономірною зміною матеріальних та ідеальних об'єктів, яка призводить до виникнення нової якості².

В економічній літературі із цього приводу теж зазначається, що розвиток – це незворотна, спрямована, закономірна зміна стану системи на основі реалізації механізмів її самовпорядкування й самоорганізації, яка відбувається у процесах адаптації цієї системи до випадкових, невизначених змін у зовнішньому середовищі³. При цьому сталий розвиток за своїм змістом має означати перманентне відтворення так званого стану гомеостазу (динамічної рівноваги) з періодичною зміною його рівня, за якого відбувалося б постійне розв'язування суперечностей між внутрішніми компонентами системи, а зміна параметрів біосфери не виходила б за межі трансформацій, катастрофічних (фатальних) для системи⁴. Неоднозначність цього поняття полягає в тому, що «сталість» можна розуміти і як здатність утримувати рівновагу, і як стабільність, тобто здатність підтримувати стійкі темпи розвитку.

Проблеми сталого розвитку не лишилися поза увагою науковців. Дослідженню різних його аспектів присвячено роботи вітчизняних і зарубіжних представників філософської, юридичної та економічної наук. Серед них: А. П. Анісімов⁵, Г. І. Ба-

¹ Кизима В. Розвиток. *Філософський енциклопедичний словник*. К.: Абрис, 2002. С. 555.

² Спіркін А. Г. *Основы философии: уч. пособ. для вузов*. М.: Политиздат, 1988. С. 158–159.

³ Мельник Л. Г. *Економіка розвитку: учебник*. Суми: Университет. книга, 2013. С. 516.

⁴ *Основы экологии. Экологична економіка та управління природокористуванням: підруч. / за заг. ред. Л. Г. Мельника та М. К. Шапочки*. Суми: ВТД «Університет. книга», 2005. С. 714–715.

⁵ Анисимов А. П. *Правовые проблемы обеспечения устойчивого развития сельских территорий. Правовое регулирование аграрных, земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве в России, Украине, Белоруссии, Казахстане, других странах СНГ и государствах ЕС: со-*

люк¹, Н. В. Барабашова², І. К. Бистряков³, А. П. Гетьман⁴, В. І. Данилов-Данильян⁵, В. С. Дієсперов⁶, В. М. Єрмоленко⁷, М. О. Єрмоліна⁸, В. К. Збар-ський⁹, Т. О. Коваленко¹⁰, М. І. Козир¹¹, І. М. Кульчій¹², Т. В. Курман¹³,

стояние, проблемы, пути совершенствования: сб. науч. труд. Т. 1. М.: РСХА, 2009. С. 172–176.

¹ Балюк Г. І. Проблеми законодавчої регламентації та реалізації в Україні екологічної складової концепції сталого розвитку. *Право України*. 2011. № 2. С. 85–94.

² Барабашова Н. В. Конституційне закріплення Концепції сталого розвитку України. *Право України*. 2013. № 1. С. 269–274.

³ Бистряков І. Сталий розвиток України: постмодернізм, простір, методологія управління. *Вісн. Нац. акад. наук України: щоміс. загальнонаук. та громад.-політ. журн.* 2012. № 7. С. 47–53.

⁴ Гетьман А. П., Орлов Н. А. Экологический аудит и правовые проблемы совершенствования управления в сфере экологии на принципах устойчивого развития. *Учен. зап. Таврич. нац. ун-та*. Т. 21 (60). № 1 Юрид. науки. 2008. С. 153–159.

⁵ Данилов-Данильян В. И. Устойчивое развитие (теоретико-методологический анализ). *Экономика и математические методы*. 2003. № 2. С. 123–135.

⁶ Дієсперов В. С. Сталий сільський розвиток: проблеми становлення: монограф. К.: ННЦ «Інст-т аграрної економіки», 2011. 216 с.

⁷ Єрмоленко В. М. Особливості формування категорії «сталий розвиток сільських територій». *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України: серія «Право» / гол. ред. кол. Д. О. Мельничук*. К., 2010. Вип. 156. С. 50–59.

⁸ Єрмоліна М. А. Концепция устойчивого развития: право и политика. Малиновські читання: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Острог, 15-16 листоп. 2013 р.). Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2013. С. 110-112.

⁹ Збарський В. К., Поозенко Л. П., Носова А. Ю. Сталий розвиток сільських територій: методичні розробки. К.: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, 2011. 36 с.

¹⁰ Коваленко Т. О. Забезпечення комплексного та сталого розвитку сільських територій України: дефекти правового регулювання. *Правові проблеми розвитку сільських територій України: матер. «Круглого столу», присв. пам'яті В. І. Семчика* (м. Київ, 9 груд. 2015 р.). К.: Вид-во «Прінт сервіс», 2015. С. 32–35.

¹¹ Козыр М. И. Правовое обеспечение социального развития и устойчивого развития сельскохозяйственных территорий. *Аграрное и земельное право*. 2008. № 10 (46). С. 36–45.

¹² Кульчій І. М. Деякі аспекти правового регулювання сталого розвитку сільських територій в контексті спільної аграрної політики та законодавства України. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22-23 трав. 2015 р), присв. 90-річчю від народження В. З Янчука / за ред. проф. В. М. Єрмоленка*. К.: Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 139–142.

¹³ Курман Т. В. Сталий розвиток сільських територій як засіб забезпечення продовольчої безпеки. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 19-20 верес. 2013 р.)*. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 189–192; Курман Т. В.

А. В. Лісовий¹, Н. О. Мартинова², Л. Г. Мельник³, М. М. Мельников⁴, В. В. Носік⁵, М. І. Руткевич⁶, В. М. Співак⁷, А. М. Статівка⁸, В. Ю. Уркевич⁹, М. А. Хвесик¹⁰, В. Я. Цибуляк¹¹, В. П. Шан-

Поняття та ознаки сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як аграрно-правової категорії. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*: Серія «Право» / відп. ред. С. М. Ніколаєнко. К.: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, 2016. Вип. 243. С. 75–85; Курман Т. В. Сталій розвиток сільськогосподарського виробництва як пріоритетний напрям розвитку аграрно-правового регулювання. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 72–77.

¹ Лісовий А. В. Державне регулювання розвитку сільських територій: моногр. К.: Дія, 2007. 400 с.

² Мартинова Н. О. Сталій розвиток як комплексний, основоположний принцип розвитку сільських територій. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22-23 трав. 2015 р.), присв. 90-річчю від народження В. З Янчука / за ред. проф. В. М. Єрмоленка. К.: Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 148–151.

³ Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / под ред. Л. Г. Мельника, Л. Хенса Сумы: ИТД «Университет. книга», 2007. 1120 с.

⁴ Мельников Н. Н. Устойчивое сельское развитие как условие преодоления бедности. *Аграрное и земельное право*. 2005. № 9. С. 13–25.

⁵ Носік В. В. Земельно-правові проблеми забезпечення сталого розвитку України. *Правове забезпечення екологічного розвитку та екологічної безпеки суспільства*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 50-ій річниці створення Донецького нац. ун-ту та 30-ій річниці створення кафедри госп. права ДонНУ (м. Вінниця, 14-15 трав. 2015 р.) / за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 209–211.

⁶ Руткевич М. И. Философское значение концепции устойчивого развития. *Вопросы философии*. 2002. № 11. С. 24–35.

⁷ Співак В. М. Україна і сталій розвиток: глобальні виклики та локальні проблеми. *Держава і право. Юрид. і політ. науки*. Вип. 47. К.: Інст-т держави і права НАН України / голова редкол. Ю. С. Шемшученко, 2010. С. 675–682.

⁸ Статівка А. М. Концепція сталого розвитку – основа державного регулювання екологічної політики в сільському господарстві України. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 трав. 2011 р.). К.: Вид-во географ. літ-ри «Обрії», 2011. С. 20–24.

⁹ Уркевич В. Ю. Про категорію «сталій розвиток сільських територій». *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 21-22 трав. 2010 р.). Біла Церква: Білоцерківський нац. аграр. ун-т, 2010. С. 24–26.

¹⁰ Хвесик М., Бистряков І. Парадигмальний погляд на концепт сталого розвитку України. *Економіка України*. 2012. № 6. С. 4–12.

¹¹ Цибуляк В. Я. Інституційні засади сільського розвитку в Україні: науково-прикладний аспект: моногр. К.: ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2014. 216 с. 148

цев¹, О. В. Шаповалова², О. В. Шубравська³, М. В. Шульга⁴ та ін. Привертає увагу той факт, що вперше предметом дослідження вчених став не об'єкт, не явище (природне, соціальне тощо), навіть не їх стан, а процес змін під назвою «сталій розвиток».

У спеціальній філософській, політичній, економічній і правовій науковій літературі словосполучення «сталій розвиток» часто розглядається як багатоаспектна конструкція (сталій розвиток цивілізації, сталій розвиток суспільства, сталій соціально-економічний розвиток країни, сталій розвиток регіону, сталій розвиток економіки, сталій розвиток населених пунктів, сталій розвиток сільських територій, сталій розвиток села, сталій сільський розвиток, сталій розвиток агропродовольчої системи, сталій розвиток землекористування та ін.).

Термін «сталій розвиток» знаходить своє закріплення й на національному законодавчому рівні. Так, категорія «сталій соціально-економічний розвиток країни» відповідно до положень розділу 1 Закону України від 21 грудня 2010 р. «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року»⁵ означає таке функціонування її господарського комплексу, за якого одночасно задовольняються зростаючі матеріальні й духовні потреби населення, забезпечується раціональне та екологічно безпечне господарювання й високоефективне збалансоване використання природних ресурсів, створюються сприятливі умови для здоров'я людини, збереження й відтворення навколишнього природного середовища та природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва. Це положення Закону, як вбачається, особливої актуальності набуває саме стосовно такої галузі економіки України, як сільське господарство.

За Концепцією сталого розвитку населених пунктів, затвердженою постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 р., сталій

¹ Шанцев В. П. Устойчивое региональное развитие: синергетический сплав экономики и управления, человеческих ресурсов и традиций. *Вопросы философии*. 2013. № 1. С. 17–23.

² Шаповалова О. «Сталій розвиток»: потреба вдосконалення правореалізаційної діяльності у сфері господарювання. *Право України*. 2002. № 7. С. 31–35

³ Шубравська О. В. Сталій розвиток агропродовольчої системи України. К.: [б.в.], 2002. 203 с.

⁴ Шульга М. В. До питання про перспективи сталого розвитку сільських територій. *Актуальні проблеми юридичної науки*. зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. «Дванадцяті осінні юридичні читання», у 4-х част. (м. Хмельницький, 8-9 листоп. 2013 р.). Ч. 1. Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права, 2013. С. 171–173.

⁵ *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 26. Ст. 218.

розвиток населених пунктів – це соціально, економічно й екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелектуальних та ін.), технологічного переоснащення й реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку і оздоровлення населення, збереження та збагачення біологічного різноманіття й культурної спадщини¹. Це положення стосується, в тому числі, й сільських населених пунктів, отже спрямовано й на сталий розвиток сільських територій у цілому.

Цікавими видаються і здобутки філософської науки щодо поняття «сталий розвиток». Так, відомий російський філософ і соціолог М. М. Руткевич тлумачить його як такий тип розвитку складної, двокомпонентної системи (людське суспільство – навколишнє природне середовище), який передбачає не лише підтримання системи у стані динамічної рівноваги, а й такої її цілеспрямованої зміни на підставі застосування досягнень науки і техніки в напрямку, який забезпечує більш сталий її стан і, одночасно, успішне її функціонування в інтересах теперішнього й майбутніх поколінь людей².

Бельгійський еколог Д. Девуйст визначає сталий розвиток як багатовимірну концепцію, що може бути усвідомлена через підхід, який передбачає соціальну частину як об'єкт управління, екологічну – як обмеження, економічну – як інструментарій³.

Заслужують на увагу й напрацювання представників економічної науки. Наприклад, на думку Л. Г. Мельника, сутність сталого розвитку полягає в умовно нескінченному підтриманні у збалансованому стані рівнів гомеостазів трьох взаємопов'язаних систем – людини, біосфери й економіки. При чому перша система (людина) не може змінювати рівень свого гомеостазу в принципі, оскільки він заданий еволюцією; з тієї ж причини не можна допускати змін рівня гомеостазу біосфери, адже людина не буде в змозі жити в інших природних умовах; і лише

¹ Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів: пост. Верхов. Ради України від 24.12.1999 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1359-xiv>. (дата звернення: 15.02.2018).

² Руткевич М. И. Философское значение концепции устойчивого развития. *Вопросы философии*. 2002. № 11. С. 33.

³ Данилишин Б. М. Наукові нариси з економіки природокористування: моногр. К.: РВПС України НАН України, 2008. С. 68.

третя система – економіка – не тільки може, а й повинна змінювати рівень свого гомеостазу в напрямку зниження своєї ресурсоемності¹.

Підтримуючи наведену тезу, американський економіст Г. Дейлі акцентує увагу на тому, що сталий розвиток повинен неодмінно означати радикальний перехід від економіки зростання і всього, що з нею пов'язане, до економіки стабільної. На його думку, сталий розвиток – розвиток, за якого зростання не перевищує несучої здатності навколишнього середовища. Тобто йдеться про стабілізацію обсягу товарів як речовини/енергії, що спирається на сталий обсяг ресурсопотоку².

Досить ґрунтовний підхід до розуміння терміна «сталий розвиток» запропоновано вітчизняним представником економічної науки В. К. Збарським. Учений трактує його у вузькому й широкому сенсі. У вузькому розумінні сталий розвиток – це задоволення основних потреб існуючих і майбутніх поколінь при збереженні традиційного природно-ресурсного потенціалу біосфери. Ідеться про реалізацію біосферно сумісної діяльності, яка, на його думку, передбачає виконання низки умов, а саме: 1) темпи і масштаби споживання природно-ресурсного потенціалу не повинні перевищувати природних умов регенерації екосистем; 2) обсяги відходів виробничо-господарської й соціокультурної діяльності не можуть перевищувати асимілятивних можливостей біосфери; 3) утилізація непоновлювальних ресурсів можлива лише в таких обсягах і масштабах, які компенсуються відповідним зростанням споживання поновлюваного природно-ресурсного потенціалу; 4) у процесі прийняття виробничо-господарських рішень треба враховувати не тільки можливий економічний ефект, а й соціально-економічні наслідки; 5) при виборі оптимізаційної стратегії стосовно діяльності в біосфері варто виходити з інтересів як нинішніх, так і майбутніх поколінь. У широкому сенсі сталий розвиток формулюється дослідником як процес, що позначає новий тип функціонування цивілізації, при якому ставиться завдання оптимального управління не тільки природно-ресурсним потенціалом, а й усією сукупністю природного соціокультурного багатства, яким розпоряджається цивілізація на конкретному етапі всесвітнього історичного розвитку³.

¹ Мельник Л. Г. Экономика развития: учебник. Сумы: Университет. книга, 2013. С. 652.

² Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. К.: Інтелсфера, 2002. 312 с.

³ Збарський В. К. Поозенко Л. П., Носова А. Ю. Сталий розвиток сільських територій: методичні розробки. К.: НУБіП України, 2011. С. 9–10.

З погляду А. М. Статівки, сталий розвиток є такою альтернативною концепцією, в рамках якої стає можливою зміна пріоритетів суспільного розвитку в напрямку стабілізації екологічної ситуації, поліпшення якості життя, оскільки вона передбачає не просто охорону довкілля від руйнівного впливу економічного розвитку, що характерно для концепції охорони навколишнього природного середовища, а скоріше підпорядкування економіки вимогам екологічних обмежень¹.

Підтримують цю позицію й В. П. Жушман та В. М. Корнієнко, підкреслюючи, що для України надзвичайно актуальними є питання переходу саме на модель сталого, самовідтворювального й еколого-безпечного розвитку, а відтак – і розроблення та реалізації на практиці принципово нової загальнодержавної екологічної політики, насамперед у сільському господарстві. Остання повинна чітко визначати стратегію й тактику сталого, ресурсо-еколого-врівноваженого й еколого-безпечного розвитку її продуктивних сил відповідно до нинішніх соціальних, економічних і природно-екологічних умов. Стратегічною метою агроекологічної політики має бути: (а) цілеспрямоване переведення агропромислового виробництва на модель сталого, екологічно врівноваженого й ефективного розвитку, (б) виробництво екологічно чистих продуктів харчування й всебічна охорона довкілля при веденні сільського господарства на основі формування біосферно-сумісної матеріально-технічної бази аграрного сектору, (в) застосування природно- й ресурсозберігаючих, безвідходних або низьковідходних технологій, (г) раціоналізація й екологічна оптимізація аграрного природокористування (насамперед землекористування), (д) створення стійких, саморегульованих високопродуктивних агроландшафтів у всіх регіонах, що займаються землеробством².

Проблематику сталого розвитку доволі часто пов'язують лише з вирішенням екологічних проблем. Ця позиція вбачається хибною. Адже концепція сталого розвитку передбачає вирішення комплексу складних і багатогранних проблем забезпечення ефективного функціонування в межах планети біосферно-антропогенної єдності як

¹ Статівка А. М. Концепція сталого розвитку – основа державного регулювання екологічної політики в сільському господарстві України. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 трав. 2011 р.). К.: Вид-во географ. літ-ри «Обрії», 2011. С. 21–22.

² Жушман В. П., Корнієнко В. М. Екологічні аспекти аграрної політики. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х., 2014. С. 105.
152

цілісної системи, зокрема екологічних, виробничих та соціальних проблем. За справедливим зауваженням Г. І. Балюк, яка вказує на важливість концепції сталого розвитку, вперше було сформульовано концепцію, в центрі основних положень якої знаходиться людина, яка повинна володіти правом на здорове життя в гармонії з природою; охорона довкілля має стати невід'ємною частиною процесу розвитку й не може розглядатися окремо від нього; а задоволення потреб розвитку і збереження навколишнього природного середовища має поширюватися не лише на нинішнє, а й на майбутні покоління. Щоб досягти сталого розвитку, державам належить виключити або хоча б зменшити використання тих моделей виробництва, які йому не сприяють¹.

Людина, як субстанція тілесного виду, зазначає І. І. Каракаш, поряд з іншими представниками біосфери вимагає стабільного середовища буття як необхідного місця, засобу, а головне – придатних умов свого існування. Природне оточення є ціннісною даністю існування людини в усіх формах їх сутнісних проявів, а саме: місцем проживання й розташування своєї будови, простором пересування і сполучення, продовольчим і харчовим засобом, сировинним та енергетичним джерелом, культурно-естетичним і духовним джерелом насолоди та іншими базисними умовами людської життєдіяльності².

На необхідність забезпечення сприятливого для життя довкілля чи сприятливого життєвого середовища вказує й В. В. Костицький, на думку якого, в сучасній державі немає вибору. Загрози екологічної катастрофи планетарного масштабу або регіональних екологічних катастроф, інші виклики у сфері взаємодії суспільства й довкілля детермінують не тільки зміну змісту діяльності держави в цій царині суспільних відносин, переорієнтацію її екологічної функції на забезпечення довкілля, сприятливого для життя, але й розвиток державно-суспільного партнерства з метою збереження життєвого простору людини й соціуму³.

¹ Балюк Г. І. Проблеми законодавчої регламентації та реалізації в Україні екологічної складової концепції сталого розвитку. *Право України*. 2011. № 2. С. 85–94.

² Каракаш І. І. Методологія взаємодії людини і суспільства з природним оточенням як ціннісна категорія. *Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 37–38.

³ Костицький В. В. Екологічна сутність сучасної соціальної правової держави. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 25-річчя навч.-наук. Юрид. ін-ту Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаніка (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.) / відп. ред. Н. Р. Кобецька, Н. О. Багай, Г. В. Мороз. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т, 2017. С. 23.

Дійсно, саме людина посідає провідне місце в концепції сталого розвитку, яку заради її фізичного й духовного порятунку й розроблено. Але при цьому самій же людині й доведеться запроваджувати, реалізовувати цю концепцію на практиці шляхом трансформації виробництва (в тому числі сільськогосподарського), економічних відносин і всього способу життя. Адже, як справедливо відмічається у спеціальній літературі, за сучасних умов, коли процеси впливу людини на природу досягли глобальних масштабів, лишилося лише дві можливості зберегти сталість природних умов: або обмежити зростання населення планети, або навчитися змінювати процеси виробництва і споживання продукції (зокрема, сільськогосподарської), які зумовлюють збільшення негативного впливу на природу¹. З огляду на викладене можна стверджувати, що в основу концепції сталого розвитку покладено ідею антропозахисту і що остання реалізується у сфері правового регулювання через антропологічний підхід.

Зародки концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва та ідеї антропозахисту можна знайти ще у працях австрійського філософа Рудольфа Штейнера (20-ті роки ХХ ст.) – основоположника теорії антропософії. Згідно із цією теорією людина, як частина всесвіту, має жити в гармонії з оточуючим її світом. І саме селянину належить охороняти природний баланс, підтримуючи такий ланцюжок: здорові тварини харчуються здоровими рослинами; здорові рослини ростуть на здоровому ґрунті; здоровий ґрунт залежить від здорових тварин. Усе це, у свою чергу, забезпечує здоров'я людини. На підставі цього науковцем було започатковано один з перших напрямків сталого сільськогосподарського виробництва – біодинамічне землеробство, яке виходило з усіх принципів і стандартів органічного сільського господарства, а також ураховувало космічні ритми й духовні аспекти².

Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва тісно пов'язаний з іншою аграрно-правовою категорією – сталим розвитком сільських територій. Оскільки сталий розвиток – явище багатогранне та всеохоплююче, воно стосується і сталого розвитку останніх у цілому. У юридичній літературі неодноразово робилися спроби визначити поняття сталого розвитку сільських територій. Однак, складною проблемою правового характеру, на нашу думку, залишається наявність термінологічної неузгодженості й доктринальної невизначеності щодо категорії «сталий розвиток сільських територій». На даний час ні в нау-

¹ Социально-экономический потенциал устойчивого развития: ученик / под ред. Л. Г. Мельника и Л. Хенса. Сумы: ИТД «Университет. книга», 2007. С. 30.

² Rudolf Steiner, *Anthroposophical Leading Thoughts* / translated by George and Mary Adams. Rudolf Steiner Press, 1924. 230 p. 154

кових джерелах, ні в законодавстві не закріплено єдиного підходу й достатнього ступеня чіткості у трактуванні цього поняття. Водночас виникає питання про співвідношення категорій «сталий розвиток сільських територій» і «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва».

Так, на доктринальному рівні існує запропонований В. Ю. Уркевичем варіант тлумачення поняття «сталий розвиток сільських територій», під яким науковець розуміє соціально, економічно й екологічно збалансований розвиток, тобто неповоротну, спрямовану, закономірну зміну територій, що знаходяться поза межами міст та до яких входять як сільські населені пункти, так і переважно зони сільськогосподарського виробництва та сільської забудови, спрямований на підвищення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного й наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелектуальних тощо), технологічного переоснащення й реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення, а також збереження і збагачення біологічного розмаїття й культурної спадщини¹. Зазначена дефініція вбачається доволі слушною, але дещо переобтяженою.

Складовими сталого розвитку сільських територій А. М. Статівка називає: (а) раціональне використання й охорону об'єктів навколишнього природного середовища; (б) стійке екологічно безпечне виробництво; (в) стабільне поліпшення умов економічно-соціального проживання населення. При цьому, загальне поняття «сталий розвиток сільських територій» учений визначає як комплекс суспільних відносин, що виникають у зв'язку зі стабільним розвитком спільноти, яка проживає в сільській місцевості, а також забезпечує зростання й підвищує ефективність аграрного сектору економіки, рівень і якість життя, поліпшує екологічну ситуацію у цій місцевості². Із цим визначенням розглядуваної категорії слід погодитися, адже воно з достатньою точністю характеризує її сутність.

¹ Уркевич В. Ю. Про категорію «сталий розвиток сільських територій». *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 21-22 травня 2010 р.). Біла Церква: Білоцерківський нац. аграр. ун-т, 2010. С. 25.

² Статівка А. М. Актуальні питання правового забезпечення аграрної політики і сталого розвитку сільських територій. *Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика*: моногр. / А. М. Статівка, В. Ю. Уркевич, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. М. Статівки. Х.: ФІНН, 2010. С. 45, 50.

Шляхами забезпечення сталого розвитку сільських територій, як видається, є:

- а) створення сприятливих умов для проживання населення на сільських територіях;
- б) забезпечення охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки;
- в) оптимізація землекористування, формування ринкових земельних відносин;
- г) підвищення конкурентоспроможності всіх галузей сільського господарства;
- д) екологізація традиційного сільгоспвиробництва й розвиток його альтернативних форм;
- е) удосконалення системи управління розвитком сільських територій тощо¹.

Досить розгорнуте визначення сталого розвитку сільських територій надають Г. Ю. Бистров і Б. О. Воронін, які розуміють його як соціально-економічний розвиток, за якого забезпечується ефективне функціонування сільської економіки і який включає гарантування продовольчої безпеки, відтворення людських ресурсів, підвищення якості трудових ресурсів, повну і продуктивну зайнятість працездатного сільського населення, підвищення рівня і якості життя в сільських поселеннях, раціональне використання й відтворення природо-ресурсного потенціалу села, розвиток інфраструктури, в тому числі покращання енергозабезпечення й енергозбереження².

В. М. Єрмоленко формулює категорію «сталий розвиток сільських територій» як систему організаційних, економічних, політичних і правових заходів, спрямованих на забезпечення пропорційних і одночасних, незворотних і стабільних прогресивних змін у виробничій, соціальній та екологічній сферах, які відбуваються пропорційно й одночасно в кожній зі складових сільської території. Сільською територією при цьому правник називає просторово-географічне середовище проживання й виробничої діяльності населення, яке в переважній більшості займається сільськогосподарським виробництвом і організоване переважно в межах окремого сільського населеного пункту з

¹ Курман Т. В. Організаційно-правові засади забезпечення продовольчої безпеки в Україні. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення*: моногр. / за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. С. 264–265.

² Аграрное право: учебник в 2-х кн. / Ю. Н. Андреев, Г. Е. Быстров, Б. А. Воронин и др.; отв. ред. Г. Е. Быстров, Б. А. Воронин. Кн. 1: часть общая. Екатеринбург: Урал. аграр. изд-во, 2013. С. 213.

територіальним органом управління на рівні сільської ради, а також – середовище розміщення виробничих і рекреаційних ресурсів, необхідних для забезпечення життєдіяльності сільського населення й сільськогосподарської діяльності на цій території¹.

Під сталим розвитком сільських територій О. М. Савельєва пропонує розуміти суспільні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією державою за участю територіальних громад та окремих суб'єктів господарювання комплексу економічних, соціальних, інституційних і правових заходів, мета яких полягає в забезпеченні й подальшому підтриманні стабільного соціально-економічного зростання рівня розвитку сільських територій, зайнятості і якості життя сільського населення з одночасним збереженням природних ресурсів і формуванням безпечного життєвого середовища в сільській місцевості².

Цілком слушним видається твердження В. М. Єрмоленка стосовно включення до категорії «сталий розвиток сільських територій» трьох сфер – виробничої, соціальної й екологічної, що відповідає загальній концепції сталого розвитку. Головна ідея останньої – це діалектична залежність трьох складових – економічної (виробничої), екологічної й соціальної. Як вбачається, досягти сталості в розвитку сільських територій можливо лише за умови впровадження прогресивних і стабільних змін одночасно у сфері: виробничу (сільськогосподарського виробництва), екологічну (сільськогосподарського природокористування), а також у соціальну (сільського розвитку). Без забезпечення стабільного соціального розвитку села й відродження селянства як прошарку суспільства ефективне функціонування сільського господарства як вкрай важливої галузі економіки України є неможливим. Подальше ігнорування проблем сільського розвитку й деградація соціально-трудової сфери села ставитимуть під загрозу вітчизняне сільськогосподарське виробництво і як наслідок – продовольчу безпеку нашої держави.

Сутність сучасної аграрної політики держави має полягати не тільки у зміцненні аграрного виробництва, в забезпеченні розширеного відтворення продукції рослинництва і тваринництва, а й у проведенні широкої системи соціальних заходів на селі. Державна соціальна політика на селі, як складник національної аграрної політики, має спрямовуватися на формування повноцінного життєвого середови-

¹ Єрмоленко В. М. Особливості формування категорії «сталий розвиток сільських територій». *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*: серія «Право» / гол. ред. кол. Д. О. Мельничук. К., 2010. Вип. 156. С. 57.

² Савельєва О. М. Правове регулювання відносин в агросфері: моногр. / за заг. ред. М. В. Шульги. Х.: Друкарня Мадрид, 2017. С. 135.

ща, забезпечення економічних і соціальних інтересів сільського населення, комплексний розвиток сільських територій, розвиток об'єктів соціальної інфраструктури, сучасних систем зв'язку, транспортного сполучення, житлово-комунального й водного господарства, шляхового будівництва та ін. Сталий розвиток сільських територій надасть можливості створити для сільського населення належні умови проживання і праці, забезпечити проголошені Конституцією України їх права на соціальний захист (ст. 46), освіту (ст. 53), охорону здоров'я (ст. 49), працю (ст. 43), достатній життєвий рівень (ст. 48) тощо. У цілому ж розв'язання таких соціальних проблем сільського населення, як низька заробітна плата, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи, відмирання села та ін., й забезпечення комплексного сталого розвитку сільських територій сприятимуть розвитку сільськогосподарського виробництва на умовах сталості, а значить, аграрного сектора економіки України в цілому.

У зв'язку з викладеним видається доцільним прийняття спеціального Закону «Про сталий розвиток сільських територій»¹, де мають знайти закріплення й визначення основні категорії і поняття, зокрема «сталий розвиток сільських територій», його складники (наприклад, «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва»), а також організаційно-правові, економічні й інституційні засади реалізації державної аграрної політики в указаній сфері. Подібної точки зору дотримується також А. М. Стагівка, висловлюючи пропозицію щодо прийняття такого Закону. З погляду вченого, це дало б змогу, по-перше, закріпити визначення сталого розвитку сільських територій і дозволило б фахівцям оперувати легально закріпленими категоріями; по-друге, такий закон став би базисним, відокремив би виробничу сферу на селі від соціальної сфери і сталого розвитку сільських територій, а отже, зумовив би окреме фінансування, матеріально-технічне забезпечення останньої; по-третє, як нормативний акт вищої юридичної сили, він визначив би правові, економічні й організаційні основи реалізації державної аграрної політики щодо сталого розвитку сільських територій².

Певні сумніви викликає лише теза про те, що цей Закон мав би відокремити виробничу сферу від соціальної й від сталого розвитку

¹ Курман Т. В. Сталий розвиток сільських територій як засіб забезпечення продовольчої безпеки. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 19-20 верес. 2013 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 189–192.

² Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика: моногр. / за ред. А. М. Стагівки. Х.: ФІНН, 2010. С. 50. 158

сільських територій. Але ж сталий розвиток сільських територій є загальним поняттям, яке включає у якості складових частин сталий розвиток сфери і соціальної, і екологічної, і, безумовно, виробничої. Виробнича сфера, як економічний складник, виступає тим базисом, тим фундаментом, на яких ґрунтується функціонування двох інших складників – екологічного й соціального. Наведена точка зору підтримується й у науковій літературі. Так, О. В. Шубравська наголошує, що у складі сталого розвитку визначальне місце належить економічній (виробничій) складовій, оскільки вона формує передумови для сталого функціонування решти складових. Водночас піднесення рівня економічного розвитку означає не тільки посилення техногенного навантаження на природу, а й можливість упровадження ресурсозберігаючих та екологічно-безпечних технологій, удосконалення системи контролю й запобігання екологічним катастрофам, підвищення загальної екологічної грамотності населення. Отже, не стільки сам по собі економічний розвиток та економічне зростання впливають на стан навколишнього природного середовища, скільки їх напрями та способи забезпечення. Взаємне узгодження розвитку економічного й соціального складників забезпечується за умови переорієнтації економічного зростання із самоцілі на задоволення соціальних потреб. Інакше кажучи, економічне зростання має супроводжуватися адекватними соціальними перетвореннями та сприяти вирішенню проблеми підвищення якості довкілля¹.

Законодавство Європейського Союзу так само виходить із широкого тлумачення розвитку сільських територій, як категорії, що об'єднує соціальний, виробничий та екологічний аспекти. Спираючись на викладене, можемо стверджувати, що дійсно існує необхідність у тому, щоб запропонований Закон «Про сталий розвиток сільських територій» містив критерії розмежування виробничої, соціальної й екологічної складових сталого розвитку сільських територій, зокрема, закріплював їх дефініції, містив спеціальні норми й положення в окремих розділах. Але водночас він має бути спрямований на комплексне вирішення проблем у вказаних сферах задля забезпечення сталого розвитку сільських територій у цілому.

До речі, подібний Закон 29 грудня 2006 р. прийнято в Російській Федерації, щоправда, він має назву «Про розвиток сільського господарства». Цей Закон закріплює визначення сталого розвитку сільських територій як їх стабільного соціально-економічного розвитку, збільшення обсягу виробництва сільськогосподарської продукції,

¹ Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрям дослідження. *Економіка України*. 2005. № 1. С. 36.

підвищення ефективності сільського господарства, досягнення повної зайнятості сільського населення й підвищення рівня його життя, раціонального використання земель¹. Ця дефініція вбачається не досить вдалою, оскільки у своїй основі має не істотні ознаки поняття, а його цілі.

Складним, багатоаспектним і комплексним явищем називає сталий розвиток сільських територій М. В. Шульга, який зазначає, що проблема забезпечення останнього відчутно загострилась у процесі здійснення земельної реформи. А це, у свою чергу, зумовлює необхідність удосконалення правової регламентації земельних відносин, оскільки землі сільськогосподарського призначення виступають основним засобом виробництва в сільському господарстві, а також формування економічно ефективної й екологічно безпечної системи землекористування, особливо в межах сільських територій². З позиції М. В. Шульги, певні економічні перспективи сталого розвитку сільських територій пов'язані із внесенням Законом України від 28 грудня 2014 р. змін до Податкового кодексу України. Ідеться, зокрема, про віднесення плати за землю до місцевих податків. Наповнення місцевих бюджетів від земельних платежів дозволить зміцнити фінансову основу місцевого самоврядування й підвищити самостійність місцевих рад у вирішенні низки питань, у тому числі й в сфері розвитку сільських територій³.

Принципом аграрного права вважає сталий розвиток сільських територій Н. О. Мартинова, визначаючи останній як комплексну, основоположну ідею розвитку сільських територій, сукупність стратегічних способів, спрямованих на реалізацію всіх напрямків їх розвитку. При цьому, на її думку, сталий розвиток сільських територій становить собою перспективу, пріоритет, до якого належить прагнути Україні і під яким слід розуміти глобальну, комплексну правову концепцію радикальних підходів до вирішення існуючих проблем на селі. А це

¹ О развитии сельского хозяйства: Закон РФ от 29 декаб. 2006 г. URL: <http://www.akdi.ru/gd/proekt/098801GD.SHTM>. (дата звернення: 14.07.2017).

² Шульга М. В. До питання про перспективи сталого розвитку сільських територій. *Актуальні проблеми юридичної науки: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. «Дванадцять осінніх юридичних читань» у 4-х част. (м. Хмельницький, 8-9 листоп., 2013 р.)*. Хмельницький: Хмельниц. ун-т управління та права, 2013. Ч. 1. С. 171.

³ Шульга М. В. Правове забезпечення сталого розвитку сільських територій: стан та перспективи. *Правове забезпечення екологічного розвитку та екологічної безпеки суспільства*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 50-й річниці створення Донецького нац. ун-ту та 30-й річниці створення кафедри госп. права ДонНУ (м. Вінниця, 14-15 трав. 2015 р.) / за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 218–220.

вимагає відмови від традиційних уявлень, переорієнтації поглядів суспільства щодо сільського життя. Такий розвиток відзначається динамічністю, відкритістю, креативністю, містить конкретні постулати і шляхи подальшого багатогалузевого розвитку сільських територій, застосування якого не завдасть шкоди майбутнім поколінням¹.

Викликають певні сумніви пропозиції дослідниці стосовно запровадження сталого розвитку сільських територій лише за допомогою радикальних підходів й відмови від традиційних уявлень. Адже, як свідчить історія розвитку аграрного права, не завжди радикальні підходи спрацьовують у позитивному напрямку (за приклад слід назвати суцільну примусову колективізацію) і навряд чи істинні, споконвічні традиції українського землеробства (приміром, щодо сівозмін, дбайливого ставлення до землі як годувальниці та ін.) стоять на заваді сталого розвитку сільських територій.

Традиції українського землеробства беруть свої витоки ще з канонічного права, на що справедливо вказує В. М. Єрмоленко. Так, такі заповіді, як-то «худоби своєї не зводь з іншою породою», «поля свого не засівай двома родами насіння» (Левіт 19: 19; Повторення Закону 22: 9–11) трансформувались у традицію дотримуватися так званої чистоти породи чи сорту, що пізніше було закріплено й нормативно (Закони України «Про племінну справу у тваринництві», «Про охорону прав на сорти рослин»)².

Аналогічно як принцип аграрного права розглядається сталий розвиток у навчальній літературі Російської Федерації, Республіки Беларусь, Республіки Казахстан та інших країн. Одним зі специфічних принципів аграрного права Республіки Беларусь названо принцип комплексного правового забезпечення сталого розвитку сільських територій і сільськогосподарського виробництва³. До загальних принципів аграрного права Республіки Казахстан віднесено принципи сталого розвитку аграрного виробництва; сталого використання землі

¹ Мартинова Н. О. Сталий розвиток як комплексний, основоположний принцип розвитку сільських територій. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22-23 трав. 2015 р.), присв. 90-річчю від народження В. З. Янчука / за ред. В. М. Єрмоленка. К.: Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 149.

² Див.: Єрмоленко В. М. Релігійні норми як джерела аграрного права. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22-23 трав. 2015 р.), присв. 90-річчю від народження В. З. Янчука / за ред. В. М. Єрмоленка. К.: Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 38.

³ Аграрная политика и аграрное право ЕС, Украины, Белоруссии и Казахстана: курс лекций / науч. ред. Г. Е. Быстров, Б. А. Воронин. Екатеринбург: Урал. аграр. изд-во, 2013. С. 117.

та інших природних ресурсів в аграрному виробництві й особливої охорони сільськогосподарських угідь; міжнародного аграрного співробітництва у вирішенні національних і глобальних проблем¹.

Загальновизнаним принципом, домінантною ідеологією цивілізації, на підставі яких здійснюється розвиток прогресивного людства у ХХІ ст. називає принцип сталого розвитку А. С. Євстігнєєв, підкреслюючи, що даний принцип передбачає діалектичну єдність екологічного й економічного складників і має на меті збалансування останніх задля забезпечення можливості їх одночасного існування та реалізації².

Принцип сталого розвитку Б. В. Даниленко вважає самостійним загальнотеоретичним правовим принципом, зауважуючи, що він повинен бути покладений в основу правового регулювання взаємодії людини та довкілля, оскільки на даному історичному етапі сталий розвиток – найбільш досконала ідеологія розвитку людства, яка дозволяє поєднати його економічні, екологічні й соціальні інтереси³.

Вивчення наведених наукових праць, присвячених визначенню поняття сталого розвитку сільських територій, свідчить про численні аспекти сталого розвитку як об'єктивного явища, які й породжують значну кількість дефініцій досліджуваної наукової категорії. Кожна з розглянутих нами думок, безумовно, заслуговує на певну увагу й має право на існування, оскільки науковою спільнотою ще не сформульовано єдиного й одноставного поняття «сталий розвиток». Окрім того, доктринальна діяльність допускає існування різних, навіть протилежних авторських інтерпретацій, за умови відповідного обґрунтування позицій і поглядів автора.

Таким чином, на підставі викладеного, можна зробити висновок про співвідношення категорій «сталий розвиток сільських територій» і «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва». Вони не є тотожними, але нерозривно пов'язані між собою, співвідносяться як загальне й часткове, як родове й видове поняття. Сталий розвиток сільських територій, як категорія комплексна, включає в себе і сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, адже сільські тери-

¹ Аграрная политика и аграрное право ЕС, Украины, Белоруссии и Казахстана: курс лекцій / науч. ред. Г. Е. Быстров, Б. А. Воронин. Екатеринбург: Урал. аграр. изд-во, 2013. С. 171.

² Євстігнєєв А. С. Право екологічної безпеки та його співвідношення із адміністративним правом. *Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 43.

³ Даниленко Б. В. Еколого-правове забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського землекористування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. С. 4.
162

торії виконують різні функції – виробничу, економічну, територіальну, екологічну, соціально-демографічну, рекреаційну, відтворювальну, соціокультурну та ін. Дана теза розвивається й у спеціальних наукових джерелах¹. Отже, виробничий аспект сталого розвитку (або сталий розвиток сільськогосподарського виробництва) – це лише один зі складників сталого розвитку сільських територій. Однак при цьому сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, як вбачається, є базовою основою сталого розвитку сільських територій в цілому.

2.2. Особливості сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як правової категорії

Запровадження сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва виступає не лише засобом забезпечення продовольчої безпеки України, а й першочерговим чинником розвитку її сільських територій, необхідною умовою усталеного природокористування у процесі сільськогосподарської діяльності, а значить, одним з чинників подолання глобальних проблем людства – продовольчої й екологічної.

Дослідження особливостей сталого розвитку сільськогосподарського виробництва вимагає від дослідників з'ясування питань щодо його поняття і змісту як аграрно-правової категорії. Звичайно, кожна наука оперує власним понятійно-категоріальним апаратом. Не є винятком також й наука аграрно-правова, що ґрунтується на аграрно-правових категоріях. Дослідження останніх передбачає не лише з'ясування їх сутності й ознак, а й наведення дефініції. І хоча визначення поняття і змісту будь-якої правової категорії (в тому числі й такої, як «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва»), закріплення її універсального поняття в законодавстві є доволі складним завданням, однак від його вирішення багато в чому залежить ефективність правового регулювання тих чи інших суспільних відносин. Окрім того, вирішення цього завдання видається необхідним для забезпечення досягнення наступних двох цілей: перша – це подальший розвиток і збагачення аграрно-правової науки (теоретичний напрямок), друга – вдосконалення чинного аграрного законодавства (практичний напрямок). Дана теза підтримується й у спеціальній літературі. Як справедливо зазначає М. М. Чабаненко, критичне дослідження й удосконалення понятійно-категоріального апарату аграрного

¹ Цибуляк В. Я. Інституційні засади сільського розвитку в Україні: науково-прикладний аспект: моногр. К.: ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2014. С. 12.
163

права залишається актуальним не лише для розвитку аграрно-правової доктрини, а й для удосконалення правового регулювання аграрних відносин. Адже охоплення регулятивним впливом аграрно-правових норм тих чи інших відносин часто пов'язано з відповідністю цих відносин та їх елементів засадничим аграрно-правовим категоріям¹.

Слушною вбачається наукова позиція, що визначення правового явища повинно становити собою коротке формулювання, в якому концентровано відображені його найсуттєвіші риси, зміст і форма². На сьогодні ні в законодавстві України, ні у спеціальній юридичній літературі не існує дефініції поняття «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва». Грунтовних монографічних аграрно-правових досліджень у цій царині також не провадилось. Саме цей факт, як і потреба вдосконалення чинного аграрного законодавства у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як обов'язкової умови й необхідного чинника соціальної й економічної стабільності держави в сучасних умовах і зумовлюють актуальність цього дослідження. Мета останнього полягає у визначенні поняття й основних ознак сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як правової категорії для їх використання в наукових дослідженнях і подальшого законодавчого закріплення.

«Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва» є досить складною термінологічною конструкцією. Це зумовлює потребу диференційованого підходу до її формулювання, з обов'язковим урахуванням сутності і змісту складників цього загального поняття.

Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва доцільно розглядати як стабільний і незворотний процес прогресивних цілеспрямованих змін на основі досягнень науки й техніки в агросфері при веденні сільськогосподарського виробництва в напрямку, який забезпечує успішне її функціонування в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь людей³.

¹ Чабаненко М. М. Сільськогосподарська продукція як категорія аграрного права України. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*: серія «Право» / гол. ред. кол.: С. М. Ніколаєнко. К., 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 58.

² Пугачев А. Н. Система юридических понятий, терминов, дефиниций в современном праве. *Концептуальные основы развития национальных правовых систем в контексте процессов глобализации и региональной интеграции: постсоветский опыт и перспективы устойчивого развития*: матер. Межд. науч.- практ. конф. (г. Минск, 7-8 октября 2001 г.) / редкол.: С. А. Балашенко (гл. ред.) и др. Минск: изд-во БГУ, 2001. С. 160.

³ Курман Т. В. Поняття та зміст сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій 164

Із запропонованого визначення можна виокремити ознаки сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Пропонуємо детальні їх характеристики.

1. Перша ознака полягає в тому, що сталий розвиток сільськогосподарського виробництва – це стабільний, стійкий, незворотний процес. Сталість тут виявляється і як стійкість, тобто здатність утримувати рівновагу, і як стабільність, тобто здатність підтримувати стійкі темпи розвитку сільгоспвиробництва. Представниками аграрної науки опрацьовано поняття «сталість агроєкосистем», під яким пропонується розуміти властивість систем зберігати й підтримувати значення своїх параметрів і структури у просторі й часі, якісно не змінюючи характеру функціонування¹. А. М. Статівка конструкцію «сталість розвитку сільського господарства» розуміє в двох аспектах: (а) як високоефективний стабільний економічний розвиток, пов'язаний зі збільшенням обсягів виробництва екологічно-безпечної і якісної сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження (що робить їх конкурентоспроможними на внутрішньому й зовнішньому ринках), з раціональним використанням земель як засобу виробництва; і (б) як спроможність протистояти негативному впливу певних природно-кліматичних чинників, від яких залежить аграрне виробництво, і яких потрібно якщо не уникнути, то послабити їх або попередити про спади виробництва в окремі несприятливі роки².

Незворотність у спеціальній літературі розглядається як властивість процесів вільно протікати у певному напрямку без можливості природного повернення у попередній стан³.

2. Друга ознака сталого розвитку сільгоспвиробництва полягає в тому, що це процес цілеспрямованих на певні цілі прогресивних змін. Під спрямованістю у спеціальній літературі пропонується розуміти властивість системи змінюватись у більшому ступені в одних напрямках порівняно з іншими⁴. Інакше кажучи, вказані зміни мають відбуватися у відповідному, заданому напрямку, який і визначає безпосередні цілі сталого розвитку

в Україні: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 25.

¹ Куликов Я. К. *Агроєкологія*: учеб. пособ. Минск: Выш.шк., 2012. С. 230.

² Статівка А. М. Від пріоритетності й протекціонізму сільського господарства до його сталого розвитку: правові питання. матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 70-річчю Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаніка. Івано-Франківськ: [Б.в.], 2010. С. 53–55.

³ Мельник Л. Г. *Економіка розвитку*: учебник. Сумы: Университет. книга, 2013. С. 55.

⁴ Мельник Л. Г. *Економіка розвитку*: учебник. Сумы: Университет. книга, 2013. С. 56.

ку. Серед цілей сталого розвитку сільгоспвиробництва можна виокремити цілі глобальні (генеральні) й поточні. Глобальна мета сталого розвитку сільськогосподарського виробництва – це збереження біосфери в цілому, а зокрема такого її складника, як агросфера, причому у стані, що забезпечує успішне їх функціонування в інтересах нинішнього й майбутніх поколінь. Поточні цілі охоплюють: (а) забезпечення продовольчої безпеки держави, (б) охорону та екологічно збалансоване¹ використання природних ресурсів (земель сільськогосподарського призначення, вод, лісів тощо) у процесі сільськогосподарського виробництва, (в) екологічно безпечно сільгоспгосподарювання, (г) створення сприятливих умов для здоров'я людини, збереження й відтворення навколишнього природного середовища та природно-ресурсного потенціалу сільгоспвиробництва, (д) задоволення потреб населення в якісних і безпечних продуктах харчування рослинного і тваринного походження та ін.

Можна виокремити ще й так звані побічні цілі, досягненню яких сприятиме сталий розвиток сільськогосподарського виробництва. До останніх потрібно віднести: (а) розвиток сільських територій у цілому, (б) підвищення соціальних стандартів життя селян й збільшення їх доходів, (в) популяризація сільськогосподарської праці, (г) розвиток сільської інфраструктури та ін. На досягнення вищевказаних цілей і спрямовуються зміни в межах концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

При цьому йдеться саме про прогресивні зміни як елемент сталого розвитку. Напрямок таких змін має вирішальне значення, адже він може бути як позитивним (прогресивним), так і негативним (регресивним)². Філософською наукою опрацьовано якісні критерії прогресивності змін – від простого до складного, від старого до нового, від нижчого до вищого, від випадкового до необхідного, а в цілому – від менш досконалого до більш досконалого. Прогрес і регрес – це дві різні, але перебуваючі у складному взаємозв'язку тенденції розвитку³. Регрес, деградація, застій, як зазначається у спеціальній літературі, – це також етапи розвитку, оскільки розвиток становить собою процес зміни стану будь-якої системи. Іноді ці зміни супроводжуються

¹ Див.: Кравець Н. В. Щодо поняття та змісту принципу екологізації аграрного виробництва як принципу аграрного права. *Наук. вісник Міжнар. гуманітарного ун-ту*. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 6-1. Т. 2. С. 129–130.

² Єрмоленко В. М. Особливості формування категорії «сталий розвиток сільських територій». *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*: серія «Право» / гол. ред. кол.: Д. О. Мельничук та ін. К., 2010. Вип. 156. С. 55.

³ Спиркин А. Г. Основы философии: уч. пособ. для вузов. М.: Политиздат, 1988. С. 158–159.

покращенням її стану, а іноді – погіршенням. Однак аж ніяк це не означає зупинення процесу розвитку системи¹. Коли відтворювальні процеси випереджають руйнівні, маємо прогрес. В іншому разі йтиметься про регрес або ж деградацію. Проте, з нашого погляду, такі зміни не відповідатимуть концепції сталого розвитку.

3. Основою вказаних змін виступають досягнення науки й техніки, тобто результати науково-технічного прогресу в різних сферах – інноваційній, агрономічній, ветеринарній, технічній, економічній, екологічній та ін. Насамперед, ідеться:

– про запровадження в процесі сільськогосподарського виробництва новітніх екологічно спрямованих, природо-, енерго- і ресурсозберігаючих, безвідходних або маловідходних технологій, сучасних моніторингових систем;

– про екологізацію існуючих систем ведення сільськогосподарського виробництва, виконання сільськогосподарських робіт та надання сільськогосподарських послуг;

– про розвиток органічного сільського господарства та інших систем альтернативного землеробства (наприклад, біодинамічного, адаптивного тощо);

– про активізацію розробок екологічних інновацій (з високим ступенем екологічності та економічної ефективності) тощо.

Вищевказане знаходить своє закріплення й у чинному законодавстві. Так, відповідно до положень розділу 1 Закону України від 21 грудня 2010 р. «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» наша держава має забезпечити: (а) інтеграцію екологічної політики до галузевих політик (у тому числі до державної аграрної політики), (б) обов'язкове врахування екологічної складової при підготовці стратегій, планів і програм розвитку України, (в) впровадження екологічного управління на підприємствах, (г) екологізацію господарської діяльності тощо. Згідно з положеннями розділу 3 цього Закону до стратегічних цілей і завдань державної політики у сільському господарстві віднесено створення умов для широкого впровадження екологічно орієнтованих та органічних технологій ведення сільського господарства й досягнення у 2020 році двократного збільшення площ їх використання. З цією метою пропонується державна підтримка та стимулювання вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище.

¹ Мельник Л. Г. Экономика развития: учебник. Сумы: Университет. книга, 2013. С. 517.

Слід зазначити, що світовою практикою доведена можливість значного зменшення екодеструктивного впливу на довкілля завдяки екологічно збалансованому розвитку. Як справедливо зазначається у спеціальній юридичній літературі, інноваційна діяльність в Україні може й повинна стати одним з головних інструментів у справі оздоровлення природного середовища, адже здійснення процесу створення й використання екологічних інновацій є однією з форм природоохоронних заходів¹. Указане є вельми актуальним і для Європейського Союзу, оскільки, як підкреслює О. Л. Попова, в сучасній Спільній аграрній політиці ЄС акцент на сільський розвиток ставиться, зокрема, в такому напрямку, як сприяння залученню інновацій у сільське господарство й у розвиток сільської місцевості².

Інноваційно-інвестиційне зміцнення матеріально-технічної бази аграрного сектору, запровадження екологічно безпечних, ресурсо- й енергозберігаючих технологій було визначено одним із шляхів розвитку сільського господарства у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. Відповідно до п. 2 розділу 4 цієї Програми формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку сільського господарства мало забезпечуватися шляхом:

- розроблення й виконання державних, регіональних та інших програм розвитку галузі;
- розвитку ринку інноваційної продукції;
- створення інноваційних парків на базі існуючих аграрних науково-дослідних установ та навчальних закладів;
- формування інвестиційної підтримки фермерських господарств з першочерговим її спрямуванням на реалізацію інноваційних проєктів;
- створення економічних умов для розвитку органічного землеробства;
- удосконалення системи державного замовлення на об'єкти інтелектуальної власності;

¹ Лебедева Т. М. Правове забезпечення впровадження екологічно орієнтованих інновацій в Україні. *Актуальні питання кодифікації екологічного законодавства України*: зб. тез наук. доп. учасників «Круглого» столу (м. Харків, 9 листоп. 2012 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: НУ «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. С. 110.

² Попова О. Л. Нові пріоритети Спільної аграрної політики ЄС на 2014-2020 роки: стратегічні орієнтири для розвитку агросфери України. *Економіка АПК*. 2013. № 12. С. 92.
168

– надання переваги сільськогосподарським товаровиробникам у процесі конкурентного відбору інноваційних проєктів для їх фінансової підтримки за рахунок коштів держави;

– поглиблення міжнародного співробітництва в інноваційній сфері та ін.¹

Цілком очевидно, що посиленню інноваційної активності в Україні належить займати центральне місце в реалізації державної аграрної політики. Однак, як справедливо зазначається у спеціальній літературі, інноваційний бізнес й донині розвинений слабо, що ілюструють наступні дані: кількість інноваційно-активних організацій, що здійснюють технологічні інвестиції в аграрному секторі, складає лише 0,1–0,2% від їх загальної кількості. Зокрема, не отримують належного розвитку такі прогресивні види інноваційної активності, як дослідження та розробка, придбання високотехнологічних сільськогосподарських машин та устаткування, новітніх агротехнологій, придбання прав на патенти і ліцензії².

В цілому серед екологічних інновацій у сільськогосподарському виробництві з огляду на їх сутність можна виділити: а) органічне сільськогосподарське виробництво, б) використання «дружніх» до довкілля технологій (виробництва, обробітку земель, захисту рослин, живлення ґрунтів), в) виробництво екологічно безпечної сільськогосподарської продукції, г) концепцію управління під назвою «зелений офіс», д) новий системний екологічний дизайн і спеціальне маркування сільськогосподарської продукції, що забезпечують високий рівень екологічної безпеки виробництва при одночасному зміцненні конкурентних позицій бізнесу³.

4. Указані зміни відбуваються в агросфері при веденні сільськогосподарського виробництва. Термін «агросфера» є складним, оскільки виступає як категорія природнича, соціальна, економічна і, в тому числі, правова. Як зазначалося у розділі 1 цієї наукової праці, агросфера – це складна аграрно-правова категорія, яка лежить в основі предмета аграрного права і включає нижченаведені елементи: (а) об'єкти аграрних правовідносин – культурні рослини, сільськогосподарські тварини, оброблений ґрунт під сільськогосподарські культури; (б) певне коло їх суб'єктів – сільське населення в особі фізичних осіб, які можуть працювати у сільськогосподарських підприємствах

¹ *Офіц. вісн. України*. 2007. № 73. Ст. 2715.

² Смолінський В. Б. Інновації в аграрному секторі: зарубіжний досвід та перспективи використання в Україні. *Економіка, фінанси, право*. 2016. № 6. С. 25.

³ Хименко О. Майбутнє за зеленими інноваціями. *Інтелектуальна власність*. 2009. № 4. С. 44.

за трудовим договором, бути їх членами чи учасниками або займатися веденням особистого селянського господарства; (в) сферу реалізації аграрних прав та обов'язків, а отже й виникнення, зміни і припинення аграрних правовідносин – сільські території, сільськогосподарське виробництво тощо¹.

П. Ф. Кулинич упевнено доводить, що агросфера є й залишатиметься протягом історично тривалого часу джерелом продовольчого забезпечення суспільства, потребуватиме існування, всебічного вдосконалення та подальшого розвитку аграрних (виробничих) відносин за участю суб'єктів аграрного господарювання². Дійсно, від стану агросфери значною мірою залежать умови життя й добробут населення – сьогодні і в майбутньому. Використання її упродовж історії сільськогосподарського виробництва існуючими нині виснажливими способами індустріальної моделі призведе лише до загострення екологічної кризи, до остаточного виснаження природного потенціалу й до інших вкрай негативних наслідків, включаючи загрозу самому існуванню людства. Як зазначається у спеціальній літературі, сільськогосподарська діяльність, пов'язана з трансформацією природних ландшафтів в агроландшафти, незмінно супроводжується зниженням біорізноманіття та екологічної стійкості останніх³.

Ще в минулому столітті В. Л. Мунтян виділяв такі напрямки правового захисту навколишнього середовища у сільському господарстві, як-то: (а) охорона і підвищення продуктивності земельних угідь; (б) попередження і ліквідація забруднення земель, вод, рослинності відходами підприємств; (в) захист навколишнього середовища від забруднення хімічними речовинами⁴. У сучасний період вітчизняні науковці наголошують на виокремленні двох основних напрямків, а саме: (а) охорона навколишнього природного середовища і всіх його еле-

¹ Курман Т. В. Агросфера як основа сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України: Серія «Право»* / гол. ред. кол.: С. М. Ніколаєнко. К.: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 48–54.

² Кулинич П. Ф. До питання про розвиток предмета аграрного (сільського) права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. «Круглого столу» (м. Київ, 25 трав. 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Семчика. К.: Видавн. центр НУБіП України, 2012. С. 45.

³ Мельник Л. В. Еколого-економічне обґрунтування раціонального використання агроландшафтів. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: зб. матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 17-18 трав. 2014 р.). – Суми: Друк. дім «ПАПРУС», 2014. С. 219.

⁴ Мунтян В. Л. *Правова охорона природи УРСР*. Вид. друге, доповн. К.: Голов. вид-во видавничого об'єднання «Вища школа», 1982. С. 212.

ментів від негативного впливу сільськогосподарського виробництва і (б) охорона сільського господарства від шкідливого впливу антропогенного навколишнього середовища¹. Білоруські вчені, спираючись на норми Закону Республіки Беларусь «Про охорону навколишнього середовища», вирізняють інші два основні напрямки: (а) збереження природних ресурсів, використовуваних у сільськогосподарському виробництві, і (б) виконання загальних природоохоронних заходів з урахуванням специфіки сільськогосподарської діяльності (наприклад, створення навколо виробничих об'єктів сільськогосподарського призначення санітарно-захисних зон)².

Висловлюємо солідарність з думкою О. М. Савельєвої, що для забезпечення сталого сільськогосподарського виробництва необхідне більш досконале правове регулювання нормами саме аграрного права відносин у сфері впровадження сучасних екологічно безпечних інноваційних технологій використання земель сільськогосподарського призначення у процесі виробництва сільгосппродукції³. Отже, на сьогодні особливо актуально постають питання розвитку агросфери на умовах сталості, що у свою чергу передбачає й вимагає сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, який має бути забезпечений відповідними правовими засобами. За умови розвитку в Україні сільгоспвиробництва на засадах сталості, агросфера, як система, що поєднує виробничий, соціальний та екологічний складники, в змозі задовольнити зростаючі потреби населення у продовольстві в поєднанні зі збереженням і примноженням агроресурсного потенціалу, а значить, сприяти досягненню стратегічних цілей державної аграрної політики країни. І ця стратегія, безумовно, має ґрунтуватися на принципах сталого розвитку, що має знайти своє відбиття й у національному законодавстві.

5. П'ята ознака сталого розвитку сільськогосподарського виробництва полягає в тому, що при виборі оптимальної стратегії щодо ведення сільськогосподарської діяльності в агросфері варто виходити

¹ Екологічне право України: підручн. / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. К. Попов та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2005. С. 246.

² Макарова Т. И., Губская Н. С. Охрана окружающей среды при осуществлении сельскохозяйственной деятельности: к вопросу о разработке современных правовых подходов. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 трав. 2011 р.). К.: Вид-во географ. літ-ри «Обрії», 2011. С. 42–43.

³ Савельєва О. М. Про забезпечення сталого сільськогосподарського виробництва як предмет правового регулювання. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 6 груд. 2013 р.): зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2013. С. 327–328.

з інтересів як сьогоднішніх, так і майбутніх поколінь. Звичайно, у сучасних умовах ринкові умови господарювання висувають пріоритетною підприємницьку мету – отримання максимального прибутку, до якої прагне кожен господарюючий суб'єкт, у тому числі й у сфері сільськогосподарського виробництва. Задля досягнення цієї мети сільськогосподарські товаровиробники ведуть інтенсивний спосіб виробництва, спрямований на збільшення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності сільськогосподарських тварин. Це, у свою чергу, зумовлює зниження уваги зазначених суб'єктів до вирішення питань екологізації сільськогосподарського виробництва, охорони навколишнього природного середовища, екологоспрямованого природокористування тощо. За умов же запровадження концепції сталого розвитку сільгоспвиробництва вказані екологічні цілі мають вийти на один план із цілями підприємницькими. Тоді нагальною потребою стане необхідність розв'язувати виробничі, екологічні й соціальні завдання уже в комплексі з метою забезпечення інтересів не лише сьогодення, а й близького й далекого майбуття.

У чинному законодавстві України зроблено певні спроби накреслити шляхи забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва й сільських територій. Так, основною метою вже згадуваної нами Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року було визначено забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому й зовнішньому ринках, гарантування продовольчої безпеки, збереження селянства як носія української ідентичності. Серед основних завдань і заходів у розділі 5 Програми названо створення екологічно безпечних умов для життєдіяльності населення, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів, особливо земель сільськогосподарського призначення.

Пріоритетними напрямками досягнення стратегічних цілей згідно зі Стратегією розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р.¹, окрім іншого проголошено: забезпечення якості й безпечності харчових продуктів; поліпшення системи державного контролю у сфері земельних відносин; стимулювання до раціонального й ефективного використання зазначених земель і підвищення рівня екологізації сільськогосподарського землекористування; забезпечення стабільної системи державної підтримки аграрного сектора, встановлення критеріїв доступу до прямої бюджетної підтримки з

урахуванням соціально-економічної ролі господарств для сільських громад, агроекологічних вимог та ін.

У спеціальній економічній літературі зазначається, що стійкий економічний розвиток країни (а значить і сталий розвиток сільгоспвиробництва) неможливий без вирішення державою таких основних завдань¹: утвердження основ законності; підтримання стабільної і збалансованої політичної ситуації; інвестування соціальної сфери; підтримка незахищених груп населення; забезпечення обороноздатності країни (яка, в принципі, неможлива без забезпечення її продовольчої безпеки); захист довкілля. Адже ринковий механізм неспроможний забезпечити оптимальне поєднання ефективності і справедливості, бо ці речі є несумісними з цілями ринкової економіки. Розв'язати дану проблему можна тільки за допомогою інституту держави² за умови комплексного підходу (здійснення комплексу заходів правового, організаційного, економічного, соціального та іншого характеру).

Вбачається, що стабільне забезпечення організаційно-правовими та економічними заходами сталого розвитку сільськогосподарського виробництва надасть можливість збільшити обсяги виробництва продукції рослинництва, тваринництва, рибиництва, лісівництва, підвищити її якість та безпечність, а отже і її конкурентоспроможність як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні. Окрім того, сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, одним із проявів якого є раціонально сформовані агроландшафти, сприятиме збереженню і відтворенню сприятливого середовища для життєдіяльності населення України, в тому числі і для майбутніх поколінь, зменшенню і попередженню деградації ґрунтів, збереженню біологічного різноманіття, підтримці екологічної рівноваги.

Забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва включає такі складники, як-то: підвищення конкурентоспроможності аграрного виробництва; забезпечення його економічної ефективності; розвиток органічного аграрного виробництва та інших видів екологічного підприємництва (виробництво екологічно чистих продуктів, засобів захисту рослин; роботи і послуги з рекультивациі та відновлення природного середовища; біотехнології тощо)³; а також

¹ Черевко Г. В. Державне регулювання економіки в АПК: навч. посібн. К.: Знання, 2006. С. 57–57.

² Мошак О. В. Державне регулювання розвитку аграрної сфери регіону. *Економіка, фінанси, право*. 2014. № 9. С. 3.

³ Бобкова А. Г. Види екологічного підприємництва. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. «Круглого столу»

упровадження ресурсозберігаючих, безпечних, екологічно чистих технологій виробництва сільськогосподарської продукції, а також міжнародних стандартів її безпечності і якості. Особливої актуальності для України все це набуває в умовах євроінтеграції.

Станом на сьогодні Україна не має достатньої стратегічної концепції й тактичних напрацювань для екологічно збалансованого сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Комплексний аналіз нормативно-правових актів і наукових підходів до визначення конструкцій «сталий розвиток сільських територій» і «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва», вказує на відсутність єдиного підходу як наукової спільноти, так і законодавця на впровадження концепції сталого розвитку у вітчизняне сільськогосподарське виробництво. Нормативна база у вказаній сфері малочисленна, розрізнена й недосконала, що створює перешкоди для системного втілення названої концепції у правову реальність сучасного сільгоспвиробництва. Вивчення теоретичної бази концепції сталого розвитку в аграрному праві засвідчило, що розмаїття трактувань останньої, явний брак комплексних системних напрацювань щодо сталого розвитку сільськогосподарського виробництва не дають змоги для законодавця створити єдину стратегію розвитку розроблюваної концепції і створюють перешкоди для її правильного тлумачення.

При цьому, нагадаймо, що за активної участі фахівців НАН України протягом останніх років було розроблено декілька варіантів Концепції сталого розвитку України (у 2000, 2006 і 2012 роках)¹, жоден з яких так і не пройшов затвердження у Верховній Раді України. Між тим, на наше переконання, вирішення проблеми забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва вимагає комплексного, системного підходу з використанням сукупності організаційно-правових, економіко-правових, управлінських, соціальних, науково-освітнянських та інших засобів, що мають знайти закріплення в майбутній Концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період щонайменше до 2025–2030 років². Адже цей важливий нормативно-правовий документ повинен вклю-

(м. Харків, 6 груд. 2013 р.): зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2013. С. 22–25.

¹ Данилишин Б. М. Наукові нариси з економіки природокористування: монограф. К.: РВПС України НАН України, 2008. С. 69–70, 199–210.

² Курман Т. В. До питання про агросферу як аграрно-правову категорію. Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: зб. матер. VII Міжнарод. нук.-практ. конф. (м. Суми, 17-18 трав. 2014 р.). Суми: Друк. дім «ПАПРУС», 2014. С. 206.

чати перспективи такого розвитку. У зв'язку з викладеним також є необхідним здійснення широкого системного спектра заходів з боку як держави в особі відповідних компетентних органів, так і самих сільськогосподарських товаровиробників та суспільства в цілому, про що йтиметься у наступному підрозділі монографії.

2.3. Система заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва

При з'ясуванні сутності і змісту системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва слід визначити її поняття, ознаки, окреслити елементи та охарактеризувати їх зміст. Отже, почнемо з розуміння терміна «система».

У реаліях сьогодення цей термін знайшов широке застосування у спеціальній політичній, філософській, правовій, економічній, екологічній та іншій науковій літературі і визначається як складний, багатоаспектний. У літературних та нормативних джерелах зустрічаємо: політична система, економічна система, екосистема, система права, система законодавства, виборча система, система правових гарантій, система договорів, система принципів права, система захисту інформації, системи ведення сільськогосподарського виробництва, система електронних платежів, система оподаткування та ін. Однак, і донині аграрно-правовою наукою залишається недослідженим питання системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Саме цей факт, а також необхідність запровадження в сільськогосподарське виробництво засад сталого розвитку й зумовлюють актуальність дослідження даної питання.

Звернімося до етимології. Слово «система» походить від грецького «*systema*», що означає ціле, складене з частин, сполучене. У словниковій літературі систему визначають як багатозначне поняття, зокрема, як: а) множину закономірно пов'язаних між собою елементів (предметів, явищ, поглядів, знань тощо), що становить собою певне цілісне утворення; б) порядок, зумовлений плановим і правильним розміщенням частин у певному зв'язку й суворою послідовністю дій; прийнятий розпорядок чого-небудь; в) форму, спосіб устрою, організації чого-небудь та ін¹; а також г) як певний порядок у розміщенні і зв'язку частин чого-небудь, у діях; д) дещо

¹ Словарь иностранных слов / вед. ред. Л. Н. Комарова. – 16-е изд., испр. М.: Русск. яз., 1988. С. 469–470.

ціле, що являє собою єдність закономірно розміщених і взаємопов'язаних частин¹.

Розглядуваний термін вживався ще у працях І. Канта, який під системою розумів єдність багатоманітних знань, об'єднаних однією ідеєю². Філософська наука визначає систему як сукупність елементів, що перебувають у відносинах і взаємозв'язках, яка утворює певну цілісність, єдність³. Науковці-економісти трактують систему як сукупність об'єднаних в одне ціле окремих частин, що породжує нову якість, якої не мали частини, з яких складається ця система. Інакше кажучи, система може мати властивості, яких не мають її частини. Або система – це ціле, що більше суми його частин⁴. Підтримується наведена думка і в юридичній науковій літературі. Так, А. С. Автомонов стверджує, що система – це сукупність взаємопов'язаних елементів, що утворюють певну цілісність, яка володіє такими властивостями, які не зводяться до суми властивостей її елементів⁵. Дещо інший підхід до тлумачення цього поняття висловлює Р. С. Мельник, який розуміє систему як цілісний комплекс відмежованих, взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою елементів, що утворює особливу єдність і є одночасно елементом системи більш високого порядку⁶.

Категорії «система» притаманні певні ознаки. Серед науковців з цього приводу існують різні погляди. Як вважають А. Є. Єренов, Н. Б. Мухітдинов та Л. В. Ільяшенко, ознаками системи є: (а) наявність декількох (або множинності) елементів; (б) поєднання елементів у систему за змістовними ознаками; (в) взаємодія елементів системи; (г) у взаємодії з середовищем вона завжди виступає як щось єдине, що володіє якісною визначеністю; (д) компоненти системи мають відносну самостійність⁷. Фундаментальними якостями системи Е. Г. Винограй називає її організованість, цілісність, складність,

¹ Ожегов С. И. Словарь русского языка: ок. 57000 слов / под ред. Н. Ю. Шведовой. – 15-е изд., стереотип. М.: Русск. яз., 1984. С. 639.

² Аверьянов А. Н. Системное познание мира: методологические проблемы. М.: Политиздат, 1985. С. 34.

³ Философский энциклопедический словарь. М.: Совет. энциклопедия, 1989. С. 584.

⁴ Основи стійкого розвитку: навч. посіб. / за заг. ред. Л. Г. Мельника. Суми: ВТД «Університет. книга», 2005. С. 18.

⁵ Автомонов А. С. Системность категорий конституционного права: автореф. дис. ...докт. юрид. наук. М., 1999. С. 8.

⁶ Мельник Р. С. Системный подход у правознавстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 11. С. 5.

⁷ Єренов А. Е., Мухитдинов Н. Б., Ильяшенко Л. В. Предмет и система советского земельного права: моногр. Алма-Ата, 1981. С. 144.

функціональну анізотропність, інерційність¹. Представниками економічної науки виокремлюється ще така специфічна ознака системи, як її інформаційна сутність, що надає системі неповторного вигляду, фактично робить систему системою й формує її зі стандартних матеріальних блоків². М. М. Чабаненко акцентує увагу на наступному: система є певною сукупністю елементів; між її компонентами наявні певні стійкі взаємозв'язки; вона має відносну самостійність та автономність³.

Не вдаючись до поглибленого аналізу ознак, запропонованих науковцями, зосередимо увагу саме на ознаках системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Ці ознаки вимагають детального розгляду.

1) Система становить собою сукупність певних елементів-заходів, що мають сприяти розвитку сільськогосподарського виробництва на умовах сталості. Такими елементами можуть виступати певні правові, економічні, соціальні, технологічні, освітянські та інші заходи;

2) указана система не є простою сукупністю заходів, вона являє собою комплекс взаємопов'язаних, взаємозумовлених, відповідним чином взаємодіючих елементів-заходів;

3) застосування їх саме в комплексі (кумулятивно або послідовно) створює можливість досягти поставленої мети – забезпечити сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, яка й виступає третьою ознакою досліджуваної системи. Саме вказана мета об'єднує елементи системи в певну цілісність, надаючи їй єдності, інформаційного змісту, роблячи систему системою;

4) окремі елементи останньої залишаються відносно автономними й самостійними. Наприклад, заходи державної підтримки сільського господарства зберігатимуть свою самостійність і дієвість як у рамках системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, так і поза нею;

5) п'ята ознака системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва – це її динамічність. Будь-яка система завжди перебуває в розвитку. Розвиток для неї – це насамперед зміна її стану. Елементи-заходи не лишаються незмінними: одні з них виконуються, втрачають актуальність чи дієвість, інші,

¹ Винограй Э. Г. Основы общей теории систем. Новосибирск: [Б.в.], 1993. С. 135.

² Основи стійкого розвитку: навч. посібник / за заг. ред. Л. Г. Мельника. Суми: ВТД «Університет. книга», 2005. С. 18.

³ Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: моногр. Дніпропетровськ: вид-во «Грані», 2015. С. 21–22.

навпаки, за певних умов набувають актуальності, засвідчують свою ефективність і дієвість, включаються до системи заходів. Усе це зумовлюється станом сільськогосподарського виробництва, докільля, розвитком суспільних відносин, технологічно-інноваційним розвитком тощо. Звичайно ж система повинна реагувати на вказані процеси, видозмінюватися, бо інакше вона втрачатиме свою ефективність і не забезпечуватиме досягнення основної мети свого функціонування.

З урахуванням наведених ознак, сформулюємо дефініцію конструкції *«системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва»*: це комплексна, динамічна сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів-заходів, які утворюють певну цілісність з притаманними їй властивостями, що не зводяться до сукупності властивостей її елементів, спрямована на забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Ця система, як вбачається, має включати доволі широкий спектр заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, щодо яких доцільно здійснити певну класифікацію. У словникових джерелах класифікацію (від лат. classis – розряд і fasio, від fasio - роблю) визначають як систему субпідрядних понять (класів об'єктів) тієї або іншої галузі знань чи діяльності людини, що використовується як засіб встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів¹.

Заходи забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва можна класифікувати за декількома нижченаведеними критеріями.

За суб'єктною ознакою можна виділити наступні їх три види:

– заходи, здійснювані державою в особі відповідних компетентних органів. Вони охоплюють: (а) розробку і прийняття відповідних нормативних-правових актів, а також державних цільових програм щодо забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва; (б) створення умов для підготовки, перепідготовки та екологічної освіти фахівців та працівників сільського господарства, керівників сільськогосподарських підприємств, підвищення рівня їх кваліфікації у сфері екології сільського господарства; (в) запровадження єдиної системи неперервної екологічної освіти й виховання та ін.);

¹ Законотворча діяльність: словник термінів і понять / за ред. акад. НАН України В. М. Литвина. К.: Парламентське вид-во, 2004. С. 166; Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – 2-е вид., переробл. і доповн. К.: Юрид. думка, 2012. С. 371.
178

– заходи з боку самих сільськогосподарських товаровиробників, що передбачають: (а) залучення новітніх ресурсозберігаючих, екологічно безпечних технологій обробітку земель, живлення ґрунтів, виробництва і зберігання продукції, захисту рослин; (б) ведення органічного та інших альтернативних форм сільськогосподарського виробництва; (в) корпоративний екологічний менеджмент; (г) екологічно збалансоване природокористування; (д) дотримання агротехнічних вимог, системи сівозмін, стандартів у застосуванні добрив, засобів боротьби зі шкідниками і хворобами сільськогосподарських рослин і тварин; (е) диверсифікація сільськогосподарського виробництва та ін.);

– заходи, здійснювані суспільством в цілому, до яких належать інформаційні, виховні, морально-етичні заходи, громадський еко-контроль тощо).

2. За предметною ознакою доцільно виділити такі види заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, як організаційно-правові, економіко-господарські, економіко-екологічні, соціально-етичні, інформаційні, освітянсько-виховні¹. Охарактеризуємо якомога ширше вказані види.

Організаційно-правові заходи. Особливу роль у процесі забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва відіграє право. Акумулюючи опрацьовані іншими науками (економічною, екологічною, аграрною, технічними, суспільними тощо) засоби, форми й методи запровадження і прогресивного сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, спираючись на їх досягнення при розробленні й удосконаленні правових норм, право виступає найважливішим соціальним інструментом цілеспрямованого регулювання відносин у досліджуваній сфері. Поділяючи дану думку, Ю. С. Шемшученко підтверджує, що важливим засобом реалізації природоохоронної політики (в тому числі й у сфері сільськогосподарського виробництва) й забезпечення її дії є право. Але воно може успішно виконувати покладену на нього роль лише в тому разі, якщо само буде достатньо вдосконалим². На сьогодні правове регулювання у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва відстає від вимог як національної, так і міжнародної практики; особливо звертає на себе увагу недостатній розвиток законодавства і права у вказаній галузі.

¹ Курман Т. В. Система заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: поняття, ознаки, зміст. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 123–128.

² Шемшученко Ю. С. Правовые проблемы экологии: моногр. К.: Знання, 1989. С. 5.

З точки зору О. М. Савельєвої, відносини стосовно забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, будучи предметом правового регулювання, становлять собою комплекс суспільних відносин щодо систематичного підвищення обсягів сільськогосподарського виробництва, його екологізації у процесі раціонального використання земель сільськогосподарського призначення, розвитку альтернативних джерел прибутку суб'єктів аграрного виробництва з метою забезпечення економічного зростання, продовольчої безпеки держави, соціального розвитку села й інвестиційної привабливості галузі сільського господарства¹. Зазначений комплекс відносин повинен бути врегульований належним чином спеціальним аграрно-правовим законом. Таке впорядкування останніх саме на рівні закону не лише підкреслить особливу важливість відносин щодо забезпечення сталого розвитку сільгоспвиробництва, врахує їх особливості, зумовлені специфікою даного виду виробництва, а й сприятиме стабільності їх регулювання. У зв'язку з цим, як уже зазначалося, вбачаємо за необхідне підтримати пропозицію представників юридичної науки щодо прийняття спеціального Закону України «Про сталий розвиток сільських територій». Можна запропонувати наступну його структуру. У Преамбулі до Закону доцільно відзначити необхідність правового регламентування сталого розвитку сільських територій, окреслити коло регульованих питань, а також наголосити на його цілях. Це відповідатиме законодавчій техніці, адже, як указується у спеціальній літературі, складовими частинами Преамбули мають бути: а) перелік питань, що регулюються; б) цільова спрямованість закону; в) загальна мотивація останнього та його нормативного змісту².

До структури цього Закону доцільно включити наступні розділи:

- Розділ 1. «Загальні положення» (визначення всіх дефініцій, а також сфери застосування, цілей та ін.);
- Розділ 2. «Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва»;
- Розділ 3. «Стале природокористування у сільському господарстві»;
- Розділ 4. «Сталий соціальний розвиток сільських територій»;

¹ Савельєва О. М. Роль аграрно-правового регулювання в забезпеченні сталого розвитку сільських територій. *Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні*: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 95.

² Законодательная техника: науч.-практ. пособ. / под ред. Ю. А. Тихомирова. М.: Городец, 2000. С. 129.

- Розділ 5. «Інституційно-функціональне забезпечення сталого розвитку сільських територій»;
- Розділ 6. «Фінансове, організаційно-інформаційне й кадрове забезпечення сталого розвитку сільських територій»;
- Розділ 7. «Міжнародне співробітництво у сфері сталого розвитку сільських територій»;
- Розділ 8. «Прикінцеві положення»¹.

До розглядуваних організаційно-правових заходів варто віднести розроблення вказаної вище Концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2030 року, а також опрацювання й запровадження довгострокових (не менше ніж на 10 років) цільових програм у сфері сталого розвитку сільгоспвиробництва, сталого природокористування, сталого соціального розвитку сільських територій. Подібні цільові програми взагалі виступають одним з інструментів державної аграрної політики у сфері сільськогосподарського виробництва. Вони мають змішану природу, оскільки виступають інструментом, що поєднує адміністративні й економічні важелі впливу на регульовані відносини, передбачають необхідне фінансування заходів, передбачених цими програмними документами. Як зазначається у спеціальній літературі, до адміністративних важелів належать: чітке окреслення цілей, орієнтація на отримання кінцевого результату зі встановленням строків виконання і відповідальних за це осіб, а також оперативний контроль за їх виконанням. До економічних важелів можна віднести: фінансування, економічне стимулювання участі та виконання запрограмованих цілей і завдань, створення спеціальних фондів програм та ін.²

Програмний метод регулювання відносин у сфері сільськогосподарського виробництва з метою забезпечення його сталості досить активно використовують зарубіжні держави. Так, у Республіках Беларусь, Казахстан і в Російській Федерації прийнято низку державних цільових програм розвитку такої галузі сільського господарства, як птахівництво, якими передбачено реалізацію комплексу

¹ Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва як пріоритетний напрям розвитку аграрно-правового регулювання. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 76.

² Цибульський Ю. О. Екологічні програми: деякі проблеми реалізації та правового забезпечення. *Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін*: матер. Республікан. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25-26 листопа. 2010 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. С. 48.

заходів із забезпечення стійкого й конкурентоспроможного розвитку цієї галузі¹.

2) *Економіко-господарські заходи.* У рамках запровадження й реалізації концепції сталого розвитку у сфері сільськогосподарського виробництва мова має йти насамперед про вдосконалення виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, що, у свою чергу, сприятиме ефективності сільськогосподарського виробництва. Серед економіко-господарських заходів можна виділити:

а) ті, що повинні здійснюватися самими сільськогосподарськими товаровиробниками у процесі ведення ними сільськогосподарського виробництва. Серед них слід розрізняти: (а) забезпечення виробництва якісної й екологічно безпечної продукції рослинного і тваринного походження відповідно до вимог не лише національних, а й міжнародних стандартів за принципом «від лану до столу»; (б) запровадження апробованих світовою практикою систем управління й контролю за якістю та безпечністю продукції; (в) залучення новітніх ресурсозберігаючих, екологічно безпечних технологій обробки земель, живлення ґрунтів, виробництва та зберігання продукції, захисту рослин; (г) перехід до органічного та інших альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва; (д) екологічно збалансоване природокористування; (е) дотримання агротехнічних вимог, системи сівозмін, стандартів у застосуванні добрив, засобів боротьби зі шкідниками і хворобами сільськогосподарських рослин і тварин; (є) диверсифікація сільськогосподарського виробництва та ін.

Так, одним із актуальних сьогодні у світі заходів забезпечення сталого розвитку виступає диверсифікація сільськогосподарського виробництва. Проблеми диверсифікації досліджувалися представниками як економічної, так і юридичної науки. М. Д. Корінько, приміром, формулює термін «диверсифікація» як інноваційний процес різностороннього розвитку господарюючого суб'єкта шляхом перерозподілу ресурсів, проникнення в інші галузі виробництва та на ринки нових товарів і послуг з метою зниження ризиків і збільшення доходу². На думку І. М. Кульчій, під диверсифікацією аграрного виробництва необхідно розуміти урізноманітнення й розширення діяльності сільськогосподарських товаровиробників шляхом розвитку нових галузей,

¹ Курман Т. В., Сімсон О. Е. Державна підтримка птахівництва: порівняльно-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2015. № 3. Ч. 2. С. 62–67.

² Корінько М. Д. Диверсифікація: теоретичні та методологічні основи: монограф. К.: ННЦ «Ін-т аграр. економіки», 2007. С. 13.

які раніше були їм не властиві, або випуск нової продукції чи сировини для промисловості¹.

Диверсифікація агровиробництва відрізняється низкою особливостей, зумовлених його специфікою, й передбачає об'єднання основного виробництва сільгосппродукції з іншими видами діяльності, в тому числі з переробкою, торгівлею, обслуговуванням, створенням нових продуктів, послуг, ринків. За умов ринкової конкуренції диверсифікація дає можливість підприємцеві вдосконалити виробництво на основі випуску розширеної номенклатури продукції, яка відповідає попиту покупців. Чим більше напрямків діяльності в господарстві, тим вищий рівень диверсифікації і, відповідно, менша можливість втрат і збитків від виробництва в цілому й тим менший ризик всієї комерційної діяльності². Цей момент особливо є актуальним для діяльності у сфері сільськогосподарського виробництва, яка об'єктивно характеризується підвищеним ризиком унаслідок впливу низки об'єктивних чинників: природно-кліматичних умов, сезонності, біологічного циклу розвитку сільськогосподарських тварин і рослин, їх шкідників і хвороб тощо.

Возможливим напрямком диверсифікації сільськогосподарського виробництва є здійснення діяльності у сфері сільського й зеленого туризму. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р.³, визначає умови сталого розвитку туризму в Україні, закріплюючи серед інших заходів забезпечення секторального розвитку заходи сталого розвитку екологічного (зеленого), сільського та етнотуризму. На забезпечення сталого розвитку вказаних та інших видів туризму в Карпатському регіоні спрямовано норми Закону України від 22 лютого 2017 р. «Про приєднання до Протоколу про сталий туризм до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат»⁴;

б) ті, що в рамках всієї економічної системи мають реалізовуватися державою в особі компетентних органів, перш за все шляхом викори-

¹ Кульчій І. М. Правове регулювання диверсифікації аграрного виробництва. *Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні*: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 49.

² Міхаліна І. Диверсифікація агровиробництва – необхідна складова управління ризиками. *Вісн. Нац. акад. держ. управління при Президенті України*. 2006. № 3. С. 101.

³ *Офіц. вісн. України*. 2017. № 26. Стр. 86. Ст. 752.

⁴ *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 13. Ст. 150.

стання правотворчої форми. Ідеться про створення відповідних умов (правових, економічних, організаційних тощо) для екологізації сільськогосподарського виробництва з переходом у подальшому до так званих біотехноенергетичних відносин, тобто практично до безвідходного виробництва. Проблема екологізації на сьогодні є вкрай актуальною, про це свідчить неабиякий інтерес до неї з боку наукової спільноти. Указана проблематика досліджувалася багатьма вченими-правниками, серед яких: В. І. Андрейцев¹, Н. О. Багай², Г. І. Балюк, М. Я. Ващишин³, А. П. Гетьман⁴, О. К. Голіченков⁵, Н. В. Ільків⁶, Н. В. Кравець⁷, В. В. Круглов⁸, Т. В. Курман⁹, О. І. Настіна¹⁰, В. В. Петров¹¹,

¹ Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: навч. та наук.-практ. посіб. К.: Знання-Прес, 2002. 332 с.

² Багай Н. О. Питання екологізації аграрного законодавства України. *Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін*: матер. Республікан. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25-26 листоп. 2010 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. С. 118–119.

³ Ващишин М. Екологізація як принцип земельного законодавства України. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матер. XVII регіон. наук.-практ. конф. (м. Львів, 3-4 лютого 2011 р.). Львів: Юрид. фак-т ЛНУ ім. І.Франка, 2011. С. 218–219.

⁴ Гетьман А. П. Правовое обеспечение экологизации общественного производства. *Проблемы правоведения*: респ. межвед. науч. сб. Вып. 50. К.: Выща школа, 1989. С. 75–79.

⁵ Голиченков А. К. Экологическое право России: словарь юрид. терминов: учебн. пособ. для вузов. М.: Изд. дом «Городец», 2008. 448 с.

⁶ Ільків Н. В. Екологізація законодавства як міждисциплінарний процес. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: зб. матер. «Круглого» столу (м. Харків, 24 трав. 2013 р.) / за ред. М. В. Шульги, Д. В. Санніков. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. С. 122–124.

⁷ Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. 20 с.

⁸ Круглов В. В. Вопросы организационно-правового обеспечения экологизации производства. *Вопросы соц. управления и права*: межвуз. сб. науч. тр. Вып. 63. Свердловск: УрГУ, 1978. С. 36–40.

⁹ Курман Т. В., Туева О. М. Щодо поняття та змісту екологізації аграрного виробництва. *Наук. вісник Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*: серія «Право» / гол. ред. кол. Д. О. Мельничук. К., 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 74–79.

¹⁰ Настіна О. І. До проблеми екологізації аграрного права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. «Круглого столу» (м. Київ, 25 трав. 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. К.: Видавн. центр НУБіП України, 2012. С. 108–111.

¹¹ Петров В. В. Экологическое право России: учебник для вузов. М.: Бек, 1996. 284 с.

А. М. Статівка¹, Н. К. Тахватуліна², О. М. Туева, М. В. Шульга та ін. При цьому головною метою екологізації сільськогосподарського виробництва, як наголошується у спеціальній літературі, слід вважати досягнення реального економічного зростання, причому без збільшення навантаження на навколишнє середовище, на основі новітньої технологічної бази при забезпеченні соціо-еколого-економічної ефективності виробництва. Іншими словами, екологізація має бути економічно обґрунтованою (рентабельною), її результати повинні мати ринки збуту, досягаючи при цьому поставлених соціальних і екологічних цілей³. В іншому разі наслідки будуть негативними: знизиться рентабельність сільськогосподарського виробництва, зменшиться інвестиційна привабливість галузі, знизиться рівень життя населення, зросте бідність тощо, що аж ніяк не відповідатиме концепції сталого розвитку;

в) ті, що можуть здійснюватися спільно сільськогосподарськими товаровиробниками й державою або територіальною громадою в особі компетентних органів. Яскравим прикладом такого економіко-господарського заходу слід вважати механізм публічно-приватного партнерства (англ. *Public-Private Partnership*), апробований світовою практикою протягом ХХ ст.⁴ Сутність цього явища полягає у налагодженні особливої взаємодійної взаємодії між владою й бізнесом, що дає змогу певною мірою розв'язувати соціально-економічні проблеми загального характеру. В Україні використання вказаного механізму стало можливим з прийняттям Закону України від 1 липня 2010 р. «Про державно-приватне партнерство»⁵. Державно-приватне партнерство визначається у названому Законі як співробітництво між державою Україна, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами в особі відповідних державних органів, органів місцевого самоврядування (державними партнерами) та юридичними особами (крім державних та комунальних підприємств), або фізичними особами–підприємцями (приватними партнерами), що здійснюється

¹ Статівка А. М. Деякі принципи екологічної політики в сільському господарстві України. *Правове життя сучасної України*: матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (м. Одеса, 20-21 квіт. 2012 р.). Т. 3 / відп. за вип. В. М. Дьомін. Одеса: Фенікс, 2012. С. 407–408.

² Тахватуліна Н. К. Экологизация правового регулирования: теоретико-правовое исследование: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2006. 23 с.

³ Промышленная экология: учебн. пособ. / под ред. В. В. Денисова. М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: изд. Центр «МарТ», 2007. С. 580–581.

⁴ Див.: Бойко О. Державно-приватне партнерство: світовий досвід та перспективи реалізації в Україні. *Юрид. газета*. 2013. № 22. С. 42.

⁵ *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 524.

на основі договору в порядку, встановленому цим Законом й іншими законодавчими актами, та відповідає ознакам державно-приватного партнерства, визначеним цим Законом. Спираючись на це визначення, а також проаналізувавши інші норми Закону, вбачаємо за доцільне використання в назві й тексті Закону терміна «публічно-приватне партнерство», адже йдеться не лише про суто державних партнерів, а й про територіальні громади й органи місцевого самоврядування. Окрім того, в Законі передбачено лише договірну форму державно-приватного партнерства, хоча науковцями виділяються й інші форми (зокрема, корпоративна, довірче управління тощо).

Так, О. Е. Сімсон констатує, що міжнародна практика свідчить про існування двох моделей публічно-приватного партнерства, які умовно можна визначити як концесійну й організаційну. Концесійна модель у сферах традиційної відповідальності держави зародилась у Великій Британії на початку 90-х років ХХ ст. У практиці країн Західної Європи застосування публічно-приватного партнерства стало своєрідною альтернативою приватизації важливих об'єктів у галузях електроенергетики, транспорту, комунального господарства, охорони здоров'я, освіти й національної безпеки. Організаційна модель ППП забезпечує організацію й налагодження стійких зв'язків між публічним, приватним і третіми секторами з метою сприяння економічній та соціальній політиці розвитку. У публічно-приватному партнерстві, яке може мати місце у будь-якій сфері і стосуватися будь-яких об'єктів розвитку, публічним партнером виступає не тільки держава, а й регіональний суб'єкт (приміром, територіальна громада), державні й комунальні підприємства, установи, організації, об'єднання¹.

Серед ознак державно-приватного партнерства Закон називає: 1) надання прав управління (користування, експлуатації) об'єктом партнерства або придбання, створення (будівництво, реконструкція, модернізація) об'єкта державно-приватного партнерства з подальшим управлінням (користуванням, експлуатацією), за умови прийняття й виконання приватним партнером інвестиційних зобов'язань відповідно до договору, укладеного в рамках такого партнерства; 2) довготривалість відносин – від 5 до 50 років; 3) передача приватному партнеру частини ризиків у процесі здійснення державно-приватного партнерства. Учені з цього приводу висловлюють пропозицію щодо затвердження Кабінетом Міністрів України низки постанов, спрямованих на запобігання зазначеним ризикам, а саме:

¹ Сімсон О. Державно-приватне партнерство в інноваційній сфері. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2011. № 4. С. 224–225.
186

Правил виявлення ризиків, пов'язаних з ППП в аграрних правовідносинах, та їх оцінки, Порядку надання державної підтримки здійсненню ППП в агросфері, Порядку залучення інвестицій приватного партнера та ін. Дана пропозиція вбачається слушною, оскільки вказані нормативно-правові акти детально й чітко визначають функції всіх учасників публічно-приватного партнерства у сфері сільськогосподарського виробництва, що сприятиме забезпеченню й захисту їх прав, а значить, і стабільності регульованих відносин; 4) внесення приватним партнером інвестицій в об'єкти партнерства із джерел, не заборонених законодавством.

Основними принципами здійснення державно-приватного партнерства проголошено: рівність перед законом державних та приватних партнерів; заборона будь-якої дискримінації їх прав; узгодження інтересів державних і приватних партнерів з метою отримання взаємної вигоди; забезпечення вищої ефективності діяльності порівняно зі здійсненням такої діяльності державним партнером без залучення приватного партнера; незмінність протягом усього строку дії договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства, цільового призначення та форми власності об'єктів, що перебувають у державній або комунальній власності, переданих приватному партнеру; визнання державними і приватними партнерами прав та обов'язків, передбачених законодавством України та визначених умовами договору, укладеного у рамках державно-приватного партнерства; справедливий розподіл ризиків між державним і приватним партнерами; визначення приватного партнера на конкурсних засадах, крім випадків, установлених законодавством.

Значне поширення принципів публічно-приватного партнерства у світі пов'язано не лише з прагненням держави залучити фінансові ресурси приватного сектору до виконання суспільно значущих завдань соціально-економічного розвитку, а й з необхідністю використання складних організаційних, управлінських і виробничих технологій. До сфер застосування ППП віднесено: (а) виробничу інфраструктуру і високотехнологічне виробництво; (б) агропромисловий комплекс (ринкову й виробничу інфраструктуру); (в) будівництво і житлово-комунальне господарство; (г) соціальний захист населення (охорону здоров'я, освіту, культуру, спорт, туризм); (д) наукову, науково-технічну, інноваційну й інформаційну діяльність; (е) розвиток природно-заповідного фонду тощо¹.

¹ Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних і земельних відносинах: монограф. / Д. В. Бусуйок, П. Ф. Кулинич, М. Л. Муравська та ін.; відп. ред. В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич. К.: Наук. думка, 2015. С. 89.

Досліджуванім Законом визначаються й сфери застосування державно-приватного партнерства. Відповідно до ст. 4 цього Закону до них належать: пошук, розвідка родовищ корисних копалин та їх видобування, крім таких, що здійснюються на умовах угод про розподіл продукції; виробництво, транспортування й постачання тепла та розподіл й постачання природного газу; будівництво та/або експлуатація автострад, доріг, залізниць, злітно-посадкових смуг на аеродромах, мостів, шляхових естакад, тунелів і метрополітенів, морських і річкових портів та їх інфраструктури; машинобудування; збір, очищення й розподілення води; охорона здоров'я; туризм, відпочинок, рекреація, культура та спорт; забезпечення функціонування зрошувальних та осушувальних систем; поводження з відходами, крім збирання та перевезення; виробництво, розподілення та постачання електричної енергії; управління нерухомістю; надання соціальних послуг, управління соціальною установою, закладом; виробництво та впровадження енергозберігаючих технологій, будівництво та капітальний ремонт житлових будинків, повністю чи частково зруйнованих внаслідок бойових дій на території проведення антитерористичної операції; встановлення модульних будинків та будівництво тимчасового житла для внутрішньо переміщених осіб; надання освітніх послуг та послуг у сфері охорони здоров'я; управління пам'ятками архітектури та культурної спадщини.

Зазначимо, що окремо сільськогосподарське виробництво або діяльність у сфері сільського господарства у наведеній нормі не виділяється, що вбачається суттєвою прогалиною, дефектом Закону «Про державно-приватне партнерство». Однак, указаний перелік сфер застосування державно-приватного партнерства не є вичерпним. Як закріплено у ч. 2 ст. 4 цього Закону, за рішенням державного партнера державно-приватне партнерство може застосовуватися в інших сферах діяльності, крім видів господарської діяльності, які відповідно до закону дозволяється здійснювати виключно державним підприємствам, установам та організаціям. Отже, механізм ППП може застосовуватися й у сфері сільськогосподарського виробництва, щоправда тільки за рішенням державного партнера. У той же час варто звернути увагу також й на те, що перелічені в ч. 1 ст. 4 Закону «Про державно-приватне партнерство» сфери його застосування певним чином пов'язані з діяльністю в галузі сільськогосподарського виробництва (приміром, збір, очищення й розподілення води; туризм, відпочинок, рекреація; забезпечення функціонування зрошувальних та осушувальних систем; поводження з відходами, крім збирання та перевезення; управління нерухомістю; надання соціальних послуг; виробництво й запровадження енергозберігаючих технологій; будівництво

доріг та ін.). На це звертається увага й у спеціальній літературі, де слушно зазначається, що будівництво, наприклад, доріг є основою розвитку інфраструктури у сільськогосподарському виробництві, при забезпеченні транспортної комунікації між селом і містом, між різними аграрними підприємствами й ринками збуту та іншого, що підвищує його ефективність¹.

Публічно-приватне партнерство може бути корисним у сфері забезпечення продовольчої безпеки держави, технічної й технологічної модернізації сільгоспвиробництва, інноваційної діяльності, розвитку сільських територій й соціальної сфери села, виведення нових порід сільськогосподарських тварин та сортів сільськогосподарських рослин, розвитку інфраструктури аграрного ринку тощо. Це підтримується й у наукових джерелах. Так, на думку А. М. Статівки і І. М. Кульчій, модель ППП може бути реалізована для забезпечення сталого розвитку сільських територій шляхом укладення договорів між публічними і приватними партнерами у сфері виробництва сільськогосподарської продукції та соціальної сфери села².

Слід зазначити, що в Україні вже втілюються в життя проекти на підставі ППП. Зокрема, укладено Меморандум про співробітництво між Аграрним союзом України й Державною продовольчо-зерною корпорацією України, відповідно до якого кооперативи вироблятимуть і самостійно реалізовуватимуть свою продукцію. Зернова корпорація планує проводити форвардні закупівлі зерна майбутнього врожаю. Уклавши договори, сільськогосподарські товаровиробники отримають кошти для придбання ресурсів і проведення весняно-польових робіт. Державна продовольчо-зернова корпорація будуватиме елеватори на умовах державно-приватного партнерства. Коли зерносховища будуть зведені, їх частина буде акціонуватися за участю товаровиробників. Це згуртує їх навколо елеваторів і водночас, як акціонери об'єднання, вони зможуть формувати ціни на послуги цих структур. Іншими словами, держава разом із сільгоспвиробниками буде спільну інфраструктуру аграрного ринку. У свою чергу, її розбудова на державному рівні дозволить створити стабільні умови для забезпечення аграрних підприємств виробничими ресурсами й реалі-

¹ Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних і земельних відносинах: моногр. / Д. В. Бусуйок, П. Ф. Кулинич, М. Л. Муравська та ін.; відп. ред. В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич. К.: Наук. думка, 2015. С. 23.

² Статівка А. М., Кульчій І. М. Публічно-приватне партнерство у сфері розвитку сільських територій. *Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні*: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 142.

зації виробленої продукції, що є основою підвищення ефективності й конкурентоспроможності аграрного сектора економіки. Саме в цьому напрямі ДПП є актуальним з позиції залучення як інвесторів приватних партнерів¹.

3) *Економіко-екологічні заходи*. Як підкреслює В. І. Вернадський, історія людства й історія природи все більше співпадають і, навпаки, історія природи все більше співпадає з історією людства, зазнаючи на собі зростаючий вплив останньої. Усе це пов'язано з тим, що зв'язок людини і природи стає все глибшим і більш органічним². Слушно зазначає М. І. Васильєва, людина не може бути здоровою у хворому навколишньому середовищі; неможливо вирішувати екологічні проблеми поза економічним розвитком або всупереч йому; скорочення екологічного збитку має стати необхідною умовою подальшого економічного розвитку³, в тому числі й у сфері сільськогосподарського виробництва. На думку представників економічної науки, економічні функції природи є тим єдиним фундаментом, що дозволяє факторам природного середовища добути економічну оцінку. Серед економічних функцій природи найбільш очевидними є ті, що забезпечують потреби виробничого середовища, а саме: задоволення потреб у ресурсах (матеріальних, енергетичних, інформаційних, комунікаційних та ін.), формування умов для відтворення фізіологічних кондицій людини як трудового ресурсу, формування умов для відтворення особистісних якостей людини як трудового ресурсу⁴.

Вбачається, що до економіко-екологічних заходів треба віднести: (а) традиційні еколого-економічні інструменти – податки, платежі, штрафи, виплати, ставки, дотації, премії, субсидії, гранти та ін.; (б) економічне стимулювання виконання заходів з охорони земель та інших природних ресурсів, що використовуються у процесі ведення сільськогосподарського виробництва; (в) екологічний моніторинг; (г) екологічний контроль; (д) екологічний аудит; (е) екологічну сертифікацію; (є) організацію комплексного екологічного менеджменту на сільськогосподарських підприємствах;

¹ Хамзе, Махмуд Аль-Равашдех. Сутність і роль державно-приватного партнерства в регулюванні розвитку аграрної сфери. *Вісн. Чернівецького торг.-екон. ін.-ту. Економічні науки*. 2013. Вип. 4. С. 113.

² Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление / отв. ред. А. Л. Яншин. М.: Наука, 1991. С. 34.

³ Васильева М. И. Концептуальные вопросы совершенствования экологической политики и законодательства об охране окружающей среды. *Экологическое право*. 2007. № 2. С. 9.

⁴ Економіка підприємства: підруч. / за заг. ред. Л. Г. Мельника. Суми: ВТД «Університет. книга», 2004. С. 135.

(ж) екологічно інноваційну діяльність; (з) оцінку впливу на довкілля та ін.

Новим інструментом у сфері еколого-економічних заходів сьогодні виступає оцінка впливу на довкілля. Сільське господарство, лісівництво та водне господарство відповідно до ч. 3 ст. 3 Закону України від 23 травня 2017 р. «Про оцінку впливу на довкілля»¹ включені до другої категорії видів планованої діяльності й об'єктів, які можуть мати значний вплив на навколишнє природне середовище й підлягають оцінці впливу на довкілля. Ця процедура, зокрема, поширюється на: а) сільськогосподарське й лісогосподарське освоєння, рекультивацию та меліорацію земель (управління водними ресурсами для ведення сільського господарства, в тому числі зі зрошенням і меліорацією) на територіях площею 20 га й більше або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи в їх охоронних зонах на площі 5 га і більше, будівництво меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем; б) насадження лісу (крім лісовідновлювальних робіт) на площі понад 20 га або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи в їх охоронних зонах на площі 5 га і більше; в) зміну цільового призначення земель сільськогосподарського призначення (якщо нове призначення належить хоча б до одного виду діяльності, зазначеного в частинах 2 і 3 ст. 3 Закону) і зміну цільового призначення особливо цінних земель; г) потужності для вирощування: птиці (40 тис. місць і більше); свиней (1 тис. місць і більше, для свиноматок – 500 місць і більше); великої та дрібної рогатої худоби (1 тис. місць і більше); кролів та інших хутрових тварин (2 тис. голів і більше); д) установки для промислової утилізації, видалення туш тварин та/або відходів тваринництва; е) інтенсивну аквакультуру з продуктивністю 10 т на рік і більше або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду чи в їх охоронних зонах; є) намів територій на землях водного фонду.

До другої категорії видів планованої діяльності й об'єктів, які можуть мати значний вплив на довкілля й підлягають оцінці впливу на довкілля, включено також і діяльність щодо переробки сільськогосподарської продукції, в тому числі первинної, що безпосередньо належить до сфери сільськогосподарського виробництва. Ідеться про харчову промисловість (виробництво продуктів харчування шляхом обробки та переробки: сировини тваринного походження (крім молока) продуктивністю виходу готової продукції понад 75 т на добу; сировини рослинного походження продуктивністю виходу готової продукції понад 300 т на добу (середній показник за квартал); молока,

¹ *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 29. Ст. 315.

якщо обсяг одержаного молока перевищує 200 т на добу (на основі середньорічного показника); пакування та консервування тваринних і рослинних продуктів у обсязі понад 50 т на добу; виробництво молочних продуктів в обсязі понад 20 т на добу; виробництво пива та солоду в обсязі понад 50 т на добу; виробництво кондитерських виробів та патоки в обсязі понад 20 т на добу; виробництво крохмалю; підприємства з переробки риби і риб'ячого жиру; бійні продуктивністю понад 10 т на добу; цукрові заводи), а також діяльність підприємств текстильної, шкіряної, деревообробної і паперової промисловості продуктивністю понад 1 т на добу (в тому числі з первинної обробки або фарбування волокон чи текстилю; з обробки шкірсировини та хутра; з дублення шкір; з оброблення деревини тощо).

Виходячи із аналізу положень ст. 2 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» оцінка впливу на довкілля – це складна процедура, яка включає декілька етапів, а саме: 1) підготовку суб'єктом господарювання звіту з оцінки впливу на довкілля відповідно до цього Закону; 2) проведення громадського обговорення; 3) аналіз уповноваженим органом відповідно до ст. 9 цього Закону інформації, наданої у звіті з оцінки впливу на довкілля, будь-якої додаткової інформації, яку надає суб'єкт господарювання, а також інформації, отриманої від громадськості під час громадського обговорення, під час здійснення процедури оцінки трансграничного впливу, іншої інформації; 4) надання уповноваженим органом мотивованого висновку з оцінки впливу на довкілля, що враховує результати аналізу, передбаченого пунктом 3 цієї частини; 5) врахування висновку з оцінки впливу на довкілля у рішенні про провадження планованої діяльності.

З метою регламентації відносин у досліджуваній сфері та реалізації вимог указанного вище Закону Кабінетом Міністрів України було прийнято дві постанови, а саме: від 13 грудня 2017 р. «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань у процесі оцінки впливу на довкілля»¹; від 13 грудня 2017 р. «Про затвердження Порядку передачі документації для надання висновку з оцінки впливу на довкілля та фінансування оцінки впливу на довкілля та Порядку ведення Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля»². Як бачимо, певну роботу вже проведено, але в указаній сфері все ще залишаються певні прогалини та колізії. В. Д. Сидір зауважує, що оцінка впливу на довкілля порівняно з державною екологічною експертизою (замість якої її запроваджено) є більш складною за змістом і процедурою й охоплює ширше коло учасників. На даний час з метою імплемента-

ції Директив ЄС «Про оцінку впливу окремих державних і приватних проєктів на навколишнє середовище» та «Про доступ громадськості до екологічної інформації» розпочато проведення громадських обговорень (у тому числі громадських слухань) у процесі оцінки впливу на довкілля з метою своєчасного виявлення, збирання й урахування зауважень і пропозицій громадськості до планованої діяльності, а також ведення Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля. Проте залишається низка проблем, пов'язаних із функціонуванням Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля, розподілом сфери застосування оцінки впливу на довкілля, а також відсутністю затвердженого розміру плати за громадське обговорення в процесі оцінки впливу на довкілля¹.

В сучасних умовах важливою складовою організаційно-управлінської діяльності сільськогосподарських товаровиробників виступає екологічний менеджмент, який пронизує всі сфери їх господарської діяльності. Екологічний менеджмент – це управління, яке заздалегідь передбачає формування екологічно безпечного виробничо-територіального комплексу й забезпечує оптимальне співвідношення між екологічними й економічними показниками протягом усього життєвого циклу як самого цього комплексу, так і продукції, яку він виробляє. При цьому основними принципами екологічного менеджменту дослідники називають: (а) базування на економічному мотивуванні; (б) своєчасне вирішення екологічних проблем; (в) відповідальність за екологічні наслідки, виникаючі в результаті прийняття управлінських рішень будь-якого рівня; (г) пріоритетність вирішення екологічних проблем².

Особливу роль в організації та веденні сільськогосподарського виробництва аграрними товаровиробниками покликаний відігравати так званий корпоративний екологічний менеджмент, під яким у літературі розуміють систему управління діяльністю підприємства (організації) у тих її формах, напрямках, сторонах тощо, які прямо або опосередковано належать до взаємовідносин підприємства з навколишнім природним середовищем. Предметом корпоративного екологічного менеджменту виступають насамперед екологічні (природоохоронні, ресурсозберігаючі та ін.) сторони діяльності сільгоспідприємства, продукція, що ним виробляється, а також послуги й роботи, що ним

¹ Сидір В. Оцінка впливу на довкілля: Закон працює, проблеми залишаються. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 6. С. 145.

² Игнатов В. Г., Кокин А. В. Экология и экономика природопользования: моногр. Ростов н/Д: Феникс, 2003. С. 36.

¹ Урядовий кур'єр. 2018. № 1. (від 03.01.2018 р.)

² Урядовий кур'єр. 2017. № 244. (від 27.12.2017 р.)

надаються і здійснюються¹. Управляючи зазначеними сторонами своєї діяльності, підприємство, звичайно, чинить певний вплив (позитивний або негативний) на довкілля. Тому у кінцевому підсумку основними цілями корпоративного екологічного менеджменту виступають: (а) мінімізація негативного впливу виробничо-господарської діяльності на навколишнє природне середовище та його ресурси і (б) досягнення високого рівня екологічної безпеки процесів сільськогосподарського виробництва, виробленої сільськогосподарської продукції, наданих сільськогосподарських послуг, виконаних сільськогосподарських робіт тощо². При цьому, як зазначається у спеціальній літературі, реалізація вказаних завдань має бути погодженою з досягненням підприємством інших його пріоритетних цілей, в тому числі й таких, як забезпечення поточної й довгострокової конкурентоспроможності³.

Заслужують на увагу теоретичні парадигми, що розвивають теорію корпоративного екологічного менеджменту, серед яких такі підходи: 1) антропоцентричний, у межах якого увага концентрується на екологічній відповідальності підприємців, що трактується з позицій забезпечення умов для довгострокового функціонування бізнесу й задоволення потреб суспільства; 2) фінансово-економічний, або підхід подвійного виграшу (англ. win-win), коли реалізація природоохоронних цілей розглядається через опрацювання конкурентоспроможних стратегій і забезпечення в процесі їх реалізації конкурентних переваг; 3) корпоративний екологічний менеджмент трактується як підфункція загальної системи управління якістю і безпекою; 4) біосферний або індустріально-екологічний, фундаментальна ідея якого полягає в тому, що природні еко-системи, практично реалізуючи принципи послідовного використання відходів одних їх ланок як сировини іншими ланками, становлять собою гідний приклад для наслідування, зразок розробки екологічно стійкого, маловідходного бізнесу⁴. Інакше кажучи, йдеться про загальний розвиток стійких кооперативних зв'язків між підприємствами різної галузевої спрямованості і навіть різних секторів економіки.

¹ Пахомова Н., Эндерс А., Рихтер К. Экологический менеджмент: учебн. для вузов / Н.В. Пахомова, А. Эндерс, К. Рихтер. СПб.: Питер, 2003. С. 259.

² Менеджмент на транспорте: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / под общ. ред. Н. Н. Громова, В. А. Персианова. – 4-е изд., стереотип. М.: Изд. центр «Академия», 2008. С. 402.

³ Пахомова Н., Эндерс А., Рихтер К. Экологический менеджмент: учебник для вузов / Н. В. Пахомова, А. Эндерс, К. Рихтер. СПб.: Питер, 2003. С. 260.

⁴ Пахомова Н., Эндерс А., Рихтер К. Экологический менеджмент: учебник для вузов / Н. В. Пахомова, А. Эндерс, К. Рихтер. СПб.: Питер, 2003. С. 273, 281.

Поділяємо позицію науковців, що корпоративний екологічний менеджмент, охоплюючи і навколишнє природне середовище, розширює межі й цілі управлінської діяльності, адже, екологічна проблематика більше не розглядається як така, що відрізняється від інших сторін бізнес-діяльності, а екологічні питання, наслідки, втрати тощо перетворюються в інтегральну частину бізнесу⁵. Указане є особливо актуальним саме для сфери сільськогосподарського виробництва, де виробничо-господарська діяльність безпосередньо пов'язана із використанням природних ресурсів (земельних, лісових, водних та ін). Таким чином екологічний менеджмент – це сучасний інструмент екологічного регулювання, впровадження якого сприяє систематизації, оптимізації й підвищенню ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств, спрямований на мінімізацію негативного впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я людей, на раціональне й екологічно збалансоване використання природних ресурсів у процесі сільськогосподарського виробництва. Як слушно зазначається у літературі, екологічний менеджмент на сільськогосподарських підприємствах має будуватися на таких принципах, як-от: а) принцип забезпечення довгострокових екологічних інтересів суспільства і пріоритетів екологічної політики України (цей принцип може знаходити прояв в урахуванні віддалених перспектив зміни природного середовища при прийнятті господарських рішень і визначенні основних напрямків природоохоронної діяльності для різних проміжків часу, наприклад, в організації екологічного моніторингу, в мінімізації негативного впливу на земельні ділянки сільськогосподарського призначення та на інші природні ресурси тощо); б) принцип раціонального та екологічно збалансованого природокористування; в) принцип комплексного й послідовного вирішення екологічних проблем (цей принцип передбачає розробку взаємоузгоджених заходів економічного, екологічного, організаційно-господарського, соціального та іншого характеру, спрямованих на зменшення забруднення навколишнього природного середовища, виснаження природних ресурсів та ін.); г) принцип відповідальності за виконання екологічних вимог (іншими словами цей принцип можна назвати «забруднювач платить», адже сільгосппідприємства, як забруднювачі навколишнього середовища, зобов'язані не тільки відшкодувати завдану шкоду, але й сплачувати вартість контролю над забрудненням. Отже, цей принцип відображає повну економічну ціну сільськогосподарського виробництва з урахуванням екологічних чинників; д) принцип превентивності (або

⁵ Marcus P.A. and Willing J.T. (edc.) Moving Ahead With ISO 14000: Improving Environmental Management and Advancing. New-York, 1997. p. 101.

попередження виникнення екологічних проблем і загроз, своєчасного вирішення завдань екологічного розвитку) та ін.¹

Корпоративний екологічний менеджмент, окрім іншого, використовує дані екологічного моніторингу й екологічного аудиту. Екологічний моніторинг у спеціальній літературі визначається як спостереження за фізичними, біологічними та хімічними процесами, що протікають у навколишньому середовищі, за рівнем забруднення ґрунтів, водних об'єктів, атмосфери, наслідками впливу на рослинний і тваринний світ². Моніторинг забезпечує відповідні державні органи, органи місцевого самоврядування, населення, господарюючих суб'єктів, у тому числі сільськогосподарських товаровиробників, та інших зацікавлених суб'єктів інформацією про зміни в навколишньому природному середовищі, а також дозволяє прогнозувати його стан. При цьому він може здійснюватися як на національному (загальнодержавному), так і на регіональному (обласному), а також на локальному (місцевому) рівнях, включаючи навіть внутрішньогосподарський рівень.

Що стосується екологічного контролю, тут заслуговує на увагу формулювання цього поняття М. В. Красновою, з погляду якої це напрямок державної екологічної політики, міжгалузева (комплексна) функція управління у сфері використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища й забезпечення екологічної безпеки, в межах якої реалізується закріплена законодавством діяльність державних, самоврядних, громадських, виробничих органів та їх посадових (службових) осіб, яка спрямована на спостереження додержання вимог екологічного законодавства, на перевірку виконання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами положень екологічного законодавства України, на забезпечення реалізації державної екологічної політики й запобігання порушенням екологічного законодавства, на своєчасне виявлення таких порушень і вжиття відповідних заходів щодо їх усунення³.

Значного поширення у світі останнім часом набув попереджувальний екологічний контроль у вигляді екологічного аудиту. У спеціальній літературі екологічний аудит визначають як систематичний докумен-

¹ Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: дис. ...канд. юрид. наук.: 12.00.06. Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. С. 77.

² Менеджмент на транспорті: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / под общ. ред. Н. Н. Громова, В. А. Персианова. – 4-е изд., стереотип. М.: Изд. центр «Академия», 2008. С. 454.

³ Правові форми екологічного контролю: навч. посіб. / М. В. Краснова, Е. В. Позняк, Т. П. Коваленко та ін.; за ред. М. В. Краснової. К.: Алерта, 2012. С. 30

тально оформлений процес перевірки екологічних аспектів діяльності організації, а також об'єктивно отриманих і оцінюваних аудиторських даних з метою визначення відповідності чи невідповідності певних видів та умов економічної діяльності, систем адміністративного управління або інформації про ці об'єкти нормативно-законодавчим вимогам і критеріям ефективності у галузі охорони навколишнього природного середовища й екологічної безпеки, а також повідомлення клієнту результатів, отриманих у ході цього процесу¹.

Вперше система екологічного аудиту була застосована фірмами США у 70-х роках ХХ ст. з метою забезпечення виконання вимог, закладених в американському природоохоронному законодавстві того періоду. Наприкінці 80-х років деякі компанії досягли навіть більш жорстких екологічних показників порівняно з передбаченими законодавством. Поступово екологічний аудит набув поширення й серед європейських фірм. Із прийняттям міжнародних стандартів ISO 14000 і EMAS вимога щодо періодичного проведення аудиторських перевірок стала однією з найважливіших умов отримання компаніями відповідного сертифікату².

Слід зазначити, що екологічний аудит сприяє процесу вдосконалення екологічного менеджменту. У спеціальній літературі його навіть називають формою стратегічного й оперативного рівня екологічного менеджменту³. Призначенням екологічного аудиту є надання допомоги клієнтові – сільськогосподарському підприємству, державним органам, органам контролю тощо – у встановленні ступеня виконання ним екологічної політики, природоохоронних заходів, вимог і стандартів. Окрім того аудит дозволяє знизити комерційні, екологічні, інформаційні та інші ризики при прийнятті управлінських рішень і відіграє важливу роль при встановленні відповідальності за екологічну шкоду тощо.

За Законом України від 24 червня 2004 р. «Про екологічний аудит» екологічний аудит становить собою документально оформлений системний незалежний процес оцінювання об'єкта екологічного аудиту, що включає збирання й об'єктивне оцінювання доказів для встановлен-

¹ Пахомова Н., Эндерс А., Рихтер К. Экологический менеджмент: учебник для вузов. СПб.: Питер, 2003. С. 469.

² Пахомова Н., Эндерс А., Рихтер К. Экологический менеджмент: учебник для вузов. СПб.: Питер, 2003. С. 469.

³ Steger U. Handbuch des Umweltmanagement. Beck, 1992; Steger U., Ebingr M. Wko-Audit als Instrument des betrieblichen Umweltmanagement, in: Siebert, H. (Hrsg): Elemente einer rationale Umweltpolitik. / Institut fer Weltwirtschaft an der Universitat Kiel. Tubingen, 1996.

ня відповідності означених видів діяльності, заходів, умов, системи екологічного управління й інформації із цих питань вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища та іншим критеріям екологічного аудиту. Його метою проголошено забезпечення дотримання законодавства про охорону навколишнього природного середовища в процесі господарської та іншої діяльності. До основних завдань екологічного аудиту Закон відносить: (а) збір достовірної інформації про екологічні аспекти виробничої діяльності об'єкта екологічного аудиту та формування на її підставі висновку екологічного аудиту; (б) встановлення відповідності об'єктів екологічного аудиту вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища та іншим критеріям екологічного аудиту; (в) оцінка впливу діяльності об'єкта екологічного аудиту на стан навколишнього природного середовища; (г) оцінка ефективності, повноти й обґрунтованості заходів, що вживаються для охорони довкілля на об'єкті екологічного аудиту.

До економіко-екологічних заходів слід віднести й екологічну сертифікацію, яку вчені-правознавці трактують як спеціальну, комплексну (охоплює весь життєвий цикл продукції, послуг), запобіжно-охоронну (пояснюється призначенням екологічної сертифікації в підтвердженні відповідності об'єктів з поліпшеними екологічними характеристиками) функцію екологічного управління¹. Розглядають екологічну сертифікацію і як інструмент примусу до виконання екологічних вимог² У нинішніх умовах удосконалення систем стандартизації й сертифікації, їх гармонізація з вимогами права ЄС вбачається необхідною умовою для забезпечення інноваційного розвитку як національної економіки в цілому, так і сільського господарства, зокрема. У світовій практиці екологічну сертифікацію почали запроваджувати з 1992 р. на основі Директиви ЄС «Про екологічні знаки», міжнародних стандартів ISO серії 9000 і 14000. Нині екологічна сертифікація набуває подальшого розвитку в країнах ЄС, у США, Японії та в інших державах світу. Вона передбачена системою НАССР, європейськими стандартами із сертифікації EN 45000 та ін.

Екологічна сертифікація в Україні перебуває на стадії свого становлення. На цей час гармонізовано основні стандарти ISO щодо еко-

¹ Кучинська В. Ю. Екологічна сертифікація в системі функцій екологічного управління. *Наук. вісник Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*: серія «Право» / гол. ред. кол. С. М. Ніколаєнко. К., 2015. Вип. 213. Ч. 1. С. 85.

² Федцов В. Г., Федцов А. В., Ежов Ю. А. Юридическая ответственность за экологические правонарушения. *Экологическое право России*: курс лекций. – 2-е изд. М.: Дашков и К, 2006. С. 129.

логічного аудиту, сертифікації систем менеджменту якості й систем екологічного менеджменту. Проте на законодавчому рівні й дотепер чітко не встановлено ні мети екологічної сертифікації у сфері сільськогосподарського виробництва, ні її завдань та об'єктів (якими є сільськогосподарська продукція, сільськогосподарські угіддя, агроландшафти, корми для тваринництва, насіннєвий матеріал тощо), ні її процедури й методики. На цей факт звертається увага й у спеціальній літературі¹. Між тим, на думку вчених, екологічна сертифікація забезпечить сільськогосподарським товаровиробникам: а) економічний розвиток їх виробництва за рахунок екологічно узгодженого функціонування (виробництво екологічно чистої продукції рослинного і тваринного походження, використання інноваційних еколого-спрямованих технологій її переробки та збуту, створення робочих місць, диференціація ціни на екологічно чисту продукцію й сировину порівняно з традиційною); б) реалізацію закріплених законодавством екологічних вимог при веденні сільськогосподарського виробництва; в) експорт конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції згідно з вимогами ISO; г) інтеграцію України до ЄС та інших світових організацій і спільнот; д) високий імідж на ринку, а також підвищення довіри з боку інвесторів, органів державно-правового регулювання та споживачів².

Здійснення такого виду екологічної інноваційної діяльності, як екологічне підприємництво, також слід вважати одним з економіко-екологічних заходів. А. Г. Бобкова визначає екологічне підприємництво (або «зелену економіку») як інноваційну діяльність з виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг спеціального (природоохоронного) призначення, спрямованої на забезпечення екологічної безпеки, раціональне використання природних ресурсів і підвищення рівня охорони навколишнього природного середовища з метою отримання прибутку³.

4) Особливої актуальності набувають *соціально-етичні заходи* у процесі запровадження сталого розвитку сільськогосподарського

¹ Скрипчук П. Екологічна сертифікація як інструмент виробництва та споживання екологічно чистої продукції. *Економіка України*. 2006. № 3. С. 57.

² Скрипчук П. Екологічна сертифікація як інструмент виробництва та споживання екологічно чистої продукції. *Економіка України*. 2006. № 3. С. 58.

³ Бобкова А. Г. Щодо відповідальності за порушення при здійсненні екологічного підприємництва. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції*: зб. матер. Міжнар. конгресу, присв. 20-річчю Нац. ун-ту «Одеська юрид. академія» (м. Одеса, 2–4 черв. 2017 р.) / відп. ред.: Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Т. Є. Харитонova. Одеса: Юрид. літ-ра, 2017. С. 7.

виробництва. Адже жоден закон, жодні правові й технічні норми, нормативи й регламенти щодо дбайливого ставлення до довкілля задля його збереження для прийдешніх поколінь не будуть виконуватися суспільством, у якому бракує відповідних моральних засад. Базовою основою сталого розвитку сільськогосподарського виробництва мають стати моральні засади суспільства й кожної окремої особистості, які формують відповідальність за долю цивілізації. З огляду на вказане, слушною вбачається думка А. П. Гетьмана про те, що реалії сьогодення вимагають створення нової «екологічної цивілізації», яка передбачає подолання споживчої парадигми функціонування суспільства та формування нових якостей людини в екологічних правовідносинах¹. Як зауважує М. М. Моїсєєв, неможливі лише технологічні шляхи подолання екологічних криз. Насамперед, потрібно змінити шкалу людських цінностей і навіть сам процес розвитку людства, яке зараз іде шляхом споживання². Для прогресивного розвитку людства необхідно, щоб потреби майбутніх поколінь не обмежувалися лише матеріальними компонентами природного середовища. Адже моральність є визначальним інтегруючим чинником реалізації синергетичних зв'язків і формування будь-яких економічних систем – від підприємства до рівня національної економіки³.

Свого часу Н. П. Шмельов, відомий економіст і письменник, писав: «Все, что безнравственно – неэффективно; все, что неэффективно – безнравственно»⁴. Взаємозв'язок усього живого в біосфері вимагає поваги до всіх проявів життя. Дійсно, життя й діяльність людини (особливо у сфері сільськогосподарського виробництва) значною мірою залежать від численних видів рослин і тварин. Так, лише на території США понад 500 тис. видів рослин, тварин і мікробів здійснюють такі важливі для сільськогосподарського виробництва функції, як запилення сільськогосподарських рослин, рециркуляція органічних відходів, розпад хімічних забруднювачів (зокрема, пестицидів), очищення води та ґрунтів і багато інших функцій. Приміром, щорічний урожай, от-

¹ Павлова О.В. Екологізація громадянського суспільства як вимога глобалізаційних процесів. *Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 232.

² Промышленная экология: учеб. пособ. / под ред. В. В. Денисова. М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов-на-Дону: «МарТ», 2007. С. 86.

³ Мельник Л. Г. Экономика развития: учебник. Сумы: Университет. книга, 2013. С. 636.

⁴ Шмелев Н. П., Селюнин В. И. Истоки. Авансы и долги: сб. труд. Серия: Библиотека журн. «Знамя». М.: Правда, 1990. С. 341–508.

риманий у результаті бджолиного запилення, оцінюється у 30 млрд доларів. І це без урахування запилення дикорослих рослин. Підраховано, що в сонячний липневий день у штаті Нью-Йорк культурними й дикими бджолами запилюються 10^{12} квітів. До того ж слід пам'ятати, що біологічне різноманіття природи служитиме необхідним генетичним матеріалом для розвитку майбутніх сільськогосподарських і лісових комплексів¹.

Проблеми, пов'язані з етичною складовою, мають місце й у галузі тваринництва, зокрема щодо утримання сільськогосподарських тварин. Сучасна система їх утримання не відповідає умовам сталого розвитку, оскільки є як пагубною для тварин, яким нерідко завдаються страждання, так і шкідливою для людей. Наприклад, існуюча технологія вирощування курей-бройлерів, орієнтована на швидке їх зростання (всього протягом шести тижнів птиця набирає вагу до 2 кг), передбачає їх утримання в тісних клітках, за умови їх нерухомості й обов'язкового використання великої кількості антибіотиків і гормональних препаратів. Частина цих речовин залишається в організмі птиці, м'ясо якої ми потім споживаємо. Як наслідок – завдається шкода організму людей – споживачів такої продукції, а ще надається і стійкість до антибіотиків патогенним мікроорганізмам. Ця проблема характерна не лише для України. Наприклад, у Великій Британії практично вся птиця, 90% свиней, 60% великої рогатої худоби отримують корми, що містять антибіотики. У США понад 90% кормів для свиней і птиці, 82% кормів для телят теж містять такі препарати².

Отже, люди не в змозі не змінювати природу. Але в той же час вони можуть і повинні перестати змінювати її необдуманно й безвідповідально, без урахування екологічних законів. Природокористування, зокрема, у сфері сільськогосподарського виробництва, належить регулювати таким чином, щоб збалансоване економічне зростання не суперечило покращанню якості довкілля і сприяло збереженню природного капіталу. Це повинно привести до поліпшення здоров'я людей, зростання середньої тривалості їх життя. Зважаючи на це, громадськість має чітко усвідомити пріоритетність екологічного складника в системі суспільних цінностей³.

Тиск суспільства на навколишнє природне середовище і зміни в самому суспільстві, як переконує вчений-економіст М. К. Шапочка,

¹ Основи стійкого розвитку: навч. посібн. / за заг. ред. Л. Г. Мельника. Сумы: Университет. книга, 2005. С. 414–416.

² Куликов Я. К. Агроэкология: учеб. пособ. Минск: Выш.шк., 2012. С. 260.

³ Кордон М. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: навч. посіб. К.: Центр учбової літ-ри, 2008. С. 33.

дають можливість сформулювати правило соціально-економічної рівноваги: суспільство розвивається доти й остільки, оскільки зберігає рівновагу між своїм тиском на довкілля і відновленням цього середовища – природним і штучним¹. Зарубіжні вчені навіть зробили спробу запровадити особливий вид етики – екологічну етику, що становить собою галузь досліджень, предметом якої виступає обґрунтування й розроблення етичних принципів і норм, регулюючих ставлення людини до природи². Екологічна етика формує простір для соціальної відповідальності бізнесу – відповідальності за охорону довкілля й раціонального природокористування, за екологічну безпеку процесів виробництва і споживання. Тим самим вона доповнює систему формально-правових норм і вимог, зафіксованих в офіційно затверджених законах, стандартах, регламентах, нормативах тощо, морально-етичними нормами і принципами, встановлює обов'язкові з моральних позицій норми, які стосуються ставлення підприємців до навколишнього природного середовища, а значить, і до самого життя, причому не лише сьогодні, а й у майбутньому³. Вбачається, що екологічна етика (або біоетика) – це засіб вирішення стратегічних проблем людства, який дозволить урятувати і природу, і людину. Особливої вагомості це набуває у сфері сільськогосподарського виробництва, основним засобом якого є землі сільськогосподарського призначення та інші природні об'єкти (води, ліси), де використовуються біологічні об'єкти, зокрема сільськогосподарські рослини і тварини. Отже, можна впевнено констатувати, що етичний (тобто відповідаючий моральним засадам) спосіб господарювання в сільському господарстві в перспективі буде ефективнішим, адже надасть можливості задовольнити потреби не лише нинішнього покоління (у їжі, природних ресурсах, доходах тощо), а й забезпечить можливість для задоволення інтересів майбутніх поколінь.

Ця теза підтримується і в науковій літературі, де зазначається, що моральні позиції міцно пов'язані з рівнем соціально-економічного розвитку, а благополуччя майбутніх поколінь завжди буде триматися на внутрішніх етичних засадах і заборонах конкретних особистостей, на їх здатності знаходити компроміс між своїми інтересами і турботою про майбутні покоління. Адже сталий розвиток – це передусім спра-

¹ Шапочка М. К. Закономірності соціальної екології. *Основи стійкого розвитку*: навч. посібн. / за заг. ред. Л. Г. Мельника. Суми: Університет. книга, 2005. С. 393.

² Див. Фогт М. Экологическая этика. Место человека в природе: сб. матер. проф. Маркуса Фогта / перев. с нем. Ужгород: Карпатська вежа, 2012. 250 с.

³ Пахомова Н., Эндерс А., Рихтер К. Экологический менеджмент: учебник для вузов. СПб.: Питер, 2003. С. 308.

ведливість між поколіннями і всередині одного покоління у використанні природних благ¹, в тому числі й у процесі сільськогосподарського виробництва.

5) *Інформаційні заходи*. Як відомо, інформація є однією з найбільш складних природно-наукових і філософських категорій. Людство почало осмислювати її фундаментальну природну сутність фактично лише із середини ХХ ст. До того часу інформація сприймалася тільки як соціальна, що стосується процесів, які відбуваються в суспільстві². Генеза підходів до визначення поняття інформації включає такі її розуміння: як відомостей³; як форми відображення⁴; як реальності, що формує матерію⁵; як природного ресурсу⁶; як програми розвитку⁷; як організуючої засади⁸ тощо. Сміливо можна зараз стверджувати, що саме інформація керує матеріальним світом, відчутно впливає на характер сучасної думки та мислення. Символічний образ інформації закарбовано в Біблії: «Спочатку було Слово...» (Біблія, Іоанна, 1:1–5)⁹.

Нормативна дефініція поняття «інформація» міститься у декількох законодавчих правових актах, насамперед у ст. 1 Закону України від 2 жовтня 1992 р. «Про інформацію»¹⁰: це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Згідно зі ст. 200 Цивільного кодексу України¹¹ інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце у суспільстві, державі та навколишньому середовищі. Кодекс відносить інформацію до об'єктів цивільних прав. Закон України від 13 січня 2011 р. «Про доступ

¹ Основи стійкого розвитку: навч. посібн. / за заг. ред. Л. Г. Мельника. Суми: Університет. книга, 2005. С. 418–419.

² Спиркин А. Г. Основы философии: учеб. пособ. для вузов. М.: Политиздат, 1988. С. 434.

³ Винер Н. Кибернетика и общество: моногр. М.: ИИЛ, 1958. 200 с.

⁴ Урсул А. Д. Информация: моногр. М.: Наука, 1971. 296 с.

⁵ Винер Н. Творец и будущее: моногр.; пер. с англ. М.: Изд-во АСТ, 2003. 732 с.

⁶ Реймерс Н. Ф. Природопользование: словарь-справочник. М.: Мысль, 1990. 637 с.

⁷ Чернавский Д. С. Синергетика и информация (динамическая теория информации): моногр. М.: Едиториал УРСС, 2004. 288 с.

⁸ Мельник Л. Г. Экономика развития: ученик. Сумы: Университет. книга, 2013. С. 105–106.

⁹ Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета (канонические). Совр. русский перевод. М.: Рос. библейское общество, 2011. 1408 с.

¹⁰ Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650.

¹¹ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 335.

до публічної інформації»¹ у ст. 1 закріплює визначення публічної інформації як відображеної й задокументованої будь-якими засобами й на будь-яких носіях інформації, яка була отримана або створена у процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом.

В економічній сфері, до якої, зокрема, належить і сільське господарство, інформація, як підкреслюють учені, виконує різноманітні функції, серед яких: (а) первинний ресурс і продукт інформаційної діяльності; (б) комунікаційний засіб; (в) фактор управління; (г) інструмент мотиваційного впливу; (д) формування особистості і суспільства; (е) формування організаційного потенціалу впорядкування суспільних структур. Остання функція полягає в тому, що інформація, поряд з іншим, формує умови, в яких розвиваються різні структури. Так, елементами формування організаційного потенціалу впорядкування можуть слугувати: морально-етичні норми, устої, традиції, вірування, звичаї, звички, уподобання, заборони, стандарти, закони – все це, в решти-решт і формує стереотип поведінки певної соціальної групи, або як його ще називають – її культурний (соціальний) інформаційний код². Окрім того, поступово інформація стає головним підґрунтям засобів виробництва, визначаючи перебіг його процесів, контролюючи основні його етапи й компоненти. Обсяг продажу інформаційного продукту на сьогодні у світовій торгівлі перевищує навіть вартість товарної маси. За окремими статистичними даними витрати на інформацію ще на межі тисячоліть склали три чверті від доданої вартості сучасної продукції³.

Має сенс позиція О. М. Савельєвої стосовно того, що аналіз сучасного розвитку інформаційних відносин в агросфері дає підстави вважати агроінформацію нематеріальним благом, що виступає об'єктом галузевого аграрно-правового регулювання. Як наголошує дослідниця, сучасна система аграрних інформаційних відносин формується за такими напрямками, як-то:

- створення ефективної інформаційно-маркетингової системи;
- формування інформаційних автоматизованих баз даних про племінні (генетичні) ресурси;

¹ Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. Ст. 314.

² Економіка підприємства: підруч. / за заг. ред. Л. Г. Мельника. Суми: Університет. книга, 2004. С. 160.

³ Дятлов С. А., Марьяненко В. П., Селищева Т. А. Информационно-сетевая экономика: структура, динамика, регулирование: моногр. СПб: Астерион, 2008. 416 с. 204

- співпраця державних органів, підприємницьких структур інформаційно-консультаційного сервісу з інформаційно-аналітичними службами сільськогосподарських підприємств;
- створення й функціонування доступної бази даних інноваційних продуктів в аграрному секторі України;
- взаємодія між науковими, навчальними закладами та сільськогосподарськими дорадчими службами;
- формування і функціонування мережі сільськогосподарських дорадчих служб на обласному та районному рівнях;
- створення й функціонування електронної платформи галузевих знань (аграрних та економічних) із загальним доступом по всій країні;
- забезпечення доступу до сучасних агроекономічних знань сільських мешканців, представників малого й середнього бізнесу;
- формування системи моніторингу аграрного ринку¹.

В цілому погоджуючись з О. М. Савельєвою, зауважимо, що наведений перелік сучасних аграрних інформаційних відносин не є вичерпним і лише переліченим не обмежується. Система сучасної агроінформації є значно об'ємнішою, вона включає в себе інформацію: (а) щодо безпечності та якості сільськогосподарської продукції та сировини, (б) стосовно ведення традиційних та альтернативних форм сільськогосподарського виробництва, агротуризму, (в) щодо створення інформаційних автоматизованих баз даних про сорти сільськогосподарських рослин, патенти на них тощо. Особливої популярності набувають також відомості щодо прибуткового ведення фермерства, у зв'язку з чим актуалізується потреба в розробленні й виданні так званих «путівників фермера». Потребують сучасні селяни, фермери та інші сільськогосподарські товаровиробники і правових знань для захисту своїх прав, боротьби з рейдерством тощо, а також екологічних знань задля екологічно-балансового ведення свого сільгоспвиробництва.

Викладене дозволяє стверджувати, що інформацію (інформаційні товари) можна зі значною користю застосовувати як один з основних інструментів запровадження сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, перш за все при формуванні світогляду, заснованого на принципах сталого розвитку, а також безпосередньо у сфері виробництва шляхом використання інформаційних товарів. Специфіка останніх полягає в тому, що при їх виробництві й використанні провідну роль відіграє саме інформація. Серед інформаційних про-

¹ Савельєва О. М. Агроінформація в механізмі правового регулювання сталого розвитку агросфери України. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Стагівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 256–257.

дуктів, використання потенціалу яких у сільськогосподарському виробництві сприятиме його сталому розвитку, слід виділити:

– інформаційні послуги ЗМІ, в тому числі інформаційні ресурси телебачення в сфері популяризації концепції сталого розвитку, екологічного підприємництва в агросфері, органічної сільськогосподарської продукції, біозасобів захисту сільськогосподарських рослин та попередження хвороб сільськогосподарських тварин, сільського (зеленого) туризму, формування бренду «здоровий спосіб життя – здорове харчування – здорове довкілля» та ін.;

– наукоємні засоби виробництва, ноу-хау, технологічні рішення, технології сільськогосподарського виробництва, знання, навички, рекомендації;

– інформаційні послуги посередників, освіти, тренінги, довідники для ведення органічного та інших альтернативних форм сільськогосподарського виробництва, посібники для самопідготовки керівників та спеціалістів сільського господарства, дорадчі послуги сільськогосподарських дорадників та сільськогосподарських дорадчих служб;

– екологічні моніторингові системи;

– автоматизовані бази даних щодо порід сільськогосподарських тварин, сортів сільськогосподарських культур, штамів мікроорганізмів, інформація у сфері генної інженерії;

– управлінські технології;

– агротуризм та ін.

б) *Освітнянсько-виховні заходи*. Виховання й освіта – це базова основа формування світогляду людини. Для запровадження концепції сталого розвитку у практичне життя, в тому числі й у галузь сільськогосподарського виробництва, необхідним вбачається формування нової світоглядної парадигми людства, спрямованої на збереження природи як основи життя в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь людства. Цілком погоджуємося з думкою М. М. Бринчука, який пропонує для подолання глобальної екологічної кризи формувати новий еколого-правовий світогляд у теперішніх і майбутніх поколінь¹.

Отже, як вбачається, освітянсько-виховні заходи належить проводити як щодо дітей та молоді, так і щодо дорослих осіб, передовсім фахівців і працюючих у сфері сільськогосподарського виробництва. Наведена думка знаходить підтримку й у спеціальній літературі², де

¹ Бринчук М. М. О понятійном аппарате экологического права. *Государство и право*. 1998. № 9. С. 21.

² Корякина Н. И., Жевлакова М. А., Кирилов П. Н. Образование для устойчивого развития: поиск стратегии, подходов, технологий / под общ. ред. С. В. Алексева. СПб.: [Б.в.], 2000. 129 с.

зазначається, що реалізація ідей та принципів сталого розвитку можлива лише за умови створення єдиної системи неперервної екологічної освіти й виховання. Основні її принципи полягають у наступному: (а) вона здійснюється протягом усього свідомого життя людини; (б) спрямовується на систематичне поповнення, оновлення, вдосконалення екологічних знань, умінь, навичок і життєвих орієнтацій людини; (в) задовольняє потребу у формуванні в особистості глибоких внутрішніх мотивів діяльності як у рамках навчальних закладів, так і шляхом самоосвіти¹. Що ж стосується дітей, то їх екологічне виховання повинно мати місце ще від народження – у сім'ї, дошкільних закладах, закладах дитячого розвитку тощо. Що ж до молоді, тут слушною вбачається пропозиція голови Всеукраїнської екологічної ліги Т. В. Тимочко про запровадження системи екологічного виховання й освіти, відновлення у шкільних програмах дисципліни «Основи екології» і введення у програми вищих навчальних закладів предмета «Загальна й фахова екологія»². Що стосується дорослих осіб, насамперед фахівців та працюючих у сфері сільськогосподарського виробництва, є сенс згадати міркування В. В. Круглова, що підвищення екологічної культури й рівня екологічної освіти посадовців і всіх учасників виробничого процесу є суттєвою умовою для успішного вирішення проблеми екологізації матеріального виробництва³, в тому числі й сільськогосподарського. Активна роль у цьому процесі має належати державі, яка повинна взяти на себе обов'язок зі створення умов для підготовки, перепідготовки й екологічної освіти фахівців і працівників сільського господарства, керівників сільськогосподарських підприємств, для підвищення рівня їх кваліфікації у сфері екології сільського господарства та суміжних з нею наук, на базі чого відбуватиметься формування їх екологічної культури.

Для реалізації вказаного необхідно: а) розробити відповідні цільові програми й належне нормативне забезпечення, б) передбачити фінансування в Державному й місцевих бюджетах, в) укласти договори з навчальними закладами, які можуть бути виконавцями зазна-

¹ Некос В. Ю., Петрова Д. М., Некос А. Н. Фундаментальні основи вирішення проблеми неперервної екологічної освіти. *Проблеми освіти*. 1996. Вип. 4. С. 52–59.

² Тимочко Т. В. Участь громадськості у формуванні природоохоронного законодавства України. *Актуальні питання кодифікації екологічного законодавства України*: збір. тез наук. доп. учасників «Круглого столу» (м. Харків, 9 листоп. 2012 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: НУ «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. С. 3.

³ Круглов В. В. Вопросы организационно-правового обеспечения экологизации производства. *Вопросы соц. управления и права*: межвуз. сб. науч. тр. Вып. 63. Свердловск: УрГУ, 1978. С. 36.

чених програм, г) розробити програми спеціальних курсів, д) залучити до цього процесу систему сільськогосподарських дорадчих служб та ін.

Більш складним завданням видається розв'язання проблеми екологічного виховання, оскільки воно має більш глибокий зміст. Під екологічним вихованням у спеціальній літературі розуміють процес систематичного й цілеспрямованого впливу на духовний і фізичний розвиток особистості з метою формування в неї еколого-гуманістичного світогляду, а також для її підготовки до виробничої, громадської й культурної діяльності. Крім екологічних знань, цей процес охоплює формування широкого спектру різноманітних людських якостей і характеристик, певного світогляду і світосприйняття, моральних, правових, екологічних, соціальних принципів і норм¹. Більш широку дефініцію поняття «екологічне виховання» дає Е. В. Позняк, розглядаючи його як тривалий багатofакторний процес цілеспрямованого, систематичного й послідовного формування екологічної свідомості особистості, її екологічного стилю мислення, поглядів і переконань, екологічної культури та етики, необхідних екологічних, моральних, правових поглядів на природу та місце людини в ній, екологічно виваженої поведінки, активної екологічної позиції та відповідальності, набуття знань про природу й суспільство, який забезпечується систематичною педагогічною діяльністю й самоосвітою громадян упродовж їх життя в рамках екологічних, аграрних та освітнянських правовідносин².

При цьому, одним з найголовніших інструментів екологічного виховання належить виступити праву. Як універсальний регулятор суспільних відносин, у руслі закріплених Конституцією України засад функціонування держави, її інституцій та під дією еколого- та аграрно-правових норм, воно є одним із важливих факторів екологізації соціально-психологічної сфери розвитку людини³.

¹ Основи стійкого розвитку: навч. посіб. / за заг. ред. Л. Г. Мельника. Суми: ВТД «Університет. книга», 2005. С. 607.

² Позняк Е. В. Проблеми екологічного виховання в Україні: філософсько-правові підходи. *Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України*: зб. матер. (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р.) / відп. ред. І. І. Каракаш. Одеса: Юрид. літ-ра, 2016. С. 190.

³ Позняк Е. В. Конституційно-правові засади формування екологічного світогляду в Україні. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку*: матер. «Круглого столу» (м. Київ, 27 трав. 2016 р.) / за ред. М. В. Краснової, Т. О. Коваленко. Чернівці: Кондратьєв А. В., 2016. С. 283.

Стаття 7 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»¹ від 25 червня 1991 р. присвячена питанням освіти й виховання у вказаній галузі, підвищенню екологічної культури суспільства і рівня професійної підготовки спеціалістів. Усе це забезпечуються загальною обов'язковою комплексною освітою та вихованням у сфері охорони навколишнього природного середовища, в тому числі в дошкільних дитячих закладах, у системі загальної середньої, професійної й вищої освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. Екологічні знання є обов'язковою кваліфікаційною вимогою для всіх посадових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів і впливає на стан навколишнього природного середовища. Спеціально визначені вищі і професійні навчальні заклади здійснюють підготовку спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища й використання природних ресурсів з урахуванням суспільних потреб. Організацію діяльності в галузі екологічної освіти й екологічного виховання громадян указаним Законом віднесено до компетенції Кабінету Міністрів України (п. «ж» ч. 1 ст. 17), а також до обов'язків виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у галузі охорони навколишнього природного середовища (п. «и» ч. 1 ст. 19).

Результатом застосування освітнянсько-виховних заходів, як вбачається, стане формування екоцентричного типу свідомості, що, у свою чергу, сприятиме формуванню екологічно спрямованого світогляду. На переконання вчених, екоцентричний тип свідомості характеризується певними особливостями, до яких належать: 1) психологічний потяг до природи, що ґрунтується на розумінні взаємозв'язку світу людей і природи (людина не ізольована від природи, а є одним з елементів складної системи екологічних взаємозв'язків; відходи людської діяльності не зникають в природі безслідно, а так чи інакше повертаються назад до людини і чинять руйнівний вплив на її організм; світ природи є не лише джерелом матеріальних ресурсів, а й фактором особистого, духовного розвитку людини; не тільки людське суспільство односторонньо впливає на природу, а й природа впливає на характер його розвитку); 2) суб'єктивний характер сприйняття природних об'єктів (вони можуть виступати для людини в ролі повноправних партнерів, а взаємодія з ними належить до сфери дії етичних норм, правил); 3) прагнення людини до непрагматичної взаємодії зі світом природи (естетичне освоєння природних об'єктів, пізнавальна діяльність, участь у природоохоронній діяльності тощо)².

¹ Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.

² Дерєбо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология: уч. пособ. Ростов н/Д: Феникс, 1996. 480 с.

Світогляд селян характеризується, як правило, відповідним екологічним спрямуванням, що зумовлено способом їх життя, традиціями, досвідом поколінь. Однак це не означає, що екологічна освіта й виховання їм не підуть на користь. Однак сільськогосподарське виробництво у сучасних умовах є сферою залучення знань, праці, майна також й осіб, свідомість яких орієнтована виключно на отримання прибутку, на прагматичне і споживачке ставлення до природи. І ось саме на них, у першу чергу, й мають бути спрямовані освітянсько-виховні заходи.

Перелічені заходи забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва мають реалізовуватися комплексно й поступово. Звичайно, всі вони не можуть бути реалізовані одночасно. Деякі з них, зокрема, освітянсько-виховні, соціально-етичні, потребують для своєї реалізації досить тривалого часу. Здійснення частини перелічених вище заходів передбачає активну роль держави, а також наявність відповідного бюджетного фінансування, що в умовах сьогодення, які характеризуються наявністю економічної кризи, веденням бойових дій на частині території України, навряд чи є можливим. Тому зараз пріоритет слід віддати заходам організаційно-правовим, інформаційним, а також тій частині економіко-господарських та економіко-екологічних заходів, що можуть бути реалізовані безпосередньо самими сільськогосподарськими товаровиробниками.

Грунтуючись на аналізі чинного законодавства, враховуючи викладене, можна стверджувати, що станом на сьогодні *в аграрному праві сформовано окремих комплексний міжгалузевий інститут правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва та сільських територій*. Його підґрунтям виступають положення міжнародно-правових документів, а також згадувані нами норми Конституції України, зокрема, в частині гарантування природного права людини на життя і здоров'я, на достатнє, якісне і безпечне харчування, а також гарантії реалізації інших аграрних, земельних та екологічних прав. Норми вказаного інституту спрямовані на врегулювання суспільних відносин, виникаючих у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, сталого сільського розвитку, сталого сільськогосподарського землекористування, сталого природокористування в агросфері, тобто сталого розвитку агросфери в цілому. Міжгалузевим його слід вважати тому, що регулювання вказаних вище відносин відбувається нормами не лише аграрного права, а й земельного й екологічного права (стосовно використання та охорони земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів в процесі сільськогосподарського виробництва та його

екологізації), господарсько-правовими нормами (щодо забезпечення сталого ведення господарської діяльності в цілому), адміністративно-правовими нормами (встановлення відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень у досліджуваній сфері, компетенції органів державної влади й контролю) тощо.

Наявність такого правового інституту в сучасному аграрному праві можна пояснити зміною напрямків і сутності аграрно-правового регулювання, зміщення акцентів з упорядкування суто виробничих відносин в агросфері на антропологічні й антропозахисні, спрямовані на гарантування права людини на життя і здоров'я, на достатнє, безпечне і якісне харчування, на безпечне довкілля тощо шляхом забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

У цілому ж, з огляду на існуючі загально правові тенденції до глобалізації й інтернаціоналізації, маємо констатувати, що на даний час як на міжнародному, так і на національному рівні сформувалось підґрунтя для поступового виокремлення розглядуваного правового інституту в окрему правову галузь – Право сталого розвитку.

РОЗДІЛ 3.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТРАДИЦІЙНОГО ТА АЛЬТЕРНАТИВНИХ ФОРМ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

3.1. Правове забезпечення сталого розвитку традиційного сільськогосподарського виробництва

Реалізація концепції сталого розвитку в агросфері вимагає екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва. Дійсно, ця проблема в даний час набуває особливої актуальності, що зумовлюється низкою чинників, серед яких поглиблювані світові екологічна і продовольча кризи. Слід погодитися з думкою В. Ю. Уркевича, що запровадження екологізації сприятиме сталості сільськогосподарського виробництва, функціонування якого є основою гарантування продовольчої безпеки України¹. Також це дозволить вирішити низку важливих екологічних проблем.

Сільське господарство й сільськогосподарське виробництво справляють значний вплив на навколишнє природне середовище і водночас безпосередньо обумовлені станом останнього. Саме цим зумовлено твердження Г. І. Балюк, що відносини між сільським господарством і довкіллям можна розглядати як відносини взаємозалежності. Повітря, води і ґрунти, зазначає вчена, є неодмінними факторами сільського господарства. У той же час, воно само сприяє «творенню» ландшафту та біорізноманіттю, оскільки тільки продовження здійснення сільськогосподарської діяльності може забезпечити збереження ландшафту. При цьому першим елементом, утворюючим ландшафт, є вищесказане сільськогосподарських культур, а також збереження видів тварин і рослин².

¹ Уркевич В. Ю. Правові питання екологізації сільськогосподарського виробництва при використанні ГМО. *Від правової охорони природи УРСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Київ, 26 трав. 2017 р.) / уклад.: В. В. Носік та ін. Чернівці: Вид. Кондратьєв А. В., 2017. С. 66.

² Балюк Г. І. Правові проблеми агроєкології. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 24–25.
212

Сучасні технології традиційного сільськогосподарського виробництва досягли меж насичення у декількох аспектах: (а) в екологічному – забруднення довкілля і пригнічення механізмів її саморегуляції; б) в енергетичному – зростання витрат не відновлювальної енергії на кожну одиницю сільськогосподарської продукції; в) у продукційному – подальше збільшення доз добрив, що призводить до пригнічення росту культивованих рослин і ґрунтових організмів, а також знижує стійкість агроценозів до стресів¹. Довкілля за таких умов ведення традиційного сільськогосподарського виробництва забруднюється токсичними речовинами, поширюється вітрова та водна ерозія ґрунтів, неминуче зростає небезпека масового зараження агроценозів хворобами і шкідниками, знижується природний імунітет сільськогосподарських тварин, і як наслідок – виникає реальна небезпека для здоров'я людини і деградації навколишнього природного середовища.

На безсистемне ведення традиційного сільського господарства протягом останнього століття, яке викликало широкомасштабні зміни у земле- й водокористуванні і спричинило деградацію екосистем, указує А. М. Статівка. Вчений констатує, що ведення сільськогосподарського виробництва відбувається без урахування особливостей місцевих агроландшафтів і біорізноманітності. Окрім того, активне й безсистемне застосування агрохімікатів, пестицидів і мінеральних добрив спричинило зменшення якості ґрунту й води в сільській місцевості, в результаті чого маємо серйозні екологічні, економічні й соціальні наслідки, у тому числі, негативний вплив на здоров'я людини і зменшення рекреаційної цінності земель².

Усе вищесказане зумовлює нагальну потребу в системній екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва. Ця думка розвивається і в спеціальній літературі. Як зазначає Н. В. Карпінська, модель сталого розвитку країн світової спільноти висуває на перший план питання забезпечення екологізації виробництва, розподілу, реалізації та споживання з метою створення цілісної і взаємопов'язаної еколого-економічної системи господарювання³.

¹ Куликов Я. К. Агроєкологія: учеб. пособ. Минск: Выш. шк., 2012. С. 4.

² Статівка А. М. Екологічна складова сталого розвитку сільських територій: правовий аспект. *Від правової охорони природи УРСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Київ, 26 трав. 2017 р.) / уклад.: В. В. Носік та ін. Чернівці: Вид. Кондратьєв А. В., 2017. С. 222.

³ Карпінська Н. В. Екологізація сільського господарства в умовах євроінтеграції. Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті
213

Чинне законодавство України теж містить окремі положення щодо цього.

Так, Конституція України у ст. 16 закріплює, що забезпечення екологічної безпеки, підтримання екологічної рівноваги на території України та збереження генофонду Українського народу є обов'язком нашої держави. А у ст. 3 Основного Закону проголошено, що людина, її життя і здоров'я є найвищою соціальною цінністю. Відповідно до ст. 48 кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає, зокрема, достатнє харчування. Екологічний аспект продовольчої безпеки полягає не тільки в забезпеченості населення держави відповідною кількістю продуктів харчування, а й у їх якості й безпеці як для здоров'я людини, так і для навколишнього природного середовища¹. Отже, держава в особі компетентних органів повинна виконувати певні зобов'язання перед суспільством, а саме: захищати права громадян на безпечне довкілля, на повноцінне і якісне харчування шляхом забезпечення виробництва аграрними товаровиробниками якісної й екологічно безпечної продовольчої продукції.

Подальшої деталізації питання екологізації знаходять у чинному законодавстві України. Так, пріоритети національних інтересів у галузі забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва та його екологізації закріплені в Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року². На основі аналізу ст. 6 даного Закону до них слід віднести наступні: (а) гарантування конституційних прав та свобод людини і громадянина; (б) створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки й забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення; (в) збереження навколишнього природного середовища й раціональне використання природних ресурсів (у тому числі в процесі аграрного виробництва); (г) зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення; (д) забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності суспільства; (є) інтеграція України до європейського політичного, економічного, правового простору.

інтеграційного розвитку України: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 7-10 черв. 2018 р.) / відп. ред. Т. Є. Харитоновна, Х. А. Григор'єва. Одеса: Видавн. дім «Гельветика», 2018. С. 150.

¹ Курман Т. В. Щодо поняття та ознак продовольчої безпеки. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*: Серія «Право». Ч. 1. / гол. ред. кол. Д. О. Мельничук. К., 2011. Вип. 167. Ч. 1. С. 121–128.

² *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351.

У Преамбулі до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р.¹ закріплено, що охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – невід'ємні умови сталого економічного й соціального розвитку України (в тому числі й агросфери). Відповідно до його ст. 1 завданням законодавства про охорону навколишнього природного середовища є: (а) регулювання відносин у галузі охорони, використання й відтворення природних ресурсів, (б) забезпечення екологічної безпеки, (в) запобігання і ліквідація негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, (г) збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій і природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною. Серед проголошених у ст. 3 цього Закону основних принципів охорони навколишнього природного середовища можна виділити ті, що безпосередньо стосуються сфери сільськогосподарського виробництва, а саме: а) пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів і лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської та іншої діяльності; б) гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; в) запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; г) екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій; д) науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище; ж) компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища та ін.

Подальшого розвитку положення Конституції України й розглянутих вище Законів набувають і в Законі України від 21 грудня 2010 р. «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року»². Цей Закон має загальний характер, а тому сфера його дії поширюється й на відносини у галузі сільськогосподарського виробництва. Згідно з його розділом 1 сталий соціально-економічний розвиток будь-якої країни означає таке функціонування її господарського комплексу, коли одночасно задовольняються зростаючі матеріальні й духовні потреби населення,

¹ *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.

² *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 26. Ст. 218.

забезпечується раціональне та екологічно безпечне господарювання і високоефективне збалансоване використання природних ресурсів, а також створюються сприятливі умови для здоров'я людини, збереження й відтворення навколишнього природного середовища і природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва. Як видно з наведеного, сільське господарство виступає безпосереднім адресатом і об'єктом регулювання цієї норми Закону. Саме за рахунок сільськогосподарського виробництва, як справедливо вказує М. В. Шульга, задовольняються потреби суспільства в цілому й кожного громадянина в продуктах харчування, сировині для промисловості й кормах для худоби. При цьому функціонування сільськогосподарського виробництва нерозривно пов'язане із використанням землі¹, а також інших природних ресурсів (вод, лісів тощо).

Обов'язком держави відповідно до положень розділу 1 досліджуваного Закону є забезпечення інтеграції екологічної політики до державної аграрної політики, обов'язкове врахування екологічної складової при складанні стратегій, планів і програм розвитку України, впровадження екологічного управління (менеджменту, аудиту, моніторингу) на сільгоспідприємствах, а також екологізація сільськогосподарської діяльності. Згідно з положеннями розділу 3 цього Закону до стратегічних цілей і завдань державної політики в сільському господарстві віднесено створення належних умов для широкого впровадження екологічно орієнтованих технологій ведення сільського господарства. Із цією метою пропонується державна підтримка і стимулювання вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на довкілля. До стратегічних цілей державної екологічної політики згідно з положеннями розділу 3 Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» належить також запровадження до 2020 р. системи екологічного маркування товарів і продуктів харчування, що безпосередньо стосується аграрного сектору економіки нашої держави, оскільки саме ним виробляються здебільшого продукти харчування для населення й сировина для їх виробництва.

Вимоги до екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва містяться й у спеціальних актах аграрного законодавства.

¹ Шульга М. В. Особливості використання та охорони земель сільськогосподарського призначення. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення*: моногр. / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Стагівка та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. С. 271.

Так, Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»¹ у ст. 4 до основних напрямків підвищення ефективності діяльності суб'єктів аграрного сектору відносить сприяння впровадженню ресурсозберігаючих, безпечних та екологічно чистих технологій виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства. Це положення вбачається позитивним, оскільки спрямовано на запровадження й утвердження принципу екологізації сільськогосподарського виробництва в Україні. Окрім того, у названій статті до шляхів реалізації основних пріоритетів державної аграрної політики віднесено:

– у сфері розвитку земельних відносин: впровадження й фінансове забезпечення загальнодержавних програм використання й охорони земель, зокрема, зменшення їх розораності, системи захисту їх від водної й вітрової ерозії, відтворення й підвищення родючості ґрунтів, агролісомеліорації й меліорації земель, рекультивативі порушених земель, стандартизації та нормування у сфері охорони земель; запровадження ефективної системи охорони родючості ґрунтів та системи їх моніторингу, проведення суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення;

– у сфері підвищення ефективності діяльності суб'єктів аграрного сектору: розроблення і впровадження програми розвитку виробництва біопалива; посилення державної підтримки боротьби із шкідниками і хворобами рослин, впровадження надійних систем їх попередження;

– у сфері державної політики щодо розвитку ринків продукції сільського господарства і продовольства: посилення захисту прав споживачів шляхом удосконалення державного контролю якості й безпеки продовольчих товарів, гармонізація національних стандартів з міжнародними, зокрема, зі стандартами Європейського Союзу та ін.

Статтею 4 Закону України «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р.² закріплюється, що агрохімікати повинні мати високу біологічну активність щодо цільового призначення й відповідати вимогам екологічної безпеки, державним стандартам, санітарним вимогам та іншим нормативним документам. Більше того, застосування агрохімікатів до їх державної реєстрації забороняється. Остання здійснюється відповідно до Порядку проведення державних випробувань, державної реєстрації та перереєстрації, видання переліків пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 4 березня 1996 р.³ Ок-

¹ *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 1. Ст. 17.

² *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 14. Ст. 91.

³ *Зібрання Постанов Уряду України*. 1996. № 7. Ст. 211.

ремо в Законі вирішується питання про застосування пестицидів та агрохімікатів у спеціальних сировинних зонах, призначених для вирощування продукції для дитячого й дієтичного харчування. За ст. 13 вказаного Закону у названих зонах пестициди й агрохімікати можуть використовуватись виключно за спеціальними технологіями, що гарантують одержання продукції, яка повністю відповідає санітарно-гігієнічним вимогам до дитячого й дієтичного харчування.

Перелік екологічних вимог, дотримання яких є обов'язковим у процесі проведення меліорації сільськогосподарських земель, містить і Закон України «Про меліорацію земель» від 14 січня 2000 р.¹ Серед них: а) раціональне використання земельних, водних, лісових і мінерально-сировинних ресурсів; б) захист земель від деградації, вітрової й водної ерозії; в) охорона ґрунтів від виснаження, засолення, заболочення, насичення шкідливими речовинами, погіршення інженерно-геологічних властивостей; г) запобігання негативному впливу меліоративних заходів на рослинний і тваринний світ; д) охорона поверхневих і підземних вод від забруднення й виснаження; е) запобігання негативному впливу меліоративних заходів на рослинний і тваринний світ, а також на рибні запаси; е) збереження природних ландшафтів, територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, водно-болотних угідь міжнародного значення, інших територій, що підлягають особливій охороні.

Відповідно до ст. 31 Закону проектна документація на проведення меліорації земель сільськогосподарського призначення має містити матеріали оцінки впливу на навколишнє природне середовище і довідку про екологічні наслідки запроєктованої діяльності, відповідно до вимог Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища» і «Про екологічну експертизу» від 9 лютого 1995 р.² При цьому проектні рішення повинні забезпечувати оптимально збалансоване врахування раціонального використання природних ресурсів та ефективної охорони довкілля.

До нормативно-правових актів, що закріплюють екологічні вимоги щодо використання у процесі аграрного виробництва окремих видів природних об'єктів, належать також Земельний кодекс України³, Водний кодекс України⁴, Кодекс законів про надра⁵, Закон України від

16 жовтня 1992 р. «Про охорону атмосферного повітря»¹ та інші нормативно-правові акти. Зокрема, згідно з положеннями статей 91 і 96 Земельного кодексу України до обов'язків власників земель сільськогосподарського призначення та землекористувачів, поруч з іншими, належать такі, як: 1) забезпечення використання земель за їх цільовим призначенням; 2) додержання вимог законодавства про охорону довкілля; 3) підвищення родючості ґрунтів і збереження інших корисних властивостей землі; 4) своєчасно надання відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування відомостей про стан і використання земель та інших природних ресурсів у встановленому законом порядку тощо. Аналогічні обов'язки закріплено і в актах спеціального аграрного законодавства – Законах України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство»² (ст. 15), від 15 травня 2003 «Про особисте селянське господарство»³ (ст. 7) та ін.

Перелік нормативно-правових актів, які тим чи іншим чином сприяють екологізації сільськогосподарського виробництва, названими вище законодавчими джерелами, звичайно ж, не вичерпується, його можна продовжити далі. Але певні висновки вже можна зробити. По-перше, вимоги щодо екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва червоною ниткою проходять через все чинне законодавство, що свідчить про значну увагу держави до порушеного питання. По-друге, викладене дає підстави стверджувати, що на сьогодні в системі аграрного права вже сформовано окремий міжгалузевий правовий інститут екологізації сільського господарства й сільськогосподарського виробництва. Міжгалузевим його можна назвати тому, що він уміщує в собі норми як аграрного права, так і земельного, екологічного, природоресурсного, а також інших галузей права, що цілком відповідає останнім тенденціям як права національного, так і зарубіжного. Серед останніх можна виділити тенденцію взаємопроникнення норм суміжних, а інколи навіть зовсім різних галузей права. Те ж саме можна спостерігати й у сфері правового забезпечення екологізації сільськогосподарського виробництва. Тут до сфери дії аграрного права, як основного регулятора аграрних відносин, потрапляють норми екологічного, а також земельного, природоресурсного та інших галузей права.

Розглянутий аграрно-правовий інститут М. М. Чабаненко називає правовим інститутом охорони довкілля у сільському господар-

¹ Відомості Верховної Ради України. 2000. № 11. Ст. 90.

² Відомості Верховної Ради України. 1995. № 8. Ст. 54.

³ Відомості Верховної Ради України. 2001. № 3-4. Ст. 27.

⁴ Відомості Верховної Ради України. 1995. № 24. Ст. 189.

⁵ Відомості Верховної Ради України. 1994. № 36. Ст. 340.

¹ Відомості Верховної Ради України. 1992. № 50. Ст. 678.

² Відомості Верховної Ради України. 2003. № 45. Ст. 363.

³ Відомості Верховної Ради України. 2003. № 29. Ст. 232.

стві¹. Погодитися з такою назвою доволі складно, оскільки охорона довкілля – все ж таки завдання більше екологічного права. У процесі сільськогосподарського виробництва навряд чи охорона довкілля є головним пріоритетом. Основними, пріоритетними завданнями сільськогосподарського виробництва виступають: (а) забезпечення продовольчої безпеки; (б) реалізація права кожної людини на безпечне та якісне продовольство як основу її життєдіяльності, що (нагадаймо ще раз) гарантує ст. 3 Конституції України, проголошуючи людину та її права найвищою соціальною цінністю; (в) ведення сільськогосподарської діяльності в рослинництві, тваринництві, аквакультури та агролісівництві; (г) захист прав селян тощо. І саме традиційне сільськогосподарське виробництво, сам процес здійснення сільськогосподарської виробничої діяльності, надання супутніх сільськогосподарських послуг та виконання сільськогосподарських робіт підлягають екологізації за допомогою вимог, приписів і правил, установлених у законодавстві.

Однак наявність численних нормативних актів, які так чи інакше стосуються екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва аж ніяк не зменшує проблем у цій царині, порушень національними виробниками екологічних вимог у процесі їх сільськогосподарської діяльності. Ідеться, зокрема, про використання не дуже якісних, але дешевих, часто навіть протермінованих засобів захисту рослин, боротьби зі шкідниками і хворобами, антибіотиків та інших хімічних речовин, з перевищенням встановлених норм; безконтрольне і невиважене застосування ГМО при виробництві продукції рослинного і тваринного походження; виснажливе використання земель сільськогосподарського призначення, порушення сівозмін, яке тягне зниження родючості ґрунтів та інших корисних властивостей земель; забруднення, засмічення довкілля, перевищення викидів пилу, хімічних речовин в атмосферне повітря у процесі сільськогосподарського виробництва та ін.

І така ситуація, на жаль, існує, незважаючи на закріплення в законодавстві відповідних положень щодо відповідальності за вказані дії. Наприклад, у ст. 33 вже розглядуваного Закону України «Про меліорацію земель» встановлено, що згідно із чинним законодавством України винні особи несуть відповідальність: а) за недотримання правил або встановленого режиму експлуатації меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури, що призвело до підтоплення, заболочення, засолення, забруднення ґрунтів, вітро-

¹ Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: моногр. Дніпропетровськ: Грані, 2015. С. 196.
220

вої й водної ерозії меліорованих земель, їх деградації, а також погіршення стану водних об'єктів; б) за порушення природних екосистем, що мають міжнародне значення, й умов збереження рослинного і тваринного світу на їх популяційному та видовому рівні; в) за використання без відповідного дозволу об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем для цілей, не пов'язаних з меліорацією земель; г) за порушення встановленого порядку ведення книги історії полів та ін. Законодавчими актами України може бути встановлена відповідальність також за інші види порушення законодавства про меліорацію земель. Таким чином, у названому Законі лише наголошено, що за вказані правопорушення винні особи несуть певну відповідальність. Проте жодного механізму реалізації чи жодних видів такої відповідальності не встановлено.

Утім, проблема і бачається саме у відсутності реального й дієвого механізму правового забезпечення екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва (тобто чіткого механізму контролю при провадженні сільськогосподарської діяльності), у невизначеності й дублюванні компетенції державних органів у цій сфері, у відсутності належного механізму притягнення винних осіб до відповідальності за порушення екологічних вимог у процесі ведення традиційного сільськогосподарського виробництва.

Аналогічна ситуація склалася і стосовно дотримання сівозмін. Норми чинного земельного законодавства вимагають, щоб земельні ділянки сільськогосподарського призначення використовувалися для ведення товарного сільськогосподарського виробництва тільки за зробленими й затвердженими в установленому порядку проектами землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозмін та впорядкування угідь. Згідно зі ст. 52 Закону України від 22 травня 2003 р. «Про землеустрій»¹ проекти землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни і впорядкування угідь, визначають, окрім іншого, організацію землеволодіння і землекористувань з виділенням сівозміни, виходячи з екологічних та економічних умов, формування інженерної й соціальної інфраструктури; типи й види сівозміни з урахуванням спеціалізації сільськогосподарського виробництва; схеми чергування сільськогосподарських культур у сівозміні; проектування полів сівозміни; розрахунок плану переходу до прийнятої сівозміни; перенесення в натуру (на місцевість) запроектованих полів сівозміни. Як бачимо, надзвичайно важливим засобом правової охорони земель сільськогосподарського призначення й забезпечення родючості ґрунтів при здійсненні сільськогоспо-

¹ Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. Ст. 282.

дарського виробництва законодавство називає науково-обґрунтовану організацію сівозмін.

Нормативи співвідношення культур у сівозмінах, а також періодичність їх вирощування затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 р. № 164¹, відповідно до якої допустимі нормативи періодичності вирощування культури на одному й тому самому полі становлять:

- для озимих жита і ячменю, ячменю ярого, вівса, гречки – не менше ніж через один рік;
- для пшениці озимої, картоплі, проса – не менше ніж через два роки;
- для кукурудзи в сівозміні або на тимчасово виведеному із сівозміни полі – протягом двох-трьох років поспіль;
- для багаторічних бобових трав, зернобобових культур (крім люпину), буряку цукрового і кормового, ріпаку озимого і ярого – не менше ніж через три роки;
- для льону – не менше ніж через п'ять років;
- для люпину, капусти – не менше ніж через шість років;
- для соняшника – не менше ніж через сім років;
- для лікарських рослин (залежно від біологічних властивостей) – один - десять років.

Станом на даний час сільськогосподарські товари виробники, на жаль, не дотримуються вказаних нормативів. Поля переважної більшості господарств, що займаються веденням традиційного сільськогосподарського виробництва в рослинництві, засіваються з року в рік такими сільськогосподарськими культурами, як соняшник, кукурудза, рапс, меншою мірою – іншими зерновими. Між тим, як слушно наголошують учені, оптимальне співвідношення сівозмін і посівних площ сільськогосподарських культур є важливою умовою підвищення врожайності, зниження ерозійної небезпеки й відтворення балансу гумусу².

Протягом останніх років, як зазначає Г. І. Балюк, в Україні домінує незбалансована дефіцитна система землеробства, внаслідок чого ґрунти втратили значну частину гумусу. За даними ґрунтознавців, за останні 130 років вміст гумусу в чорноземах зменшився на 30%³. Як

наслідок – посилюється ґрунтовтома й деградація ґрунтів. До речі, визначення вжитих термінів закріплено в Законі України «Про охорону земель». Так, відповідно до ст. 1 цього Закону ґрунтовтома становить собою порушення біоенергетичного режиму ґрунтів і різке зниження урожайності сільськогосподарських культур внаслідок їх беззмінного вирощування або частого повернення на попереднє поле сівозміни, що призводить до погіршення якісного стану ґрунтів, накопичення у ґрунтах специфічних хвороботворних мікроорганізмів і насіння бур'янів. Як наголошують учені-біологи, таке явище є результатом і реакцією ґрунтів на одноякісність рослинних залишків, які щорічно потрапляють до них. І виявляється ґрунтовтома не лише у випадку постійного вирощування однієї й тієї ж культури, а й при чергуванні подібних по біології культур або ж при високому насиченні сівозмін культурами однієї групи¹. Поняття «деградація ґрунтів» у названому Законі формулюється як погіршення корисних властивостей та родючості ґрунту внаслідок негативного впливу природних чи антропогенних факторів.

Але важливо розуміти, що проблеми деградації ґрунтів – це не лише результат сучасних виснажливих і незбалансованих технологій ведення традиційного сільськогосподарського виробництва, а й одночасно наслідок недосконалого правового регулювання відносин у сфері його екологізації. Ця теза підтримується і у спеціальній літературі². Також доводиться вести мову про відсутність як реального й дієвого механізму правового забезпечення екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва в напрямку використання земель сільськогосподарського призначення, так і чіткого механізму контролю у процесі здійснення сільськогосподарської діяльності.

Указане ще більше актуалізує проблему подальшого дослідження правових питань екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва. Як справедливо зазначає А. М. Статівка, концепція сталого розвитку в галузі вирішення екологічних проблем у сільськогосподарському виробництві спирається на: раціоналізацію використання усіх видів природних ресурсів з урахуванням можливості їх відновлення; створення безпечних умов для життєдіяльності людини; зменшення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище для збереження властивостей біосфери та її компонентів з урахуванням їх асиміляційної здатності; орієнтацію на тривале

¹ Офіційний вісник України. 2010. № 13. Стор. 33. Ст. 613.

² Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: моногр. / за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. С. 280.

³ Балюк Г. І. Правові проблеми агроєкології. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 26.

¹ Куликов Я. К. Агроєкологія: учеб. пособ. Минск: Выш. шк., 2012. С. 48.

² Балюк Г. І. Правові проблеми агроєкології. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 26.

поліпшення екологічної обстановки; рівність інтересів сучасного та майбутніх поколінь; врахування при плануванні виробничо-господарської діяльності не лише економічної складової, але й екологічних та соціальних її наслідків та ін.¹ Білоруський науковець О. В. Мороз пропонує задля мінімізації негативного впливу на навколишнє природне середовище вдосконалювати правове забезпечення екологічного супроводу на максимально можливих стадіях господарської та іншої діяльності².

Про актуальність питань екологізації свідчить також і неабиякий інтерес до цієї проблематики з боку наукової спільноти. Указані питання досліджувалися багатьма вченими-правниками, серед яких: В. І. Андрейцев³, Н. О. Багай⁴, Г. І. Балюк, М. Я. Ващишин⁵, А. П. Гетьман⁶, О. К. Голіченков⁷, Н. В. Ільків⁸, Н. В. Кравець⁹,

¹ Статівка А. М. Концепція сталого розвитку – основа державного регулювання екологічної політики в сільському господарстві України. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 трав. 2011 р.). К.: Вид-во географ. літ-ри «Обрії», 2011. С. 20–21.

² Мороз О. В. Правовое обеспечение экологического сопровождения хозяйственной и иной деятельности в Республике Беларусь. *Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнар. стандартів*: матер. дискусійної панелі Першого Харк. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3-6 жовт. 2017 р.). Х.: Право, 2017. С. 87.

³ Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: навч. та наук.-практ. посіб. К.: Знання-Прес, 2002. 332 с.

⁴ Багай Н. О. Питання екологізації аграрного законодавства України. *Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін*: матер. Республіканська наук.-практ. конф. (м. Харків, 25-26 листоп. 2010 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. С. 118–119.

⁵ Ващишин М. Екологізація як принцип земельного законодавства України. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матер. XVII регіон. наук.-практ. конф. (м. Львів, 3–4 лютого 2011 р.). Львів: Юрид. фак-т ЛНУ ім. І. Франка, 2011. С. 218–219.

⁶ Гетьман А. П. Правовое обеспечение экологизации общественного производства. *Проблеми правоведення*: респ. міжвед. науч. сб. Вып. 50. К.: Выща школа, 1989. С. 75–79.

⁷ Голіченков А. К. Экологическое право России: словарь юрид. терминов: учеб. пособ. для вузов. М.: Изд. дом «Городец», 2008. 448 с.

⁸ Ільків Н. В. Екологізація законодавства як міждисциплінарний процес. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: зб. матер. «Круглого» столу (м. Харків, 24 трав. 2013 р.) / за ред. М. В. Шульги, Д. В. Саннікова. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. С. 122–124.

⁹ Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.06. Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, 2015. 20 с. 224

М. В. Краснова¹, В. В. Круглов², Т. В. Курман³, О. І. Настіна⁴, В. В. Петров⁵, А. М. Статівка⁶, Н. К. Тахватуліна⁷, О. М. Туєва, М. В. Шульга⁸ та ін. Однак їх напрацювання стосуються екологізації права й законодавства (здебільше земельного), економічних аспектів екологізації⁹ або господарської діяльності в цілому¹⁰. Відносини ж у сфері аграрного виробництва, як предмет аграрного права мають певні особливості, притаманні саме цій сфері, у зв'язку з чим питання екологізації набувають тут особливого змісту. Між тим, наявні аграрно-правові дослідження даної тематики розглядають екологізацію аграрного виробництва лише в теоретичному сенсі, а саме як спеціальний принцип аграрного права¹¹.

¹ Краснова М. В. Екологізація як пріоритетний напрямок розвитку аграрного права і законодавства. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 20–23.

² Круглов В. В. Вопросы организационно-правового обеспечения экологизации производства. *Вопросы социалистического управления и права*: межвуз. сб. науч. тр. Вып. 63. Свердловск: УрГУ, 1978. С. 36–40.

³ Курман Т. В., Туєва О. М. Щодо поняття та змісту екологізації аграрного виробництва. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*: серія «Право» / гол. ред. кол. Д. О. Мельничук. К., 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 74–79; Курман Т. В. Екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва як засіб забезпечення його сталого розвитку: правові аспекти. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції: наук. зб. 2018. Вип. 4. С. 95–99.

⁴ Настіна О. І. До проблеми екологізації аграрного права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. «Круглого» столу (м. Київ, 25 трав. 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. К.: Видавн. центр НУБіП України, 2012. С. 108–111.

⁵ Петров В. В. Экологическое право России: учебник для вузов. М.: Бек, 1996. 284 с.

⁶ Статівка А. М. Деякі принципи екологічної політики в сільському господарстві України. *Правове життя сучасної України*: матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (м. Одеса, 20-21 квіт. 2012 р.). Т. 3 / відп. за вип. В. М. Дьомін. Одеса: Фенікс, 2012. С. 407–408.

⁷ Тахватуліна Н. К. Экологизация правового регулирования: теоретико-правовое исследование: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2006. 23 с.

⁸ Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Х.: Консум, 1998. 224 с.

⁹ Поплавська Ж., Поплавський В. Економічні аспекти екологізації. *Вісн. НАН України*. 2005. № 10. С. 26–34.

¹⁰ Круглов В. В. Вопросы организационно-правового обеспечения экологизации производства. *Вопросы соц. управления и права*: Межвуз. сб. науч. тр. Вып. 63. Свердловск: УрГУ, 1978. С. 36–40.

¹¹ Курман Т. В., Туєва О. М. Щодо поняття та змісту принципу екологізації аграрного виробництва. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*: Серія «Право». Ч. 2 / гол. ред. кол. Д. О. Мельничук. К.: Нац. ун-т біоресурсів і природо-

Категорія «екологізація», як складна й багатоаспектна, знайшла широке використання у правовій, економічній, екологічній та іншій спеціальній літературі. У літературних і нормативних джерелах зустрічаємо такі конструкції: екологізація законодавства, екологізація права, екологізація виробництва, екологізація господарських процесів, екологізація аграрного виробництва, екологізація сільського господарства, екологізація виробничо-господарської діяльності та ін. Розглянемо, як саме оперують поняттям «екологізація» дослідники.

Учені-економісти розуміють екологізацією як процес постійного й послідовного впровадження правових, економічних, технічних, технологічних та управлінських рішень, які дозволяють підвищувати ефективність використання природних ресурсів, поліпшувати чи зберігати якість природного середовища¹. Або ведуть мову про екологізацію економіки як прагматизацію закономірностей взаємовідносин живих організмів з навколишнім середовищем, у якому вони функціонують².

У юридичній літературі з приводу визначення терміна «екологізація» існують різні точки зору. Ідеться про екологізацію права, законодавства, виробничо-господарської діяльності, екологізацію як принцип земельного й аграрного права тощо. В. І. Андрейцев відмічає, що процес екологізації окремих галузей законодавства тісно пов'язаний із впровадженням у матеріально-правові й процесуально-правові норми та приписи різних вимог, правил і нормативів екологічної безпеки³.

Н. Р. Малишева підкреслює актуальність і значимість, так би мовити, вплетення екологічних пріоритетів у тканину господарського, цивільного, адміністративного, фінансового та інших галузей законодавства⁴.

користування України, 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 74–79; Курман Т. В. Про принцип екологізації аграрного виробництва. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. «Круглого» столу (м. Київ, 25 трав. 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. К.: Видавничий центр НУБіП України, 2012. С. 90–92; Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. 20 с.

¹ Менеджмент на транспорті: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. зав. / под общ. ред. Н. Н. Громова, В. А. Персианова. – 4-е изд., стереотип. М.: Изд. центр «Академия», 2008. С. 405.

² Екологізація економіки: referat-ok.com.ua. URL: <http://referat-ok.com.ua/ekonomichna-teoriya/ekologizaciya-ekonomiki> (дата звернення: 05.03.2018).

³ Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: навч. та наук.-практ. посіб. К.: Знання-Прес, 2002. С. 60.

⁴ Законодавство: проблеми ефективності / Авер'янов Б.В., Бобровник С.В., Головченко В.В. та ін.; НАН України, Інст-т держави і права ім. В.М. Корецького. К.: Наук. думка, 1995. С. 175.

На думку В. В. Петрова, під екологізацією господарського законодавства слід розуміти впровадження еколого-правових вимог у зміст правових норм, у нормативні документи і правила, що регламентують різні сторони господарської, рекреаційної та іншої діяльності підприємств, організацій, установ та інших об'єктів. Учений пояснює необхідність такого процесу тим, що норми екологічного права, закладені у спеціальних законах, не завжди здатні діяти безпосередньо при регулюванні екологічних питань. Адже стосовно господарюючих суб'єктів, тобто тих, хто забруднює й виснажує природне середовище, норми екологічного права діють через нормативні акти, які регулюють економічну діяльність цих суб'єктів¹.

Як зазначає Н. О. Багай, екологізація аграрного законодавства полягає у втіленні екологічних принципів і вимог у змісті нормативно-правових актів, що регулюють сільськогосподарську виробничу діяльність².

Позиція О. В. Гафурової полягає в тому, що було б логічним визначити процес екологізації аграрного законодавства як упровадження екологічних принципів у зміст нормативно-правових актів, що регулюють аграрні відносини. Причому, така екологізація має бути спрямована на збереження сільської місцевості як просторової бази для розміщення природних ресурсів, ведення екологічно чистого сільськогосподарського виробництва і створення умов для поступового підвищення якості життя сільського населення³.

Слушною видається й точка зору Л. Ф. Усманової, на думку якої основним завданням екологізації є нормативне закріплення оптимальної міри впливу аграрного виробництва на навколишнє природне середовище з урахуванням специфіки такого впливу⁴.

Деякі вчені трактують екологізацію аграрного виробництва як спеціальний принцип аграрного права. Так, на думку О. М. Туєвої й ав-

¹ Петров В. В. Экологическое право России: учебник для вузов. М.: Бек, 1996. С. 95.

² Багай Н. О. Питання екологізації аграрного законодавства України. *Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін*: Республікан. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25-26 листоп. 2010 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. С. 118.

³ Гафурова О. В. Розвиток наукових підходів щодо екологізації аграрного законодавства. *Від правової охорони природи УРСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 трав. 2017 р.) / уклад.: В. В. Носік та ін. Чернівці: Вид. Кондратьєв А. В., 2017. С. 80–81.

⁴ Усманова Л. Ф. Правовое регулирование природопользования и охраны окружающей среды в аграрном секторе экономики: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Уфа, 2000. С. 27.

торки цієї наукової праці, екологізація аграрного виробництва становить собою спеціальний принцип аграрного права, що знаходить свій прояв у встановленні в аграрному законодавстві та практичній реалізації екологічних нормативів, вимог і приписів як уповноваженими державними органами, органами місцевого самоврядування, так і самими аграрними товаровиробниками у сфері ведення сільськогосподарської виробничої діяльності щодо захисту довкілля, екологічного використання природних ресурсів, а також виробництва якісної та екологічно безпечної сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження.

Всіляко підтримуючи і продовжуючи наведену вище точку зору, Н. В. Кравець визначає екологізацію аграрного виробництва як спеціальний, галузевий принцип аграрного права, що являє собою керівне положення-вимогу аграрного законодавства стосовно нормативного закріплення і практичної реалізації екологічних імперативів усіма суб'єктами сільськогосподарської виробничої діяльності з метою захисту навколишнього середовища, мінімізації негативного впливу на нього антропогенних чинників, збереження стійкої рівноваги екосистем, екологічно збалансованого природокористування у процесі їх діяльності, а також виробництва якісної, екологічно безпечної сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження¹.

До системи сучасних принципів аграрного права відносить принцип екологізації сільського господарства й Г. І. Савченко².

Екологізацією, як підкреслює О. І. Настіна, позначають процеси поступового й послідовного впровадження систем технологічних, управлінських та інших рішень, що дозволяють підвищувати ефективність використання природних ресурсів і умов поряд з покращанням або збереженням належного природного середовища. Надалі дослідниця пропонує визначення категорії «екологізація виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств» як системи загальнодержавних, регіональних, галузевих та локальних заходів, спрямованих на впровадження у сільгоспвиробництво екологічно безпечних видів техніки, технологій, організації матеріально-технічного виробництва, способів і методів функціонування аграрно-промислових комплексів з метою найефективнішого використання природних ресурсів, їх збереження, відтворення та підтримання екологічної рів-

новаги у навколишньому середовищі під час виробничих процесів у сільському господарстві¹.

Необхідність екологізації сільськогосподарського виробництва, запобігання шкідливому впливу сільськогосподарської техніки, пестицидів, агрохімікатів на ґрунти, водні об'єкти, тваринний і рослинний світ, а через них – на здоров'я й безпеку людини, обґрунтовано В. Л. Мунтяном².

Позиція білоруського дослідника Я. К. Кулікова полягає в його переконанні, що екологізація сільськогосподарського виробництва – це об'єктивно зумовлена необхідність цілеспрямованого переходу від суто технократичної політики до грамотного поєднання досягнень науково-технічного прогресу з принципами природо-доцільності при організації і здійсненні різних видів виробничої діяльності в сфері агропромислового комплексу³.

В цілому погоджуючись з наведеними точками зору, екологізацію сільськогосподарського виробництва можна визначити як установлений в аграрному законодавстві механізм реалізації екологічних нормативів, вимог і приписів як уповноваженими державними органами, органами місцевого самоврядування, так і самими аграрними товаровиробниками щодо захисту довкілля, екологічно збалансованого використання природних ресурсів, виробництва якісної й екологічно безпечної сільськогосподарської продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури й агролісівництва у процесі сільськогосподарського виробництва задля забезпечення його сталого розвитку.

Отже, по-перше, екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва повинна перешкоджати негативному впливу виробничих процесів на стан навколишнього природного середовища, по-друге – сприяти забезпеченню якості й безпечності продукції, що виробляється⁴. Остання складова є визначально важливою у зв'язку з

¹ Настіна О. І. До проблеми екологізації аграрного права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. «Круглого» столу (м. Київ, 25 трав. 2012 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. К.: Видавн. центр НУБіП України, 2012. С. 109.

² Коваленко Т. Розвиток науки аграрного права на юридичному факультеті Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. *Вісн. Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка: юрид. науки*. 2006. Вип. 72. С. 13–20.

³ Куликов Я. К. *Агроекологія*: учеб. пособ. Минск: Выш. шк., 2012. С. 3.

⁴ Курман Т. В. Поняття, ознаки, основні категорії та принципи продовольчої безпеки. *Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України*: моногр. / О. М. Батигіна, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Х.: ФОП Шевченко С.О., 2013. С. 31.

¹ Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. С. 4.

² Савченко Г. І. Пріоритетність розвитку сільського господарства України як принцип аграрного права: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. С. 5.
228

тим, що сільгосппродукція – це здебільшого продукти харчування або продовольча сировина для їх виробництва.

Представники економічної науки зазначають, що на забезпечення екологізації виробництва на сільськогосподарських підприємствах впливає система організаційно-економічних та правових важелів. Окремі інструменти стимулювання екологічної діяльності підприємств в Україні представлені у вигляді законодавчих положень, але через невпровадження у практику господарювання вони фактично не задіяні. Більш дієвими нині є ринкові механізми (вимоги споживачів, ринок екопродукції, сприятливі ціни), які менше залежать від державних інститутів і стимулюють виробника до випуску екологічно чистої продукції з метою виходу на нові ринки й отримання конкурентних переваг¹.

Як вбачається, процес екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва є складним і тривалим й передбачає здійснення цілого комплексу різноманітних заходів задля його запровадження. У цілому підтримуючи цю тезу різні вчені висловлюють і власне бачення щодо цього. Так, О. М. Туєва і Т. В. Курман, авторка цієї монографії, вважають, що запровадження екологізації аграрного виробництва передбачає життя низки правових, організаційно-управлінських та економічних заходів, а саме:

– заходи у сфері виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників: а) дотримання встановлених стандартів та інших технічних регламентів щодо якості на всіх стадіях руху виробленої сільськогосподарської продукції від виробника до споживача (виробництво, переробка, зберігання, транспортування, реалізація тощо); б) розвиток виробництва екологічно чистих продуктів харчування й запровадження із цією метою органічного аграрного виробництва; в) обмежене використання генетично модифікованих організмів при виробництві продукції рослинництва і тваринництва та ін.;

– заходи екологічного характеру: раціональне використання та охорона земель та інших природних ресурсів в процесі аграрного виробництва, запровадження системи сівозмін при виробництві продукції рослинництва та ін.;

– заходи економічного характеру: стимулювання виробництва екологічно безпечної аграрної продукції, раціонального та ефективного використання природних ресурсів в процесі аграрного виробництва, удосконалення системи штрафних санкцій за виробництво неякісної,

екологічно небезпечної продукції рослинного і тваринного походження, за завдання шкоди довкіллю, нераціональне використання землі, водних, лісових та інших ресурсів;

– заходи соціально-виховного характеру, що полягають у вихованні в молоді дбайливого ставлення до навколишнього природного середовища, у формуванні і пропагуванні належного екологічного світогляду, здорового способу життя й харчування) та ін.

На думку Н. В. Кравець, запровадження й ефективна практична реалізація принципу екологізації аграрного виробництва передбачає здійснення низки заходів, серед яких: а) правові; б) організаційні; в) економічні; г) організаційно-господарські; д) екологічні; е) еколого-світоглядні; є) еколого-освітні заходи¹. Поділяючи в основному думку дослідниці, все ж таки звернімо увагу на те, що має йтися не про низку заходів, а про їх комплекс чи систему. Адже хаотичні дії в напрямку впровадження екологізації у сферу традиційного сільськогосподарського виробництва не будуть мати бажаного ефекту. Адже цим заходам належить бути науково обґрунтованими, виваженими, послідовними й становити собою впорядковану систему. Лише за такої умови буде створено підґрунтя для реальної екологізації як традиційного сільськогосподарського виробництва, так і агросфери в цілому.

Слушною вважаємо думку М. В. Краснової, що екологізація сільського господарства припускає інтенсивний розвиток науково-технічного прогресу і переклад його на еколого-економічні, еколого-організаційні й еколого-технічні відносини². Також у літературі підкреслюється, що здійснення екологізації сільського господарства може вестися за такими основними напрямками: а) шляхом здійснення системи організаційно-технічних рішень, енергозберігаючих, природоохоронних та інших заходів без суттєвої перебудови основних виробничих фондів на підприємствах, без зупинки їх дії й без зниження випуску продукції; б) у процесі розширеного відтворення основних фондів господарства (нове будівництво, розширення, реконструкція, технічне переозброєння і капітальний ремонт), що досягається проектно-будівельними заходами. Перший напрямок може здійснюватися за допомогою екологізації всієї виробничо-господарської діяльності, без переривання останньої. Другий напрямок здійснюється при від-

¹ Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. С. 4, 10.

² Краснова М. В. Екологізація як пріоритетний напрямок розвитку аграрного права і законодавства. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 20–23.

¹ Новікова О. С. Ефективність механізмів екологізації сільськогосподарського виробництва: сучасні орієнтири. *Вісн. Сумського нац. аграр. ун-ту*. Серія «Економіка і менеджмент». 2014. Вип. 8 (61). С. 225.
230

творенні основних фондів, за якого головним господарським важелем виступає екологічне опрацювання проектів відтворення основних фондів¹.

З нашого погляду, тут має йтися не про напрямки, а саме про шляхи здійснення екологізації сільськогосподарського виробництва. Що ж стосується напрямків екологізації, слід зазначити наступне. Екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва, як уявляється, повинна відбуватися у декількох напрямках, як-то: 1. екологізація сільськогосподарського землекористування; 2. екологізація сільськогосподарської техніки; 3. екологізація технологій ведення сільськогосподарського виробництва у рослинництві, тваринництві, аквакультури, агролісівництві; 4. екологізація природокористування, тобто використання водних, лісових ресурсів, атмосферного повітря тощо; 5. екологізація поводження з відходами сільськогосподарського виробництва, в тому числі, шляхом ведення так званого безвідходного виробництва, організації виробництва біопалива з відходів та залишків виробництва тощо; 6. екологізація у сфері захисту сільськогосподарських рослин і тварин, зокрема, використання добрив, пестицидів, лікарських препаратів, гормонів тощо; 7. екологізація системи біобезпеки у сфері традиційного сільськогосподарського виробництва; 8. екологізація свідомості селян. Якуже зазначалося, реалізовувати заходи у даних напрямках екологізації повинні як держава в особі уповноважених державних органів і територіальні громади в особі органів місцевого самоврядування, так і самі аграрні товаровиробники й селяни.

З огляду на викладене, вважаємо, важко погодитися з позицією Т. Оверковської, що основними напрямками екологізації сільськогосподарського виробництва слід вважати: застосування ґрунтозахисних технологій ведення аграрного виробництва; мінімізацію техногенного впливу на землі сільськогосподарського призначення; здійснення заходів охорони земель сільськогосподарського призначення та ґрунтів від забруднення та псування; оптимізацію структури землекористування². За всієї важливості вказаного, йдеться лише про один напрямок екологізації сільгоспвиробництва – про екологізацію сільськогосподарського землекористування, питання ж екологізації всіх інших сторін сільськогосподарського виробництва залишаються осторонь.

¹ Екологізація виробництва. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Екологізація_виробництва (дата звернення: 05.03.2018)].

² Оверковська Т. Правові засади екологізації сільськогосподарського виробництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 137. 232

Окремо варто наголосити, що існує необхідність вести мову про екологізацію не лише виробництва сільськогосподарської продукції, а й про екологізацію сільськогосподарських робіт і супутніх сільськогосподарських послуг. Наприклад, екологізація у сфері захисту сільськогосподарських рослин та агрохімічного обслуговування передбачає поширення застосування біологічних методів захисту рослин та боротьби зі шкідниками, бур'янами і хворобами, використання біопестицидів, біофертилізаторів, природних ворогів для шкідників і бур'янів, так би мовити, «дружніх» до інших рослин, тварин, комах тощо. А екологізація робіт з обробітку ґрунтів передбачає використання новітніх ґрунтозахисних технологій, мінімізацію техногенного впливу на ґрунти, боротьбу з їх ерозією, застосування органічних добрив, агролісомеліорацію тощо. Тільки за умови поєднання всіх напрямків і видів екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва стає можливим забезпечення його сталого розвитку.

Таким чином, сучасна державна аграрна політика повинна мати інтегрований характер, що означає необхідність присутності екологічного складника у всіх сферах і галузях традиційного сільськогосподарського виробництва. Інтегрований аграрній політиці належить стати ключовим елементом стратегії сталого розвитку агросфери. А одним з основних її напрямків на законодавчому рівні потрібно закріпити екологізацію традиційного сільськогосподарського виробництва.

3.2. Законодавче забезпечення сталого розвитку альтернативних форм сільськогосподарського виробництва в галузі рослинництва

Запровадження концепції сталого розвитку у сферу сільськогосподарського виробництва вимагає не лише нових підходів до ведення традиційних його форм, але й актуалізує розвиток альтернативних форм сільськогосподарського виробництва.

Такі негативні наслідки інтенсивно-індустріального ведення традиційного сільськогосподарського виробництва, як-то: зменшення родючості ґрунтів і біологічного різноманіття, вимирання бджіл, постійне вирощування одних і тих же сільськогосподарських культур, критичний стан полезахисних смуг, стан здоров'я населення, поширення алергічних, онкологічних та інших захворювань, що спостерігаються протягом останніх десятиріч, зумовлюють потребу переходу до альтернативних способів виробництва. На першому плані при цьому постають питання розробка і впровадження у практичну діяль-

ність нових систем, методів, технологій сільськогосподарського виробництва, які мають бути адаптованими до довкілля, забезпечувати мінімізацію негативних екологічних наслідків виробництва і природокористування, поліпшення й відтворення природних ресурсів, які посилюють саме відтворювальні функції навколишнього природного середовища¹.

У багатьох країнах світу поряд із традиційними способами ведення сільськогосподарського виробництва сьогодні розвиваються й альтернативні системи землеробства, засновані на суворому дотриманні наукових рекомендацій щодо використання природо-ресурсного потенціалу сільськогосподарських угідь і більш виваженому використанні факторів інтенсифікації з метою збереження агроєкосистем та агросфери в цілому.

Альтернативне землеробство становить собою концепцію, абсолютно новий підхід до землеробства, сукупність методів у поєднанні з етикою ставлення до землі². Його сутність полягає в повній або частковій відмові від синтетичних добрив, пестицидів, регуляторів росту рослин, кормових добавок для тварин, інших хімічних речовин, гормонів тощо. Серед цілей альтернативного землеробства у спеціальних літературних джерелах називають: збереження і підвищення родючості ґрунтів; захист навколишнього природного середовища; зменшення матеріало- й енергоємності сільськогосподарської продукції; активізацію кругообігу речовин і переносу енергії в агроєкосистемах; економію ресурсів; підвищення якості продукції; виробництво гарантованої кількості сільгосппродукції; забезпечення стійкості агроєкосистем та ін.³

Зауважимо, що категорія «альтернативне землеробство» не повною мірою охоплює всі види діяльності, що здійснюються в рамках ведення сільськогосподарського виробництва. Цей термін більше пов'язано із веденням сільськогосподарської діяльності у сфері рослинництва, безпосередньо з землеробством, а також з обробіткою землі. Залишаються осторонь питання ведення тваринництва, аквакультури тощо. Тому доцільно оперувати іншою, більш ширшою за обсягом конструкцією «альтернативні форми ведення сільськогосподарського виробництва».

¹ Данилишин Б. М. Наукові нариси з економіки природокористування: моногр. К.: РВПС України НАН України, 2008. С. 138.

² Урожайная грядка: сайт профессиональных советов для овощеводов, растениеводов, цветоводов, плодородов. URL: <http://urozhayna-gryadka.narod.ru/index.htm> (дата звернення: 13.03.2018).

³ Куликов Я. К. Агроэкология: учеб. пособ. Минск: Выш.шк., 2012. С. 115–116.

Звернімося до етимології терміна «альтернативний». Воно походить від фр. *alternative* та лат. *alter* – один із двох і означає – такий, що містить альтернативу (необхідність вибору взаємовиключаючих можливостей) або допускає одну з двох або декількох можливостей¹; пов'язаний з потребою вибору одного з двох або декількох можливих рішень².

Отже, альтернативні форми ведення сільськогосподарського виробництва – це те, що сьогодні протиставляється традиційному аграрному виробництву. У той же час чітко розмежувати традиційне й альтернативне сільськогосподарське виробництво досить складно, адже між ними існують плавні переходи. Концепція альтернативного сільськогосподарського виробництва вбачається більш складною, оскільки, на відміну від традиційного аграрного виробництва, вона виходить із цілісного підходу. Агротехнічні та інші виробничі заходи розглядаються в комплексі з усіма можливими наслідками для ґрунтів, флори й фауни. Комплекс агротехнічних заходів ґрунтується на суворому дотриманні сівозмін, введенні до їх складу бобових культур, збереженні рослинних залишків, використанні органічних добрив, компостів, сидератів, проведенні механічної культивування й захисті рослин біологічними методами³. Ґрунти – це практично живий організм зі складними фізико-хімічними й біологічними процесами. Вони є скупченням численних реакцій обміну речовин, головну роль у яких відіграють різноманітні організми й мікроорганізми, що знаходяться у ґрунті. Забезпечити рослини збалансованим живленням можуть лише ґрунти з високою біологічною активністю⁴. Отже, удобрювати треба не рослини, а ґрунти. В основі цього лежить принцип: «Від здорових ґрунтів – до здорової рослини, тварини й людини».

Серед цілей альтернативного сільськогосподарського виробництва, як вбачається, можна виокремити: (а) екологічні: збереження й підвищення родючості ґрунтів; охорона навколишнього природного середовища; збереження біологічного різноманіття; захист рослин і тварин; охорона вод та атмосферного повітря у процесі сільсько-

¹ Словарь иностранных слов: 16-е изд., испр. / под ред. А. Г. Спиркина. М.: Рус. яз., 1988. С. 30.

² Ожегов С. И. Словарь русского языка: ок. 57000 сл. – 15 изд-е, стереотип. / под ред. Н. Ю. Шведовой. М.: Рус.яз., 1984. С. 25.

³ Урожайная грядка: сайт профессиональных советов для овощеводов, растениеводов, цветоводов, плодородов. URL: <http://urozhayna-gryadka.narod.ru/index.htm> (дата звернення: 13.03.2018).

⁴ Степановских А. С. Экология: учебник для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 703 с.

господарського виробництва та поліпшення їх якості та ін.; б) соціально-економічні, що охоплюють: виробництво якісної й екологічно безпечної сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження; забезпечення конкурентоспроможності сільського господарства України як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках; покращання стану здоров'я і збільшення тривалості життя населення держави за рахунок підвищення якості продуктів харчування й довкілля; збільшення площ земель, зайнятих в органічному та в інших альтернативних формах сільськогосподарського виробництва; забезпечення сталого розвитку агросфери та ін.

До альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва у рослинництві, як зазначається у спеціальній літературі¹, можна віднести: органічне сільське господарство, біодинамічне землеробство, органіобіологічне землеробство, систему ANOG, метод вермикультури та ін. Усі вони дещо подібні до органічного сільського господарства, однак мають і свої специфічні ознаки. Наприклад, біодинамічне землеробство становить собою таку альтернативну форму ведення сільськогосподарського виробництва, яка ґрунтується на відмові від застосування зовнішніх речовин – мінеральних добрив, отрутохімікатів, гормональних препаратів, антибіотиків, використовуючи натомість натуральні фертилізатори – органічні добрива, сівозміни, мульчування тощо, виходячи з того, що ґрунти є живим організмом, а також враховуючи космічні ритми й духовні аспекти. Основоположником біодинамічного землеробства вважається Рудольф Штейнер².

Метод вермикультури полягає в культивуванні черв'яків в органічному субстраті з метою отримання високоякісного органічного добрива – вермикомпосту. В результаті такої діяльності отримують біогумус з високою біологічною активністю для вирощування сільськогосподарських культур, а також біомасу, яка використовується як корм для птиці й риби. Такий процес вважається природним методом саморегуляції природного середовища. Метод вермикультури таким чином надає можливості організувати практично безвідходний цикл сільськогосподарського виробництва³.

Найбільш перспективною й нормативно врегульованою сьогодні є така альтернативна форма, як органічне сільськогосподарське виробництво. У всьому світі останнє розглядається як новітня методи-

ка сільськогосподарського господарювання, як засіб підтримки економічної, соціальної та екологічної сфер життєдіяльності людини й суспільства, а отже, як один із засобів забезпечення сталого розвитку сільгоспвиробництва.

Нині спостерігається загальносвітова тенденція до зростання попиту на якісні й безпечні продукти харчування, а так звані органічні продукти у цьому сенсі набувають особливої популярності. За оцінками Міжнародної федерації органічного сільськогосподарського руху (*IFOAM, International Federation of Organic Agriculture Movements*) нині виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції розвивається у 153 країнах світу, а обсяг її ринку досягає 50–60 млрд доларів США¹ і характеризується стійкою тенденцією до зростання². Серед країн світу, які займаються виробництвом екологічно чистої сільськогосподарської продукції, найбільші площі зайняті під органічним землеробством в Австралії – 12,1 млн га, Китаї – 3,4 млн га, Аргентині – 2,8 млн га, Італії – 0,96 млн га і США – 0,89 млн га³.

У багатьох країнах світу спостерігається тенденція до екологізації сільськогосподарського виробництва і відбувається поступовий перехід до органічного сільського господарства. Такі процеси відмічаються і в Україні, де все більше сільськогосподарських товаровиробників виявляють зацікавленість у вирощуванні саме органічної продукції. В останні роки в Україні спостерігається збільшення обсягу внутрішнього ринку споживання органічної продукції, зростає попит на органічні продукти харчування. Виробництво органічної продукції є практичною реалізацією концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, що передбачає поєднання захисту довкілля, економічного зростання й соціального розвитку як взаємозалежних і взаємодоповнюючих елементів стратегічного розвитку держави, що гарантуватиме населенню високу якість продовольства як важливої складової продовольчої безпеки. Наведене активно підтримується й у спеціальній літературі⁴.

¹ International Federation of Organic Agriculture Movements. URL: <https://www.ifoam.bio/> (last accessed: 11.11.2017); Willer H. The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2013 / H. Willer, J. Lernoud, L. Klicher. Bonn: Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), Frick and IFOAM – Organic International, 2013. 340 p.

² Романко С. М. Органічне виробництво в Україні: законодавчі підстави. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 трав. 2011 р.). К.: Вид-во географ. літ-ри «Обрії», 2011. С. 99.

³ Рудницька О. В. Визначення цільового споживача органічної продукції в Україні за допомогою інструментів сегментації. *Агроінком*. 2006. № 7–8. С. 18.

⁴ Славгородська Ю. В. Виробництво органічної продукції в Україні: стан та перспективи. *Вісн. Полтавської державної аграр. академії*. 2016. № 4. С. 49.

¹ Куликов Я. К. Агроекологія: учеб. пособ. Минск: Выш.шк., 2012. С. 115–116.

² Штейнер Р. Духовнонаучные основы успешного развития сельского хозяйства. URL: http://bdn-steiner.ru/cat/Ga_Rus/327.doc (дата звернення: 22.02.2018).

³ Вермикультура и вермикомпост. URL: http://www.cnsbh.ru/news/vex_vermi_shtm (дата звернення: 02.08.2018).
236

Саме зі збільшенням обсягів виробництва екологічно безпечної і якісної сільськогосподарської продукції та сировини рослинного і тваринного походження, як стверджує А. М. Статівка, пов'язано стабільний економічний розвиток, отже, і сталий розвиток сільського господарства в цілому¹.

Як підкреслює Л. М. Щуревич, Україні належить стати лідером з виробництва екологічно чистих продуктів, світовою житницею. Але передусім вона повинна запропонувати якісну продукцію переробки тваринного й рослинного походження, готові товари з конкурентними перевагами, а не виступати в ролі постачальника сировини². На думку Д. С. Піддубної, органічне виробництво не лише стосується продовольчого аспекту, а й виступає частиною сталого екологічного розвитку аграрного сектору³. С. М. Романко вважає, що розвиток так званих зелених технологій і зеленої економіки, зокрема, органічного землеробства й управління родючістю ґрунтів, окрім іншого, має стати й основним завданням кліматичної політики⁴. Г. С. Корнієнко соціальним ефектом запровадження органічного способу господарювання називає збільшення чисельності працюючих у сфері сільського господарства. Так, у Франції, де 45% ферм і 3,6% сільськогосподарських земель є органічними, за статистичними даними, в органічних господарствах зайнято до трьох найманих середньорічних працівників, тоді як у традиційних господарствах – лише одна особа⁵.

За період 2003–2014 років число органічних господарств в Україні зросло вшестеро; площа, зайнята органічним виробництвом, збіль-

¹ Статівка А. М. Актуальні питання формування загальних засад диверсифікації аграрного виробництва з урахуванням досвіду зарубіжних країн. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення*: моногр. / за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. С. 187.

² Щуревич Л. М. Пріоритети аграрної політики України в контексті європейської інтеграції. *Збірн. наук. пр. Нац. акад. держ. упр-ня*. 2017. Вип. 2. С. 116–117.

³ Піддубна Д. С. Правовий захист органічної продукції від генетично модифікованих організмів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2015. С. 8.

⁴ Романко С. М. Кліматичні стратегії міст як правовий інструмент пом'якшення та адаптації до зміни клімату. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 25-річчя навч.-наук. Юрид. ін-ту Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.) / відп. ред. Н. Р. Кобецька, Н. О. Багай, Г. В. Мороз. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т, 2017. С. 77.

⁵ Корнієнко Г. С. Організаційно-правові аспекти регулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції рослинного походження. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту*. Серія «Юрид. науки». 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 172.

шилась у 2,4 рази і становила 400,764 тис. га (1 % від загальної площі сільськогосподарських угідь). За даними Федерації органічного руху України, станом на кінець 2016 р. в Україні нараховувалося 390 сертифікованих органічних господарств, а загальна площа сертифікованих сільськогосподарських угідь склала 421,2 тис. га. Більшість українських органічних господарств розташовані в Одеській, Херсонській, Київській, Полтавській, Вінницькій, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Житомирській областях. Українські сертифіковані органічні господарства мають різний розмір – від кількох гектарів, як і в більшості країн Європи, до декількох тисяч гектарів рілля¹. Лідерами за кількістю органічних господарств є Київська й Херсонська області². Найбільшими виробниками органічної продукції рослинництва в Україні є ПП «Агроєкологія» (виробництво органічної сертифікованої продукції рослинництва і тваринництва), ТМ «Хлібіо» (спеціалізується на виробництві органічних хлібних виробів), ООО «Галекс-Агро» (виробництво органічної сертифікованої продукції рослинництва і тваринництва)³ та ін.

Згадувана вище Федерація органічного руху України провадить активну діяльність. Так, 16-17 квітня 2015 р. нею було проведено П'яту Міжнародну конференцію «Розвиток органічного сектору у Центральній / Східній Європі і країнах Центральної Азії», яка об'єднала 225 учасників з 30 країн.

Статистичні дані свідчать, що вітчизняні господарства, які ведуть сертифіковане органічне виробництво в Україні, забезпечують лише 2% від загального обсягу продукції⁴. Але слід зазначити, що порівнювати органічне і традиційне сільське господарство за їх ефективністю досить складно. Порівняння, проведені американськими дослідниками, довели, що врожайність при органічному сільському господарстві складає в середньому 95–100% від традиційного виробництва⁵. Проте

¹ Органік в Україні: Федерація органічного руху України. URL: <http://organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-42-29> (дата звернення: 16.07.2018).

² Славгородська Ю. В. Виробництво органічної продукції в Україні: стан та перспективи. Вісн. Полтавської державної аграр. акад.. 2016. № 4. С. 53.

³ 5 Международная конференция «Развитие органического сектора в Центральной/Восточной Европе и странах Центральной Азии» (г. Киев, 16-17 апреля 2015 г.), Федерація органічного руху України. URL: <http://organic.com.ua/ru/conference> (дата звернення: 16.07.2018).

⁴ Романко С. М. Органічне виробництво в Україні: законодавчі підстави. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України*: матеріали між нар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 травня 2011 р.). К.: Вид-во географ. літ-ри «Обрії», 2011. С. 99.

⁵ The Information Bulletin of the Organic Farming Research Foundation pdf. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%80%239>

показник урожайності на одиницю площі не відображає того факту, що органічне сільське господарство часто вимагає більших витрат праці й більшої кількості працюючих, що, звичайно ж, відбивається на вартості органічної продукції.

Дійсно, вартість органічних продуктів у світі є до 40% вищою порівняно з продуктами традиційного виробництва. Адже, такі продукти – це особливий спосіб виробництва, особливі якість і користь і, відповідно, й особлива ціна. Виробники пояснюють цю різницю додатковими витратами, пов'язаними зі специфікою органічного виробництва, більшим обсягом праці й людських витрат, а також необхідністю його сертифікації, процедура якої досить тривала, складна й недешева. Найчастіше органічними виробниками є невеликі господарства, отже, всі витрати лягають на відносно невеликі обсяги продукції. Більшість органічних продуктів мають більш короткі строки придатності, що збільшує витрати на їх зберігання й логістику. Витрати органічного виробника залежать ще й від того, скільки часу й зусиль знадобиться для відновлення природного мікробіологічного балансу ґрунтів. Західноєвропейські органічні виробники стверджують, що вартість органічної продукції могла б бути вищою, якби вони не отримували дотацій і пільг від держави¹.

Органічне сільськогосподарське виробництво як новітню методику аграрного господарювання започатковано у 20-х роках ХХ ст. на основі теорії антропософії австрійського філософа Р. Штейнера. Згідно з його вченням, людина, як частина всесвіту, повинна жити в гармонії з оточуючим її світом, і саме селянин повинен охороняти природний баланс, підтримуючи ланцюжок: здорові тварини харчуються здоровими рослинами, здорові рослини ростуть на здоровому ґрунті, здоровий ґрунт залежить від здорових тварин, що, у свою чергу, забезпечує здоров'я людини. На підставі цього вченням було започатковано один із перших напрямків органічного сільськогосподарського виробництва – біодинамічне землеробство, яке виходило з усіх принципів і стандартів органічного сільського господарства, а також враховувало космічні ритми й духовні аспекти. У боротьбі зі шкідниками застосовувалися методи розведення і стимулювання їх природних ворогів. У 1924 р. Р. Штейнер у м. Кобервітці (Польща)

D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5-%D1%85%D0%BE%D0%B7%D1%8F%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%B2%D1%81%D0%B5-%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D1%81%D1%8C/921742581284988/ (дата звернення: 03.05.2018).

¹ Скільки стоить органічна продукція? URL: <https://test.org.ua/usefulinfo/food/info/63> (дата звернення: 15.02.2018).

прочитав свій «Сільськогосподарський курс», який і став концепцією біодинамічного землеробства як основи органічного сільського господарства¹.

Сама конструкція «органічне сільське господарство» (*organic farming*) вперше була використана у 1940 р. в Англії спеціалістом із сільського господарства Оксфордського університету лордом Нортборном (*Lord Northbourn, Walter Ernest Christopher James*). Значний внесок у розвиток органічного сільського господарства зробив британський ботанік Альберт Говард. Саме він уперше описав негативний вплив, який чинять на стан рослин і тварин хімічні речовини. Замість останніх він запропонував використовувати рослинні компости й органічні добрива. Під його впливом у 1939 р. І. Балфор розпочав так званий Хагльський експеримент, у процесі якого більше 40 років на полях однієї ферми провадилося традиційне й органічне землеробство. Суть цього експерименту полягала у всебічному порівнянні цих двох видів сільськогосподарського виробництва. Початок органічному садівництву поклав Д. І. Родейл. У 1971 р. його син заснував Інститут експериментального фермерства Родейла, який сьогодні займає передові позиції у сфері органічного сільського господарства й має власну науково-дослідну ферму².

У 1972 р. у Версалі було засновано Міжнародну Федерацію органічного сільськогосподарського руху (IFOAM), метою якої було впровадження органічного сільського господарства у світі й поширення інформації про нього. Генеральний секретар IFOAM так характеризує процес розвитку цього руху: «Тридцять років тому ми виглядали просто дурнями, двадцять років тому до нас почали з цікавістю приглядатись і ось уже десять років ми відчуваємо державну підтримку в різних країнах»³. Нині IFOAM об'єднує 760 органі-

¹ Rudolf Steiner, *Anthroposophical Leading Thoughts* / translated by George and Mary Adams. Rudolf Steiner Press, 1924. 230 p.

² Органическое хозяйство: как все начиналось? URL: <https://www.facebook.com/notes/%D1%8D%D0%BA%D0%B0%D0%B5%D0%B6%D0%B0/%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5-%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5-%D1%85%D0%BE%D0%B7%D1%8F%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%B2%D1%81%D0%B5-%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D1%81%D1%8C/921742581284988/> (дата звернення: 03.05.2018).

³ Международная Федерация органического сельскохозяйственного движения. URL: https://znaytovar.ru/s/Mezhdunarodnaya_federaciya_organ.html (дата звернення: 16.07.2018).

зацій-членів у 108 країнах, провадить конференції, семінари, збори, публікує щоквартально бюлетень чотирма мовами, координує діяльність різних рухів, що пропують органічне сільське господарство по всьому світу¹.

Міжнародною Федерацією органічного сільськогосподарського руху визначено принципи органічного сільського господарства, які є універсальними для всіх країн, культур, форм власності й обсягів виробництва органічної продукції. Розглянемо їх.

1. Принцип здоров'я. Органічне сільське господарство спрямовано на збереження та зміцнення здоров'я ґрунту, рослин, тварин і людини як єдиної цілісності – здоров'я екосистеми. Цей принцип показує, що здоров'я індивідуума й соціуму не може існувати окремо від здоров'я екосистем, адже на здорових ґрунтах зростають здорові рослини, що підтримують здоров'я тварин і людей. Здоров'я – це єдність і цілісність живих систем. Це не просто відсутність хвороб, а збереження фізичного, психічного, соціального й екологічного добробуту людини. Імунітет, стійкість і здатність до відновлення є ключовими характеристиками здоров'я².

2. Принцип екологічності. Органічне сільське господарство базується на живих екосистемах і природних циклах, працює разом з ними, наслідує їх приклад і правила, допомагає зберегти їх цілісність і гармонію. Цим принципом стверджується, що виробництво ґрунтується на природних процесах і екологічній дружній переробці. Підтримка й добробут досягаються шляхом екологізації середовища виробництва.

3. Принцип справедливості. Органічне сільське господарство ґрунтується на справедливих відносинах з довкіллям і на рівних можливостях кожної людини. Справедливість характеризується об'єктивністю, повагою, коректністю й господарським ставленням, як між людьми, так і у відносинах з іншими живими істотами. Тварини повинні бути забезпечені умовами й можливостями для життя, які узгоджуються з їхньою фізіологією, природною поведінкою і здоров'ям. Природні й екологічні ресурси, що використовуються при виробництві та споживанні, мають управлятися з позицій соціальної й екологічної справедливості з урахуванням інтересів майбутніх поколінь. А всім, хто залучається до органічного сільського господарства, належить дотримуватися принципів гуманності у формі, що гарантує справедливість

на всіх рівнях і для всіх сторін – виробників, робітників, переробників, продавців і споживачів. Органічне сільське господарство має створювати для кожної залученої сторони високий рівень життя й робити вагомий внесок у продовольчу суверенність країни та ліквідацію бідності¹.

4. Принцип турботи. Органічне сільське господарство ґрунтується на відповідальному підході до охорони здоров'я і благополуччя теперішнього й майбутніх поколінь людства та навколишнього природного середовища загалом². Управління таким господарством повинно мати попереджувальний і відповідальний характер для захисту здоров'я й добробуту як нинішніх і прийдешніх поколінь, так і для збереження довкілля. Цей принцип стверджує, що обережність і відповідальність є ключовими компонентами у виборі методів управління й розвитку, а також сприйнятливих технологій органічного сільського господарства. Наукові дослідження необхідні як гарант того, що органічне сільське господарство буде здоровим, безпечним і екологічним. Однак окремо взятих наукових знань для цього недостатньо. Практичний досвід, накопичена роками й навіть століттями мудрість, традиційні й місцеві знання часто пропонують дієві рішення, перевірені часом. Органічне сільське господарство має запобігати ризикам шляхом застосування відповідних технологій і відмови від упровадження деяких з них, якщо наслідки їх використання важко передбачити (наприклад, генної інженерії). Рішення, прийняті шляхом прозорих і спільних процесів, повинні віддзеркалювати цінності та потреби всіх, чиї інтереси можуть бути порушені³.

Указані основоположні засади мають використовуватися, як одне ціле. У багатьох країнах світу останніми роками вже існують і ефективно функціонують як ринок збуту екологічно чистих (органічних) продуктів харчування, так і відповідні служби сертифікації та маркетингу. Вони дотримуються зазначених принципів і реагують на споживчий попит світового агропродовольчого ринку⁴.

¹ Принципи органічного сільського господарства: преамбула. URL: http://organic.com.ua/images/stories/files/Principes_ukrainian.pdf (дата звернення: 10.07.2018).

² Принципы органического сельского хозяйства // A website of IFAOM, Organic International. URL: <https://www.ifoam.bio/en/organic-landmarks/principles-organic-agriculture> (дата звернення: 16.07.2018).

³ Принципи органічного сільського господарства: преамбула. URL: http://organic.com.ua/images/stories/files/Principes_ukrainian.pdf (дата звернення: 10.07.2018).

⁴ Organic agriculture, environment and food security. N.El-Hage Scialabba, C.Hattam (ed.) Rome: FAO, 2002. 252 p.

¹ IFOAM – Organics International. URL: <https://www.ifoam.bio/en/about-us> (last accessed: 04.10.2017).

² Принципи органічного сільського господарства: преамбула. URL: http://organic.com.ua/images/stories/files/Principes_ukrainian.pdf (дата звернення: 10.07.2018).

Теоретико-правові питання розвитку органічного сільського господарства не лишилися поза увагою вчених. Вони розглядаються у наукових працях Н. А. Берлач, С. І. Бугери, Х. А. Григор'євої, В. М. Єрмоленка, Г. С. Корнієнко, В. М. Корнієнко, Н. В. Кравець, П. Ф. Кулинич, Т. В. Курман, С. О. Лушпаєва, В. О. Мельник, О. Л. Мініної, Д. С. Піддубної, С. М. Романко, О. М. Савельєвої, А. М. Статівки, В. Ю. Уркевича, О. М. Туєвої та ін. Проте переважна більшість їх робіт була написана або до прийняття спеціальних Законів України від 9 вересня 2013 р. «Про особливості виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції» (чинного на сьогодні) й від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» (який буде введено в дію 2 серпня 2019 р.), а значить, дослідниками не враховані положення вказаних Законів, або ж їх публікації стосуються лише окремих питань запровадження і ведення органічного сільського господарства, а тому мають фрагментарний характер.

У тлумачних словниках термін «органічний» трактується в декількох значеннях: а) те, що належить до організмів, чому притаманна жива сутність; б) те, що належить до рослинного або тваринного світу; в) те, що зумовлене внутрішньою сутністю, структурою чого-небудь; г) притаманне самому організму; д) те, що належить до самої природи особистості тощо.¹ Виходячи з викладеного, можна зробити висновок щодо сутності органічного сільського господарства.

Органічне сільськогосподарське виробництво (англ. – *organic agricultural production*) становить собою систему господарювання, спрямовану на отримання екологічно чистої (органічної) сільськогосподарської продукції, збереження довкілля, біологічного розмаїття й відновлення природних ресурсів, за якої протягом усіх етапів виробництва (вирощування, переробки, зберігання, перевезення й реалізації) суворо обмежується або виключається використання штучних хімічних речовин (добрив, хімічних засобів захисту і регулювання розвитку рослин, пестицидів, хімічних кормових добавок, стимуляторів росту худоби, антибіотиків, гормонів, консервантів тощо), а також генетично модифікованих організмів (далі – ГМО).

Міжнародна федерація сільськогосподарського органічного руху визначає органічне сільськогосподарське виробництво як цілісну сільськогосподарську виробничу систему, що сприяє збереженню навколишнього природного середовища, соціальними й економічними

ми засобами підтримує виробництво здорових продуктів харчування, волокна, деревини та ін. Органічне сільське господарство уникає застосування хімічних синтезованих добрив, пестицидів, ветеринарних препаратів, при цьому активно використовує натуральні природні препарати, досягаючи збільшення природної родючості ґрунтів, стійкості рослин і тварин до захворювань¹. Воно спрямовано на підтримання здоров'я ґрунтів, екосистем і людей, поєднує в собі традиції, нововведення й науку з метою покращання стану довкілля і сприяння розвитку справедливих взаємовідносин і належного рівня життя для всього вищезазначеного². Отже, у цій системі перевага віддається адаптованій до регіональних умов виробничій діяльності, а не використанню зовнішніх інтенсифікаторів³.

Відповідно до законодавства Європейського Союзу органічне сільськогосподарське виробництво – це цілісна система господарювання й виробництва харчових продуктів, яка поєднує найкращі практики з метою збереження довкілля, рівня біологічного розмаїття, збереження природних ресурсів, застосування високих стандартів належного утримання тварин, а також метод виробництва, що відповідає певним вимогам до продуктів, виготовлених з використанням речовин та процесів природного походження⁴.

У Вимогах щодо виробництва, переробки, маркування й реалізації органічної сільськогосподарської продукції, затверджених у 1999 р. Комісією Codex Alimentarius, створеною Світовою організацією охорони здоров'я, закріплено таку дефініцію органічного сільського господарства: це цілісна система управління виробництвом, яка враховує й поліпшує стан агроєкосистеми, включаючи біологічне різноманіття, біологічні цикли й біологічну природу ґрунту, вимагає використання передових методів управління, враховуючи регіональні умови, системи управління, адаптовані до даних умов. Поставлена мета досягається шляхом використання для виконання будь-яких функцій у межах системи, де можливо, біологічних і механічних засобів на противагу використанню синтетичних матеріалів. Як підкрес-

¹ Милованов Е. В. Органічне сільське господарство: перспективи для України. *Посіб. українського хлібороба*. 2009. № 8. С. 257–258.

² Що таке органічне сільське господарство. URL: <http://organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-39-01> (дата звернення: 23.02.2018).

³ Органическое сельское хозяйство. IFOAM – Organics International. URL: <http://www.ifoam.org/sub/faq.html> (дата звернення: 16.07.2018).

⁴ Про органічне виробництво і маркування органічних продуктів: Директива ЄС № 834/2007 від 28 черв. 2007 р. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2007:189:0001:0023:EN:PDF> (дата звернення: 17.03.2018).

¹ Органический – Викисловарь. URL: <http://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9> (дата звернення: 06.05.2018).
244

лює Н. А. Берлач, у цьому формулюванні існує певна неузгодженість, оскільки сільське господарство не зводиться лише до управління виробництвом. Дана думка вбачається цілком слушною, адже виробництво в цьому аспекті – явище широкіше, що включає в себе управління якістю як невід’ємний елемент. Окрім того, на думку дослідника, це визначення є занадто деталізованим, тобто охоплює технологічні особливості у веденні органічного сільського господарства, що мало б бути прерогативою окремого стандарту чи положення¹. Органічне сільське господарство, продовжує Н. А. Берлач, – це сертифікована система управління веденням аграрного виробництва, яка використовує енерго- та ресурсощадні технології і базується на мінімальному використанні механічного обробітку ґрунту й синтетичних речовин, виключенні з процесу виробництва ГМО².

Сутність органічного сільського господарства, на переконання вчених, полягає насамперед у збереженні родючості ґрунтів, підвищенні врожайності за рахунок застосування сівозміни, органічних добрив (гній, компост, сидерати тощо), безвідвальної обробки ґрунтів та інших заходів. Використання ж хімічних пестицидів, регуляторів росту й антибіотиків є недопустимим³.

У спеціальній літературі висловлюється думка, що під органічним сільським господарством треба розуміти агровиробничу практику, за якої не використовуються синтетичні хімікати (добрива, пестициди, антибіотики тощо), здійснюється мінімальна обробка ґрунту й не застосовуються генетично модифіковані організми (ГМО), а нею охоплюються такі сфери, як рослинництво, овочівництво, садівництво, тваринництво та ін.⁴ Однак, наведене визначення вбачається дещо спрощеним, оскільки враховує лише виробничо-господарський складник даної діяльності і зводить органічне сільське господарство лише до методів виробництва, до використання певних технічних прийомів. На думку О. М. Туєвої, не менш важливим є такий аспект органічного сільського господарства, як особливий вид управління господарством, що характеризується запровадженням певних видів

обмежень або заборон на такі дії, що негативно впливають на довкілля, псують або забруднюють його, в результаті чого виникають ризики отримання неякісної або екологічно небезпечної харчової продукції¹.

Н. В. Кравець визначає органічне сільське господарство як один із важливих засобів екологізації аграрного виробництва, що передбачає таке ведення сільськогосподарської діяльності, за якого забезпечуються охорона навколишнього природного середовища та збереження біологічного різноманіття для майбутніх поколінь².

Іспанський учений Л. М. Бальєстеро Ернандес доводить, що саме органічне (екологічне) сільське господарство наближає агрономію до екології, приділяє певну увагу системам, які підтримують життя на землі, і чинить мінімальний негативний вплив на довкілля порівняно з традиційним сільським господарством. У природі немає рівноваги, існують хвороби і шкідливі комахи, і все це необхідно контролювати. В традиційному сільському господарстві з використанням отрутохімікатів ця рівновага порушується. Екологічне сільське господарство пристосовується до навколишнього природного середовища, щоб не змінювати його. Тому в сільській місцевості хлібороб повинен здійснити важливі зміни у виробництві, особливо в найменш конкурентоспроможних зонах. У будь-якому разі збільшення продажу й експорту органічної (екологічно чистої) продукції, яку споживач відрізнятиме за спеціальною етикеткою, означає, що органічне (екологічне) сільське господарство — це рентабельна альтернатива для хліборобів, яка стане прибутковою й вигідною для всіх споживачів у тому числі³.

Окремі дослідники також оперують поняттям «органічне виробництво», ототожнюючи його з поняттям «органічне сільське господарство». Так, В. Ю. Уркевич переконує, що ці категорії слід вва-

¹ Див. Берлач Н. А. Правове визначення органічного сільського господарства в Україні. *Державо і право*: зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. К., 2009. Вип. 46. С. 227, 228.

² Берлач Н. А. Правове визначення органічного сільського господарства в Україні. *Державо і право*: зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. К., 2009. Вип. 46. С. 230.

³ Реализация потенциала сельского хозяйства региона: моногр. / кол. авторов: Н. Н. Балашова, Р. С. Шепитько, Е. Н. Кашинская и др. / под. ред. Шепитько Р. С. Волгоград: Волгоград. гос. аграрн. ун-т, 2016. С. 146.

⁴ Ярмілка В. ЕМ-технологія – основа органічного землеробства. *Агроогляд*. 2005. № 1. Січень. С. 42.

¹ Див.: Курман Т. В., Туєва О. М. Щодо поняття та змісту екологізації аграрного виробництва. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*: серія «Право» / гол. ред. кол. Д. О. Мельничук. К., 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 77; Туєва О. М. Органічне землеробство в контексті екологізації аграрних правовідносин. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. «Круглого» столу (25 трав. 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. К.: Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 130.

² Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. С. 5.

³ Бальєстеро Ернандес Л. М. Так называемое экологическое сельское хозяйство (ЭСХ) как альтернатива для европейского потребителя. *Правовые проблемы земельной и аграрной реформы в странах Центральной и Восточной Европы, России, Беларуси, Украины и других стран СНГ, государств Балтии*: сб. науч. тр. Минск, 1999. С. 79.

жати синонімами¹. Однак, із цим твердженням складно погодитися, адже органічне виробництво може мати місце і в інших сферах людської діяльності, а не лише в сільськогосподарському виробництві. При цьому вчений визначає органічне виробництво як особливий спосіб (метод) ведення сільського господарства (виробництва сільськогосподарської продукції), що здійснюється на сертифікованих землях сільськогосподарського призначення та підлягає обов'язковій сертифікації, передбачає використання такої системи управління виробництвом, що враховує та покращує стан агроєкосистеми (включаючи біологічну розмаїтість, біологічні цикли і біологічну природу ґрунту), здійснює мінімальну обробку ґрунту й використовує енерго- та ресурсоощадні технології, характеризується турботою про всі компоненти навколишнього середовища та відмовлю від використання штучних добрив або синтетичних хімікатів і застосування ГМО, метою якого є найповніше задоволення споживачів продукцією, виробленою із застосуванням природних речовин та механізмів². Таке формулювання вбачається дещо переобтяженим, оскільки поруч із сутнісними ознаками включає в себе ще й технологічні аспекти.

На думку К. Б. Сакаджи, органічне виробництво – це метод ведення сільського господарства, що виключає використання хімічних синтезованих добрив і засобів захисту рослин і тварин, застосування ГМО тощо, при якому всі стадії вирощування, транспортування й переробки сільськогосподарської продукції передбачають максимальний захист довкілля, охорону здоров'я працівників і підлягають обов'язковій інспекції й сертифікації³. Слід зазначити, що в даному випадку визначення органічного виробництва вбачається дещо спрощеним, таким, що не повною мірою відображає сутність указаної категорії.

Одним із пріоритетних напрямків розвитку сільського господарства вважає органічне виробництво О. І. Корніцька, зауважуючи, що серед широкого спектру методів господарювання воно є чи не єди-

¹ Уркевич В. Ю. Поняття та юридичні ознаки органічного виробництва сільськогосподарської продукції як складової сталого розвитку сільських територій. *Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні*: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 65.

² Уркевич В. Ю. Актуальні правові питання органічного виробництва в Україні. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України*: Серія «Право» / гол. ред. кол. Д. О. Мельничук. К., 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 26.

³ Сакаджи К. Б. Правове регулювання застосування засобів захисту сільськогосподарських рослин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2011. С. 160.

ним, що не завдає негативного впливу навколишньому природному середовищу та здоров'ю людини¹.

Отже, підсумуємо викладене. *Органічне сільське господарство, як одна із альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва, становить собою новітню, адаптовану до навколишнього природного середовища систему господарювання, яка виходить із цілісного підходу й полягає у такому веденні сільськогосподарського виробництва, за якого забезпечується його сталий розвиток задля забезпечення потреб теперішнього й майбутніх поколінь людей в органічній продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури та агролісівництва².*

Сучасне органічне сільськогосподарське виробництво забезпечується комплексною системою управління виробництвом, яка стимулює й підвищує здоров'я аграрної екосистеми, включаючи біологічне різноманіття, біологічні цикли й активність ґрунтів, що досягається використанням за можливості агрономічних, біологічних і механічних методів на противагу застосуванню синтетичних матеріалів для виконання специфічних функцій всередині системи. Воно побудоване на поєднанні традиційних методів сільськогосподарського виробництва і сучасних технологій (обробітку ґрунтів, боротьби зі шкідниками і хворобами сільськогосподарських рослин і тварин, відгодівлі тварин тощо). Органічне рослинництво ґрунтується на живленні рослин головним чином через екосистему ґрунту (гідропонне вирощування не дозволяється), на застосуванні різноманітних методів культивування, на сівозмінах та обмеженому використанні добрив. Для боротьби зі шкідниками, хворобами й бур'янами перевага віддається застосуванню запобіжних заходів. Органічне тваринництво ґрунтується на відгодівлі худоби травною, фуражем і кормами, виробленими переважно у власному господарстві відповідно до правил органічного сільськогосподарського виробництва, з урахуванням відповідних фізіологічних потреб тварин. Організація охорони здоров'я тварин має базуватися головним чином на профілактиці хвороб.

У розвинених зарубіжних країнах нормативна регламентація стандартів органічного сільського господарства почала здійснюватися з 70-80 років ХХ ст. на добровільних засадах. Її специфіка полягала в сертифікації приватними організаціями органічної продукції. Необхідність виробництва гарантовано якісної й екологічно чистої продук-

¹ Корніцька О. І. Органічне виробництво: основні напрями наукового забезпечення. *Агроєкологічний журнал*. 2011. № 3. С. 26.

² Див.: Курман Т. В. Теоретико-правові основи органічного сільського господарства в Україні. *Legea si viata*. 2018. № 7/2 (iulie). С. 68.

ції викликала появу тенденції зі встановлення державних стандартів в 90-х роках. Як наслідок – уже у 2012 р., за даними Міжнародної федерації сільськогосподарського органічного руху, понад 80 держав запровадили законодавче регулювання у сфері органічного сільського господарства¹. Перші закони у цій царині з'явилися у 80-х роках минулого століття у Франції й Данії. Пізніше подібні законодавчі акти були прийняті в Японії (2000 р.), США (2002 р.), Китаї (2005 р.) й Канаді (2006 р.)².

Досвід розвинених зарубіжних країн свідчить про еволюцію й активний розвиток органічного сільського господарства. Наприклад, в Іспанії діє Закон від 26 вересня 1996 р. «Про екологічно чисте сільське господарство», який регулює відносини з виробництва, розроблення й пакування органічних продуктів, застосування нових технологій вирощування аграрної продукції, відмінних від використовуваних у традиційному сільському господарстві. У цьому Законі, приміром, щодо сівообігу передбачається чергування посівів бобових з іншими культурами, оскільки бактерії бобових здатні накопичувати азот, який інші культури можуть споживати для мінерального харчування; щодо добрива — використовувати гній або компост, що підвищує родючість землі, аерацію, здатність ґрунту утримувати вологу або накопичувати необхідне для рослин харчування; щодо бур'янів – здійснювати боротьбу з ними за допомогою системи оброблення або механічними засобами з використанням застосовуваних у даній місцевості технологій, але в жодному разі не гербіцидами; щодо сільськогосподарських шкідників — контролювати через селекцію культур, які краще адаптуються у відповідній, а також підтримують баланс сільськогосподарських шкідників, або ж використовувати екстракти рослин, які можуть бути застосовані проти окремих шкідників, категорично забороняється застосування синтетичних отрутохімікатів тощо. При цьому в Іспанії органічним сільським господарством займаються не лише хлібороби, а й тваринники, а також деякі галузі переробної промисловості³.

¹ Курочкин С. С. Органическое сельское хозяйство. *Вестн. овощевода*. 2012. № 1. С. 46–49.

² Шаршун Е. В. К вопросу обеспечения экологической безопасности при производстве сельскохозяйственной продукции. *Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права*: матер. междунар. науч.-практ. конф., посв. памяти проф. М. И. Козыря (г. Москва, 2 марта 2012 г.) / сост. и ответ. ред.: В. В. Устюкова, Г. Л. Землякова. М.: Инст-т гос-ва и права РАН, ООО «Фото плюс», ООО «Сам полиграфист», 2012. С. 171.

³ Статівка А. Сільське господарство України та його інтеграція в міжнародні сільськогосподарські й торговельні організації: проблемні питання. *Право України*. 2003. № 4. С. 42–45.
250

Спеціальні закони, присвячені регулюванню відносин у сфері органічного сільського господарства прийняті й у багатьох державах СНД. Наприклад, у Республіці Казахстан діє Закон від 27 листопада 2015 р. «Про виробництво органічної продукції», у Республіці Молдова – Закон від 9 червня 2005 р. «Про екологічне сільськогосподарське виробництво», у Азербайджані – Закон від 13 червня 2008 р. «Про екологічно чисте сільське господарство»¹.

В Україні розділом 1 Закону України від 21 грудня 2010 р. «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» передбачено розвиток і широке впровадження екологічно орієнтованих та органічних технологій ведення сільського господарства й досягнення у 2020 році двократного збільшення площ їх використання Аналогічне положення містить Закон України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», де у ст. 4 закріплено, що до основних напрямів підвищення ефективності діяльності суб'єктів аграрного сектору віднесено сприяння впровадженню ресурсозберігаючих, безпечних та екологічно чистих технологій виробництва сільськогосподарської продукції й сировини.

Правові засади органічного сільськогосподарського виробництва, зокрема в рослинництві, на даний час визначаються Законом України від 3 вересня 2013 р. «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини»². Цей Закон визначає правові та економічні засади виробництва й обігу органічної сільськогосподарської продукції та сировини, заходи контролю й нагляду за такою діяльністю, покращання основних показників стану здоров'я населення, збереження навколишнього природного середовища, раціонального використання ґрунтів та інших природних ресурсів, а також гарантування упевненості споживачів у продуктах і сировині, маркованих як органічні.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» виробництво органічної продукції (сировини), або органічне сільськогосподарське виробництво, – це виробнича діяльність фізичних або юридичних осіб (у тому числі з вирощування та переробки), де під час такого виробництва виключається застосування хімічних добрив, пестицидів, генетично модифікованих організмів (ГМО), консервантів тощо, та на

¹ Лушпаєв С. О. Особливості ведення органічного сільського господарства за законодавством окремих зарубіжних держав. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юрид. науки»*. 2018. Вип. 1. С. 143.

² *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 20–21. Ст. 721.

всіх етапах виробництва (виращування, переробки) застосовуються методи, принципи та правила, встановлені цим Законом для отримання натуральної (екологічно чистої) продукції, а також збереження й відновлення природних ресурсів. Під органічною продукцією треба розуміти продукцію, отриману в результаті сертифікованого виробництва відповідно до вимог названого Закону.

Із 2 серпня 2019 р. даний Закон втрапить чинність, оскільки вступить у дію новий – від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції»¹.

У ст. 1 Закону України від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» закріплено дещо інакше визначення поняття «органічне виробництво»: це сертифікована діяльність, пов'язана з виробництвом сільськогосподарської продукції (у тому числі всі стадії технологічного процесу, а саме первинне виробництво (включаючи збирання), підготовка, обробка, змішування та пов'язані з цим процедури, наповнення, пакування, переробка, відновлення та інші зміни стану продукції), що провадиться з дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції. Позитивним аспектом є те, що розглядуваний Закон окремо визначає органічне рослинництво як органічне виробництво, пов'язане з вирощуванням культурних рослин, а також із заготівлею об'єктів рослинного світу з дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу й маркування органічної продукції.

Чинний на даний час Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» закріплює принципи органічного сільськогосподарського виробництва, поділяючи їх на загальні і спеціальні. Загальними є: 1) добровільність; 2) рівність прав суб'єктів господарювання, які здійснюють виробництво, зберігання, перевезення й реалізацію органічної продукції (сировини); 3) раціональне використання природних ресурсів, забезпечення їх належного використання та відтворення; 4) відмова від використання генетично модифікованих організмів та продукції з них; 5) відмова від використання хімічно синтезованих зовнішніх ресурсів, за винятком виключних випадків, встановлених законодавством; 6) довгострокове підтримання родючості ґрунту; 7) використання живих організмів та методів механічного виробництва; 8) забезпечення високого рівня біологічного розмаїття; 9) використання у виробництві процесів, які не завдають шкоди навколишньому природному середо-

вищу, здоров'ю людей, рослинам, здоров'ю та благополуччю тварин.

До спеціальних принципів органічного сільськогосподарського виробництва належать принципи: 1) забезпечення збереження й відтворення родючості ґрунтів, стійкості й біологічного розмаїття ґрунтів методами, які оптимізують їх біологічну активність, забезпечують збалансоване постачання поживних речовин для рослин; 2) мінімізації використання невідновлювальних та зовнішніх ресурсів; 3) переробки відходів та супутніх продуктів рослинного та тваринного походження для подальшого використання у виробництві продукції рослинного та тваринного походження; 4) врахування місцевого або регіонального екологічного стану територій під час вибору категорії відповідної продукції для виробництва; 5) охорони здоров'я тварин шляхом заохочення природного імунного їх захисту, відбору відповідних порід; 6) охорони рослин за допомогою превентивних заходів, що полягають у виборі відповідних видів та сортів, стійких до хвороб та шкідників, сівозміни, механічних і фізичних методів й у захисті від природних ворогів (шкідників)); 7) врахування при виборі порід тварин ступеня їх адаптації до місцевих умов, їх життєздатності і стійкості до хвороб; 8) дотримання високого рівня благополуччя тварин, що задовольняє потреби, притаманні кожному їх окремому виду; 9) виробництва продукції органічного тваринництва з тварин, вирощених в органічних господарствах з самого народження впродовж усього життя; 10) годування тварин органічними кормами; 11) виключення використання штучно виведених поліплоїдних тварин; 12) збереження біологічного розмаїття природних водних екологічних систем, безперервної охорони водного середовища і якості навколишніх водних та поверхневих екологічних систем при виробництві продукції рибальства.

Певні сумніви викликають формулювання окремих загальних і спеціальних принципів органічного сільськогосподарського виробництва. Так, пункти 4 і 5 ч. 1 ст. 4 цього Закону закріплюють такі загальні принципи, як відмова від використання генетично модифікованих організмів і продукції з них, а також від використання хімічно синтезованих зовнішніх ресурсів. З нашого погляду, тут має йтися не про відмову (яка може мати добровільний характер), а про виключення використання таких речовин, що цілком відповідатиме визначенню поняття «органічне сільськогосподарське виробництво», яке наводиться у ч. 1 ст. 1 розглядуваного Закону. При цьому таке виключення використання ГМО й хімічних речовин належить розглядати скоріше як визначальну ознаку органічного сільськогосподарського виробництва, а не як загальний принцип такої діяльності.

Що ж стосується нового Закону України від 10 липня 2018 р. «Про

¹ *Голос України*. 2018. № 140–141 (від 01.08.2018 р.).
252

основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», то відповідно до ч. 1 ст. 6 цього Закону державна політика у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції ґрунтується на принципах:

- законності – відповідності Конституції та законам України, міжнародним зобов'язанням України;
- паритетності та рівності – гарантування рівних можливостей операторів;
- відкритості – забезпечення вільного доступу до інформації про розвиток органічного виробництва та обіг органічної продукції в Україні;
- координації – взаємозв'язку й узгодженості довгострокових стратегій, планів і програм розвитку органічного виробництва та ринку органічної продукції в Україні;
- сталого розвитку – розвитку органічного виробництва й ринку органічної продукції для задоволення потреб нинішнього покоління з урахуванням інтересів поколінь майбутніх;
- об'єктивності – розроблення всіх документів, що визначають державну політику у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, на основі реальних показників, які можна досягти й оцінити;
- взаємоузгодженості економічних інтересів операторів, суспільства й держави;
- додержання вимог екологічної безпеки у зазначеній царині;
- визнання свободи господарської діяльності у сфері органічного виробництва та/або обігу органічної продукції;
- свободи поширення інформації про органічне виробництво та обіг органічної продукції.

Насамперед, безумовно позитивним явищем є закріплення принципу сталого розвитку в розглядуваному Законі, адже, дійсно, органічне сільське господарство, будучи однією з альтернативних форм сільськогосподарського виробництва, виступає засобом забезпечення сталого розвитку. Проте доводиться констатувати, що й у цьому Законі мають місце певні вади щодо визначення принципів державної політики у сфері органічного виробництва, обігу й маркування органічної продукції. Перш за все, вбачаються дублюючими принцип відкритості – забезпечення вільного доступу до інформації про розвиток органічного виробництва та обіг органічної продукції в Україні і принцип свободи поширення інформації про органічне виробництво та обіг органічної продукції. Тут йдеться про одне й те саме, а тому немає необхідності в закріпленні обох принципів. Доцільніше сфор-

мулювати даний принцип як принцип відкритості та доступності інформації про органічне виробництво та обіг органічної продукції і внести відповідні зміни до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції».

У той же час, певні вади є загальними для обох названих законів. Варто приєднатися до думки В. Ю. Уркевича, який слушно пропонує включити до переліку принципів органічного сільськогосподарського виробництва (п. 1 ст. 4 Закону) принцип сертифікації такого виробництва¹. Дійсно, Законом «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» органічною визнається продукція, що отримана в результаті сертифікованого виробництва (ст. 1); право виробляти таку продукцію має фізична чи юридична особа, яка пройшла оцінку відповідності виробництва органічної продукції та отримала сертифікат відповідності (ст. 12); при виробництві такої продукції рослинного походження дозволяється використовувати лише сертифіковані органічне насіння та посадковий матеріал (ст. 18); реалізація органічної продукції дозволяється лише за наявності сертифіката відповідності (ст. 28); використання державного логотипа встановленого зразка та маркування органічної продукції здійснюється за наявності відповідного сертифіката (ст. 29).

У Законі України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» питанням сертифікації присвячені статті 27–31. Згідно до ч. 1 ст. 27 органічне виробництво та/або обіг органічної продукції в Україні підлягають сертифікації. Далі закріплюються вимоги до процедури й органу сертифікації, інспектора з органічного виробництва та/або обігу органічної продукції. Як бачимо, діяльність у сфері органічного сільського господарства в Україні здійснюється на засадах сертифікації, що, безумовно, має знайти відбиття в переліку принципів органічного сільськогосподарського виробництва.

Ще однією суттєвою вадою норм указаних Законів, де закріплено принципи органічного сільськогосподарського виробництва, є відсутність принципу державної підтримки (або протекціонізму) у сфері органічного сільськогосподарського виробництва. Адже за сучасних соціально-економічних умов для успішного функціонування

¹ Уркевич В. Ю. Принципи правового регулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції та сировини в аспекті сталого розвитку сільських територій. *Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні*: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 78.

як сільського господарства в цілому, так і органічного сільського господарств, зокрема, вкрай необхідна державна підтримка аграрних товаровиробників, як одна з найважливіших умов сталого розвитку сільгоспвиробництва. Звертає на себе увагу той факт, що Закон України від 3 вересня 2013 р. «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» містить 11 розділів, проте жоден з них не присвячено питанням державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва. Більше того, жодна його норма не врегульовує це питання. Між тим, згідно з положеннями ст. 5 Закону державна політика у сфері виробництва й обігу органічної продукції (сировини) спрямована на створення сприятливих умов: а) для розвитку конкурентоспроможного, високоефективного ведення сільського господарства за допомогою виробництва органічної продукції (сировини), б) для збільшення експорту органічної продукції, в) для розвитку внутрішнього ринку органічної продукції та задоволення потреб споживачів в її асортименті.

Не усунуто означену ваду й у Законі України від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», в якому законодавцем теж не присвячено жодної норми питанням державної підтримки органічного сільського господарства. Хоча в ч. 2 ст. 6 цього Закону серед напрямків державної політики у сфері органічного виробництва, обігу й маркування органічної продукції закріплено: (а) збільшення обсягу експорту органічної сільськогосподарської продукції; (б) розвиток її внутрішнього ринку; (в) популяризація органічної продукції; (г) наукове забезпечення органічного виробництва тощо. Як бачимо, чинне законодавство лише декларує необхідність активізації розвитку органічного сільського господарства й ринку органічної сільськогосподарської продукції в Україні, а ось державою цей процес на законодавчому рівні не стимулюється. Норм, що стосуються державної підтримки органічного сільського господарства, бракує не лише у спеціальних законах, присвячених органічному виробництву, а й у Законі України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України»¹. Це вбачається суттєвою вадою, явним дефектом чинного аграрного законодавства. У спеціальній літературі справедливо зазначається, що на тлі такого, можна сказати, недбалого й неналежного законодавчого забезпечення особливого значення набувають поодинокі випадки нормативного закріплення підтримки органічного сільського господарства на локальному рівні шляхом затвердження регіональних програм, а також відомчі ініціативи з опрацювання заходів організаційно-право-

вої підтримки виробників органіки. Наприклад, Міністерство аграрної політики і продовольства України й Держгеокадастр заявили про розробку механізму стимулювання виробництва органічної продукції шляхом проведення спеціалізованих земельних аукціонів. Як передбачається, на таких аукціонах будуть запропоновані земельні ділянки для виробництва органічної продукції за пільговими орендними ставками. Причому пільги вступатимуть в дію тільки після фактичної реалізації інвестиційного проекту (наприклад, з початку процесу сертифікації), тобто діятимуть лише щодо підтверджених і фіксованих намірів¹. Однак, такі, так би мовити, «точкові» й несистематичні прояви ініціативи аж ніяк не формують цілісного механізму підтримки, а тому мають досить слабкий потенціал².

Стосовно наведеного Х. А. Григор'єва слушно зазначає, що надзвичайно важливим аспектом є посилення екологічної складової державної підтримки сільського господарства. Цей аспект у розвинутих країнах проявляється у запровадженні таких правових механізмів державної підтримки сільськогосподарської діяльності, які стимулюють екологічнобезпечне виробництво, в тому числі й органічне сільське господарство. Правові заходи державної підтримки повинні діяти в сукупності з правовими заходами контролю та відповідальності щодо порушень правил сівозмін та інших важливих агротехнічних вимог. Саме в такому комплексі заходи стимулювання й контролю спроможні дати відчутний ефект і вивести вітчизняне сільське господарство у площину екологічно безпечного і сталого розвитку³.

Сьогодні в Україні існує нагальна потреба в забезпеченні належного законодавчого регулювання відносин у сфері державної підтримки органічного сільського господарства, а також у створенні цілісного й дієвого механізму державної підтримки виробників органічної продукції. Означена позиція підтримується й науковцями. Так, О. Л. Мініна підкреслює, що державна підтримка екологічного

¹ Мінагрополітики підтримає виробництво органіки та виноградарство через механізм земельних аукціонів. URL: <http://minagro.gov.ua/node/23027> (дата звернення: 05.12.2017).

² Григор'єва Х. А. Проблеми законодавчого забезпечення державної підтримки органічного сільського господарства в Україні. *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. матер. XIV Міжнар. Наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16-17 черв. 2017 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 153.

³ Григор'єва Х. А. Окремі недоліки аграрного законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції*: зб. матер. Міжнар. конгресу, присв. 20-річчю Нац. ун-ту «Одеська юрид. академія» (м. Одеса, 2-4 черв. 2017 р.) / відп. ред.: Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Т. Є. Харитонova. Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 124.

(органічного) сільського господарства є вкрай необхідною, оскільки останнє окупається повільно. Отже, потрібні додаткові кредити, податкові пільги, допомога у страхуванні, оскільки ризик збитків від хвороб тварин и рослин в умовах відмови від сильнодіючих препаратів по їх запобіганню є досить великим; необхідною також є широка консультативна підтримка, організація системи навчання, часткова компенсація послуг з сертифікації та ін.¹ На думку Д. С. Піддубної, підтримку виробництва органічної продукції як елемента екологічної безпеки належить здійснювати через економічні, податкові й цінові механізми². Свої пропозиції щодо розробки відповідної правової бази щодо заходів стимулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції пропонує і білоруська дослідниця О. В. Шаршун³. Необхідність найшвидшого закріплення на законодавчому рівні державної підтримки сільськогосподарських виробників, які займаються органічним землеробством, відмічає І. О. Костяшкін⁴. Для стимулювання сільськогосподарських виробників до виробництва органічної та екологічно-чистої продукції Я. О. Самсонова вважає за доцільне визначити таку продукцію як пріоритетну й передбачити окремі напрямки підтримки її виробництва, як наприклад, надання виробникам органічної продукції рослинного походження бюджетних субсидій у перехідний період, а також повне або часткове погашення вартості послуг сертифікації⁵. Окрім того, вона наголошує на обов'язковості

застосування заходів організаційно-правового стимулювання органічного виробництва, як-то: (а) надання на рахунок коштів Державного та місцевих бюджетів окремого різновиду дорадчих послуг соціального характеру, спрямованих на роз'яснення питань екологічного підприємництва, екологізації виробництва; (б) розроблення і прийняття програм і концепцій розвитку органічного руху; (в) активізації попиту на органічні продукти шляхом їх популяризації тощо¹.

Не менш важливим є звернення до позитивного досвіду зарубіжних країн у цій сфері. Так, у Європейському Союзі органічне (біологічне) сільське господарство може користуватися деякими структурними інструментами стимулювання, зокрема, Регламент № 2078 «Про сумісні з довкіллям і турботою про природний простір способи виробництва» передбачає фінансову підтримку виробників, яка полягає у компенсації у формі річної премії на гектар². У Туреччині органічне сільське господарство визнано головним інструментом розвитку сільських територій, у зв'язку з чим прийнято декілька державних програм, спрямованих на його підтримку. Окрім Програми прямої підтримки, за якою виплати здійснюються з розрахунку на гектар (75 євро), діє проєкт «Поширення знань про органічне сільське господарство», який фінансується за рахунок коштів державного бюджету. Для підтримки органічного сектору Міністерство сільського господарства та розвитку сільських територій Туреччини організовує інформаційні кампанії для підвищення обізнаності та зацікавленості в органічному виробництві як виробників, так і споживачів. Законодавством цієї країни про органічне сільське господарство передбачено обов'язкове щомісячне транслявання на державному телебаченні спеціальних програм для популяризації органічного виробництва й органічної продукції. Ще одним організаційно-правовим механізмом стимулювання органічного виробництва є надання Сільськогосподарським банком Туреччини кредитів для всіх підприємців органічного сектору за зниженою на 60% ставкою³.

Уряд України також виявляє зацікавленість у розвитку органічного сільського господарства. Зокрема, Концепція розвитку фер-

ціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. П. Д. Пилипенка. Львів, 2016. С. 259.

¹ Самсонова Я. О. Державно-правове забезпечення механізмів стимулювання виробництва органічної продукції. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 139. С. 170–172.

² Раджоньєри Марія Пия, Валлетта Марко. Агроекологічне право Європейського Союзу и Італії / отв. ред. Д. О. Тузов. М.: Статут, 2006. С. 135.

³ Урбан І., Хубер Б., Прокопчук Н. та ін. Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. Київ: ФОП Задорожна С.О., 2013. С. 81–83.

¹ Минина Е. Л. Правовые вопросы экологизации сельского хозяйства. *Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права*: матер. Междунар. науч.-практ. конф., посв. памяти проф. М. И. Козыря (г. Москва, 2 марта 2012 г.) / сост. и ответ. ред.: В. В. Устюкова, Г. Л. Землякова. М.: Инст-т гос-ва и права РАН, ООО «Фото плюс», ООО «Сам полиграфист», 2012. С. 90.

² Піддубна Д. С. Правовий захист органічної продукції від генетично модифікованих організмів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2015. С. 5.

³ Шаршун Е. В. К вопросу обеспечения экологической безопасности при производстве сельскохозяйственной продукции. *Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права*: матер. Междунар. науч.-практ. конф., посв. памяти проф. М.И. Козыря (г. Москва, 2 марта 2012 г.) / сост. и ответ. ред.: В. В. Устюкова, Г. Л. Землякова. М.: Инст-т гос-ва и права РАН, ООО «Фото плюс», ООО «Сам полиграфист», 2012. С. 172.

⁴ Костяшкін І. О. Соціально-правові засади сталого розвитку в умовах завершення земельної реформи в Україні Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції: зб. матер. Міжнар. конгресу, присв. 20-річчю Нац. ун-ту «Одеська юрид. академія» (м. Одеса, 2-4 черв. 2017 р.) / відп. ред.: Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Т. С. Харитонова. Одеса: Юрид. літ-ра, 2017. С. 38–39.

⁵ Самсонова Я. О. Деякі аспекти удосконалення законодавства у сфері державної підтримки пріоритетних напрямків сільського господарства. *Актуальні проблеми со-*

мерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р.¹, пропонує визначити стимулювання переходу фермерських господарств на виробництво органічної продукції (сировини) одним з основних напрямків надання фінансової підтримки.

Відповідно до Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» право на ведення органічного сільськогосподарського виробництва має фізична або юридична особа, яка відповідає наступним вимогам: 1) пройшла оцінку відповідності виробництва органічної продукції (сировини), 2) отримала сертифікат відповідності; 3) включена до Реєстру виробників органічної продукції (сировини) (ст. 12 Закону). Подальший аналіз статей цього Закону свідчить, що такого права набувають лише суб'єкти господарювання.

При органічному сільськогосподарському виробництві використовуються методи, які: 1) виключають використання ГМО, похідних ГМО і продуктів, вироблених з ГМО як харчових продуктів, так і кормів, технологічних добавок, препаратів захисту рослин і покращення ґрунту, добрив, насіння, вегетативного походження садивного матеріалу, мікроорганізмів і тварин; 2) виключають використання хімічних синтезованих речовин, консервантів, синтезованих (штучних) барвників, гормонів, антибіотиків, ароматизаторів, стабілізаторів, підсилювачів смаку, стимуляторів росту; 3) виключають застосування іонізуючого випромінювання для обробки органічної сировини або кормів, що використовуються у виробництві органічної продукції; 4) забороняють гідропонне виробництво; 5) використовують живі організми й методи механічного виробництва; 6) здійснюють живлення рослин в основному через екосистему ґрунту; 7) засновані на оцінці ризику та використовують превентивні заходи.

Фізичні і юридичні особи, яким надано право займатись органічним сільськогосподарським виробництвом, зобов'язані дотримуватися таких загальних правил виробництва органічної продукції та/або сировини:

– дотримуватися вимог цього Закону України і правил виробництва та обігу органічної продукції та сировини, використовувати лише методи виробництва органічної продукції та/або сировини;

– забезпечувати відокремлення виробництва продукції органічної від виробництва неорганічної продукції та продукції перехідного періоду;

– використовувати технології виробництва, які запобігають забрудненню або мінімізують будь-яке збільшення забруднення навколишнього природного середовища;

– враховувати місцевий і регіональний екологічний стан територій під час вибору продукції для виробництва;

– мінімізувати використання невідновлюваних ресурсів та зовнішніх ресурсів;

– зберігати й відтворювати родючість ґрунтів.

У Законі України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» правила органічного виробництва продукції рослинного походження визначено більш детально. У його ст. 13 серед галузей органічного виробництва у рослинництві закріплено: а) органічне рослинництво, в тому числі насінництво та розсадництво; б) органічне грибівництво, в тому числі вирощування органічних дріжджів; в) виробництво органічних морських водоростей; г) виробництво органічних харчових продуктів, у тому числі органічне виноробство; д) виробництво органічних кормів; е) заготівля органічних об'єктів рослинного світу.

Надалі у ст. 14 Закону перелічуються загальні вимоги до органічного виробництва. Окрім закріплених у попередньому Законі (відокремлення в часі або просторі виробництва, зберігання органічної продукції від неорганічної продукції і продукції перехідного періоду; використання технологій, що відповідають вимогам законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції; використання переважно відновлюваних ресурсів та технологій, що не завдають шкоди здоров'ю людей, рослинам, добробуту тварин, запобігання забрудненню навколишнього природного середовища або мінімізують його) додалися такі: (а) використання харчових добавок, мікроелементів і добавок для технологічних цілей у гранично допустимих кількостях, визначених законодавством у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції; (б) використання води як інгредієнта органічної продукції, що відповідає вимогам, установленим законодавством до води питної; (в) заборона змішування органічних і неорганічних інгредієнтів в одному органічному продукті. Це доповнення вбачається позитивним аспектом, оскільки деталізує правила органічного виробництва й робить його правове регулювання більш детальним і предметним.

Аналіз ч. 2 ст. 14 розглянутого Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» дозволяє зробити висновок, що у процесі органічного виробництва у рослинництві забороняється застосування: 1) будь-якого

¹ Офіційний вісник України. 2017. № 79. Ст. 2421.
260

неприродного або неконтрольованого впливу на геном сільськогосподарських рослин шляхом застосування для виробництва ГМО та продуктів, що містять, складаються або вироблені із генетично модифікованих організмів; 2) синтетичних речовин, у тому числі агрохімікатів, пестицидів, антибіотиків для превентивних цілей, гормональних препаратів, стимуляторів росту; 3) іонізуючого випромінювання; 4) гідропонних методів; 5) штучно виведених поліплоїдних рослин; 6) речовин і технологічних методів виробництва, результати застосування яких можуть ввести споживача в оману щодо природи (походження) продукту; 7) стимуляторів росту, гормонів або аналогічних речовин, крім тих, що внесені до Переліку речовин (інгредієнтів, компонентів), які дозволяється використовувати у процесі органічного виробництва і які дозволені до використання у гранично допустимих кількостях, у випадках, установлених цим Законом.

Ще однією позитивною новелою досліджуваного Закону є те, що ним окремо закріплюються вимоги до органічного виробництва в різних його галузях. Так, ст. 18 Закону закріплює спеціальні вимоги до органічного рослинництва, які охоплюють:

– застосування для захисту рослин переважно агротехнічних, біологічних, механічних і фізичних методів з урахуванням відповідних сівозмін, а також шляхом вибору відповідних видів і сортів, стійких до шкідників і хвороб;

– використання під час вирощування та обробки рослин методів, що оптимізують біологічну активність ґрунтів, забезпечують збалансоване постачання поживних речовин рослинам, у тому числі використання живих мікроорганізмів;

– застосування ґрунтозахисних технологій вирощування рослин, що запобігають виникненню у ґрунті ерозійних чи інших деградаційних процесів;

– використання добрив, меліорантів, матеріалів мікробіологічного, рослинного чи тваринного походження та інших речовин, що застосовуються для підвищення родючості ґрунтів та урожайності сільськогосподарських культур, для поліпшення якості рослинницької продукції, які розщеплюються біологічно, за умови що вони внесені до Переліку речовин (інгредієнтів, компонентів), що дозволяється використовувати у процесі органічного виробництва та які дозволені до використання у гранично допустимих кількостях;

– використання неорганічних засобів захисту рослин, меліорантів, регуляторів росту рослин лише у порядку та обсягах, визначених законодавством у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, за умови що вони внесені до названого вище Переліку речовин (інгредієнтів, компонентів);

– заборона використання мінеральних азотних добрив;

– регулярне очищення та дезінфекція приміщень та споруд, що використовуються для органічного рослинництва речовинами, що дозволяється використовувати у процесі органічного виробництва та які дозволені до використання у гранично допустимих кількостях;

– використання для сівби органічного насіння та використання для посадки органічного садивного матеріалу, крім випадків, установлених Законом;

– здійснення біологічного контролю за шкідниками та хворобами рослин.

При цьому в органічному рослинництві дозволяється використання біодинамічних препаратів.

Детальніше і ще конкретніше спеціальні правила органічного виробництва продукції рослинного походження встановлені на рівні підзаконних нормативно-правових актів. Приміром, постановами Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2016 р. затверджені Детальні правила виробництва органічної продукції (сировини) рослинного походження¹ й від 30 вересня 2015 р. Детальні правила виробництва органічних морських водоростей² Названі нормативно-правові акти з урахуванням специфіки виробництва вказаних видів сільськогосподарської продукції рослинництва встановлюють спеціальні правила її органічного виробництва.

Так, відповідно до пунктів 4 і 5 Детальних правил виробництва органічної продукції (сировини) рослинного походження суб'єкти господарювання, які здійснюють виробництво органічної продукції, мають застосовувати багаторічні схеми чергування культур у сівозміні, що повинно позитивно впливати на родючість ґрунтів, підтримувати бездефіцитний баланс гумусу й поживних речовин, знижувати рівень забур'яненості, запобігати поширенню шкідників і хвороб рослин, а також захищати ґрунт від ерозії та інших деградаційних процесів.

Положення щодо розробки виробником плану сталого управління виробництвом органічних морських водоростей на рік, що має включати детальний опис впливу діяльності на довкілля, заходи щодо проведення моніторингу навколишнього природного середовища та щодо зменшення негативного впливу на нього, закріплені у Детальних правилах виробництва органічних морських водоростей.

Викликає деякі сумніви саме виокремлення морських водоростей і прийняття спеціальних Детальних правил їх органічного виробництва. По-перше, відповідно до ст. 1 Закону України від 18 вересня

¹ Офіційний вісник України. 2016. № 71. Ст. 2390.

² Офіційний вісник України. 2015. № 96. Ст. 3278.

2012 р. «Про аквакультуру»¹ до об'єктів аквакультури належать будь-які гідробіонти, що використовуються з метою їх розведення, утримання й вирощування в умовах аквакультури, в тому числі й водорості. По-друге, навряд чи водорості належать до стратегічних культур, що можуть формувати продовольчі запаси й забезпечити продовольчу безпеку України. Але тоді, чому не прийняти Детальних правил виробництва органічної продукції садівництва, виноградарства тощо? Адже, як зазначає В. А. Поліщук², у Детальних правилах виробництва органічної продукції (сировини) рослинного походження до цих галузей сільськогосподарського виробництва можна застосувати тільки вимоги щодо садивного матеріалу. Дані вимоги передбачають, що для виробництва органічної продукції використовується насіння і садивний матеріал, отримані методом органічного виробництва (п. 8), при чому вони повинні бути стійкими до хвороб і шкідників (п.10). Згідно з положеннями Галузевої програми розвитку садівництва на період до 2025 року³, затвердженої наказом Міністерства аграрної політики України і УААН від 21 липня 2008 р., стратегічною метою розвитку садівництва має бути розширення виробництва екологічно чистої продукції шляхом переходу від індустріально-хімічних методів ведення господарства до біологічних.

Наступна умова ведення органічного сільського господарства – це наявність придатних земель сільськогосподарського призначення. За нормами чинного законодавства органічне сільськогосподарське виробництво має провадитися на придатних для цього земельних ділянках. Придатність земель (грунтів) для виробництва органічної продукції та сировини встановлюється відповідно до ст. 23 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», причому згідно з ч. 2 ст. 23 Закону Порядок оцінки придатності земель (грунтів) для виробництва органічної продукції затверджується Кабінетом Міністрів України. Але й донині вказаного Порядку не існує, що викликає чимало запитань стосовно обов'язкових нормативних критеріїв визначення придатності земель сільськогосподарського призначення для ведення органічного виробництва.

¹ Відомості Верховної Ради України. 2013. № 43. Ст. 6

² Поліщук В. А. Правове регулювання органічної продукції промислового садівництва. *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. матер. XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16-17 черв. 2017 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 181.

³ Галузева програма розвитку садівництва на період до 2025 року, затв. наказом Мінагрополітики і УААН від 21.07.2008 р. URL: <http://minagro.gov.ua/node/1401> (дата звернення: 14.07.2017).

Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» теж не містить норм про придатність земель сільськогосподарського призначення для виробництва органічної продукції, що слід вважати його суттєвою прогалиною. Лише в ч. 3 ст. 25 Закону закріплено, що для органічного рослинництва тривалість перехідного періоду щодо земельних ділянок для вирощування однорічних культур не може бути меншою 24 місяців до початку посіву, а для культур багаторічних (крім фуражних) – не меншою 36 місяців до першого збирання органічної продукції. Тривалість перехідного періоду щодо сінокосів і пасовищ для виробництва органічних кормів і щодо земельних ділянок для вирощування багаторічних фуражних культур не може бути меншою 24 місяців до першого збирання органічної продукції.

Як справедливо зауважує Т. Г. Ковальчук, однією з гарантій виробництва органічної продукції й сировини є оцінка придатності земельної ділянки для такого виробництва, але правове регулювання такої оцінки наразі в Україні відсутнє. Відтак позитивним моментом учена вважає опрацювання Міністерством аграрної політики та продовольства України проекту постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку оцінки придатності земель (грунтів) для виробництва органічної продукції»¹.

Слід погодитися з твердженням М. В. Шульги стосовно того, що при розробці Порядку оцінки придатності земель (грунтів) для виробництва органічної продукції потрібно враховувати, що виробництво такої продукції може здійснюватися на всіх сільськогосподарських угіддях, які використовуються для ведення товарного сільгоспвиробництва або особистого селянського господарства. В основу оцінки придатності земель мають бути покладені не лише показники якості ґрунтів і рослин, а й віддаленість цих земель від джерел забруднення (насамперед, від промислових підприємств, об'єктів, які можуть забруднювати довкілля токсичними або іншими небезпечними викидами, від автомобільних доріг тощо) і вміст забруднюючих речовин у самому ґрунті. Окрім того, при оцінці придатності земель для виробництва органічної продукції землеробства мають бути також враховані дані агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, завданням якої є визначення показників якісного стану

¹ Ковальчук Т. Г. Щодо правового регулювання оцінки придатності земель (грунтів) для виробництва органічної продукції. *Правові засади ведення органічного землеробства*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 верес. 2017 р.) / за ред. М.В. Шульги. Х.: Доміно, 2017. С. 105–106.

ґрунтів, їх зміни в результаті господарської діяльності, а також умов для раціонального використання органічних добрив, збереження від забруднення й відновлення їх родючості¹. Окрім того, переконує вчений, використання земель, придатних для ведення органічного сільськогосподарства, повинно бути екологізбалансованим. Окрім введення системи спеціальних сівозмін М. В. Шульга пропонує затвердити на рівні постанови Кабінету Міністрів України з урахуванням регіональних особливостей, обов'язковий для всіх суб'єктів, які використовують землі для ведення органічного землеробства, мінімум агротехнічних заходів, що забезпечуватимуть відновлення родючості ґрунтів та екологізбалансоване використання цих земель². Звичайно ж, слід погодитися з даною пропозицією, адже затвердження такого нормативно-правового документа сприятиме створенню умов не лише для попередження шкідливих процесів водної та вітрової ерозії ґрунтів, а й для підвищення їх родючості.

Дійсно, виходячи з аналізу інших норм Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» можна дійти висновку, що для ведення органічного сільськогосподарства сільськогосподарські землі мають відповідати певним вимогам щодо рівня їх забруднення такими шкідливими речовинами, як пестициди, важкі метали, радіонукліди та ін. Курс на екологізацію сільськогосподарського виробництва, наголошують учені, висуває на перший план необхідність урахування екологічного чинника при використанні земель для ведення органічного землеробства, що зумовлено потребою одержання екологічно чистої органічної сільськогосподарської продукції. Така продукція може бути отримана лише при використанні земельних ділянок, стан яких відповідає певним вимогам, що впливають із закріпленого в Земельному кодексі України принципу екологічної безпеки³.

¹ Шульга М. В. Правовые основы использования земель для ведения органического земледелия в Украине. *Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права*: матер. Респ. «Круглого» стола, приуроч. к юбилею проф. Т. И. Макаровой (г. Минск, 30 марта 2017 г.). Минск: Изд. центр БГУ, 2017. С. 70.

² Шульга М. В. Щодо правового режиму земель, які використовуються для органічного землеробства. *Правові засади ведення органічного землеробства*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 верес. 2017 р.) / за ред. М.В. Шульги. Х.: Доміно, 2017. С. 236.

³ Цильорик Р. А. Екологічний чинник при використанні земель для органічного землеробства. *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. матер. XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16-17 черв. 2017 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 194.

Фахівцями Інституту агрохімії і ґрунтознавства УААН було проведено аналіз еколого-токсикологічного стану орних земель України й виділені зони, придатні для вирощування екологічно чистої продукції¹. Їх дослідження показали, що антропогенне забруднення територій в Україні має не суцільний, а локальний характер. У спеціальних літературних джерелах указується, що в Україні наявні чотири невеликих регіони, де стан ґрунтів гарантує можливість вирощування органічної сільськогосподарської продукції на рівні найсуворіших світових стандартів, а саме: 1) Північно-Полтавський, що охоплює більшу частину Полтавської області, північно-західні райони Харківської області, південно-західні райони Сумської області, південно-східні райони Чернігівської області та східні райони Київської і Черкаської областей (лівобережна частина); 2) Вінницько-Прикарпатський, який тягнеться широкою смугою близько 100 км від м. Попельня Житомирської області і простягається до півночі Вінницької, Хмельницької та Тернопільської областей у напрямку до м. Львова; 3) Південно-Подільський, що включає невелику південно-східну частину Вінницької області, південно-західну частину Кіровоградської області, північ Миколаївщини і північну половину Одеської області; 4) Північно-Східно-Луганський, до якого входять Міловський і Новопсковський райони Луганської області².

Законодавством урегульовано також правила обігу, зберігання, перевезення, реалізації й маркування органічної сільськогосподарської продукції та сировини. Відповідно до ч. 2 ст. 34 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» продукт дозволяється маркувати як органічний, якщо його вироблено згідно з вимогами законодавства у сфері органічного виробництва, обігу й маркування органічної продукції і він містить не менше 95% органічних інгредієнтів сільськогосподарського походження (за вагою, без урахування частки води й кухонної солі) та не більше 5% (за вагою) неорганічних інгредієнтів, внесених до Переліку речовин (інгредієнтів, компонентів), які дозволяється використовувати у процесі органічного виробництва та які дозволені до використання у гранично допустимих кількостях. Органічне виробництво такого продукту підтверджується сертифікатом. Органічна продукція (сировина) підлягає маркуванню з використанням державного логотипа, що містить на-

¹ Кисіль В. І. Біологічне землеробство в Україні: проблеми і перспективи: моногр. Х.: Штрих, 2000. 161 с.

² Відтворення родючості ґрунтів у ґрунтозахисному землеробстві / під. ред. М. К. Шикуні. К.: Оранта, 1998. 680 с.

пис «органічний продукт» і відповідне графічне зображення. Державний логотип для органічної продукції та його технічний опис затверджені наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 25 грудня 2015 року «Про затвердження державного логотипу для органічної продукції (сировини)»¹. Використання державного логотипа та маркування органічної продукції (сировини) для позначення органічних продуктів є обов'язковими, і здійснюються за наявності відповідного сертифіката. Такий логотип може наноситися на будь-яку упаковку, етикетку (стікер), споживчу тару, контретикетку, кольсертку, ярлик, пробку, листок-вкладиш, документ, повідомлення, інші елементи упаковки, що супроводжують чи належать до органічної продукції (сировини).

Дозволяється також використання недержавних (приватних) логотипів, запроваджених безпосередньо суб'єктами господарювання, які займаються органічним сільськогосподарським виробництвом, або їх об'єднаннями. При маркуванні продукції, яка не відповідає вимогам органічного виробництва, забороняється використовувати позначення з написами «органічний», «біодинамічний», «біологічний», «екологічний», «органік», словами з префіксом «біо» тощо. Органічна продукція, імпортована з інших держав, вироблена відповідно до законодавства країн походження, що підтверджено відповідним сертифікатом і позначена написами «органічний», «біодинамічний», «біологічний», «екологічний», словами з префіксом «біо» тощо, повинна у перекладі на українську мову позначатися написом «органічний продукт».

Система екологічного маркування продуктів харчування відома давно й зазнала широкого використання в державах Європейського Союзу і США. Дійсно, державні логотипи для маркування органічної продукції прийняті у різних країнах (США, Японії та ін.)². Так, у США Федеральна комісія з торгівлі й Бюро охорони довкілля надають екологічні товарні етикетки сертифікованим приватним підприємствам – аграрним виробникам. У Європейському Союзі маркування органічних продуктів здійснюється відповідно до Директиви ЄС № 834/2007 від 28 червня 2007 р. Про органічне виробництво і маркування органічних продуктів, Регламенту Ради (ЄЕС) № 2092/91 від 24 червня 1991 р. Про біологічний спосіб виробництва сільськогосподарської продукції і його позначення на сільськогосподарській продукції і продуктах харчуван-

ня¹, а також Регламенту Ради (ЄЕС) № 880/92. Названими нормативними актами врегульовано питання щодо системи надання екологічних товарних етикеток екологічно чистої продукції для держав-членів ЄС, оскільки громадськість зацікавлена в одержанні інформації про вплив виробництва на екологію та про якість сільськогосподарської продукції. При цьому експортерам з третіх країн треба враховувати, що органічні продукти, які ними поставляються, можуть бути виставлені на продаж у ЄС у такому статусі тільки після проходження процедури з метою засвідчення еквівалентності правил щодо органічного землеробства, які мають місце в третій країні. Вимоги, які застосовуються у третій країні, повинні надавати гарантії, еквівалентні тим, які надаються в ЄС, і враховувати такі сфери, як виробництво продуктів харчування, запобігання виникненню хвороб, застосування ветеринарних процедур і забезпечення умов утримання тварин, методи землеробства, а також питання, пов'язані з використанням добрив². Генетично модифіковані організми і продукти, отримані від ГМО виключені з переліку органічних технологій виробництва³. При цьому на органічних продуктах, вироблених у державах-членах ЄС, може стояти й національний знак. Наприклад, у 2001 р. Федеральне міністерство по захисту прав споживачів, продовольства і сільського господарства ФРН представило національне маркування – *Bio-Siegel* (Екологічна печатка), що позначає продукти підприємств, які дотримуються вимог законодавства ЄС. Однак, як бачимо, обов'язковим при цьому є дотримання вимог законодавства ЄС. Вбачається, що система екологічного маркування, визнана у ЄС та в інших країнах світу, є досить дієвим засобом захисту прав споживачів сільськогосподарської продукції, що виробляється в рамках органічного сільського господарства й позиціонується як органічна, а також одним із засобів підтвердження її якості. Тому цілком доцільним було б запозичення національним законодавцем цього позитивного досвіду щодо екологічного маркування органічної продукції (сировини).

¹ Регламент Ради (ЄЕС) № 2092 від 24 червня 1991 р. про спосіб біологічного виробництва сільськогосподарської продукції і його позначення на сільськогосподарській продукції і продуктах харчування // Official Journal L 198 від 22.07. 1991. р. 1.

² Регламент Комісії (ЄС) № 1788/2001 від 7 вересня 2001 р. про правила запровадження положення щодо свідоцтва про проходження контролю імпорту з третіх країн відповідно до статті 11 Регламенту Ради (ЄЕС) № 2092/91 про біологічний спосіб виробництва сільськогосподарської продукції і його позначення на сільськогосподарській продукції і продуктах харчування // Official Journal L 243 від 13.09.2001. р. 3.

³ Муді Р., Поліводський О. Експортно-імпортні операції з країнами ЄС: сільгосп-продукція: посіб. з прав. питань. К.: Програма технічної допомоги Європейського Союзу Тасіс Україні, 2005. С. 7.

¹ Офіц. вісник України. 2016. № 9. Ст. 424.

² Справочник потребителя. Что такое органические продукты? URL: <https://test.org.ua/usefulinfo/food/info/63> (дата звернення: 05.02.2018).

Що стосується українських виробників органічної сільськогосподарської продукції, то використання державного, а не міжнародного чи європейського логотипа для маркування органічної сільгосппродукції може поставити їх в дещо не вигідне конкурентне становище із зарубіжними виробниками, які використовують міжнародний (європейський) логотип. Адже на зовнішньому ринку національна продукція не буде вважатися органічною й потребуватиме проходження спеціальних процедур для засвідчення еквівалентності правил щодо органічного землеробства, які застосовуються в Україні, а значить, і додаткових витрат національних сільгоспвиробників, для того, щоб бути визнаною такою. Ця думка підтримується й дослідниками цієї проблематики¹.

Україна ж має у цілому великий потенціал для виробництва органічної сільськогосподарської продукції рослинного походження як для внутрішнього ринку, так і для її реалізації шляхом експорту. Така продукція стає все більш привабливою як для європейського, так і для національного споживача. З урахуванням цього Україна в змозі стати одним з головних її експортерів як на ринку ЄС, так і на світовому ринку. Доцільність запровадження в Україні органічного сільськогосподарства у рослинництві, окрім зміцнення експортного потенціалу, зумовлена також необхідністю відтворення родючості ґрунтів, збереження навколишнього природного середовища, розвитку сільських територій, підвищення рівня життя сільського населення, а також ефективності та прибутковості сільськогосподарського виробництва й забезпечення населення якісною та екологічно безпечною продукцією рослинного походження.

3.3. Правове забезпечення сталого розвитку органічного сільськогосподарського виробництва в галузі тваринництва

Втілення в життя концепції сталого розвитку у сферу сільськогосподарського виробництва актуалізує розвиток органічного сільськогосподарського виробництва й у галузі тваринництва. Виробництво органічної продукції тваринного походження є практичною реалізацією концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва взагалі. Адже воно передбачає поєднання захисту довкілля, економічного зростання й соціального розвитку як взаємозалежних і

взаємодоповнюючих елементів стратегічного розвитку держави, що гарантуватиме населенню високу якість продовольства як важливого складника продовольчої безпеки. На думку експертів, органічні продукти тваринного походження корисніші за їх звичайні аналоги (наприклад, в органічному молоці на 70% більше вітамінів, антиоксидантів та поліненасичених жирних кислот). Окрім того, органічні ферми утворюють на 30% менше викидів парникових газів, порівняно зі звичайними фермами, отже, менше забруднюють атмосферу¹. У зв'язку з цим цілком слушним видається твердження В. В. Носіка про те, що набуття й реалізацію фізичними та юридичними особами права на виробництво органічної сільськогосподарської продукції тваринництва, бджільництва, аквакультури відповідно до вимог чинного аграрного законодавства необхідно розглядати як одну із складових здійснення гарантованого у ст. 50 Конституції України права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в аграрній сфері².

Останніми роками в Україні спостерігається розвиток органічного сільськогосподарського виробництва в галузі тваринництва. Серед найбільших виробників органічної продукції тваринництва – ПП «Агроєкологія» і ТОВ «Галекс-Агро» (виробництво органічної сертифікованої продукції рослинництва і тваринництва), група компаній «Етнопродукт», ТОВ «Органік Милк», ТОВ «Старий Порицьк» (виробництво органічної сертифікованої молочної продукції)³ та ін.

Разом із тим, як наголошується у спеціальній літературі, в усьому світі органічне тваринництво розвинене значно менше, ніж рослин-

¹ Є. Каблучка За останні півтора роки кількість органічних виробників збільшилася вдвоє. Енегро.Лайф.інфо. URL: <http://energolife.info/ua/2016/News/2846/%D0%97%D0%B0%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%96%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85%D0%B2%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2%D0%B7%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%88%D0%B8%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%8F-%D0%B2%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D1%94.htm> (дата звернення: 15.05.2018).

² Носік В.В. Право на органічне землеробство у контексті здійснення права на безпечне життя і здоров'я довкілля в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 верес. 2017 р.) / за ред. М. В. Шульги. Х.: Доміно, 2017. С. 178–179.

³ 5 Международная конференция «Развитие органического сектора в Центральной/Восточной Европе и странах Центральной Азии» (г. Киев, 16-17 апреля 2015 г.), Федерация органичного руху України. URL: <http://organic.com.ua/ru/conference> (дата звернення: 16.07.2018).

¹ Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. С. 12.
270

ництво. Це пояснюється більшою складністю організації процесу виробництва продукції тваринництва, виконання вимог, що висуваються до утримання тварин, до їх годівлі, лікування та інших принципів, закладених у розроблених регламентах, на підставі яких сертифікуються сільськогосподарські підприємства¹.

Нині Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» є загальним нормативно-правовим актом, що врегульовує відносини в усіх галузях органічного сільськогосподарського виробництва, в тому числі й у тваринництві. Зокрема, як уже зазначалося, цей Закон закріплює принципи такого сільськогосподарського виробництва, поділяючи їх на загальні та спеціальні. Окремі з них стосуються виключно органічного виробництва у тваринництві й при цьому викликають певні зауваження. Так, викликають сумнів формулювання в ч. 2 ст. 4 Закону таких спеціальних принципів органічного виробництва, як охорона здоров'я тварин шляхом заохочення природного імунного захисту тварин, відбору відповідних порід (п. 5) і врахування при цьому ступеня адаптації тварин до місцевих умов, їх життєздатності та стійкості до хвороб (п. 7). Ці положення, як вбачається, є аналогічними, вони продовжують і доповнюють один одного, а значить, мають бути сформульовані як один принцип – заохочення природного імунного захисту тварин і врахування при виборі порід ступеня їх адаптації до місцевих умов, їх життєздатності і стійкості до хвороб.

У п. 8 ч.2 ст. 4 Закону серед спеціальних принципів названо дотримання високого рівня благополуччя тварин, що задовольняє потреби, притаманні кожному окремому виду. З огляду на невизначеність та оціночний характер категорій «благополуччя тварин», «потреби тварин» вважаємо за доцільне виключення цього положення зі складу спеціальних принципів органічного сільськогосподарського виробництва.

Як наголошувалося вище, 2 серпня 2019 р. розглядуваний Закон втратить чинність, оскільки вступить у дію новий Закон України від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції». Позитивними його новелами виступають визначення понять органічного тваринництва й органічної аквакультури, а також закріплення вимог щодо органічного виробництва в цих галузях. Так, відповідно до положень ст. 1 Закону органічне тваринництво становить собою органічне виробництво, пов'язане з утриманням, розведенням (виробництвом)

сільськогосподарських тварин (у тому числі птиці й комах) і продукції для отримання продукції тваринного походження; а органічна аквакультура – це теж органічне виробництво, але пов'язане зі штучним розведенням, утриманням та вирощуванням об'єктів аквакультури згідно з вимогами законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції. Прогалиною цього Закону вбачається відсутність дефініції таких понять, як «органічне бджільництво» й «органічне птахівництво», адже Закон надалі оперує ними, а тому визначення зазначених понять надало б регулюванню в галузі органічного виробництва продукції тваринництва більшої конкретики.

У ст. 19 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» закріплені вимоги до органічного тваринництва. Законодавець пішов шляхом класифікації останніх на групи: вимоги щодо походження тварин, методів утримання, розведення, годування, профілактики хвороб та ветеринарного лікування, прибирання та дезінфекції. Звертає на себе увагу відсутність такої важливої групи вимог для органічного тваринництва, як вимоги щодо пасовищ. Це теж вбачається явною прогалиною цього Закону. Адже від якісного стану пасовищ, зон їх розміщення, наявності доступу до водних джерел, їх стану та інших чинників залежить, чи можна отриману продукцію тваринництва вважати органічною. У частинах 3 і 4 ст. 19 встановлені додаткові вимоги для органічного птахівництва й органічного бджільництва.

Підстави й умови ведення органічного сільськогосподарського виробництва у сфері тваринництва визначаються законодавством двох рівнів. До першого належать загальні нормативно-правові акти, що встановлюють підстави й умови ведення органічного сільськогосподарського виробництва в цілому. Насамперед це Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», а в подальшому це буде Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» (після його введення в дію). Другий рівень представлений нормативно-правовими актами, що визначають підстави й умови ведення органічного сільськогосподарського виробництва в окремих галузях тваринництва (молочне та м'ясне скотарство, аквакультура, бджільництво тощо).

Загальні підстави ведення органічного сільськогосподарського виробництва у сфері тваринництва станом на сьогодні, як уже зазначалось, закріплені у ст. 12 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини». Відповідно

¹ Див.: Білик Р. І., Ткачук С. А. Вимоги до ветеринарного обслуговування органічних молочних господарств. *Ветеринарна медицина України*. 2015. № 3. С. 29. 272

до даної статті право на ведення органічного сільськогосподарського виробництва має фізична чи юридична особа, яка відповідає наступним вимогам: а) пройшла оцінку відповідності виробництва органічної продукції (сировини), б) отримала сертифікат відповідності; в) включена до Реєстру виробників органічної продукції (сировини) (ст. 12 Закону). Подальший аналіз статей Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» свідчить, що такого права набувають лише суб'єкти господарювання.

Що стосується сертифікації, то зараз в Україні немає єдиного уповноваженого на це органу, що одночасно можна розглядати і як позитивне, і як негативне явище. Негативним цей факт вбачається через брак єдиної інформаційної бази, системи контролю тощо; позитивним – через те, що кожен виробник самостійно може вирішувати, за якою системою і в якому сертифікаційному органі він може отримати сертифікат. При цьому він може звернутися до будь-якого сертифікаційного органу, який є міжнародно-акредитованим. На даний час на території України працюють 12 іноземних сертифікаційних органів і 1 вітчизняний. Український сертифікаційний орган «Органік стандарт» має міжнародну акредитацію на проведення сертифікаційних робіт і визнання Європейської комісії та Швейцарської Конфедерації.

Виникає запитання: відповідно до яких стандартів провадити сертифікацію? Вона може здійснюватися як за міжнародними стандартами країн або об'єднань країн, так і за приватними стандартами, які визнаються на міжнародному ринку. Найпопулярніші на сьогодні стандарти органічного виробництва: європейські стандарти, зокрема, Постанова Ради ЄС 834/2007, що містить правила та вимоги до органічного виробництва; Національна Органічна Програма (NOP) – національна органічна програма США; Японські національні сільськогосподарські стандарти (JAS); Стандарти «Біо Свісс» (*Bio Suisse*) – приватні стандарти швейцарської Асоціації органічних виробників та ін.¹

Аналогічні положення закріплені й у Законі України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», відповідно до ч. 2 ст. 27 якого особа, яка має намір перейти на органічне виробництво або здійснювати обіг органічної продукції, може обрати будь-який орган сертифікації та укласти з ним договір на проведення сертифікації. Особа вправі укласти договір на проведення сертифікації лише з одним органом сертифікації в межах відповідної галузі органічного виробництва та обігу

органічної продукції. У разі сертифікації органічного виробництва за нормами та стандартами, визнаними в іноземних державах або в міжнародних організаціях, вона має право додатково укласти договір з органом іноземної сертифікації.

У той же час у ст. 28 новий Закон від 10 липня 2018 р. встановив більш жорсткі вимоги до органу сертифікації, передбачивши внесення до Реєстру органів сертифікації лише тих підприємств, установ, організацій чи їх підрозділів, що: 1) мають акредитацію відповідно до Закону України «Про акредитацію органів з оцінки відповідності» у сфері органічного виробництва та/або обігу продукції за однією або кількома галузями органічного виробництва; 2) є юридичними особами, зареєстрованими згідно із законодавством України; 3) не є операторами; 4) мають належну матеріально-технічну базу, інші об'єкти інфраструктури, необхідні для виконання функцій із сертифікації органічного виробництва та/або обігу органічної продукції; 5) можуть підтвердити відповідний рівень компетентності персоналу у сфері сертифікації органічного виробництва та/або обігу органічної продукції (досвід роботи та спеціальні знання у відповідній галузі органічного виробництва); 6) мають принаймні одного інспектора з відповідної галузі органічного виробництва та/або обігу органічної продукції, який працює на постійній основі. До речі, вимоги до такого інспектора закріплені у ст. 30 Закону.

Фізичні або юридичні особи, яким надано право займатись органічним сільськогосподарським виробництвом у сфері тваринництва, зобов'язані виконувати такі правила виробництва органічної продукції та/або сировини тваринного походження: а) дотримуватися вимог Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» і правил виробництва та обігу органічної продукції та сировини, використовувати виключно методи виробництва органічної продукції та/або сировини; б) забезпечувати відокремлення виробництва органічної продукції (сировини) від виробництва неорганічної продукції (сировини) й продукції перехідного періоду; в) використовувати технології виробництва, які запобігають забрудненню або мінімізують будь-яке збільшення забруднення навколишнього природного середовища; г) враховувати місцевий та регіональний екологічний стан територій під час вибору продукції для виробництва; д) мінімізувати використання невідновлюваних ресурсів та зовнішніх ресурсів; е) забезпечувати збереження та відтворення родючості ґрунтів.

Спеціальні правила органічного сільськогосподарського виробництва у тваринництві на сьогодні встановлені для органічної про-

¹ Коротко про органік. URL: www.ukraine.fibl.org/...ukraine/Коротко_про_органік.doc (дата звернення: 12.08.2018).
274

дукції (сировини) тваринного походження, аквакультури, органічної продукції (сировини) бджільництва. Так, Постановами Кабінету Міністрів України затверджені: Детальні правила виробництва органічної продукції (сировини) тваринного походження від 30 березня 2016 р.¹; Детальні правила виробництва органічної продукції (сировини) бджільництва від 23 березня 2016 р.²; Детальні правила виробництва органічної продукції (сировини) аквакультури від 30 вересня 2015 р.³ Дані нормативно-правові акти з урахуванням специфіки виробництва вказаних видів сільськогосподарської продукції тваринного походження встановлюють спеціальні правила її органічного виробництва. Розглянемо їх більш поглиблено.

Наприклад, Детальні правила виробництва органічної продукції (сировини) тваринного походження встановлюють вимоги до сільськогосподарських тварин, їх порід, умов утримання, кормів, процесу розведення, вільного вигулу й випасу, забою тощо, а також визначають технологічні особливості виробництва такої продукції, підстави й умови ведення такого виробництва.

Перша умова, що регламентується цим нормативно-правовим актом, стосується порядку відбору тварин і формування стад для виробництва органічної продукції тваринного походження. Так, під час вибору порід тварин для виробництва органічної продукції (сировини) тваринного походження перевага надається місцевим породам, ураховується їх стійкість до специфічних хвороб або проблем із здоров'ям (п. 4). Обов'язковою умовою ведення цього виду виробництва в тваринництві є й те, що тварини підлягають ідентифікації та реєстрації відповідно до вимог чинного законодавства.

Наступна умова – це необхідність відмежування виробництва органічної продукції тваринництва від продукції традиційного виробництва, яка в законодавстві встановлюється як обов'язок органічного виробника, насамперед у п. 2 ч. 1 ст. 16 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини». Подальшої деталізації вказане положення набуває у п. 11 розглянутих Детальних правил, де закріплено, що в господарствах, які перебувають на етапі переходу від виробництва традиційної (неорганічної) продукції (сировини) до виробництва органічної продукції (сировини) тваринного походження, встановлюється обов'язок виробника розділяти органічну продукцію (сировину) тваринного походження і продукцію (сировину) перехідного періоду, а

органічних тварин утримувати окремо від тварин, які утримуються відповідно до загальноприйнятних технологій виробництва сільськогосподарської продукції, вести журнал обліку всіх своїх дій.

Ще однією умовою ведення органічного сільськогосподарського виробництва у тваринництві виступає наявність у виробника відповідних приміщень, потужностей і територій для утримання, випасання й годівлі тварин. Зокрема, наведені Детальними правилами нормативно встановлюються вимоги до приміщень, де утримується худоба, до числа її голів на 1 га (п. 14). Тварини повинні мати доступ до відкритих пасовищ, їх утримання на прив'язі або в ізоляції забороняється (п. 18). Безприв'язне утримання тварин та їх випасання на відкритих пасовищах – це базові правила органічного тваринництва. Але слід зауважити, що для цього підходить далеко не кожне пасовище. Як підкреслюється у спеціальній літературі, навіть якщо йдеться про молоко або м'ясо, в першу чергу органічний статус належить отримати полям і пасовищам, що використовуються для ведення тваринництва¹. На тісний взаємозв'язок при органічному виробництві продукції тваринництва між виробником і землею вказує і О. Д. Ковальчук². Зарубіжні вчені теж розглядають пасовища як елементи стратегії сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, що сприяють збереженню екосистем та забезпеченню населення продукцією тваринництва³.

Відповідно до Детальних правил виробництва органічної продукції (сировини) тваринного походження птиця повинна мати доступ до відкритих майданчиків не менше ніж протягом однієї третини свого життя. Водоплавна птиця повинна мати доступ до річки, струмка, ставка, озера або водного басейна для задоволення її фізіологічних і поведінкових потреб (п. 19). Окремі положення цих Детальних правил присвячені кормам для тварин, які вирощуються в рамках органічного виробництва, з чим теж пов'язана одна з умов ведення органічного тваринництва.

¹ Воробйова Т. М. Земельні ділянки для вирощування кормів для худоби у системі органічного тваринництва: правові аспекти. *Правові засади ведення органічного землеробства*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 вересня 2017 р.) / за ред. М.В. Шульги. Х.: Доміно, 2017. С. 35.

² Ковальчук О. Д. Вимоги до органічного виробництва продукції скотарства в ЄС. *Органічне виробництво і продовольча безпека*: зб. матер. доп. учасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. Житомир: Полісся, 2015. С. 68.

³ Arjumend Hasrat. Nomadic pastoralism at crossroad: a need for restructuring the paradigm and policy of rangeland commons. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 105.

¹ *Офіційний вісник України*. 2016. № 28. Ст. 1120.

² *Офіційний вісник України*. 2016. № 26. Ст. 1023.

³ *Офіційний вісник України*. 2015. № 96. Ст. 3280.

Для годівлі великої рогатої худоби використовуються корми, не менше 50% яких вироблені в господарстві, де утримуються такі тварини, або в іншому господарстві того ж регіону, що здійснює виробництво органічної продукції (сировини) (п. 26). Як бачимо, виробляти органічні корми переважно має само господарство, яке займається органічним сільськогосподарським виробництвом у сфері тваринництва. Тварини вигодовуються натуральним материнським молоком (п. 30). Додатком 3 до вказаних Детальних правил регламентується перелік кормових добавок і речовин, що використовуються для годівлі тварин під час органічного виробництва.

Окремим чином урегульовуються питання підтримання здоров'я тварин і боротьби з їх хворобами. Перш за все, при виборі порід тварин береться до уваги ступень їх адаптації до місцевих умов, їх життєздатність, а також стійкість до хвороб. У подальшому здоров'я тварин підтримується шляхом стимулювання їх природного імунного захисту від хвороб, зокрема, регулярного виходу, доступу до ділянок на свіжому повітрі й до пасовищ, а також вибору відповідних кормів і методів господарювання. Заборонено застосування хімічних ветеринарних препаратів або антибіотиків із профілактичною метою, речовин для стимулювання росту або продуктивності тварин, гормонів і подібних речовин для здійснення контролю за репродукцією або з іншою метою (пункти 33–35).

Згідно з Детальними правилами виробництва органічної продукції (сировини) бджільництва у процесі цього виду виробництва органічної продукції її виробник повинен: (а) використовувати бджіл з урахуванням породного районування; (б) проводити їх підгодівлю виключно органічним медом з медоносних рослин, які не є генетично модифікованими і до яких не застосовувалися хімічні добрива, пестициди синтетичного походження; (в) обирати місця для розміщення пасік відповідно до цих Правил; (г) підтримувати здоров'я бджіл шляхом здійснення превентивних заходів.

Окрім того, нормативними умовами ведення органічного бджільництва є розміщення пасік таким чином, щоб у радіусі 3-х кілометрів від них були розташовані джерела натурального нектару й пилюки, який походить з органічно вирощених або дикорослих культур; щоб вони були на відстані не менше 500 метрів від шосейних доріг і залізниць, пилорам, високовольтних ліній електропередачі напругою 110 кВ і більше; на відстані не менше 1-го кілометра від тваринницьких і птахівницьких будівель; на відстані не менше 5-ти кілометрів від воскопереробних підприємств, підприємств кондитерської та/або хімічної промисловості, аеродромів, військових по-

лігонів, радіолокаційних, радіо- та/або телетрансляційних станцій, інших джерел мікрохвильового випромінювання; на відстані не менше 7-ми кілометрів від товарних пасік, які не виробляють органічну продукцію (п. 7).

Вулики повинні бути виготовлені з натуральних матеріалів (п. 8). Період переходу від виробництва традиційної (неорганічної) продукції (сировини) бджільництва до виробництва органічної продукції (сировини) бджільництва має тривати не менше 12 місяців.

Із викладеного цілком логічно випливає, що веденню органічного сільськогосподарського виробництва у бджільництві має передувати органічне виробництво у рослинництві, оскільки місця, зони розміщення пасік і рослини для медозбору повинні бути теж органічними, а засобам з охорони та розведення бджіл належить відповідати вимогам спеціального аграрного законодавства у сфері органічного виробництва. До того ж, за сучасних умов ведення бджільництва переважно в «домашніх» умовах, виробництво органічної продукції бджільництва і здійснення контролю за якістю виробленої продукції вбачається майже неможливим, на що звертається увага й у спеціальній літературі¹.

Аналіз положень розглянутих вище підзаконних нормативно-правових актів засвідчує складність процесу переходу до органічного сільськогосподарського виробництва в галузі тваринництва, оскільки воно передбачає попередню наявність органічних кормів, придатних для ведення органічного виробництва та випасання тварин земель, які мають бути розташовані у спеціальних зонах, призначених для його ведення. Чимало питань викликає й питання придатності тварин для органічного виробництва. За пунктами 5 і 6 Детальних правил виробництва органічної продукції (сировини) тваринного походження під час початкового створення стада або отари тварини з господарств, які здійснюють виробництво традиційної (неорганічної) продукції (сировини), після їх відлучення від матері повинні вирощуватися відповідно до правил органічного виробництва. Для оновлення стада або отари до таких господарств можуть вводитися самиці тварин, які не народжували, з господарств, які здійснюють виробництво традиційної (неорганічної) продукції (сировини), але їх число не повинно перевищувати 10% поголів'я великої рогатої худоби і 20% поголів'я дорослих свиней, овець і кіз на рік.

¹ Бугера С. І. Аграрно-правове забезпечення розвитку галузі бджільництва в Україні. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Ста-тівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 28–31.

Наведені положення викликають певні сумніви, оскільки у випадку використання тварин, вирощених в умовах традиційного виробництва, не може йтися про органічне виробництво. Скоріше це буде виробництво перехідного періоду. Адже в умовах традиційного виробництва при вирощуванні тварин можуть використовуватися різноманітні хімічні речовини, антибіотики, гормони росту, генетично модифіковані організми тощо, залишки яких ще деякий час перебувають в організмі тварини, а їх вплив може відчуватися і згодом. Більше того, це положення суперечить встановленій вимозі відмежовувати в межах одного господарства органічне виробництво від традиційного.

Перейдемо далі до такої умови ведення органічного сільськогосподарського виробництва у тваринництві як наявність придатних для цього земель сільськогосподарського призначення. Згідно з положеннями законодавства органічне сільськогосподарське виробництво в галузі тваринництва має провадитися виключно на придатних для цього земельних ділянках. Придатність земель (грунтів) для виробництва органічної продукції й сировини на сьогодні встановлюється відповідно до ст. 23 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини». При цьому відповідно до ч. 2 ст. 23 Закону порядок оцінки придатності земель (грунтів) для виробництва органічної продукції затверджується Кабінетом Міністрів України. Але, як уже зазначалося, цей Порядок, на жаль, не затверджено й донині, що викликає чимало питань стосовно нормативних обов'язкових критеріїв визначення придатності земель сільськогосподарського виробництва для ведення органічного виробництва. Наявність же придатних земельних ділянок є необхідною умовою ведення органічного сільськогосподарського виробництва не лише в рослинництві, а й у тваринництві, адже саме на придатних для цього земельних ділянках можна вирощувати кормову базу для відгодівлі сільськогосподарських тварин, випасати худобу, розміщувати пасіки тощо.

Спираючись на аналіз інших норм Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», доходимо висновку, що для ведення органічного сільського господарства сільськогосподарські землі мають відповідати певним вимогам щодо рівня їх забруднення шкідливими речовинами – пестицидами, важкими металами, радіонуклідами та ін. Аналогічна вимога міститься й у п. 6 Детальних правил виробництва органічної продукції (сировини) аквакультури, де закріплено, що виробництво органічної продукції (сировини) аквакультури здійснюється на ділянках, вільних від будь-яких забруднюючих речовин, використання яких неприпустиме під час виробництва такої продукції.

Як слушно наголошується у спеціальній літературі, курс на екологізацію сільськогосподарського виробництва висуває на перший план необхідність врахування екологічного чинника при використанні земель для ведення органічного землеробства, що зумовлено потребою отримання екологічно чистої органічної сільськогосподарської продукції. Така продукція може бути отримана лише при використанні земельних ділянок, стан яких відповідає певним вимогам, що впливають із закріпленого в Земельному кодексі України принципу екологічної безпеки¹. А ось О. М. Туєва підкреслює, що органічне сільське господарство повинно здійснюватись на сертифікованих земельних ділянках².

Слід погодитися з П. Ф. Кулиничем, який пропонує вважати сертифікованими для потреб органічного землеробства землями сільськогосподарські угіддя, ґрунти яких за своїми продуктивними й екологічними характеристиками відповідають визначеним законодавством критеріям (нормативам)³. Придатні ж для ведення органічного сільськогосподарського виробництва земельні ділянки, про що йшлося в попередній підрозділах цієї наукової праці, ще й мають бути розташовані в межах спеціальних зон, призначених для таких цілей.

Підстави й умови ведення органічного сільськогосподарського виробництва продукції аквакультури визначаються Законами України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», «Про аквакультуру» і Детальними правилами виробництва органічної продукції (сировини) аквакультури. Новий Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» з моменту його введення в дію теж урегулюватиме відносини у сфері органічної аквакультури. Статтею 22 цього Закону встановлено, що вимоги до органічної аквакультури охоплюють:

– урахування здатності об'єктів аквакультури пристосовуватися до перебування у повністю або частково контрольованих умовах;

¹ Циліорик Р. А. Екологічний чинник при використанні земель для органічного землеробств. *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. матер. XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16-17 черв. 2017 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 194.

² Курман Т. В., Туєва О. М. Принцип екологізації аграрного виробництва в аспекті співвідношення аграрного, земельного та екологічного права. *Співвідношення екологічного, природоресурсного, земельного та аграрного права*: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 9 груд. 2011 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. С. 146.

³ Кулинич П. Ф. Виробництво органічної та екологічно чистої сільськогосподарської продукції: земельно-правові аспекти. *Держава і право*: зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. К., 2009. Вип. 43. С. 416.

- використання переважно природних методів репродукції;
- годування об'єктів аквакультури органічними кормами, крім тих видів об'єктів аквакультури, яким не згодують корми під час вирощування;
- регулярне очищення й дезінфекцію обладнання, басейнів, водойм, приміщень та споруд, що використовуються для об'єктів аквакультури;
- використання засобів для очищення й дезінфекції споруд для утримання об'єктів аквакультури під час органічного виробництва виключно з речовин, які включені до Переліку речовин (інгредієнтів, компонентів), які дозволяється використовувати у процесі органічного виробництва та які дозволені до використання у гранично допустимих кількостях;
- гуманне ставлення до об'єктів аквакультури, у тому числі зведення до мінімуму їхніх страждань, та утримання об'єктів аквакультури з урахуванням фізіологічних та поведінкових потреб.

Цей Закон містить і додаткові вимоги до органічної аквакультури, поділяючи їх на групи щодо: походження й методів утримання, розведення, годування, профілактики хвороб і ветеринарного лікування.

При виробництві органічної продукції (сировини) аквакультури згідно з п. 11 зазначених Детальних правил необхідно забезпечити проведення оцінки стану навколишнього природного середовища з урахуванням умов останнього, можливих негативних впливів на нього й того, що результати оцінки повинні гарантувати прийнятність органічного виробництва (сировини) аквакультури, а також інтересів громадськості. Звичайно, це положення вбачається слушним з огляду на необхідність мінімізації можливого негативного впливу сільськогосподарського виробництва на довкілля задля забезпечення його розвитку на умовах сталості. На потребу екологічного супроводу сільськогосподарської діяльності задля того, щоб мінімізувати негативний вплив на довкілля вказує й О. В. Мороз. Адже цей процес передбачає наявність природоохоронних заходів на максимально можливих стадіях господарської діяльності¹. Із цією метою виробник розробляє план сталого управління, в якому визначає заходи з управління виробничими одиницями для збору врожаю аквакультури, який щороку

оновлюється та до якого додається інформація про вплив діяльності на навколишнє природне середовище, проведення моніторингу стану довкілля, а також заходи, які здійснюються з метою зменшення негативного впливу на навколишнє водне та наземне середовище, включаючи кількість поживних речовин за один цикл виробництва чи за один рік. Зазначений план повинен містити відомості про нагляд за справністю обладнання. Складовою частиною плану сталого управління є програма зменшення відходів, яку слід брати до уваги у процесі провадження будь-якої діяльності. Наявність указанного плану слід розглядати однією з обов'язкових умов ведення органічного сільськогосподарського виробництва продукції аквакультури.

Звернімо увагу на те, що органічне сільськогосподарське виробництво продукції аквакультури може здійснюватися виключно у водоймах і на їх ділянках, вільних від будь-яких забруднюючих речовин. Між тим, зараз в Україні більшість водних об'єктів належать до категорії забруднених і дуже забруднених. При цьому Детальні правила виробництва органічної продукції (сировини) аквакультури закріплюють необхідність здійснення заходів щодо очищення та поліпшення якості води та створення системи запобігання забрудненню водойм (пункти 8 і 9). Це зумовлює обов'язок виробників робити капітальні вкладання у водний об'єкт, призначений для ведення органічної аквакультури, отже, тягне для них додаткові витрати. Зазначене вимагає відповідної фінансової підтримки органічних виробників з боку держави на етапі створення й розвитку органічного виробництва продукції аквакультури, що підтримується й науковцями¹. Адже державі так само належить бути зацікавленою в розвитку органічного сільськогосподарського виробництва як засобу забезпечення сталого розвитку.

Ще однією проблемою сьогодні слід назвати брак відповідних державних стандартів органічної продукції тваринного походження. Дійсно, її виробники посилаються на чинні ДСТУ традиційної продукції тваринного походження, зазначаючи, що дана продукція вироблялась в умовах органічного сільськогосподарського виробництва. Утім, подібна ситуація не є правильною. Безумовно, стандарти продукції традиційного сільськогосподарського виробництва й органічної продукції мають бути різними. А відповідні державні стандарти на органічну сільськогосподарську продукцію потрібно розробити й затвердити окремо по різних її видах. У цьому сенсі слушною, на

¹ Мороз О. В. Правовое обеспечение экологического сопровождения хозяйственной и иной деятельности в Республике Беларусь. *Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнародних стандартів*: матер. дискус. панелі Першого Харк. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3-6 жовт. 2017 р.). Х.: Право, 2017. С. 111. 282

¹ Гордеев В. І. Правове забезпечення виробництва органічної продукції аквакультури. *Правові засади ведення органічного землеробства*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 верес. 2017 р.) / за ред. М. В. Шульги. Х.: Доміно, 2017. С. 42–43.

нашу думку, є й пропозиція окремих науковців щодо закріплення на рівні ДСТУ (а) «органічного (біологічного, екологічного) сільського господарства» як форми виробництва сільськогосподарської продукції, продовольства, продуктів харчування і сировини без застосування хімічних препаратів (мінеральних добрив, пестицидів, хімічних засобів підвищення ефективності кормів, стимуляторів росту рослин, тварин, птиці тощо); а також (б) показників екологічної чистоти й екологічної безпечності продукції рослинництва і тваринництва (теж по кожному її виду), а не тільки показників для визначення сортності як умовно визначеного державою мірила якості продукції¹.

В цілому, розвиток органічного сільськогосподарського виробництва сьогодні в Україні (як у сфері тваринництва, так і в цілому) стримує низка чинників, які за сферою походження можна поділити на зовнішні і внутрішні. Зовнішні стримуючі чинники виникають у зовнішньому середовищі стосовно сільськогосподарського товаровиробника. Серед них треба виділити:

– правові – це насамперед значна кількість прогалин і дефектів у законодавстві, яке врегульовує відносини у сфері органічного сільського господарства (про що йшлося), в тому числі й відсутність відповідних державних стандартів на органічну сільськогосподарську продукцію по окремих її видах;

– економічно-соціальні – високі фінансові витрати при переході на цю форму господарювання (лише сертифікація потребує значних коштів – приблизно 30 тис. грн залежно від виду продукції, площі, обсягів виробництва²), відсутність стимулювання розвитку органічного сільського господарства й підтримки органічних виробників з боку держави, низький рівень життя значної частини населення, що не дозволяє купувати дорожчі (хай навіть і органічні) продукти;

– об'єктивно-природні – нинішній стан сільськогосподарських угідь, водних об'єктів, лісів, повітря, всього навколишнього природного середовища, які десятки років використовувалися в цілях традиційного сільськогосподарського виробництва. З моменту прийняття Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогоспо-

¹ Бакай І. Правове забезпечення виробництва екологічно чистої (безпечної) продукції в АПК. *Право України*. 1998. № 1. С. 86–91.

² Див.: Романко С. М. Забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції як один із головних пріоритетів державної політики у аграрному секторі. *Правові проблеми розвитку сільських територій України*: матер. «Круглого» столу, присв. пам'яті відомого укр. вченого-правознавця, члена-кор. НАН України, акад. НАПрН України В. І. Семчика (м. Київ, 9 груд. 2015 р.). К.: Вид-во «Прінт сервіс», 2015. С. 165.
284

дарської продукції та сировини» минуло лише п'ять років. Навряд чи за цей час природне середовище могло само відновитися й цілком очиститися від забруднюючих його хімічних сполук і речовин. До того ж, переважна частина сільськогосподарських виробників зараз займається традиційним виробництвом продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури та лісівництва, а зони органічного виробництва не відмежовані від зон традиційного виробництва. Отже, із вітром, водою, комахами тощо на земельні ділянки, де ведеться органічне виробництво, можуть потрапляти хімічні речовини, може відбуватися запилення пилом сільськогосподарських культур, що вирощуються в рамках традиційного виробництва, в тому числі трансгенних культур. Таким чином, про національне органічне сільське господарство й органічну продукцію та сировину можна вести мову лише умовно. Слід вважати, що станом на сьогодні має місце перехідний період. При чому доцільно такий період встановити не лише для окремих виробників, які вирішили займатися органічним сільським господарством (про що йдеться у ч. 1 ст. 30 згаданого Закону), а й у цілому для тих територій (зон), які будуть визначені придатними для ведення такого господарства;

– організаційні – брак Реєстру виробників органічної продукції, внесення до якого є необхідною, визначальною ознакою права на здійснення виробництва органічної продукції (сировини). На цю досить важливу проблему звертають увагу й учені-правознавці¹;

– психологічні – відсутність впевненості у споживачів в тому, що продукція, яка позиціонується виробниками як органічна, дійсно є такою.

Внутрішні чинники характеризують самого виробника. Вони поділяються на чинники: (а) економічного характеру (нестача необхідних коштів, трудових ресурсів тощо), (б) особистісного характеру (спрямованість лише на отримання максимального прибутку без уваги до довкілля і природних ресурсів, а також реалізація під маркою органічної продукції (сировини) продукції традиційного виробництва та ін.), (в) земельного характеру (дефіцит придатних для ведення органічного сільського господарства земельних ділянок, розташування їх у зонах, непридатних для ведення органічного сільського господарства, та ін.). Як вбачається, комплексне подолання перелічених чин-

¹ Уркевич В. Ю. Про особливості правового регулювання виробничо-господарської діяльності з виробництва органічної сільськогосподарської продукції. *Наук. вісн. НУБіП України*. 2015. Вип. 218. С. 32; Багай Н. О. Законодавче регулювання реєстрації виробників органічної сільськогосподарської продукції (сировини). *Правові засади ведення органічного землеробства*: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 жовт. 2017 р.) / за ред. М. В. Шульги. Х.: Доміно, 2017. С. 13–17.

ників створить відповідне підґрунтя для активного розвитку в Україні органічного сільського господарства.

Маємо констатувати, що Україна має великий потенціал для виробництва органічної сільськогосподарської продукції тваринництва, бджільництва, аквакультури та її реалізації шляхом експорту, а також для її постачання на внутрішній ринок у середньостроковій перспективі. Органічна продукція стає все більш привабливою як для європейського, так і для національного споживача. З урахуванням цього Україна може стати одним з головних експортерів такої продукції як на ринку ЄС, так і на світовому ринку. Доцільність упровадження в Україні органічного сільськогосподарського виробництва у сфері тваринництва також зумовлюється необхідністю збереження довкілля, розвитку сільських територій, підвищення рівня життя сільського населення, а також ефективності і сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, забезпечення населення якісною та екологічно безпечною продукцією тваринного походження, поліпшення іміджу України як виробника й експортера високоякісної органічної продукції та забезпечення продовольчої безпеки нашої держави.

3.4. Правові засади використання біотехнологій в умовах забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва

В Україні, як і в усьому світі у зв'язку з розвитком генної інженерії й біотехнологій останнім часом все більшого поширення у процесі сільськогосподарського виробництва набуває використання результатів останніх, у тому числі й генетично модифікованих організмів. Як зазначається у спеціальній літературі, така ситуація багато в чому зумовлена інтенсивним розвитком науки й техніки, зокрема, сучасних біотехнологій, і появою синтетичної біології, без застосування досягнень яких, мабуть, уже неможливий розвиток сільського господарства, біологічних засобів знешкодження відходів, охорони навколишнього природного середовища та інших сфер діяльності людини¹.

Звернімося до етимології терміна «біотехнологія». Біотехнологія (від грецького «*bios*» – життя, «*techne*» – мистецтво, майстерність, «*logos*» – слово, вчення) становить собою галузь знань, засновану

на застосуванні живих організмів і біологічних процесів (систем) у виробництві¹. Погоджуємося з І. І. Бочковою, що розвиток біотехнологій у найширшому розумінні охоплює два етапи²: стародавній і сучасний. Звернімося до історії розвитку біотехнологій. Першими так званими «біотехнологами» були ще стародавні землеробці, які виявили: якщо додати дріжджі до тіста, можна отримати запашний і м'який хліб, а виноградний сік у такий спосіб перетворюється на вино. Точно так же можна приготувати й сири, пиво, кисломолочні продукти, оцет, обробити льон чи шкіру. Ось саме так людина застосувала першу біотехнологію, а точніше, реакцію гліколізу³. Протягом тривалого часу біотехнологія застосовувалася лише у харчовій і переробній промисловості. Сам же розглядуваний термін «біотехнологія» виникає лише у 20–30-х роках минулого століття. Саме в цей час набуває значного поширення використання мікробіологічного методу боротьби із сільськогосподарськими шкідниками⁴. І тільки наприкінці ХХ ст. можливості біотехнологій значно розширилися. Вони почали використовувати біохімічні механізми живих організмів. Біотехнологічні методи в багатьох випадках виявилися вигіднішими, оскільки хімічні реакції за умови каталізації ферментами відбуваються при більш низьких температурах і нижчому тиску й не вимагають додаткових реактивів. Із часом одним з найперспективніших напрямків біотехнологічної діяльності стала генна інженерія – галузь біології, що виникла на основі хімії нуклеїнових кислот і генетики⁵, продуктами якої є трансгенні продукти і ГМО. Сам термін «генна інженерія» вперше було використано американським ученим Е. Теймутом ще в 1963 р.⁶

¹ Лещинская И.Б. Современные проблемы биотехнологии. Биотехнология вчера, сегодня, завтра. [докл., 23-24 января 1989 г.] / отв. ред. И.А. Коновалов. Казань: изд-во Казанского ун-та, 1990. С. 5.

² Бочкова І. І. Біотехнологія як базис інноваційного розвитку держави. *Правове забезпечення комерціалізації результатів досліджень і розробок*. Матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 трав. 2012 р.) / редкол.: С. М. Прилипка, Ю. Є. Атаманова, Д. В. Задихайло. Х.: НДІ ПЗІР, 2012. С. 159.

³ Энциклопедический словарь юного биолога / гл. ред. кол. М. С. Гиляров. М.: Педагогика, 1986. С. 58.

⁴ Лещинская И. Б. Современные проблемы биотехнологии. Биотехнология вчера, сегодня, завтра. [докл., 23-24 января 1989 г.] / отв. ред. И. А. Коновалов. Казань: изд-во Казанского ун-та, 1990. С. 10.

⁵ Энциклопедический словарь юного биолога / гл. ред. кол. М. С. Гиляров. М.: Педагогика, 1986. С. 76.

⁶ Лещинская И. Б. Современные проблемы биотехнологии. Биотехнология вчера, сегодня, завтра. [докл., 23-24 января 1989 г.] / отв. ред. И. А. Коновалов. Казань: изд-во Казанского ун-та, 1990. С. 12.

¹ Курзова В.В. Правові ознаки біобезпеки як екологічної складової у системі національної безпеки. *Наук. вісн. НУБіП України*. Серія «Право». Ч. 3 / Редкол.: Д.О. Мельничук (голова) та ін. К., 2011. Вип. 165. Ч. 3. С. 212.
286

Наприкінці 80-х років ХХ ст. американською фірмою Monsanto було розроблено перші трансгенні продукти. Через десять років у США з'явилися у продажу перші генетично модифіковані помідори. Як зазначається у літературі, нині у світі масово вирощуються генетично модифіковані сорти переважно чотирьох видів сільськогосподарських культур: це соя, кукурудза, бавовна та ріпак. Серед найбільших виробників слід відмітити США, Канаду, Аргентину, Бразилію, Індію й Китай, на які припадає 80% усіх світових посадок ГМО¹. За даними Організації ООН з економічної співпраці й розвитку, у світі зареєстровані такі трансгенні сільськогосподарські культури: 11 ліній сої, 24 – картоплі, 32 – кукурудзи, 3 – цукрового буряку, 5 – рису, 8 – томатів, 32 – рапсу, 3 – пшениці, 2 – дині, 1 – цикорію, 2 – папаї, 2 – кабачків, 1 – льону, 9 – бавовни². У 2017 році, як інформують Міжнародна агенція з моніторингу застосування агробіотехнологічних технологій (ISAAA) і Грінпіс, площа посівів генетично модифікованих сільськогосподарських культур досягла 185 млн га у 29 країнах світу³. Тобто за 18 років розвитку біотехнологій в аграрному секторі світові площі земель, зайнятих під ГМО-культури, збільшилися з 1,7 млн. га (в 1996 р.) до 185 млн. га (в минулому р.)⁴. Як наголошує європейський учений М. Валлетта застосування процесів генної інженерії в сільському господарстві – це одне з найбільш значних виробничих нововведень за останні 40 років. Таке перетворення, наслідки якого ще не виявилися повністю, призведе в середньо- та довгостроковий період до зміни самих понять «сільське господарство», «сільськогосподарська» та «харчова продукція»⁵.

Нині Україна розглядається біотехнологічними компаніями світу як привабливий ринок вирощування і збуту трансгенної сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження і як лабораторія для проведення дослідів та експериментів. Ще в 1997 р. на території нашої держави розпочалися перші польові випробуван-

ня стійкої до колорадського жука ГМ-картоплі, створеної американською компанією *Monsanto*, дещо пізніше – випробування ГМ-буряку, кукурудзи й ріпаку, стійких до гербіцидів¹. На теперішній час, за оцінками фахівців, у різних регіонах України вирощується до 80% генетично модифікованої сої, насаджень трансгенної кукурудзи – понад 20%, соняшнику – 10% тощо; а загалом під ГМ-сільгоспкультурами вже зайнято понад 1 млн га (понад 3% усіх сільськогосподарських угідь). Проте офіційних даних щодо цього немає².

Наслідком зазначеного є поява значної кількості трансгенної сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження, тобто продукції, отриманої з використанням генетично модифікованого насіння й організмів. Позитивне це явище чи негативне, чи можуть використовуватися біотехнології за умов сталого розвитку сільськогосподарського виробництва і чи є їх використання допустимим і доцільним і яким чином ці відносини мають бути опосередковані правовим регулюванням? На всі ці запитання спробуємо дати відповідь у цьому підрозділі.

Незважаючи на відносну новизну проблеми використання біотехнологій і ГМО у процесі сільськогосподарського виробництва, її актуальність уже викликала чималий інтерес з боку наукової спільноти. Дану проблематику досліджували у своїх наукових працях такі вчені-правознавці, як: Г. І. Балюк³, А. П. Гетьман⁴, І. В. Гиренко⁵,

¹ Медведева М. О. Правове регулювання біотехнологічної діяльності в Україні. *Механізми державного управління*: зб. наук. пр. 2004. № 3 (22). С. 87, 88.

² Курило В. І., Гиренко І. В. Актуальні питання державного контролю у сфері забезпечення біобезпеки при поводженні з ГМО у світлі глобалізації проблеми збереження фіторізноманіття. *Наук. вісн. НУБіП*: серія «Право» / голова редкол. Д. О. Мельничук. 2012. Вип. 173. Ч. 3. С. 217, 219.

³ Балюк Г. І. Організаційно-правові проблеми здійснення в Україні державного контролю за поводженням з генетично модифікованими організмами. *Державний контроль за дотриманням земельного та екологічного законодавства: стан, проблеми та шляхи вдосконалення*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 черв. 2008 р.). К.: Юрид. думка, 2009. С. 39.

⁴ Гетьман А. П., Лозо В. І. Правове регулювання розвитку біотехнології та використання генетично модифікованих організмів (ГМО) в Європейському Союзі. *Проблеми законності*: акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. Вип. 117. С. 180–194.

⁵ Гиренко І. В. Щодо регулювання обігу генетично-модифікованих організмів у відкритих системах. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України*: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 10-річчю створення юрид. фак.-ту НУБіП (м. Київ, 19-20 трав. 2011 р.) / упоряд. О. М. Гончаренко. К.: Вид. центр. НУБіП України, 2011. С. 272–274.

¹ Малиш Н. А. Генетично модифіковані організми в системі продовольчої безпеки // *Держава і ринок*. URL: file:///C:/Users/KAB/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%87%D0%BA%D0%B0/Pubupr_2013_2_21.pdf (дата звернення: 23.07.2018).

² Угринчук І. ГМО – смертельна угроза человечеству. URL: https://kobzar1814.blogspot.com/2011/09/blog-post_20.html (дата звернення: 23.07.2018).

³ Площаць посевов ГМО культур в мире достигла 185 млн гектаров. *Аграрник*: всеукр. газета для работников АПК. URL: https://agrarik.com/index.php?option=com_k2&view=item&id=4077:gmo&Itemid=416 (дата звернення: 23.08.2018).

⁴ В каких странах мира больше всего ГМО? URL: <https://ubr.ua/market/agricultural-market/v-kakih-stranah-mira-bolshe-vsego-gmo-124576> (дата звернення: 23.07.2018).

⁵ Раджоньери М. П., Валлетта М. Агроэкологическое право Европейского Союза и Италии / отв. ред. Д. О. Тузов. М.: Статут, 2006. С. 159.

В. М. Єрмоленко¹, В. С. Кайдашов², Т. О. Коваленко³, В. В. Курзова⁴,
В. І. Курило⁵, Л. В. Лейба⁶, О. І. Менів⁷, Д. С. Піддубна⁸, О. Ю. Під-
дубний⁹, Л. В. Струтинська-Струк¹⁰, В. Ю. Уркевич¹¹ та ін. Однак пи-
тання правових засад використання біотехнологій в умовах забезпе-

чення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва поки що
залишаються недостатньо дослідженими аграрно-правовою наукою.

Сфера біотехнологій становить собою сукупність видів наукової й
технічної діяльності у різних галузях суспільного буття, яка включає
застосування прийомів і методів використання біологічних процесів
з метою задоволення потреб людини і суспільства¹, в тому числі й ви-
користання генетично-модифікованих організмів. В Україні найбільш
урегульованими (хоча й недостатньо) з точки зору права є саме від-
носини у сфері використання ГМО в процесі сільськогосподарсько-
го виробництва. Як відомо, генетично модифікований організм – це
живий видозмінений організм, що має нову комбінацію генетичного
матеріалу за рахунок штучного внесення до нього гену, чого не від-
бувається природним шляхом. Тобто ГМО створюється шляхом пе-
ренесення чужорідних генів з одного організму в другий, при цьому
омінаючи видові бар'єри. До генотипу переноситься обраний ген, що
відповідає за певну ознаку. Це дозволяє скорочувати строки виведен-
ня нових сортів, оскільки селекційна робота передбачає видалення
непотрібних ознак. Підстави для вирощування трансгенних культур
у рослинництві очевидні, адже їм властиві швидкість зростання, дов-
готривале зберігання, стійкість до шкідників, висока врожайність,
невибагливість до умов вирощування, можливість вирощування
продукції зі встановленими показниками якості тощо. Приміром:
щоб пшениця була стійкою до посухи, до неї ввели ген скорпіону;
ГМ-томати (з доданими генами медуз і морських грибів) знімають-
ся незрілими (що дозволяє комфортне транспортування), вони мо-
жуть місяцями зберігатися у холодильнику (що полегшує зберігання
і зменшує втрати), а потім за лічені години вони дозрівають у тепло-
му місці й потрапляють на прилавки магазинів². У тваринництві – це
стійкість сільськогосподарських тварин до хвороб, прискорений ріст,
можливість отримання продукції тваринництва з регульованими якіс-
ними показниками тощо.

Прихильники генної інженерії вважають, що біотехнології й ГМО
допоможуть вирішити продовольчу проблему, адже вчені прогнозу-
ють кількісне збільшення населення Землі. Цей процес постійно при-
скорюється, а проблема забезпечення продовольством щедалі заго-

¹ Єрмоленко В. М. Проблеми законодавчого регулювання поводження з гене-
тично модифікованими організмами. *Актуальні питання реформування правової сис-
теми України*: зб. ст. за матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 29-30 трав.
2009 р.) / уклад. Т. Д. Климчук. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. С. 388–390.

² Кайдашов В. С. Окремі питання правового регулювання поводження із
ГМО. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні
проблеми теорії та практики*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква,
21-22 трав. 2010 р.). Біла Церква, 2010. С. 107–108.

³ Коваленко Т. О. Еколого-правові аспекти поводження з генетично модифіко-
ваними організмами. *Еколог. зак-во України: стан та перспективи розвитку*: матер.
Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 13-14 груд. 2007 р.). Х.: Право, 2008. С. 14–18.

⁴ Курзова В. В. Правові ознаки біобезпеки як екологічної складової у системі на-
ціональної безпеки // *Наук. вісн. НУБіП України*: Серія «Право». Ч. 3 / голова редкол.
Д. О. Мельничук. К., 2011. Вип. 165. Ч. 3. С. 212–221.

⁵ Курило В. І., Гиренко І. В. Актуальні питання державного контролю у сфері
забезпечення біобезпеки при поводженні з ГМО у світлі глобалізації проблеми збе-
реження фіторізноманіття. *Наук. вісн. НУБіП України*: серія «Право» / голова редкол.
Д. О. Мельничук. 2012. Вип. 173. Ч. 3. С. 208–223.

⁶ Лейба Л. В. Правові проблеми використання генетично-модифікованих орга-
нізмів при виробництві сільськогосподарської продукції та продуктів харчування.
Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: моногр. /
О. М. Батигіна, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін. / за ред. В. Ю. Уркевича та
М. В. Шульги. Х.: «ФОП Шевченко С.О.», 2013. С. 255–278.

⁷ Менів О. І. Правове забезпечення використання ГМО при вирощуванні сіль-
ськогосподарської продукції рослинного походження в Україні та ЄС: автореф. дис.
... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. 20 с.

⁸ Піддубна Д. С. Правовий захист органічної продукції від генетично модифіко-
ваних організмів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2015. 20 с.

⁹ Піддубний О. Ю. Правові засади досягнення екологічної безпеки у сфері біо-
технологій. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, еколо-
гічних та природоресурсних відносин в Україні*: моногр. / відп. ред. Т. С. Харитонова,
І. І. Каракаш. Одеса: Видавн. дім «Гельветика», 2018. С. 568; Піддубний О. Ю. Пра-
вовідносини у сфері біотехнологій: перспективи розвитку: моногр. К.: Ірідіум, 2016.
352 с.

¹⁰ Струтинська-Струк Л. В. Правове забезпечення біобезпеки при здійсненні ге-
нетично-інженерної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2005. 23 с.

¹¹ Уркевич В. Ю. Правові питання екологізації сільськогосподарського виробни-
цтва при використанні ГМО. *Від правової охорони природи УРСР до екологічного
права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 трав. 2017 р.) / уклад.:
В. В. Носік та ін. Чернівці: Вид. Кондратьєв А. В., 2017. С. 67.

¹ Піддубний О. Ю. Правовідносини у сфері біотехнологій: перспективи розвит-
ку: моногр. К.: Ірідіум, 2016. С. 41.

² Гетьман А. П., Лозо В. І. Правове регулювання розвитку біотехнології та вико-
ристання генетично модифікованих організмів (ГМО) в Європейському Союзі. *Про-
блеми законності*: акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х.: Нац. ун-т «Юрид.
акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. Вип. 117. С. 191.

струється. Так, станом на 2017 р. населення Земної кулі становило майже 7,3 млрд осіб, а до 2050 р. (за прогнозами ООН) має досягти 10 млрд. За даними Світового банку, сьогодні понад половини населення планети злидарює. А кількість людей, які голодують, кожного року зростає¹. З урахуванням прискорених темпів виробництва, більш комфортних і менш ризикованих його умови, цілком реальним вважаємо збільшення обсягів виробництва продовольства і продовольчої сировини при використанні біотехнологій і ГМО. На це вказує й В. Ю. Уркевич, підкреслюючи, що застосування ГМО при виробництві сільськогосподарської продукції та продуктів харчування дозволяє підвищити врожайність сільськогосподарських культур².

Із цього приводу О. Ю. Піддубний зауважує, що на сьогодні питання впровадження біотехнологій, у тому числі генної інженерії, як одного з найбільш радикальних способів перетворення живих організмів, уже не є предметом дискусій, оскільки, як і будь-який напрям прикладних наукових досліджень, генна інженерія й результати її застосування – ГМО з'являються внаслідок об'єктивної суспільної потреби, а в цьому разі – як спосіб вирішення світової продовольчої проблеми і як відповідь на екологічні, кліматичні й демографічні виклики, що стоять перед світовою спільнотою³. Можливість вирішення продовольчої проблеми, звичайно, слід розглядати як позитивний наслідок використання ГМО у процесі сільськогосподарського виробництва.

Іншими позитивними наслідками можуть стати боротьба з відходами сільгоспвиробництва за допомогою біотехнологій, розробка і використання біозасобів для боротьби зі шкідниками і хворобами в рослинництві і тваринництві – біодобрих, біопестицидів, біофертилізаторів та ін. Наприклад, застосування біодобрих, біопестицидів та біофертилізаторів у сільськогосподарському виробництві зарубіжних

¹ Курман Т. В. Поняття, ознаки, основні категорії та принципи продовольчої безпеки України. *Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнар. стандартів*: матер. дискусійної панелі Першого Харк. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3-6 жовт. 2017 р.). Х.: Право, 2017. С. 87.

² Уркевич В. Ю. Загальна характеристика правового регулювання продовольчої безпеки. *Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України*: моногр. / О. М. Батигіна, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Х.: «ФОРМ ШЕВЧЕНКО С.О.», 2013. С. 41.

³ Піддубний О. Ю. Правові засади досягнення екологічної безпеки у сфері біотехнологій. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природо-ресурсних відносин в Україні*: моногр. / відп. ред. Т. Є. Харитоновна, І. І. Каракаш. Одеса: Видавн. дім «Гельветика», 2018. С. 568.

ми вченими розглядається як засіб збереження агроєкосистем і здорового довкілля. Ними ж підкреслюється, що в таких країнах, як Індія, Канада, США, існує окреме правове регулювання відносин з використання названих біопрепаратів¹.

В Україні, на противагу цьому, на жаль, бракує спеціального нормативного акта, присвяченого регулюванню відносин щодо використання біопестицидів та інших біопрепаратів у сфері сільськогосподарського виробництва, що вбачається суттєвою прогалиною чинного аграрного законодавства. На це звертається увага й у наукових дослідженнях учених².

Біотехнології також широко застосовуються й у тваринництві. Біопрепарати успішно використовуються для лікування хвороб сільськогосподарських тварин, як кормові добавки, силосні закваски тощо. Великого значення останнім часом вони набувають і в кормовиробництві. Адже мікроорганізми здатні накопичувати високий відсоток легкозасвоюваного білку (до 90%), вітамінів, ферментів, мікроелементів та ін. При цьому вирощування мікроорганізмів є автоматизованим процесом, який не вимагає наявності великих площ під вирощування технічних культур³, що економить витрати на виробництво.

У той же час активний розвиток сучасних біотехнологій і генної інженерії, має не лише позитивні сторони. Як і будь-яке інше явище, його характеризують позитивні і негативні аспекти. Передусім, викликає певне занепокоєння те, що наслідки вживання й використання трансгенної сільськогосподарської продукції на сьогодні остаточно не з'ясовані, адже її вживає лише перше покоління людства. Як слушно з цього приводу зазначає В. М. Єрмоленко, ставлення до ГМО як до ризикованої технології виробництва сільськогосподарської продукції найяскравіше можна проілюструвати словами М. І. Вавілова: «...Краще виявити надмірну обережність тепер, аніж знищувати те, що тисячами й мільйонами років створювалося природою»⁴. Адже,

¹ Arjjumend Hasrat. Ukrainian legislation for safeguarding agroecosystems and environmental health: the challenges ahead. *Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнародних стандартів*: матер. дискусійної панелі Першого Харк. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3-6 жовт. 2017 р.). Х.: Право, 2017. С. 3-17.

² Сакаджи К. Б. Правове регулювання застосування засобів захисту сільськогосподарських рослин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2011. С. 5.

³ Биотехнология и сельское хозяйство. Эко все. рф. URL: <http://ekovse.ru/stati/biotechnologiya-i-selskoe-hozyaystvo> (дата звернення: 23.07.2018).

⁴ Єрмоленко В. М. Проблеми законодавчого регулювання поведінки з генетично модифікованими організмами. *Актуальні питання реформування правової сис-* 293

американські вчені, наприклад, провадять лише хімічний аналіз продуктів, вивчають його результати і не звертають при цьому уваги на виникнення нових білків та інших компонентів. Останні дослідження свідчать про можливість негативного впливу такої продукції на людей, тварин, рослинний світ. Так, М. О. Медведєва поділяє небезпеку від використання ГМО, в тому числі й у сфері сільськогосподарського виробництва, на екологічну, біологічну й харчову¹. У спеціальній літературі також зазначається, що проблематика, пов'язана з ГМО ті іншими продуктами біотехнологій, зумовлена тією реальною або потенційною шкодою, яка може бути спричинена ними як людині під час вживання в їжу або іншого безпосереднього застосування до людського організму, так і навколишньому природному середовищу – у вигляді зменшення біологічного різноманіття, вертикального й горизонтального перенесення генів, знищенням поряд зі шкідниками також нецільових організмів, порушення трофічних зв'язків тощо². На наявність потенційних харчових, екологічних, соціально-економічних загроз від використання ГМО при вирощуванні сільськогосподарської продукції рослинного походження вказує й О. І. Менів³. Що стосується впливу на людський організм, тут існує потенційна загроза, що тривале вживання трансгенних продуктів може негативно вплинути на здоров'я людини, призвести до онкологічного захворювання, резистентності організму до антибіотиків, до важких алергічних реакцій, оскільки новий білок не повністю перетравлюється організмом і потрапляє в кров, до порушення роботи нервової системи, зору та інших негараздів.

Гостро також стоять і проблеми (а) зміни клімату, у зв'язку з чим відбувається поява «нових» та відродження «старих» патогенних організмів; (б) зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, наслідком яких можливіми стають ризики спалахів інфекційних захворювань, (в) знищення біорізноманіття тощо⁴. Так, генетична модифікація картоплі для стій-

теми України: зб. ст. за матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 29-30 трав. 2009 р.) / уклад. Т. Д. Климчук. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. С. 389.

¹ Медведєва М. О. Міжнародне право і біотехнології. К.: Промені, 2006. С. 35.

² Тарасенко В. Ризики, пов'язані зі створенням генетично змінених рослинних організмів. *Екол. вісник*. 2007. № 2. С. 13-14; Ангурець О. Вплив генетично змінених організмів на навколишнє середовище. *Екол. вісник*. 2007. № 4. С. 12-13.

³ Менів О. І. Правове забезпечення використання ГМО при вирощуванні сільськогосподарської продукції рослинного походження в Україні та ЄС: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. С. 1.

⁴ Курзова В. В. Правові ознаки біобезпеки як екологічної складової у системі національної безпеки. *Наук. вісн. НУБіП України: Серія «Право»*. Ч. 3 / гол.редкол. Д. О. Мельничук. К., 2011. Вип. 165. Ч. 3. С. 212.

кості до колорадських жуків призводить до того, що від контакту з її насадженнями гинуть не лише шкідники, а й численні корисні комахи, а за ними і птахи, які ними живляться, в результаті чого розриваються біологічні ланцюги, які природа створювала протягом мільярдів років¹. У цілому ж, з погляду В. В. Курзової, класифікацію біобезпеки слід провадити за різними критеріями, внаслідок чого можна виділити наступні її види: бактеріологічна, генетична, природна, техногенна, антропогенна, воєнна, соціальна, інформаційна та інші види². На наявність загроз екологічного характеру, які необхідно подолати, вказують також А. Г. Бобкова і Ю. М. Павлюченко, називаючи серед них неконтрольоване ввезення в Україну трансгенних рослин та екологічно необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин і похідних продуктів³. Названі загрози знайшли своє закріплення на законодавчому рівні, зокрема у ст. 7 Закону України від 19 червня 2003 року «Про основи національної безпеки України»⁴, що ще раз підкреслює серйозність проблеми використання ГМО, в тому числі й у сфері сільськогосподарського виробництва.

Є сенс наголосити, що в найкоротший час потрібно відійти від спрощеного розуміння біотехнологій лише в одному аспекті – або як позитивного, або як негативного явища, що зазвичай ми бачимо у літературі чи в інтернеті. Біотехнології, що використовуються у сфері сільськогосподарського виробництва, вважаємо, можна поділити на такі види⁵:

– біотехнології, які є корисними для людини і так би мовити «дружніми» для довкілля. Наприклад, застосування біопестицидів, зокрема,

¹ Гетьман А. П., Лозо В. І. Правове регулювання розвитку біотехнології та використання генетично модифікованих організмів (ГМО) в Європейському Союзі. *Проблеми законності: акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. Вип. 117. С. 188.*

² Курзова В. В. Правові ознаки біобезпеки як екологічної складової у системі національної безпеки. *Наук. вісн. НУБіП України: Серія «Право»*. Ч. 3 / гол. редкол. Д. О. Мельничук. К., 2011. Вип. 165. Ч. 3. С. 219.

³ Бобкова А. Г., Павлюченко Ю. М. Розвиток екологічного підприємництва як шлях до забезпечення екологічної та продовольчої безпеки. *Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнар. стандартів: матер. дискусійної панелі Першого Харк. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3-6 жовт. 2017 р.)*. Х: Право, 2017. С. 27.

⁴ *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351.

⁵ Курман Т. В. Правові засади використання біотехнологій в умовах сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 98–99.

відповідних мікроорганізмів, які є токсичними для певних сільськогосподарських шкідників, але безпечними для людини, тварин, птахів, корисних комах тощо. Унікальність механізмів дії біопестицидів забезпечує захист від шкідників, стійких до традиційних засобів. Так, уже у 30-х роках минулого століття фермери США почали використовувати в якості біопестициду мікроорганізм *Bacillus thuringiensis* (*Bt*), природним середовищем якого є ґрунти. Деякі білки, які синтезує цей мікроорганізм, є смертельними для комах-шкідників, у тому числі й для кукурудзяного метелика (*Ostrinia nubilalis*), який щорічно завдає шкоди сільському господарству США на 1,2 млрд доларів. Використання ж аерозолів, що містять білки *Bacillus thuringiensis* (*Bt*), дозволяє знищувати комах-шкідників без застосування синтетичних хімічних засобів і не завдає шкоди ні доквіллю, ні людині, ні тваринам чи рослинам¹;

– біотехнології, що можуть мати потенційний ризик для здоров'я людини чи навколишнього природного середовища, але його можна попередити за допомогою певних превентивних заходів. Для цього необхідним вбачається наявність ефективного правового механізму моніторингу і превенції щодо будь-яких можливих ризиків та несприятливих наслідків від використання біотехнологій у сільськогосподарському виробництві. Так, В. Ю. Уркевич пропонує закріпити в законодавстві України й надалі послідовно гарантувати дотримання за допомогою відповідних правових засобів так званого принципу «перестороги» при використанні ГМО. Це означає, що особа, яка займається, приміром, культивуванням ГМ-рослин, має вжити запобіжних заходів щодо непоширення ГМО на суміжні земельні ділянки тощо²;

– біотехнології, які можуть мати потенційний або навіть реальний ризик для здоров'я людини чи доквілля, який за допомогою існуючих на сьогодні технологій та технічних засобів передбачити, відстежити чи попередити неможливо. Зазначені загрози та ризики, звичайно, не співвідносяться з концепцією сталого розвитку, яка за основу ставить благополуччя людини і збереження доквілля не лише для теперішнього, але й для прийдешніх поколінь, органічно поєднуючи при цьому

екологічну, економічну і соціальну складові. Враховуючи викладене, особливої актуальності набувають питання належної правової регламентації відносин, що виникають при використанні біотехнологій, зокрема ГМО, у процесі сільськогосподарського виробництва і при забезпеченні для споживачів безпечності трансгенних харчових продуктів рослинного і тваринного походження. Адже, дійсно, біотехнології – це явний прогрес, і ніхто не в змозі йому завадити. Проте, з метою забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва людство, акумулюючи знання й досягнення природничих, суспільних та інших наук і закріпивши їх у правову форму, повинно використати всі ті можливі позитивні моменти, які здатне привнести використання біотехнологій у виробництво сільськогосподарської продукції. Одночасно право має стати на заваді всіх, навіть потенційно можливих, ризиків для життя і здоров'я людини, доквілля, біорізноманіття тощо. Саме тому неприпустимо недооцінювати ролі правових засобів у врегулюванні відносин з використання біотехнологій, зокрема ГМО, в сільськогосподарському виробництві. На підтримку вказаного, О. Ю. Піддубний наполягає на включенні до принципу сталого розвитку, що використовується в міжнародно-правовій практиці, субпринципу обґрунтованого використання біотехнологій в процесі сталого розвитку¹.

У світовій практиці виділяють два концептуальні підходи до правового регулювання вказаних відносин. Відповідно до першого безпечність харчових продуктів, отриманих із застосуванням біотехнологій (головним чином з використанням ГМО) повинна розглядатись в межах комплексного поняття «безпечність харчових продуктів». Для цього підходу характерним є доктринально усталений спеціальний принцип субстанціональної еквівалентності². Ним користуються у США, де вважають, що трансгенні продукти нічим не відрізняються від їх звичайних аналогів. Другий підхід є характерним для європейських країн. Він виходить з принципу перестороги, тобто вимагає встановлення для продуктів, отриманих з використанням ГМО, особливого правового режиму до того моменту, поки не буде доведено їх абсолютну безпечність. Україна на даний час намагається дотримуватись саме другого підходу.

¹ Биотехнология в сельском хозяйстве: растения // cbio.ru: Интернет-журнал о коммерческих биотехнологиях. URL: <http://cbio.ru/page/51/id/2834/> (дата звернення: 25.06.2018).

² Уркевич В. Ю. Правові питання екологізації сільськогосподарського виробництва при використанні ГМО. *Від правової охорони природи УРСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 травня 2017 р.) / уклад.: В. В. Носік та ін. Чернівці: Вид. Кондратьєв А. В., 2017. С. 67.

¹ Піддубний О. Ю. Правовідносини у сфері біотехнологій: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06, 12.00.07. К., 2015. С. 5.

² Піддубний О. Ю. Правові засади досягнення екологічної безпеки у сфері біотехнологій. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природо-ресурсних відносин в Україні*: моногр. / відп. ред. Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса: Видавн. дім «Гельветика», 2018. С. 571.

Із 2003 р. Україна є однією зі сторін Картахенського протоколу, який регламентує міжнародні норми поводження з генетично модифікованими організмами. До прийняття у 2007 р. спеціального Закону України Картахенський протокол був єдиним нормативним документом у нашій державі, що регулював відносини у сфері використання ГМО, в тому числі й у сільському господарстві. Лише окремі норми щодо врегулювання вказаних відносин містилися в інших законодавчих актах України. З цього приводу Л. В. Лейба слушно зазначає, що тривалий час Україна не мала правового акта, норми якого забезпечували б системний підхід до врегулювання відносин у генетично-інженерній сфері. Положення про біотехнології були розпорошені по різних законодавчих актах, як-то: Закони України від 23 грудня 1997 р. «Про безпечність та якість харчових продуктів»¹, від 12 травня 1991 р. «Про захист прав споживачів»², від 18 січня 2001 р. «Про об'єкти підвищеної небезпеки»³ та ін.⁴

На даний час відносини у сфері використання біотехнологій, зокрема ГМО, у процесі сільськогосподарського виробництва регулюються Законом України від 31 травня 2007 р. «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів»⁵. Цей Закон вперше врегулював вказані відносини адже до моменту його прийняття в Україні останні не були врегульовані на законодавчому рівні. Прийняття такого Закону, безсумнівно, є позитивним кроком на шляху законодавчого вноормування відносин у сфері використання ГМО, який свідчить про значну увагу держави до даних відносин. Іншим позитивним моментом слід вважати й те, що названий Закон закріплює визначення основних категорій і понять у даній сфері (зокрема, біологічної безпеки, генетичної безпеки, ГМО, продукції, виробленої з ГМО та інших), про що зазначається й у спеціальній літературі⁶, а також основні принципи державної політики в галузі поводження з ГМО. Серед останніх Закон називає: принцип пріоритетності охорони здоров'я людей та

навколишнього середовища у порівнянні з отриманням економічних переваг від застосування ГМО; забезпечення заходів щодо дотримання біологічної і генетичної безпеки при створенні, дослідженні і практичному використанні ГМО в господарських цілях; контроль за ввезенням на митну територію України ГМО та продукції, отриманої з їх використанням, за їх реєстрацією й обігом; загальнодоступність інформації про потенційні ризики від застосування ГМО, які передбачається використовувати у відкритій системі, та заходи щодо дотримання біологічної і генетичної безпеки; державна підтримка генетично-інженерних досліджень та наукових і практичних розробок у галузі біологічної і генетичної безпеки при створенні, дослідженні та практичному використанні ГМО в господарських цілях (ст. 3).

З одного боку, вказані основні принципи державної політики свідчать про те, що держава надає перевагу охороні здоров'я людини й навколишнього природного середовища при застосуванні ГМО, в тому числі й у сільськогосподарському виробництві. З іншого ж боку, деякі з названих принципів явно є декларативними, оскільки не мають реального механізму реалізації, контролю і юридичної відповідальності. Це насамперед стосується принципу загальнодоступності інформації щодо ГМО у відкритій системі та аналогічних положень ст. 20 Закону про доступ до інформації щодо поводження з ГМО. На сьогодні в Україні не зареєстровано жодного харчового продукту рослинного чи тваринного походження, який містить ГМО чи був виготовлений з ГМ-джерел. Про це йдеться й у спеціальній літературі¹. Організація «*Greenpeace*» оприлюднила перелік компаній, які використовують ГМО у виробництві своєї продукції, ГМ-інгредієнти використовуються при виробництві продукції таких відомих компаній, як: Нестле (шоколад, кава, дитяче харчування), Кока-кола (напої Спрайт, Кола, Фанта), Данон (йогурти, кефір, дитяче харчування), Марс (шоколадні вироби M&M, Снікерс, Марс, Твикс, Милки Вэй), Хайенц Фудс (соуси, кетчупи), Макдональдс (ресторани швидкого харчування), Симилак (продукти дитячого харчування) та ін. Названі компанії діють залежно від вимог законодавства кожної країни. Так, на ринок США, де продукти з ГМ-інгредієнтами жодним чином не обмежені, вони поставляють ГМ-продукцію, а до держав ЄС, де діють досить суворі обмеження щодо цього, – продукцію без ГМО. Потрапили до цього переліку «*Greenpeace*» й деякі українські виробники м'ясної продукції: МПЗ «Колос» «Чернівецькі ковбаси» (ГМО виявлено у сосисках «Курячі»); ТМ «Фомич» (ковбаса з м'яса птиці вареної 1-ого

¹ Відомості Верховної Ради України. 1998. № 19. С. 98.

² Відомості Верховної Ради України. 1991. № 30. С. 379.

³ Відомості Верховної Ради України. 2001. № 15. С. 73.

⁴ Лейба Л. В. Правові проблеми використання генетично-модифікованих організмів при виробництві сільськогосподарської продукції та продуктів харчування. *Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України*: моногр. / О. М. Батигіна, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Х.: «ФОП Шевченко С.О.», 2013. С. 262.

⁵ Відомості Верховної Ради України. 2007. № 35. Ст. 484.

⁶ Аграрне право: підруч. / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк та ін.; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. К.: Юрінком Інтер, 2010. С. 303.

¹ О проблемах ГМО: законодательство и практика/ URL: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2013/9/20/98023.htm> (дата звернення: 02.03.2018).

сортів); «Алан» (Дніпро) (ковбаски варені і ковбаса напівкопчена «Салямі класік»); м'ясокомбінат «Ювілейний» (ветчина «Сорочінська», «Куряча екстра»); ТМ «Добре» («Агика», Київ) – пельмені «Левада», «Три ведмеда» тощо) та ін¹. Слід зазначити, що при маркуванні даної продукції жодної позначки про наявність ГМО зроблено не було.

Отже, як бачимо, споживач не володіє інформацією про те, що купує і споживає трансгенну продукцію. Ось чому варто погодитися з В. Ю. Уркевичем, що навіть побіжне ознайомлення із Законом України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» дозволяє стверджувати, що його приписи мають загальний характер, неповною мірою відповідають законодавству ЄС щодо обігу ГМО, а більше того, існуючі нормативні приписи майже не виконуються².

Аналогічна ситуація складається і щодо насіння й посадкового матеріалу. Відповідно до інформації, розміщеної на сайті Головного управління Держпродспоживслужби у Хмельницькій області від 21 червня 2017 р., Національна академія аграрних наук України своїм листом до Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів звертає увагу на появу в Україні трансгенних сортів гречки *Granby* та *Arno* селекції канадського холдингу *Setris*, не занесених до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні на 2017 р.³ При цьому повідомляється, що науково-технічною радою секції землеробства та виробництва продукції рослинництва Міністерства аграрної політики та продовольства України (протокол № 5 від 31 серпня 2010 р.), на виконання ст. 11 Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» з метою дотримання заходів біологічної і генетичної безпеки при вирощуванні сільськогосподарських культур на насіння та товарні цілі розроблено Методику відбирання рослин для здійснення якісної та кількісної оцінки наявності генетично-модифікованих організмів (ГМО). Ця Методи-

¹ Угринчук І. ГМО – смертельна угроза человечеству/ URL: https://kobzar1814.blogspot.com/2011/09/blog-post_20.html (дата звернення: 01.12.2017).

² Уркевич В. Ю. Правові питання екологізації сільськогосподарського виробництва при використанні ГМО. *Від правової охорони природи УРСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 травня 2017 р.) / уклад.: В. В. Носік та ін. Чернівці: Вид. Кондратьєв А. В., 2017. С. 67.

³ Трансгенні сорти гречки: інформація Головного управління Держпродспоживслужби в Хмельницькій області URL: <http://www.consumerhm.gov.ua/284-do-uvagi-virobnikiv-transgeni-sorti-grechki> (дата звернення: 24.08.2018).

ка поширюється на насінницькі й товарні посіви основних сільськогосподарських культур та встановлює вимоги до здійснення відбору проб для проведення оцінки наявності ГМО в вегетуючих рослинах, якою за потреби можна скористатись¹.

З урахуванням викладеного, можемо дійти висновку, що Міністерство аграрної політики та продовольства України, як орган державної влади, володіє інформацією про наявність на території України генетично-модифікованих сортів сільськогосподарських культур і трансгенної сільськогосподарської продукції, але до відома широкого загалу така інформація не доводиться. А тому задекларований у Законі принцип загальнодоступності інформації про застосування ГМО у відкритій системі не реалізується на практиці і як наслідок – порушується право споживача на інформацію про якість і безпечність харчового продукту.

Що стосується іншого закріпленого у Законі принципу – пріоритетності охорони здоров'я людей і навколишнього природного середовища у порівнянні з отриманням економічних переваг від застосування ГМО, то у науковій літературі також пропонується його доповнення. Зокрема, С. І. Бугера пропонує внести зміни до ст. 3 Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», сформулювавши даний принцип наступним чином: пріоритетність збереження здоров'я людей та охорони навколишнього природного середовища, забезпечення встановленого рівня якості сільськогосподарської продукції у порівнянні з отриманими економічними перевагами від застосування ГМО². Як вбачається, слід погодитися з такою пропозицією вченого, адже питання якості сільськогосподарської продукції, що виробляється з використанням ГМО, є вкрай важливими, але зовсім не висвітлюються у Законі.

До позитивних сторін Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» можна віднести окреме регулювання генно-інженерної діяльності в замкненій і відкритій системах. Слід підкреслити, що більш правильним вбачається все ж таки використання словосполучення «генно-інженерна діяльність», а не «генетично-інженерна діяльність». Про це зазначається і у

¹ Трансгенні сорти гречки: інформація Головного управління Держпродспоживслужби в Хмельницькій області URL: <http://www.consumerhm.gov.ua/284-do-uvagi-virobnikiv-transgeni-sorti-grechki> (дата звернення: 24.08.2018).

² Бугера С. І. Використання ГМО у сільськогосподарському виробництві: інформаційно-правовий аспект. *Інформація і право*. 2011. № 3. С. 84-92.

спеціальній літературі¹. Відповідно до ст. 1 названого Закону, замкнена система – це система здійснення генетично-інженерної діяльності, при якій генетичні модифікації вносяться в організм або ГМО, культивуються, обробляються, зберігаються, використовуються, підлягають транспортуванню, знищенню або похованню в умовах існування систем захисту, що запобігають контакту з населенням та навколишнім середовищем. Відкрита система визначається у Законі як система здійснення генетично-інженерної діяльності, що передбачає контакт ГМО з населенням та навколишнім середовищем при запланованому вивільненні їх у навколишнє середовище, застосуванні у сільськогосподарській практиці, промисловості, медицині та природоохоронних цілях, передачі технологій та інших сферах обігу ГМО. Отже, замкнена система діє в лабораторних умовах і виключає контакт із довкіллям, а відкрита означає можливість вирощування організмів. При цьому, сфера сільськогосподарського виробництва – це відкрита система здійснення генно-інженерної діяльності. І тут мають діяти всі правила, застереження та нормативні обмеження щодо попередження, як реального, так і потенційного негативного впливу ГМО на здоров'я людей, тварин, стан довкілля, природних ресурсів тощо.

Поряд із цим зауважимо, що аналізований Закон містить і низку недоліків. Питанням регулювання генно-інженерної діяльності у відкритій системі присвячений Розділ IV Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів». Насамперед, звертає на себе увагу той факт, що такий важливий (з точки зору екологічної безпеки та безпеки здоров'я населення) розділ містить лише 2 статті, а саме: ст. 13 «Вимоги до ГМО та порядок їх вивільнення у навколишнє середовище з метою апробації (випробувань)» і ст. 14 «Державна реєстрація ГМО та встановлення обмеження щодо їх застосування». По-друге, знов-таки доводиться констатувати декларативний характер указаних норм та їх практичну незабезпеченість. Це стосується, наприклад, імперативного положення, закріпленого у ч. 3 ст. 13 Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» про заборону вивільнення в навколишнє природне середовище ГМО без оцінки впливу на довкілля та до їх державної реєстрації. При цьому, згід-

¹ Піддубний О. Ю. Правові засади досягнення екологічної безпеки у сфері біотехнологій. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природо-ресурсних відносин в Україні*: моногр. / відп. ред. Т. С. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса: Видавн. дім «Гельветика», 2018. С. 578.
302

но зі ст. 14 досліджуваного Закону до продукції, що реєструється у Державних реєстрах ГМО, належать: сорти сільськогосподарських рослин та породи тварин, створені на основі ГМО; ГМ-джерела харчових продуктів; ГМ-джерела кормів. Між тим, як зазначалося, до Державного реєстру ГМО на даний час не внесено жодного продукту харчування рослинного чи тваринного походження, або іншого виду сільськогосподарської продукції, жодного сорту сільськогосподарських рослин чи породи тварин. Окрім того, у спеціальній літературі звертається увага на те, що ветеринарні препарати, які містять ГМО або отримані з їх використанням, не передбачені ст. 14 Закону у переліку продукції, що підлягає внесенню до державних реєстрів ГМО¹. Але ж це питання нині є вкрай актуальним, адже у традиційному сільськогосподарському виробництві ветеринарні препарати застосовуються досить активно, що безпосередньо може справляти вплив на безпечність і якість сільськогосподарської продукції тваринного походження. Отже, вбачається доцільним внести доповнення до ч. 3 ст. 14 Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» щодо віднесення ветеринарних препаратів, які містять ГМО або отримані з використанням ГМО, до продукції, яка реєструється у Державних реєстрах ГМО.

Відповідно до ч. 4 ст. 13 Закону до державної реєстрації вивільнення в навколишнє природне середовище ГМО можливе тільки з метою державної апробації (випробувань). Проведення державної апробації (випробувань) ГМО у відкритій системі здійснюється виключно на підставі дозволу, який видається Міністерством екології та природних ресурсів України, одноразово на проведення державної апробації (випробувань) конкретно визначеного ГМО. Порядок видачі дозволу на проведення державної апробації (випробування) генетично модифікованих організмів у відкритій системі затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2009 р.² З огляду на той факт, що Реєстри ГМО на даний час порожні, слід, напевне, вважати, що всі ГМО, що використовуються у сільськогосподарському виробництві, знаходяться на стадії державної апробації (випробувань), хоча ця теза й викликає сумнів.

¹ Запровадження європейських принципів регулювання ГМО, зокрема, в частині реєстрації джерел ГМО, а не продуктів, вироблених з них. Чи ведеться цей держреєстр? URL: http://www.consumer.gov.ua/News/1939/U_DRS_vidbulisya_gromadski_konsultatsii_z_pitan_shcho_bezposeredno_vidnosyatsya_do_povnovazhen_Derzhprodsposhivsluzhbi (дата звернення: 28.08.2018).

² *Офіційний вісник України*. 2009. № 24. Ст. 810.

Окремо постає проблема подальшого правового регулювання ГМО після їх вивільнення у відкриту систему, що, власне кажучи, вже має місце на практиці. Розглядуваний Закон з цього приводу не містить жодних норм, не вирішується дане питання й на рівні інших нормативно-правових актів. Як справедливо констатує О. Ю. Піддубний, поки що даний напрям залишається в законодавстві не врегульованим. Учений виражає думку, що всім, у тому числі й авторам Закону і поправок до нього, поки що не уявляється ситуація правомірного вирищування ГМО на українських теренах. В той же час, до цього потрібно бути готовими, приймаючи до уваги той факт, що неправомірне вирощування вже здійснюється, тому працювати слід над легалізацією і отриманням контролю над тими фактичними процесами, що відбуваються на сьогоднішній час, адже саме в цьому, а не в декларативних твердженнях, є призначення права, як ефективного працюючого суспільного інституту¹. Дійсно, якщо Закон України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», навіть з усіма поправками і доповненнями, засвідчує свою низьку ефективність в регулюванні відносин у сфері використання ГМО, в тому числі й у сфері сільськогосподарського виробництва, його потрібно якомога скоріше змінювати, вдосконалювати його норми з урахуванням реальної ситуації і зміни вказаних відносин, зумовленої плином часу й розвитком генної інженерії.

Так само неефективними вбачаються й норми щодо відповідальності за порушення законодавства при поводженні з ГМО. Згідно з його ст. 18 порушення вимог цього Закону тягне за собою цивільну, адміністративну, дисциплінарну та кримінальну відповідальність. Відповідальність несуть особи, винні у: приховуванні або перекрученні інформації, що могло спричинити загрозу життю та здоров'ю людини чи навколишньому природному середовищу; недотриманні або порушенні вимог стандартів, регламентів, санітарних норм і правил використання, транспортування, зберігання, реалізації ГМО; використанні незареєстрованих ГМО або продукції, отриманої з їх використанням (за винятком науково-дослідних цілей); порушенні правил утилізації та знищення ГМО; невиконанні законних вимог посадових осіб, які здійснюють державний нагляд та контроль та ін. Однак реального, дієвого й ефективного механізму контролю та

відповідальності у вказаній сфері на даний час не існує. Як свідчить практика, Реєстри ГМО порожні, в них відсутня будь-яка інформація, але одночасно в Україні безконтрольно використовуються генетично модифіковані соєві концентрати, кормові добавки в птахівництві, ГМ-насіння і посадковий матеріал сільськогосподарських рослин, ГМ-продукція у молочній, кондитерській промисловості, про що споживачі не повідомляються, і жодного випадку притягнення винних до відповідальності не зафіксовано. На необхідність вдосконалення відповідальності за порушення законодавства щодо використання ГМО в сільськогосподарському виробництві вказує і В. Ю. Уркевич¹.

Про недосконалість і виявлені недоліки Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» йдеться у публікаціях й інших вчених-правознавців. На переконання В. М. Єрмоленка, до останніх можна віднести такі недоліки: а) значна кількість норм щодо принципів і завдань державної політики щодо поводження з ГМО має яскраво виражений декларативний характер; б) брак жодних засобів нормування відносин з ГМО; в) узагальненість розподілу повноважень з контролю за ГМО за різними державними органами влади, що вимагає додаткової регламентації правового регулювання за допомогою підзаконних актів; г) надмірна узагальненість вимог щодо процедури проведення експертизи транс генної продукції, що також потребує подальшої деталізації актами міністерств і відомств; д) переважання відсилочних приписів щодо настання юридичної відповідальності за правопорушення щодо поводження з ГМО, що нівелює її ефективність; е) відсутність жодної вказівки на узагальнюючу позицію законодавця стосовно якості й безпечності сільськогосподарської продукції, що містить ГМО². Інші дослідники додають до цього переліку також: (а) недостатню визначеність ключових понять; (б) брак регламентації класів ризиків ГМО; (в) відсутність порогового вмісту ГМО для продуктів харчування³ та ін.

¹ Уркевич В. Ю. Правові питання екологізації сільськогосподарського виробництва при використанні ГМО. *Від правової охорони природи УПСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 трав. 2017 р.) / уклад.: В. В. Носік та ін. Чернівці: Вид. Кондратьєв А. В., 2017. С. 68, 69.

² Єрмоленко В. М. Проблеми законодавчого регулювання поводження з генетично модифікованими організмами. *Актуальні питання реформування правової системи України*: Зб. ст. за матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 29-30 трав. 2009 р.) / уклад. Т. Д. Климчук. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. С. 390.

³ Волощенко В. В. Правове забезпечення біологічної безпеки при поводженні з ГМО. *Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дис-*

¹ Піддубний О. Ю. Правові засади досягнення екологічної безпеки у сфері біотехнологій. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природо-ресурсних відносин в Україні*: моногр. / відп. ред. Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса: Видавн. дім «Гельветика», 2018. С. 581.
304

Законодавцем окремо вирішується питання маркування та етикування сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, що містять ГМО. Враховуючи наміри України до євроінтеграції Кабінетом Міністрів України 13 травня 2009 р. було затверджено постанову «Про затвердження Порядку етикетування харчових продуктів, які містять генетично модифіковані організми або вироблені з їх використанням та вводяться в обіг»¹, яка набрала чинності з 1 липня 2009 р. Відповідно до даного Порядку етикетування харчових продуктів, які містять генетично модифіковані організми обсягом понад 0,9% або вироблені із сільськогосподарської продукції, вміст генетично модифікованих організмів у якій становить понад 0,9%, повинне проводитися їх виробником (постачальником) із зазначенням відповідної інформації.

У переліку складників харчового продукту після найменування кожного з тих, що містять ГМО чи вироблені з їх використанням, у дужках має стояти напис «(генетично модифікований)», «(містить генетично модифікований організм)» або «(вироблений з генетично модифікованого організму)» із зазначенням найменування організму або до кожного такого складника робиться відповідна виноска. Напис виконується таким самим шрифтом, що й перелік складників.

Відповідно до п. 6 вказаної постанови КМУ харчові продукти, що містять ГМО обсягом понад 0,9% або вироблені із сільськогосподарської продукції, вміст генетично модифікованих організмів у якій становить понад 0,9%, на яких не виконано відповідний напис, підлягають вилученню з обігу.

Цікавим є підхід до маркування трансгенної продукції у Республіці Беларусь, у законодавстві якої закріплено якісний принцип «нульового порогу», коли маркування трансгенної продукції вимагається незалежно від вмісту ГМО. Більше того, Міністерством торгівлі Республіки Беларусь 29 липня 2008 р. прийнято Положення про реєстр недобросовісних виробників і постачальників, які виробляють і реалізують продовольчу сировину й харчові продукти, які є генетично модифікованими або містять ГМ-складові (компоненти), з порушенням встановлених законодавством вимог до інформування споживачів. Цей реєстр є відкритим для публічного ознайомлення й розміщується на сайті Міністерства торгівлі Республіки Беларусь².

Згідно з наказом Міністерства охорони здоров'я України від 9 листопада 2010 р. «Про затвердження Переліку харчових продуктів, щодо яких здійснюється контроль вмісту генетично модифікованих організмів»¹ до харчових продуктів, щодо яких здійснюється контроль вмісту генетично модифікованих організмів, віднесено сою, кукурудзу, картоплю, томати, кабачки, диню, папайю, цикорій, цукровий буряк, ріпак, льон, бавовну, пшеницю, рис, продукти дитячого харчування та сировину для їх виготовлення, харчові продукти для спеціального дієтичного споживання, харчові продукти, дієтичні добавки, виготовлені з використанням названих харчових продуктів, закваски, дріжджові культури і продукти, що їх містять. Як бачимо, перелік, закріплений у наказі МОЗ України є досить широким, де переважно йдеться про сільськогосподарську продукцію рослинного походження. І, напевно, не безпідставно здійснюється контроль за вмістом ГМО саме в цих продуктах харчування. Однак, у продажу немає жодного харчового продукту, на етикетці якого були б позначки «(генетично модифікований)», «(містить генетично модифікований організм)» або «(вироблений з генетично модифікованого організму)». Навряд чи це є свідченням того, що в Україні при виробництві продукції рослинного та тваринного походження не використовуються ГМО і що трансгенної продукції в Україні немає. Скоріше це є свідченням низької ефективності й недієвості законодавства у вказаній сфері.

На виконання Картахенського протоколу щодо проведення оцінки ризиків можливого несприятливого впливу ГМО на навколишнє природне середовище, на збереження і стале використання біологічного різноманіття, з урахуванням ризиків для здоров'я людини, Міністерство екології та природних ресурсів України 7 лютого 2011 р. видало наказ, яким затвердило Критерії оцінки ризику потенційного впливу ГМО на навколишнє природне середовище². Відповідно до п. 3 вказаних Критеріїв, ризик потенційного впливу ГМО на довкілля оцінюється за такими критеріями, як-от: а) безпечність і стабільність (фенотипова та генотипова) ГМО та його нащадків, фактори, що впливають на них, ймовірність прояву непередбачуваних ефектів та властивостей, які обумовлені генетичною модифікацією; б) безпечність ГМО для навколишнього природного середовища, включаючи вплив на біохімічні та біогеохімічні цикли у процесах розкладання органічного матеріалу у ґрунті; в) безпечність ГМО для тварин з урахуванням можливого негайного та/або віддаленого

циплін: матер. Респ. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25-26 листоп. 2010 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: НІОАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. С. 37, 38.

¹ Офіційний вісник України. 2009. № 37. Ст. 1240.

² Аграрне право: підруч. / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк та ін.; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. К.: Юрінком Інтер, 2010. С. 303.

¹ Офіційний вісник України. 2010. № 98. Ст. 3506.

² Офіційний вісник України. 2011. № 17. Ст. 722.

впливу на здоров'я тварин та наслідків для трофічного ланцюжка, який походить від вживання ГМО; г) вплив ГМО на динаміку популяцій видів у середовищі, в яке здійснюється вивільнення, та генетичне різноманіття в кожній із них, включаючи вплив на нецільові організми, протягом не менше трьох поколінь; д) вивченість взаємодії між ГМО і навколишнім природним середовищем та впливу ГМО на екосистему, в яку заплановане вивільнення; б. наявність методів і методик ідентифікації ГМО, розроблених за міжнародними стандартами та затверджених в установленому порядку в Україні, а також методів виявлення та визначення ГМО у навколишньому природному середовищі; е) наявність інструкцій з використання ГМО та методів, що гарантують біологічну і генетичну безпеку в процесі виробничого циклу, обробки, зберігання, транспортування, утилізації, знищення та знешкодження ГМО; є) наявність планів запобіжних і ліквідаційних заходів щодо захисту навколишнього природного середовища у разі виникнення надзвичайної ситуації внаслідок незапланованого вивільнення ГМО у навколишнє середовище або виявлення його небажаного впливу.

Звертає на себе певну увагу й надзвичайне, так би мовити, «розмаїття» закріплених у розділі II Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» суб'єктів, які мають забезпечувати його виконання. Відповідно до ст. 6 цього Закону його виконання забезпечують центральні органи виконавчої влади та науково-методологічний центр з питань випробувань ГМО у межах своїх повноважень і в передбаченому законодавством України порядку. Розділ II Закону містить 11 статей (на відміну, наприклад, від 2 статей у Розділі IV, який присвячено питанням регулювання генно-інженерної діяльності у відкритій системі), де закріплено низку органів регулювання з переліком їх повноважень у цій царині, серед яких: Кабінет Міністрів України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство аграрної політики та продовольства України, Міністерство екології та природних ресурсів України, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державна екологічна інспекція України, Державна служба інтелектуальної власності України та ін.

Але ж, дійсно, відносини з використання біотехнологій і, зокрема, ГМО у процесі сільськогосподарського виробництва, є складними та багатоаспектними, а тому виникає потреба об'єднання зусиль різних державних інституцій для їх регулювання й контролю у вказаній сфері. Проте, як вбачається, таке значне розпорошення функцій

(у тому числі контролюючих) по такому широкому колу суб'єктів без наявності єдиного об'єднуючого центру, робить регулювання відносин з використання біотехнологій і ГМО у сільському господарстві неефективним та неієвим. Як влучно зауважує Г. І. Балюк, за такої кількості органів, причетних до забезпечення виконання вимог вказаного Закону, виникає ситуація, аналогічна відомому прислів'ю про те, що «у семи няньок дитя не доглянуть»¹. Це, власне кажучи, підтверджує і практика, про що вже йшлося. Між тим, як підкреслюється у спеціальній літературі, створення єдиного спеціального державного органу, на якого на законодавчому рівні було б покладено здійснення контролю у сфері поводження з ГМО, повністю відповідало б вимогам п. 1 ст. 11 Директиви 90/219/ЄЕС від 23 квітня 1990 року про обмежене використання генетично модифікованих організмів².

Як бачимо, чинне законодавство України, що регулює порядок обігу ГМО, їх використання в процесі сільськогосподарського виробництва, а також подальше застосування сільськогосподарської продукції, яка містить ГМО або отримана з використанням ГМО, містить значну кількість прогалин і правових колізій, а значить, потребує подальшого вдосконалення з врахуванням вимог законодавства ЄС. Це, зокрема, стосується реєстрації ГМ-джерел харчових продуктів, ГМ-джерел кормів, кормових добавок та ветеринарних препаратів, ГМ-сортів сільськогосподарських рослин та порід тварин. На сьогодні, на жаль, Україна, на відміну від держав Європейського Союзу, має недосконалу й не дуже ефективну законодавчу базу щодо поводження з генетично модифікованими організмами, а тому українські споживачі не захищені від ГМ-продуктів харчування рослинного та тваринного походження і не поінформовані щодо цього. Споживач же має бути обізнаним з усіма характеристиками трансгенних харчових продуктів: про їх склад, харчову цінність, вплив на організм і т.п., а вже вибір щодо споживання чи використання такої продукції робити самостійно.

Правова регламентація використання ГМО – як у цілому, так і у сфері сільськогосподарського виробництва, зокрема – дуже складний

¹ Балюк Г. І. Організаційно-правові проблеми здійснення в Україні державного контролю за поводженням з генетично модифікованими організмами. *Державний контроль за дотриманням земельного та екологічного законодавства: стан, проблеми та шляхи вдосконалення*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 черв. 2008 р.). К.: Юрид. думка, 2009. С. 39.

² Правове регулювання сфери охорони здоров'я людей, тварин, рослин в Європейському Союзі та в Україні: моногр. / за ред. М. І. Іншина. К.: Центр учбов. літ-ри, 2007. С. 196.

процес, оскільки охоплює широку сферу суспільних відносин, пов'язаних із захистом прав людини на продовольчу безпеку, з безпечністю і якістю продуктів харчування рослинного і тваринного походження, із біологічним різноманіттям, інтелектуальною власністю, етичними й релігійними переконаннями, ризиком для здоров'я людини, захистом прав споживачів, охороною довкілля та ін. Тому вкрай нагальною проблемою постає як удосконалення чинного Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», так і розробка ефективної, дієвої законодавчої бази у сфері регулювання відносин з використання біотехнологій у процесі сільськогосподарського виробництва. Порядок і правила застосування біотехнологій у вказаній сфері мають знайти своє закріплення на законодавчому рівні. Як вбачається, для цього існують два шляхи: необхідно розробити і прийняти або загальний Закон України «Про біотехнології у сільському господарстві», або прийняти законодавчі акти більш вузької сфери дії – Закони «Про біопестициди», «Про біологічний захист сільськогосподарських рослин», «Про біозасоби у тваринництві» тощо. Потреба у прийнятті подібних нормативних актів зумовлена розвитком науково-технічного прогресу та суспільних відносин з використання окремих біотехнологій та їх результатів у сфері сільськогосподарського виробництва. Все це вбачається вкрай необхідним для того, щоб забезпечити сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, виключити всі можливі ризики для життя і здоров'я людини, довкілля, біологічного різноманіття тощо при використанні біотехнологій у виробництві сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження.

ВИСНОВКИ

Виконане наукове дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Зміна концепцій і підходів до систем господарювання як в Україні, так і в усьому світі, перехід до концепції сталого розвитку як основи економіки розвитку («зеленої» економіки), в тому числі й у сфері сільськогосподарського виробництва, викликає необхідність змін і в методології аграрно-правових досліджень. Під методологією аграрно-правових досліджень слід розуміти вчення про інструментарій пізнавально-дослідницької діяльності в аграрно-правовій науці, що включає принципи, методи, форми, підходи й засоби, а також про його застосування дослідником.

2. Поняття «методологічний підхід» і «метод» не є синонімами. Фактично, це сукупність методів, що можуть застосовуватися кумулятивно (в сукупності), послідовно або альтернативно при дослідженні конкретного наукового питання; в даному випадку – правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

3. В основу методології дослідження правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва має бути покладено антропологічний підхід. Сама ж методологія повинна мати антропоцентричний і гуманістичний характер. Адже в основу концепції сталого розвитку покладено ідею антропозахисту, в центрі уваги якої знаходиться людина, її права на життя і здоров'я, а також аналогічні права її нащадків. Сталий розвиток виступає своєрідним вектором, основним напрямком як міжнародно-правового, так і національно-правового регулювання у всіх сферах життєдіяльності людини, в тому числі й у сфері сільськогосподарського виробництва.

Виробничий аспект сталого розвитку сільгоспвиробництва спрямовано на реалізацію природного права кожної людини на життя і здоров'я шляхом забезпечення продовольчої безпеки, виробництва сільським господарством достатньої кількості сільськогосподарської продукції належної якості й устанавленого рівня безпеки.

Екологічний аспект сталого розвитку сільськогосподарського виробництва спрямований на охорону і збереження довкілля і природних ресурсів у процесі сільськогосподарської діяльності, на збереження життєвого простору людини, самої «колиски» цивілізації – природи.

Соціальний аспект сталого розвитку реалізується шляхом забезпечення соціальних прав, насамперед селян як безпосередніх учасників сільськогосподарського виробництва, і спрямований на гарантування сталого розвитку сільських територій, підвищення соціальних стан-

дартів до рівня європейських і світових, забезпечення зайнятості сільського населення, підвищення рівня його життя й доходів, соціальної відповідальності агробізнесу та ін.

За основу причому слід брати передусім виробничий аспект, адже саме він сприяє забезпеченню продовольчої безпеки держави й природного, гарантованого Конституцією України права кожної людини на життя і здоров'я, на достатнє для нормальної життєдіяльності та якісне харчування. І, безперечно, виробничий аспект може дати поштовх для реалізації як соціального аспекту, створюючи при цьому можливості для соціального розвитку села й забезпечуючи зайнятість сільського населення, так і екологічного, забезпечуючи наявність необхідних коштів для придбання й запровадження новітніх екологічно спрямованих технологій ведення сільськогосподарського виробництва, мотивацію екологічно збалансованого використання природних ресурсів, необхідних для такого виробництва, застосування агроекологічних заходів тощо.

4. До методологічних підходів дослідження правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва доцільно також віднести: догматичний, аксіологічний, історичний, синергетичний, інституційний, організаційний, порівняльно-правовий, інформаційний, екосистемний та інші підходи. Це зумовлюється складністю самої категорії «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва», комплексністю відносин, які виникають при його запровадженні, потребують правової регламентації й підлягають дослідженню.

5. Поняття «сільськогосподарське виробництво» є ширшим за обсягом порівняно з поняттям «аграрне виробництво». Аграрне виробництво – суто виробнича діяльність, пов'язана з обробіткою землі, землекористуванням, передовсім у галузі рослинництва, рільництвом. Сільськогосподарське ж виробництво включає безпосередньо й аграрне виробництво, пов'язане із обробіткою сільськогосподарських земель, і виробництво сільськогосподарської продукції тваринного походження, й аквакультуру, і лісове господарство, й діяльність з переробки продукції рослинного і тваринного походження, і надання сільськогосподарських послуг, а також виконання сільськогосподарських робіт.

Категорія «виробництво сільськогосподарської продукції» також є вужчою за поняття «сільськогосподарське виробництво», оскільки охоплює собою лише виробництво продукції рослинного і тваринного походження, але не включає надання сільськогосподарських послуг і виконання сільськогосподарських робіт. Поняття «сільськогосподарське виробництво» й «сільськогосподарська діяльність» теж не

є тотожними. Як вбачається, сільськогосподарське виробництво – це не просто діяльність, це процес, злагоджений, послідовний, підпорядкований певним природним, технологічним, соціально-економічним та іншим закономірностям (наприклад, сезонності, біологічним циклом розвитку сільськогосподарських тварин, рослин тощо). Сільськогосподарське виробництво завжди передбачає здійснення сільськогосподарської діяльності, проте не будь-яку сільськогосподарську діяльність можна вважати сільськогосподарським виробництвом (приміром, діяльність у сфері сільськогосподарського дорадництва не належить до сфери безпосереднього сільськогосподарського виробництва, хоча є тісно з ним пов'язаною).

6. До ознак сільськогосподарського виробництва слід віднести такі: 1) це специфічний різновид господарської діяльності, визначення якої закріплено у ст. 3 Господарського кодексу України; 2) його предметом може бути не лише виробництво сільськогосподарської продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури, лісового господарства, а й надання сільськогосподарських послуг, супутніх виробництву сільгосппродукції (в тому числі й наукових), а також виконання різноманітних сільськогосподарських робіт; 3) сільськогосподарське виробництво як правова категорія має аграрно-правову природу регулювання відносин у своїй сфері; 4) провадиться в межах агросфери при використанні потенціалу останньої; 5) спрямованість на досягнення певних цілей – як приватних цілей сільськогосподарських товаровиробників (насамперед підприємницьких), так і загальних цілей: досягнення суспільно-корисного результату; задоволення потреб українського народу у якісних і безпечних продуктах харчування і продовольстві; забезпечення продовольчої безпеки держави; розвиток агросфери на умовах сталості та ін. Іншими словами, метою ведення сільськогосподарського виробництва є досягнення як економічних, так і соціальних результатів.

7. Агросфера – це складна, системоутворююча аграрно-правова категорія, яка лежить в основі предмета аграрного права і включає такі елементи: (а) об'єкти аграрних правовідносин – культурні рослини, сільськогосподарські тварини, оброблений ґрунт під сільськогосподарські культури; б) відповідне коло їх суб'єктів – сільське населення, тобто фізичних осіб, які можуть працювати на сільськогосподарських підприємствах за трудовим договором, бути їх членами чи учасниками або займатися веденням особистого селянського господарства; (в) сферу реалізації аграрних прав та обов'язків, тобто виникнення, зміни та припинення аграрних правовідносин, – сільські території, сільськогосподарське виробництво тощо.

8. За сучасних умов українська національна ідентичність знаходиться на стадії становлення і саме селянство слід вважати її носієм. Це складне, комплексне явище, що поєднує національну, етнічну й державну ідентичність і полягає в усвідомленні особою своєї належності до української нації, народу, держави й у відповідному позиціонуванні себе в цій якості.

9. Селянин – це сільський мешканець, який здійснює діяльність у сфері сільського господарства. При цьому селянство виконує наступні функції: (а) виробничу – в результаті діяльності селян здійснюється виробництво сільськогосподарської продукції рослинництва, тваринництва, рибництва, агролісівництва; (б) соціально-економічну – завдяки праці селян задовольняються фундаментальні потреби населення держави у продуктах харчування, а промисловості – в сировині рослинного і тваринного походження, отже, забезпечується продовольча безпека держави; (в) соціально-культурну – селянство виступає носієм української ідентичності – мови, культури, релігії, традицій тощо. З урахуванням перспективи прийняття Аграрного кодексу України цілком доцільним і слушним вбачається закріплення дефініції поняття «селянин» як основоположної категорії аграрного права саме в цьому нормативному акті.

10. Сільськогосподарське виробництво можна сформулювати як врегульований нормами аграрного права специфічний вид діяльності у межах та з використанням потенціалу агросфери щодо виробництва сільськогосподарської продукції, виконання сільськогосподарських робіт та надання сільськогосподарських послуг, спрямований як на реалізацію підприємницьких цілей, так і на досягнення суспільно-корисного результату.

11. Законодавству, яке забезпечує функціонування сільськогосподарського виробництва, притаманні нижченаведені риси: 1) відсутність єдиного спеціального нормативно-правового акта, нормами якого було б урегульовано відносини у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах. На сьогодні таким нормативно-правовим актом повинен стати Закон України «Про сталий розвиток сільських територій», окремий розділ якого варто присвятити врегулюванню зазначених відносин. У подальшому, вбачається за необхідне прийняття єдиного кодифікованого нормативно-правового акту у вигляді Аграрного кодексу України або Закону України «Про сільське господарство», де теж доцільно було б закріпити окремий розділ, присвячений сталому розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні в сучасних умовах; 2) законодавча база, що забезпечує функціонування сільськогосподарського

виробництва, становить собою величезний нормативний масив законодавчих, підзаконних і локальних внутрішньогосподарських нормативно-правових актів, прийнятих у різний час; усі вони мають різну юридичну силу, спрямованість, предметні ознаки тощо. Незважаючи на їх значну кількість, про підвищення ефективності правового регулювання відносин у сфері сільськогосподарського виробництва не йдеться. Значна кількість нормативного матеріалу робить незручним його використання на практиці, окремі ж відносини врегульовані недостатньо чітко, мають місце неузгодженості понятійного апарату, суперечності в їх регулюванні, спостерігається дублювання в різних актах, а також наявність прогалин; 3) комплексність – законодавча база, яка забезпечує функціонування сільськогосподарського виробництва, має комплексний характер, адже вона охоплює нормативно-правові акти різної галузевої спрямованості. Це зумовлено тим, що у процесі сільськогосподарського виробництва виникають, потребуючи спеціальної правової регламентації різноманітні суспільні відносини, зокрема, щодо: організації ведення сільськогосподарського виробництва, створення суб'єктів, які займатимуться його веденням; отримання відповідних земельних ділянок; провадження виробничої діяльності в окремих галузях – рослинництві, тваринництві, аквакультури, лісовому господарстві; державної підтримки; забезпечення якості та безпечності сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження, що виробляється; забезпечення екологічно збалансованого природокористування та охорони довкілля тощо; 4) динамічність розвитку законодавства, що регулює ведення сільськогосподарського виробництва. Більшість аграрних законів з моменту прийняття зазнала значних змін і доповнень. Окремі з них (наприклад, Закони України «Про фермерське господарство», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» та деякі інші) навіть мали декілька редакцій. Не завжди внесені зміни були позитивними й корисними для розвитку сільськогосподарського виробництва не те, щоб на умовах сталості, а й взагалі. Динамічність розвитку законодавства можна пояснити й іншим чинником – активізацією законодавчого процесу стосовно новелістичних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва, приміром, щодо виробництва органічної продукції і сировини, використання генетично модифікованих організмів в процесі сільськогосподарського виробництва, сільськогосподарського дорадництва як засобу організаційної підтримки сільського господарства з боку держави тощо; 5) актуалізація значення норм міжнародно-правового характеру.

12. Законодавча база, яка створює правове підґрунтя сільськогосподарського виробництва в Україні, є недосконалою, розрізненою, розпорошеною по різних нормативно-правових актах різної юридичної сили. Незважаючи на наявність значного обсягу нормативного матеріалу, вона є недостатньою для забезпечення ефективного, технологічно-інноваційного, екологічно збалансованого сільськогосподарського виробництва, тим більше орієнтованого на сталий розвиток. Зараз вона також залишається недостатньо адаптованою й до вимог законодавства ЄС у сфері забезпечення сталого розвитку сільського господарства, міжнародних договорів та угод, прийнятих Україною в межах членства в СОТ та інших. Зазначене вимагає суттєвого вдосконалення існуючого законодавства у вказаній сфері.

13. Державна аграрна політика становить собою законодавчо врегульовану, стабільну, цілеспрямовану діяльність органів державної влади, що охоплює комплекс правових, організаційно-управлінських, соціально-економічних, наукових, кадрових та інших заходів, спрямованих на забезпечення сталого розвитку агросфери й гарантування продовольчої безпеки держави.

14. Юридичними ознаками державної аграрної політики слід вважати такі: (а) державна аграрна політика визначається та реалізується за допомогою законів і підзаконних нормативно-правових актів, повинна відповідати нормам Конституції України; (б) це стабільна, організована і цілеспрямована діяльність; (в) вона здійснюється органами державної влади у сфері аграрних відносин; (г) це не просто сукупність чи поєднання, а органічний комплекс правових, організаційно-управлінських, наукових, соціально-економічних, кадрових та інших заходів; д) метою цієї діяльності є забезпечення сталого розвитку агросфери та гарантування продовольчої безпеки держави.

15. Державна аграрна політика охоплює два рівні: а) внутрішній – аграрна політика всередині держави, який в свою чергу має два підрівня: загальнодержавний і регіональний, і б) зовнішній чи міжнародний – аграрна політика держави на міжнародному аграрно-продовольчому ринку.

16. Серед елементів державної аграрної політики слід виділяти: 1) продовольчу політику; 2) агроекологічну політику; 3) політику сталого розвитку сільських територій; 4) структурну політику у сфері агробізнесу; 5) політику протекціонізму у сфері сільськогосподарського виробництва; 6) політику підтримання цін і доходів; 7) політику збереження селянства; 8) агроінвестиційно-інноваційну політику; 9) політику у сфері аграрного ринку; 10) політику у сфері сталого сільськогосподарського землекористування; 11) кадрову політику

у сільському господарстві та ін. Всі ці елементи мають бути поєднані в рамках державної аграрної політики.

17. У складі аграрного права існує окремий інститут правового регулювання державної аграрної політики України, який слід розглядати як комплексний, оскільки він в себе включає цілісний комплекс норм різних як за предметом правового регулювання, так і за характером регульованих відносин нормативно-правових актів України.

18. Продовольчу безпеку треба розуміти як складову частину національної безпеки держави, що передбачає захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою на принципах самозабезпечення безперешкодного фізичного та економічного доступу людини до продуктів харчування в кількості й асортименті, встановленого рівня якості та безпеки, необхідних для підтримання її здоров'я та звичайної життєвої діяльності. Нині нагальною потребою є розробка й прийняття спеціального Закону України «Про продовольчу безпеку», у якому мають знайти закріплення дефініції основних понять, насамперед категорії «продовольча безпека», а також система якісних критеріїв й кількісних показників продовольчої безпеки, а також номенклатурного критерію (або критерію асортименту і збалансованості).

19. Удосконалення правових засад механізму державної підтримки має відбуватися у декількох напрямках, перш за все це кредитна, організаційна підтримка й податкова підтримка. Остання означає повернення до спеціального (пільгового) податкового режиму, яким був фіксований сільськогосподарський податок. Що ж стосується кредитної й організаційної підтримки, тут повинні спрацювати наступні пропозиції. Для підвищення ефективності правового регулювання відносин у сфері державної підтримки аграрних товаровиробників як засобу забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва доцільним вбачається внесення змін та доповнень до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». Зокрема, по-перше, форми кредитної підтримки (ст. 13 Закону) потрібно розширити шляхом закріплення можливості надання державою кредитних гарантій для виробників тваринництва, а також можливості компенсації кредитів (на 1 гривню), отриманих у комерційних банках. У зв'язку із цим потрібно внести зміни у назву ст. 13 Закону «Кредитна підтримка виробників сільськогосподарської продукції (кредитна субсидія)», виклавши її наступним чином: «Кредитна підтримка виробників сільськогосподарської продукції». Пункт 13.1 цієї статті викласти у наступній редакції: «Кредитна підтримка виробників сільськогосподарської продукції включає такі форми, як режим кредитної

субсидії, надання державою кредитних гарантій для виробників тваринництва, а також можливості компенсації кредитів (на 1 гривню), отриманих у комерційних банках».

По-друге, потребує доповнення розділ IV розглядуваного Закону «Інші види підтримки виробників сільськогосподарської продукції та аграрного ринку» шляхом внесення до нього нової ст. 14-1, яка має бути присвячена питанням організаційної підтримки аграрних товаровиробників. Зокрема, у цій статті мають знайти закріплення положення про активізацію та створення найсприятливіших правових та інших умов для сільськогосподарської дорадчої діяльності; про сприяння так званій самопідтримці аграрних товаровиробників, насамперед, через їх представницькі органи (галузеві асоціації, спілки тощо) шляхом мобілізації, накопичення певного відсотку (1-3%) коштів від продажу сільськогосподарської продукції для подальшого їх використання на підтримку наукових розробок, впровадження новітніх, екологічно спрямованих, органічних технологій сільськогосподарського виробництва, відшкодування втрат, пов'язаних зі стихійними лихами, епізоотіями, неврожаєм тощо; удосконалення механізму партнерства між державою та малим і середнім підприємством у сільському господарстві.

20. Поглиблений аналіз законодавства у сфері державної аграрної політики дозволив виділити такі його риси, як: а) переважно публічно-правовий характер; б) його комплексність, що знаходить свій прояв в існуванні нормативно-правових актів, які одночасно є джерелами аграрного права й інших галузей права (цивільного, господарського, фінансового тощо); в) значна кількість норм має процедурний характер, які визначають порядок проведення атестації, проходження реєстрації, отримання ліцензій, коштів державної підтримки тощо; г) наявність міжнародно-правових норм, що зумовлено інтеграцією України до світового економічного простору; д) значна кількість нормативно-правових актів має тимчасовий характер.

21. Виступаючи співзасновниками агенції регіонального розвитку, галузеві асоціації виробників сільськогосподарської продукції набувають можливість брати участь у розробці проектів регіональних стратегій розвитку, програм і проектів регіонального розвитку, підготовці пропозицій щодо програм і проектів останнього, що можуть реалізуватися за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку тощо. Таким чином сільськогосподарські виробники, хоч й опосередковано, але набувають можливості впливати на регіональну аграрну політику як складову державної аграрної політики України, що безумовно є позитивним явищем, адже саме вони є найбільш обізнаними з усіма проблемами і складнощами ведення сільськогосподарського

виробництва та найбільш зацікавлені у його розвитку. Це також можна розглядати як напрямок децентралізації функцій держави, що наразі проголошено актуальним напрямком правового регулювання й новим акцентом у демократизації взаємовідносин держави, територіальних громад, суспільства й сільськогосподарських товаровиробників. Станом на сьогодні, незважаючи на прийняття Кабінетом Міністрів України Типового положення про агенцію регіонального розвитку, нагальними залишаються питання деталізації повноважень її співзасновників у формуванні й забезпеченні реалізації державної регіональної аграрної політики. З метою вдосконалення пропонуємо внесення відповідних доповнень до вказаної постанови КМУ.

22. Поняття «сталий розвиток сільських територій» і «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва» співвідносяться як загальне і часткове, як родове і видове поняття. Сталий розвиток сільських територій, як комплексне поняття, включає в себе і сталий розвиток сільськогосподарського виробництва. Адже сільські території виконують різні функції – виробничу, економічну, територіальну, екологічну, соціально-демографічну, рекреаційну, відтворювальну, соціокультурну та ін. Тому виробничий аспект сталого розвитку (або сталий розвиток сільськогосподарського виробництва) – це лише один із складників сталого розвитку сільських територій, причому перший є базисною основою сталого розвитку сільських територій у цілому.

23. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва доцільно розглядати як стабільний, незворотний процес прогресивних цілеспрямованих змін на основі досягнень науки і техніки в агросфері при веденні сільськогосподарського виробництва в напрямку, який забезпечує успішне її функціонування в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь людей.

24. Серед ознак сталого розвитку сільськогосподарського виробництва слід виділити наступні: 1) по-перше, сталий розвиток сільськогосподарського виробництва – це стабільний, стійкий, незворотний процес, де сталість проявляється і як стійкість, тобто здатність утримувати рівновагу, і як стабільність, тобто здатність підтримувати стійкі темпи розвитку сільськогосподарського виробництва; 2) по-друге, це процес цілеспрямованих прогресивних змін. Серед цілей сталого розвитку сільськогосподарського виробництва виокремлюються глобальні (генеральні), поточні й побічні: а) глобальна ціль сталого розвитку сільськогосподарського виробництва – це збереження біосфери в цілому, а також зокрема такої її складової, як агросфера, у стані, що забезпечує успішне їх функціонування в інтересах нинішнього й майбутніх поколінь; б) поточні цілі охоплюють

забезпечення продовольчої безпеки держави, охорону та екологічно збалансоване використання природних ресурсів (земель сільськогосподарського призначення, вод, лісів тощо) у процесі сільськогосподарського виробництва, екологічно безпечне сільськогосподарське господарювання, створення сприятливих умов для здоров'я людини, збереження й відтворення навколишнього природного середовища та природно-ресурсного потенціалу сільськогосподарського виробництва, задоволення потреб населення в якісних і безпечних продуктах харчування рослинного і тваринного походження та ін.; в) побічні цілі, досягненню яких сприятиме сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, полягають у розвитку сільських територій в цілому, підвищенні соціальних стандартів життя селян, збільшенні їх доходів, популяризації сільськогосподарської праці, розвитку сільської інфраструктури тощо; 3) по-третє, підвалинами вказаних змін виступають досягнення науки й техніки, тобто результати науково-технічного прогресу в різних сферах: інноваційній, агрономічній, ветеринарній, технічній, економічній, екологічній тощо; 4) по-четверте, зазначені зміни відбуваються в агросфері при веденні сільськогосподарського виробництва; 5) по-п'яте, при виборі оптимальної стратегії щодо ведення сільськогосподарської діяльності в агросфері варто виходити з інтересів як сьогодення, так і майбуття.

25. Вирішення проблеми забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва потребує комплексного, системного підходу, використання сукупності організаційно-правових, економіко-правових, управлінських, соціальних, науково-освітнянських та інших засобів, що має знайти закріплення у Концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період щонайменше до 2030 року, адже Концепція має включати перспективи цього розвитку.

26. Система заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва – це динамічна, комплексна сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів-заходів, які утворюють певну цілісність із притаманними їй властивостями, що не зводяться лише до сукупності властивостей її елементів, спрямована на забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

27. Заходи забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва можна класифікувати за суб'єктною ознакою на певні види: (а) заходи, які здійснюються державою в особі відповідних компетентних органів; б) заходи з боку самих сільськогосподарських товаровиробників; в) заходи, здійснювані суспільством в цілому (інформаційні, виховні, морально-етичні заходи тощо) та ін.

28. За предметною ознакою доцільно виділити такі види заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: організаційно-правові, економіко-господарські, економіко-екологічні, соціально-етичні, інформаційні, освітянсько-виховні. Їх належить реалізовувати комплексно й поступово. Деякі з них для своєї реалізації потребують досить тривалого часу, зокрема освітянсько-виховні, соціально-етичні. Реалізація частини перелічених заходів передбачає активну роль держави, а також наявність відповідного бюджетного фінансування, що в умовах сьогодення, що характеризуються наявністю економічної кризи, навряд чи є можливим. Ось чому пріоритет зараз треба віддати організаційно-правовим, інформаційним, а також тій частині економіко-господарських та економіко-екологічних заходів, які можуть бути реалізовані самими сільськогосподарськими товаровиробниками.

29. До організаційно-правових заходів слід віднести: (а) прийняття спеціального Закону України «Про сталий розвиток сільських територій»; (б) розробку Концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2030 року; (в) опрацювання й запровадження довгострокових (не менше ніж на 10 років) цільових програм у сфері сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, сталого природокористування, сталого соціального розвитку сільських територій.

Пропонуємо структуру майбутнього Закону України «Про сталий розвиток сільських територій». У Преамбулі до нього доцільно відзначити необхідність правового регулювання сталого розвитку сільських територій, окреслити коло питань, що ним регулюються, а також наголосити на його цілях. Структура Закону повинна містити:

Розділ 1. «Загальні положення» (визначення всіх дефініцій, а також сфери застосування, цілей тощо);

Розділ 2 «Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва»;

Розділ 3 «Стале природокористування у сільському господарстві»;

Розділ 4 «Сталий соціальний розвиток сільських територій»;

Розділ 5 «Інституційно-функціональне забезпечення сталого розвитку сільських територій»;

Розділ 6 «Фінансове, організаційно-інформаційне, кадрове забезпечення сталого розвитку сільських територій»;

Розділ 7 «Міжнародне співробітництво у сфері сталого розвитку сільських територій»;

Розділ 8 «Прикінцеві положення».

30. Екологізація сільськогосподарського виробництва – це встановлений в аграрному законодавстві механізм реалізації екологічних

нормативів, вимог і приписів як уповноваженими державними органами, органами місцевого самоврядування, так і самими аграрними товаровиробниками щодо захисту довкілля, екологічно збалансованого використання природних ресурсів, виробництва якісної й екологічно безпечної сільськогосподарської продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури й агролісівництва у процесі сільськогосподарського виробництва задля забезпечення його сталого розвитку.

31. Екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва має відбуватися у декількох напрямках. Це екологізація: а) сільськогосподарського землекористування; б) сільськогосподарської техніки; в) технологій ведення сільськогосподарського виробництва в рослинництві, тваринництві, аквакультурі й агролісівництві; г) природокористування (використання водних, лісових ресурсів, атмосферного повітря); д) поводження з відходами сільськогосподарського виробництва (в тому числі, шляхом ведення так званого безвідходного виробництва, організація виробництва біопалива із відходів та залишків виробництва тощо); е) у сфері захисту сільськогосподарських рослин і тварин (в тому числі, використання добрив, пестицидів, лікарських препаратів, гормонів тощо); є) системи біобезпеки у сфері традиційного сільськогосподарського виробництва; ж) свідомості селян. Необхідним вбачається вести мову не лише про екологізацію виробництва сільськогосподарської продукції, а й про екологізацію сільськогосподарських робіт та екологізацію супутніх сільськогосподарських послуг.

32. Серед цілей альтернативного сільськогосподарського виробництва можна виділити: (а) екологічні – збереження й підвищення родючості ґрунтів, охорона навколишнього природного середовища, збереження біологічного різноманіття, захист рослин і тварин, охорона вод та атмосферного повітря у процесі сільськогосподарського виробництва та поліпшення їх якості тощо; (б) соціально-економічні – виробництво якісної та екологічно безпечної сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження, забезпечення конкурентоспроможності сільського господарства України як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, покращання стану здоров'я і збільшення тривалості життя населення держави за рахунок підвищення якості продуктів харчування та довкілля, збільшення площ земель, зайнятих в органічному й в інших альтернативних формах сільськогосподарського виробництва, забезпечення сталого розвитку агросфери та ін.

33. Органічне сільське господарство, будучи однією з альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва, становить собою новітню, адаптовану до навколишнього природного середовища

систему господарювання, яка виходить із цілісного підходу та полягає у такому веденні сільськогосподарського виробництва, за якого забезпечується його сталий розвиток для забезпечення потреб теперішнього й майбутніх поколінь людей в органічній продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури й агролісівництва.

34. Станом на сьогодні розвиток органічного сільськогосподарського виробництва в Україні стримує низка чинників, які за сферою виникнення поділяються на зовнішні і внутрішні. Зовнішні стримуючі чинники виникають у зовнішньому середовищі стосовно сільськогосподарського товаровиробника. Серед них можна виділити: правові, економічно-соціальні, об'єктивно-природні, організаційні, психологічні та ін. Внутрішні чинники характеризують самого виробника і поділяються на чинники: економічного, особистісного, земельного характеру тощо.

35. У сфері сільськогосподарського виробництва використовуються біотехнології: (а) які є корисними для людини і так би мовити «дружніми» для довкілля, наприклад, використання біопестицидів, зокрема відповідних мікроорганізмів, які є токсичними для певних сільськогосподарських шкідників, але безпечними для людини, тварин, птахів, корисних комах тощо; (б) які можуть мати потенційний ризик для здоров'я людини чи довкілля, але його можна попередити за допомогою певних превентивних заходів. Для цього в нагоді може стати ефективний правовий механізм моніторингу і превенції щодо будь-яких можливих ризиків і несприятливих наслідків від використання біотехнологій у сільськогосподарському виробництві; (в) які можуть мати потенційний або навіть реальний ризик для здоров'я людини чи довкілля, який передбачити, відстежити чи попередити за допомогою існуючих на сьогодні технологій та технічних засобів неможливо.

З метою забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, суспільство, акумулюючи знання і досягнення природничих, суспільних та інших наук та закріпивши їх у правову форму, повинно використати всі ті можливі позитивні моменти, які здатне привнести використання біотехнологій у виробництво сільськогосподарської продукції. Одночасно праву належить стати на заваді всіх, навіть потенційно можливих, ризиків для життя і здоров'я людини, довкілля, біорізноманіття тощо. Саме тому порядок і правила використання біотехнологій у досліджуваній сфері мають знайти своє закріплення на законодавчому рівні. Реалізація цієї пропозиції можлива шляхом розробки і прийняття загального Закону України «Про біотехнології в сільському господарстві» або законодавчих актів більш вузької сфери дії – Законів України «Про біопестициди», «Про біологічний

захист сільськогосподарських рослин», «Про біозасоби у тваринництві» та ін. Потреба у прийнятті таких нормативних актів цілком очевидна й зумовлена необхідністю забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, виключення усіх можливих ризиків для життя та здоров'я людини, довкілля, біологічного різноманіття тощо при використанні біотехнологій у процесі виробництва сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження.

36. В аграрному праві сформовано окремий комплексний міжгалузевий інститут правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва та сільських територій. Його підґрунтям виступають норми міжнародно-правових документів, а також норми Конституції України, зокрема, в частині гарантування природного права людини на життя і здоров'я, на достатнє, якісне й безпечне харчування, а також на реалізацію інших аграрних, земельних та екологічних прав. Норми цього інституту спрямовані на врегулювання суспільних відносин, що виникають у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, сталого сільського розвитку, сталого сільськогосподарського землекористування, сталого природокористування в агросфері та сталого розвитку агросфери в цілому. Міжгалузевим його слід вважати тому, що регулювання вказаних вище відносин відбувається не лише виключно нормами аграрного права, а й нормами земельного та екологічного права (щодо використання та охорони земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів в процесі сільськогосподарського виробництва та його екологізації), господарсько-правовими нормами (щодо забезпечення сталого ведення господарської діяльності в цілому), адміністративно-правовими нормами (встановлення відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень у вказаній сфері, компетенції органів державної влади та контролю) та нормами інших галузей права. Наявність цього правового інституту в сучасному аграрному праві зумовлює зміну напрямків та сутності аграрно-правового регулювання, зміщення акцентів з регулювання суто виробничих відносин в агросфері на антропологічні та антропозахисні, спрямовані на гарантування права людини на життя і здоров'я, на достатнє, безпечне і якісне харчування, на безпечне довкілля тощо шляхом забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

З огляду на загальноправові тенденції до глобалізації й інтернаціоналізації, слід зазначити, що сьогодні і на міжнародному, і на національному рівні сформувалось підґрунтя й відбувається поступове виокремлення вказаного правового інституту в окрему правову галузь – право сталого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверьянов А. Н. Системное познание мира: методологические проблемы: моногр. М.: Политиздат, 1985. 263 с.
2. Автомонов А. С. Системность категорий конституционного права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1999. 40 с.
3. Аграрная политика и аграрное право ЕС, Украины, Белоруссии и Казахстана: курс лекций / науч. ред. Г. Е. Быстров, Б. А. Воронин. Екатеринбург: Урал. аграр. изд-во, 2013. 204 с.
4. Аграрная политика: учеб. пособ. для студ. вузов, обуч. по аграр. спец. / А. П. Зинченко, В. И. Назаренко, В. В. Шайкин и др. М.: КолосС, 2003. 304 с.
5. Аграрне законодавство України: проблеми ефективності: моногр. / за ред. В. І. Семчика. К.: Наук. думка, 1998. 244 с.
6. Аграрне право України: підруч. – 2-ге вид., переробл. та допов. / за ред. В. З. Янчука. К.: Юрінком Інтер, 2000. 720 с.
7. Аграрне право України: підруч. / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк та ін. К.: Юрінком Інтер, 2010. 608 с.
8. Аграрне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Жушман, В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко та ін.; за ред. В. П. Жушмана та А. М. Статівки. Х: Право, 2010. 296 с.
9. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції: моногр. / М. Г. Бетлій, О. М. Бородіна, С. В. Бородін та ін. Ужгород: Вид-во ІВА, 2006. 496 с.
10. Аграрное законодательство зарубежных стран и России / отв. ред. Е. Л. Минина. М.: Юстицинформ, 2011. 320 с.
11. Аграрное право: учебник / С. А. Боголюбов, М. М. Бринчук, Н. О. Ведьшева и др.; отв. ред. М. И. Палладина, Н. Г. Жаворонкова. М.: Проспект, 2011. 432 с.
12. Аграрное право: учебник: в 2-х кн. / Ю. Н. Андреев, Г. Е. Быстров, Б. А. Воронин и др. Екатеринбург: Урал. аграр. изд-во, 2013. Кн. 1: Ч. общая. 352 с.
13. Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика: моногр. / за ред. А. М. Статівки. Х.: Вид-во ФІНН, 2010. 240 с.
14. Алиева З. Б. Основные направления аграрной политики как важного элемента системы государственного регулирования агропромышленного комплекса. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-napravleniya-agrarnoy-politiki-kak-vazhnogo-elementa-sistemy-gosudarstvennogo-regulirovaniya-agropromyshlennogo-kompleksa> (дата звернення: 17.03.2017).

15. Ангурець О. Вплив генетично змінених організмів на навколишнє середовище. Екол. вісн. 2007. № 4. С. 12–13.
16. Андрейцев В. І. Антропозахист – соціально-екологічний імператив розвитку екологічних правовідносин у процесі євроінтеграції. Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана; Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. С. 11–12.
17. Андрейцев В. І. Земля як інтегрований і диференційований об'єкт земельного права. Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні: навч.-практ. посіб. К.: Істина, 1999. С. 5–9.
18. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: навч. та наук.-практ. посіб. К.: Знання-Прес, 2002. 332 с.
19. Анисимов А. П. Правовые проблемы обеспечения устойчивого развития сельских территорий. Правовое регулирование аграрных, земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве в России, Украине, Белоруссии, Казахстане, других странах СНГ и государствах ЕС: состояние, проблемы, пути совершенствования: сб. науч. тр.: Т. 1. М.: Изд-во РСХА, 2009. С. 172–176.
20. Баб'як В. М., Василець Н. М. Продовольча безпека України в контексті глобальної продовольчої безпеки. Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок України. 2010. № 2. С. 47.
21. Багай Н. О. Державна аграрна політика: сучасні законодавчі засади. Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наук. проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України: зб. матер. конфер. (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р.) / відп. ред. І. І. Каракаш. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 70–73.
22. Багай Н. О. Еколого-правові проблеми сільськогосподарського виробництва. Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана; Х.: Право, 2015. С. 92–94.
23. Багай Н. О. Законодавче забезпечення державної аграрної політики: окремі проблеми. Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 62–67.
24. Багай Н. О. Законодавче регулювання реєстрації виробників органічної сільськогосподарської продукції (сировини). Правові засади ведення органічного землеробства: зб. матер. Міжнар. наук.-практ.

- конф. (29-30 жовт. 2017 р.) / за ред. М. В. Шульги. Х.: Доміно, 2017. С. 13–17.
25. Багай Н. О. Питання екологізації аграрного законодавства України. Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін: зб. матер. Республ. наук.-практ. конф.: (м. Харків, 25-26 листоп. 2010 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: НІОАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. С. 118–119.
26. Багай Н. О. Проблеми реалізації концепцій та програм розвитку села. Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 25-річчя навч.-наук. юрид. ін-ту Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.) / відп. ред.: Н. Р. Кобецька, Н. О. Багай, Г. В. Мороз. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т, 2017. С. 130–132.
27. Багай Н. О. Розвиток науки аграрного права України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Л., 2002. 243 с.
28. Бакай І. Правове забезпечення виробництва екологічно чистої (безпечної) продукції в АПК. Право України. 1998. № 1. С. 86–91.
29. Бальестеро Ернандес Л. М. Так называемое экологическое сельское хозяйство (ЭСХ) как альтернатива для европейского потребителя. Правовые проблемы земельной и аграрной реформы в странах Центральной и Восточной Европы, России, Беларуси, Украины и других стран СНГ, государств Балтии: сб. науч. тр. Минск, 1999. С. 79,80.
30. Балюк Г. І. Організаційно-правові проблеми здійснення в Україні державного контролю за поводженням з генетично модифікованими організмами. Державний контроль за дотриманням земельного та екологічного законодавства: стан, проблеми та шляхи вдосконалення: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 черв. 2008 р.). К.: Юрид. думка, 2009. С. 37–41.
31. Балюк Г. І. Правові проблеми агроекології. Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 24–28.
32. Балюк Г. І. Проблеми законодавчої регламентації та реалізації в Україні екологічної складової концепції сталого розвитку. Право України. 2011. № 2. С. 85–94.
33. Барабаш Т. О. Правові питання охорони довкілля в сільському господарстві: окремі аспекти. Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. С. 213–215.

34. Барабашова Н. В. Конституційне закріплення Концепції сталого розвитку України. *Право України*. 2013. № 1. С. 269–274.
35. Баранов А. В. Системоопределяющие специализированные нормы права в системе правового регулирования. *Вестн. Томск. гос. ун-та*. 2011. № 2. С. 5–11.
36. Баранова Ю. О. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Од., 2015. 24 с.
37. Берзанюк Я. Методологія проведення наукових досліджень у сфері конституційного права на сучасному етапі: визначення основних завдань. *Право України*. 2014. № 11. С. 136–144.
38. Берлач Н. А. Правове визначення органічного сільського господарства в Україні. *Державо і право: зб. наук. пр.: юрид. і політ. науки*. 2009. Вип. 46. С. 227–230.
39. Библия. Книги священного писання Ветхого и Нового Завета (канонические). *Соврем. рус. перевод*. М.: Рос. Библейск. об-во, 2011. 1408 с.
40. Биотехнология в сельском хозяйстве: растения // *cbio.ru: Интернет-журнал о коммерческих биотехнологиях*. URL: <http://cbio.ru/page/51/id/2834/> (дата звернення: 25.06.2018).
41. Биотехнология и сельское хозяйство. URL: <http://ekovse.ru/stati/biotehnologiya-i-selskoe-hozyaystvo> (дата звернення: 01.06.2018).
42. Бистряков І. Сталій розвиток України: постмодернізм, простір, методологія управління. *Вісн. Нац. акад. наук України: щоміс. загальнонаук. та громад.-політ. журн.* 2012. № 7. С. 47–53.
43. Бичкова Ц. В., Мунтян В. Л. Правові питання діяльності міжколгоспних об'єднань. К.: *Наук. думка*, 1961. 96 с.
44. Білик Р. І., Ткачук С. А. Вимоги до ветеринарного обслуговування органічних молочних господарств. *Ветеринарна медицина України*. 2015. № 3. С. 29–33.
45. Білінська О. В. Правові засади державної аграрної політики України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2013. 20 с.
46. Білоусов С. М. Аграрна політика держави в контексті забезпечення продовольчої безпеки. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: моногр.* / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х.: *Право*, 2012. С. 211–220.
47. Бобко А. М. Економіка лісівництва починається з використання земельних угідь за призначенням. *Економіка України*. 2014. № 5 (630). С. 90–94.

48. Бобкова А. Г. Види екологічного підприємництва. Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 6 груд. 2013 р.): зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: *Право*, 2013. С. 22–25.
49. Бобкова А. Г. Концептуальні правові засади розвитку екологічного підприємництва. *Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 50-й річниці створення Донецьк. нац. ун-ту та 30-й річниці створення каф. госп. права ДонНУ* (м. Вінниця, 14–15 трав. 2015 р.) / за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: *ДонНУ*, 2015. С. 206–209.
50. Бобкова А. Г. Щодо відповідальності за порушення при здійсненні екологічного підприємництва. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції: зб. матер. Міжнар. конгресу, присвяч. 20-річчю Нац. ун-ту «Одеська юрид. академія»* (м. Одеса, 2–4 червня 2017 р.) / відп. ред.: Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Т. Є. Харитонова. Одеса: *Юрид. літ.*, 2017. С. 7–10.
51. Бобкова А. Г., Павлюченко Ю. М. Розвиток екологічного підприємництва як шлях до забезпечення екологічної та продовольчої безпеки. *Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнар. стандартів: матер. дискус. панелі Першого Харків. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі»* (м. Харків, 3–6 жовт. 2017 р.). Х.: *Право*, 2017. С. 26–31.
52. Богдан А. Й. Про правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні в контексті вимог законодавства ЄС. *Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права: Міжнар. наук.-практ. конф.; зб. наук. пр. / за заг. ред.: В. М. Єрмоленка та ін.* К.: *Ірідіум*, 2009. С. 19–21.
53. Бойко О. Державно-приватне партнерство: світовий досвід та перспективи реалізації в Україні. *Юрид. газ.* 2013. № 22. С. 42.
54. Бондар О. Г. Аграрно-правові проблеми контрольно-наглядової діяльності у сільському господарстві України: моногр. Херсон: Вид-дім «Гельветика», 2014. 455 с.
55. Бородіна О. М. Аграрна політика України: витоки, сучасний стан і нові можливості в контексті інституціоналізму та викликів глобалізації. *Економіка України*. 2008. № 10. С. 101–105.
56. Бостан С. К. «Методологічний підхід» у структурі методології юридичної науки. *Актуальні питання публічного та приватного права: тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Запоріжжя, 3 жовт. 2012 р.). Запоріжжя: *КПУ*, 2012. С. 26–29.

57. Бочкова І. І. Біотехнологія як базис інноваційного розвитку держави. Правове забезпечення комерціалізації результатів досліджень і розробок: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 трав. 2012 р.) / редкол.: С. М. Прилипко, Ю. Є. Атаманова, Д. В. Задихайло. Х.: НДІ ПЗІР, 2012. С. 158–161.

58. Бринчук М. М. О понятийном аппарате экологического права. Государство и право. 1998. № 9. С. 20–28.

59. Бринчук М. М., Ма Синь. Концепция устойчивого развития как методологическая основа предупреждения экологического вреда. Влияние межгосударственных интеграционных процессов на развитие аграрного, экологического, природоресурсного и энергетического права: тез. докл. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 26–27 апр. 2018 г.), отв. ред. Т. И. Макарова. Минск: БГУ, 2018. С. 15–18.

60. Бугера С. І. Аграрно-правове забезпечення розвитку галузі бджільництва в Україні. Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 28–31.

61. Бугера С. І. Використання ГМО у сільськогосподарському виробництві: інформаційно-правовий аспект. Інформація і право. 2011. № 3. С. 84–92.

62. Будай О. В. Проблемні питання віднесення рибництва (аквакультури) до сільськогосподарської діяльності. Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. П. Д. Пилипенка. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2016. С. 228–230.

63. Быстров Г. Е. Понятие и функции государственного регулирования сельским хозяйством России. Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 21–22 трав. 2010 р.). Біла Церква: Білоцерківськ. нац. аграр. ун-т, 2010. С. 25–28.

64. В каких странах мира больше всего ГМО? URL: <https://ubr.ua/market/agricultural-market/v-kakih-stranah-mira-bolshe-vsego-gmo-124576> (дата звернення: 24.04.2017).

65. Васильева М. И. Концептуальные вопросы совершенствования экологической политики и законодательства об охране окружающей среды. Эколог. право. 2007. № 2. С. 9–11.

66. Ващишин М. Екологізація як принцип земельного законодавства України. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матер. XVII регіон. наук.-практ. конф. (м. Львів, 3–4 лют. 2011 р.). Л.: Юрид. фак-т ЛНУ ім. І. Франка, 2011. С. 218–219.

67. Ващишин М. Я. Природоохоронні положення Української та Швейцарської Конституцій: зб. матер. Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України: зб. матер. конф. (м. Одеса, 9–10 верес. 2016 р.) / відп. ред. І. І. Каракаш. Од.: Юрид. літ., 2016. С. 80–83.

68. Ващишин М. Я. Тенденції розвитку аграрного права України. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право» / голова ред. кол. Д. О. Мельничук. К., 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 63–68.

69. ВВП України – 2016 р. URL: <https://www.olza.com.ua/statistics/55> (дата звернення: 02.03.2017).

70. Веклич О. О. Сутність і зміст концепту «екосистемний підхід» в економічній науці. Економіка України. 2017. № 12 (673). С. 52–67.

71. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. К.: Юрид. думка, 2007. 652 с.

72. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. К.: Юрид. думка, 2012. 1020 с.

73. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

74. Вермикультура и вермикомпост. URL: http://www.cnsnb.ru/news/vex_vermi.shtml (дата звернення: 02.08.2018).

75. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление: моногр. / отв. ред. А. Л. Яншин. М.: Наука, 1991. 270 с.

76. Винер Н. Кибернетика и общество: моногр. М.: Изд-во иностр. лит., 1958. 200 с.

77. Винер Н. Творец и будущее: моногр. / пер. с англ. М.: Изд-во АСТ, 2003. 732 с.

78. Винограй Э. Г. Основы общей теории систем: моногр. Новосибирск: [Б.и.], 1993. 339 с.

79. Відтворення родючості ґрунтів у ґрунтозахисному землеробстві / за ред. М. К. Шикучи. К.: Оранта, 1998. 680 с.

80. Вінник О. М. Господарське право: навч. посіб. – 2-ге вид., змін. та доповн. К.: Правова єдність, 2008. 766 с.

81. Водний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 24. Ст. 189.

82. Волощенко В. В. Правове забезпечення біологічної безпеки при поводженні з ГМО. Сучасні екологічні проблеми та методика

викладання еколого-правових дисциплін: матер. Респ. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25-26 листоп. 2010 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. С. 37, 38.

83. Воробйова Т. М. Земельні ділянки для вирощування кормів для худоби у системі органічного тваринництва: правові аспекти. Правові засади ведення органічного землеробства: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 верес. 2017 р.) / за ред. М. В. Шульги. Х.: Доміно, 2017. С. 32–36.

84. Воронин Б. А. Новая парадигма аграрного права. Аграр. вест. Урала. 2011. № 8. С. 60–64.

85. Гаєцька-Колотило Я. З. Аграрна політика Української держави у контексті її побудови як соціальної та правової держави та інтеграції до ЄС. Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права: зб. матер. «Круглого столу» (м. Харків, 24 трав. 2013 р.) / за ред. М. В. Шульги, Д. В. Саннікова. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. С. 80–81.

86. Гаєцька-Колотило Я. З., Ільків Н. В. Аграрне право України: навч. посіб. К.: Істина, 2008. 184 с.

87. Галузева програма розвитку садівництва на період до 2025 року, затв. наказом Мінагрополітики і УААН від 21.07.2008 р. URL: <http://minagro.gov.ua/node/1401> (дата звернення: 14.07.2017).

88. Гафурова О. В. Правові проблеми соціального розвитку села: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. К., 2015. 36 с.

89. Гафурова О. В. Розвиток наукових підходів щодо екологізації аграрного законодавства. Від правової охорони природи УРСР до екологічного права України: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 травня 2017 р.) / Уклад.: В. В. Носік, А. С. Євстігнєєв, М. П. Кучерова. Чернівці: Вид. Кондратьєв А. В., 2017. С. 77–82.

90. Гафурова О. В. Сільськогосподарська діяльність (сільськогосподарське виробництво) як об'єкт аграрних правовідносин. Підприємство, господарство і право. 2008. № 4. С. 56–59.

91. Гафурова О. В. Щодо екологізації аграрного законодавства. Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 70–72.

92. Гетьман А. П. Доктринальні аспекти правового забезпечення екологічної політики України. Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної безпеки, використання та охорони природних ресурсів: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9-10 жовтня 2009 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2009. С. 13–18.

93. Гетьман А. П. Правові засади відродження українського села. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 111–116.

94. Гетьман А. П. Правовое обеспечение экологизации общественного производства. Проблемы правоведения: респ. межвед. науч. сб. Вып. 50. К.: Выща шк., 1989. С. 75–79.

95. Гетьман А. П., Лозо В. І. Правове регулювання розвитку біотехнології та використання генетично модифікованих організмів (ГМО) в Європейському Союзі. Пробл. законності: акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. Вип. 117. С. 180–194.

96. Гетьман А. П., Орлов Н. А. Экологический аудит и правовые проблемы совершенствования управления в сфере экологии на принципах устойчивого развития. Учен. зап. Таврич. нац. ун-та. Т. 21 (60). № 1. Юрид. науки. 2008. С. 153–159.

97. Гиренко І. В. Щодо регулювання обігу генетично-модифікованих організмів у відкритих системах. Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 10-річчю створення юрид. фак-ту НУБіП (м. Київ, 19-20 трав. 2011 р.) / упоряд. О. М. Гончаренко. К.: Вид. центр. НУБіП України, 2011. С. 272–274.

98. Глотова Е. А. Государственная политика обеспечения продовольственной безопасности современной России (на материалах АПК Приморского края): автореф. дис. ... канд. полит. наук. Чита, 2011. 20 с.

99. Голиченков А. К. Экологическое право России: словарь юрид. терминов: учеб. пособ. для вузов. М.: Изд. дом «Городец», 2008. 448 с.

100. Гордєєв В. І. Правове забезпечення виробництва органічної продукції аквакультури. Правові засади ведення органічного землеробства: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 верес. 2017 р.) / за ред. М. В. Шульги. Х.: Доміно, 2017. С. 40–44.

101. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 18. Ст. 144.

102. Григор'єва Х. А. Окремі недоліки аграрного законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства. Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції: зб. матер. Міжнар. конгресу, присвяч. 20-річчю Нац. ун-ту «Одеська юрид. академія» (м. Одеса, 2-4 червня 2017 р.) / відп. ред.: Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Т. Є. Харитонова. Одеса: Юрид. літ-ра, 2017. С. 122–125.

103. Григор'єва Х. А. Проблеми законодавчого забезпечення державної підтримки органічного сільського господарства в Україні. Актуальні питання реформування правової системи: зб. матер. XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16-17 червня 2017 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 151–153.
104. Григорович М. А. Правовое регулирование деятельности колхоза по управлению производством и социальными процессами. Минск: Беларусь, 1980. 79 с.
105. Григорьян Б. Т. Философская антропология: критический очерк. М.: Мысль, 1982. 137 с.
106. Гудима Д. А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. Проблеми філософії права. К.; Чернівці: Рута, 2003. Том 1. С. 122–125.
107. Гумеров Р. Продовольственная безопасность страны: к развитию правовых основ и экономических механизмов обеспечения. Рос. эконом. журн. 2006. № 11-12. С. 43–47.
108. Даниленко Б. В. Еколого-правове забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського землекористування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 19 с.
109. Данилишин Б. М. Наукові нариси з економіки природокористування: монограф. К.: РВПС України НАН України, 2008. 280 с.
110. Данилов-Данильян В. И. Устойчивое развитие (теоретико-методологический анализ). Экономика и мат. методы. 2003. № 2. С. 123–135.
111. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. К.: Інтелсфера, 2002. 312 с.
112. Дем'яненко С. Яка аграрна політика потрібна Україні? Дзеркало тижня. 2004. № 17. 30 квіт. –15 трав. С. 3.
113. Демидов А. И. О методологической ситуации в правоведении. Правоведение. 2001. № 4. С. 14–22.
114. ДЕРЕБО С. Д., ЯСВИН В. А. Экологическая педагогика и психология: учеб. пособ. Ростов н/Д: Феникс, 1996. 480 с.
115. Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. 268 с.
116. Державна аграрна політика: необхідність, суть, структура та принципи: менеджмент фермерських господарств. Агропромисловість: навч. матер. онлайн. URL: https://pidruchniki.com/1749011061747/management/derzhavna_agrarna_politika_neobhidnist_sut_struktura_printsipi (дата звернення: 14.03.2017).
117. Державна Стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року, затв. пост. КМУ від 06.08.2014 р. Офіц. вісник України. 2014. № 70. Ст. 1966.
118. Держстат: реальний ВВП України у 2017 році зріс на 2,5%. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2427084-derzstat-realnij-vvp-ukraini-u-2017-roci-zris-na-25.html> (дата звернення: 27.08.2018).
119. Детальні правила виробництва органічних морських водоростей від 30 верес. 2015 р. Офіц. вісн. України. 2015. № 96. Ст. 3278.
120. Детальні правила виробництва органічної продукції (сировини) аквакультури, затв. пост. КМУ від 30 верес. 2015 р. Офіц. вісн. України. 2015. № 96. стор. 47. Ст. 3280.
121. Детальні правила виробництва органічної продукції (сировини) бджільництва, затв. пост. КМУ від 23 берез. 2016 р. Офіц. вісн. України. 2016. № 26. Ст. 1023.
122. Детальні правила виробництва органічної продукції (сировини) рослинного походження, затв. пост. КМУ від 31 серп. 2016 р. Офіц. вісн. України. 2016. № 71. Ст. 2390.
123. Детальні правила виробництва органічної продукції (сировини) тваринного походження, затв. пост. КМУ від 30 берез. 2016 р. Офіц. вісн. України. 2016. № 28. Ст. 1120.
124. Дієсперов В. С. Сталій сільський розвиток: проблеми становлення: монограф. К.: ННЦ «Ін-т аграр. економіки», 2011. 216 с.
125. Добряк Д. С., Будзяк В. М., Будзяк О. С. Ефективність екологобезпечного землекористування в Україні в ринкових умовах. Економіка України. 2013. № 7. С. 83–93.
126. Договір про створення ЄС. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_029 (дата звернення: 02.03.2017).
127. Духневич А. В. Організаційно-правове забезпечення реалізації угод СОТ у сільському господарстві України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. 36 с.
128. Дятлов В. В., Медведкова И. И., Попова Н. А. Продовольственная безопасность в контексте международной интеграции. Правове забезпечення економічного суверенітету держави в умовах міжнародної інтеграції: матер. «Круглого столу» (м. Донецьк, 23 листоп. 2010 р.) / наук. ред. В. К. Мамотов. Донецьк: Ноулідж, 2010. С. 11–16.
129. Дятлов С. А., Марьяненко В. П., Селищева Т. А. Информационно-сетевая экономика: структура, динамика, регулирование: моногр. СПб: Астерион, 2008. 416 с.
130. Екологічне право України: підруч./Гетьман А. П., Шульга М. В., Попов В. К. та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2005. 342 с.

131. Економіка підприємства: підруч. / за заг. ред. Л. Г. Мельника. Суми: ВТД «Університет. кн.», 2004. 648 с.
132. Екологізація економіки: referat-ok.com.ua. URL: <http://referat-ok.com.ua/ekonomichna-teoriya/ekologizaciya-ekonomiki> (дата звернення: 05.03.2018).
133. Екологізація виробництва. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Екологізація_виробництва] (дата звернення: 05.03.2018).
134. Еренов А. Е., Мухитдинов Н. Б., Ильяшенко Л. В. Предмет и система советского земельного права: моногр. Алма-Ата: Наука, 1981. 208 с.
135. Еркинбаева Л. К. Аграрные правоотношения в Республике Казахстан: дис. ... д-ра. юрид. наук. Алматы, 2008. 354 с.
136. Ермолина М. А. Концепция устойчивого развития: право и политика: Малиновські читання: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Острог, 15-16 листоп. 2013 р.) Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2013. С. 110–112.
137. Євстігнєєв А. С. Екологічна безпека спеціального природокористування в Україні в контексті сталого розвитку: теоретико-правові аспекти: моногр. К.: Гордон, 2018. 494 с.
138. Євстігнєєв А. С. Право екологічної безпеки та його співвідношення із адміністративним правом. Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 41–46.
139. Єрмоленко А. М. Особливості формування категорії «сталій розвиток сільських територій». Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право» / гол. ред. кол. Д. О. Мельничук. К.: НУБіП України, 2010. Вип. 156. С. 50–59.
140. Єрмоленко В. М. Державна аграрна політика: поняття і принципи. Правова політика Української держави: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 70-річчю Прикарпат. нац. ун. ім. В. Стефаника. Т. 1. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2010. С. 30–32.
141. Єрмоленко В. М. Категорія «сільськогосподарська діяльність» в аграрному праві. Підприємництво, господарство і право. 2007. № 4. С. 124–127.
142. Єрмоленко В. М. Походження поняття «селянин» як основоположної категорії аграрного права. Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 6 груд. 2013 р.): зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2013. С. 24–26.
143. Єрмоленко В. М. Проблеми законодавчого регулювання поводження з генетично модифікованими організмами. Актуальні питання реформування правової системи України: зб. ст. за матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 29-30 трав. 2009 р.) / уклад. Т. Д. Климчук. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. С. 388–390.
144. Єрмоленко В. М. Релігійні норми як джерела аграрного права. Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. присвяченої 90-річчю від народження акад. В. З Янчука (м. Київ, 22-23 трав. 2015 р.) / за ред. В. М. Єрмоленка. К.: Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 36–39.
145. Єрмоленко В. М. Сільськогосподарська продукція як аграрно-правова категорія. Підприємництво, господарство і право. 2006. № 6. С. 58–62.
146. Єрмоленко В. М. Характерні особливості сучасних аграрних законів. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. 2011. № 165. Ч. 1. С. 53–57.
147. Жушман В. П. Деякі аспекти еволюції правового регулювання аграрних відносин. Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. П. Д. Пилипенка. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2016. С. 238–241.
148. Жушман В. П., Корнієнко В. М. Екологічні аспекти аграрної політики. Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних праввідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. С. 104–106.
149. Жушман В. П., Корнієнко В. М. Мета та стратегічні цілі державної аграрної політики. Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: монограф. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 23–38.
150. Зайчук О. В. Теорія держави і права: Акад. курс: підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
151. Законодавство: проблеми ефективності: моногр. / Авер'янов Б. В., Бобровник С. В., Головченко В. В. та ін. К.: Наук. думка, 1995. 232 с.
152. Законодательная техника: науч.-практ. пособ. / под ред. Ю. А. Тихомирова. М.: Городец, 2000. 272 с.
153. Законотворча діяльність: словник термінів і понять / за ред. В. М. Литвина. К.: Парламент. вид-во, 2004. 344 с.

154. Запровадження європейських принципів регулювання ГМО, зокрема, в частині реєстрації джерел ГМО, а не продуктів, вироблених з них. Чи ведеться цей держреєстр? URL: http://www.consumer.gov.ua/News/1939/U_DRS_vidbulisya_gromadski_konsultatsii_z_pitan_shcho_bezposeredno_vidnosyatsya_do_povnovazhen_Derzhprodspozhivsluzhbi (дата звернення 28.08.2018).

155. Заржицький О. С. Об'єктивні та суб'єктивні чинники правового забезпечення екологічної безпеки. Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 10-річчю створення юрид. фак. НУБіП (м. Київ, 19-20 трав. 2011 р.) / упор. О. М. Гончаренко. К.: Вид. центр НУБіП України, 2011. С. 303–304.

156. Збарський В. К., Носова А. Ю., Поозенко Л. П. Сталий розвиток сільських територій: методичні розробки. К.: НУБіП України, 2011. 36 с.

157. Зейналов И. М. Аграрная политика как политико-экономическая деятельность в системе государственно-управленческих отношений. Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. 2016. Август. URL: http://www.journalnio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=2611&Itemid=162#centarmain (дата звернення: 16.12.2017).

158. Земельний кодекс України. Відом. Верхов. Ради України. 2002. № 3-4. Ст. 27.

159. Земко А. М. До питання про сучасне визначення поняття «селянин». Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18-19 трав. 2018 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. К.: НУБіП України, 2018. С. 122–128.

160. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: наук.-навч. посіб. / за ред. Н. І. Титової. Л.: Вид-во ПАІС, 2005. 368 с.

161. Знаменський Г. Л. Коментар до ст. 3 Господарського кодексу України: наук.-практ. коментар Господарського кодексу України / кол. авт.: Г. Л. Знаменський, В. В. Хахулін, В. С. Щербина та ін.; за ред. В. К. Мамутова. К.: Юрінком Інтер, 2004. 688 с.

162. Казьмин И. Ф. Производственно-хозяйственная деятельность колхозов: правовые вопросы: моногр. М.: Юрид. лит., 1972. 152 с.

163. Игнатов В. Г., Кокин А. В. Экология и экономика природопользования: учеб. пособ. для студ. вузов Ростов н/Д: Феникс, 2003. 512 с.

164. История Томаса Джефферсона о равенстве и свободе. URL: <http://www.istorya.ru/referat/referat3/0182.php> (дата звернення: 15.05.2017).

165. Ільків Н. В. Екологізація законодавства як міждисциплінарний процес. Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права: зб. матер. «Круглого столу» (м. Харків, 24 травня 2013 р.) / за ред. М. В. Шульги, Д. В. Саннікова. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. С. 122–124.

166. Каблучка Є. За останні півтора роки кількість органічних виробників збільшилася вдвоє. Енегро. Лайф. Інфо. URL: <http://energolife.info/ua/2016/News/2846/%D0%97%D0%B0%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%96%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85%D0%B2%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2%D0%B7%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%88%D0%B8%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%8F-%D0%B2%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D1%94.htm> (дата звернення: 15.05.2018).

167. Кайдашов В. С. Окремі питання правового регулювання поводження із ГМО. Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 21-22 травня 2010 р.). Біла Церква, 2010. С. 107–108.

168. Каландадзе А. М. Правовые формы хозяйственной деятельности колхозов: моногр. М.: Госюриздат, 1959. 112 с.

169. Каракаш І. І. Методологія взаємодії людини і суспільства з природним оточенням як ціннісна категорія. Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 37–41.

170. Карпінська Н. В. Екологізація сільського господарства в умовах євроінтеграції. Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 7-10 червня 2018 р.) / відп. ред. Т. Є. Харитонова, Х. А. Григор'єва. Одеса: Вид-дім «Гельветика», 2018. С. 150–153.

171. Карунос С. А. Зміст, чинники та основні принципи державної аграрної політики. URL: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/pprdaa/2011/01/141.pdf> (дата звернення: 15.05.2017).

172. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. Психологія і суспільство. 2015. № 4. С. 33–46.
173. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права: моногр. М.: Аванта+, 2000. 560 с.
174. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): моногр., 2-е изд-е. М.: Аванта+, 2001. 560 с.
175. Керимов Д. А. Философские проблемы права: моногр. М.: Юрид. лит., 1972. 472 с.
176. Кизима В. Розвиток. Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. С. 555.
177. Кизлова Е. Конституционные гарантии осуществления гражданских прав. Юрид. вест. 1999. № 2. С. 89–91.
178. Кисіль В. І. Біологічне землеробство в Україні: проблеми і перспективи: моногр. Х.: Штрих, 2000. 161 с.
179. Коваленко Т. Розвиток науки аграрного права на юридичному факультеті Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Вісн. Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка: юрид. науки. 2006. Вип. 72. С. 13–20.
180. Коваленко Т. О. Еколого-правові аспекти поводження з генетично модифікованими організмами. Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 13-14 груд. 2007 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2008. С. 14–18.
181. Коваленко Т. О. Забезпечення комплексного та сталого розвитку сільських територій України: дефекти правового регулювання. Правові проблеми розвитку сільських територій України: матер. «Круглого столу», присв. пам'яті акад. В. І. Семчика (м. Київ, 9 груд. 2015 р.). К.: Прінт сервіс, 2015. С. 32–35.
182. Коваленко Т. О. Охрана земель при выращивании сельскохозяйственных культур для производства биопалива: дефекты правового регулирования. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України: серія «Право» / Ред. кол.: Д. О. Мельничук (голова) та ін. К.: НУБіП, 2010. Вип. 156. С. 137–147.
183. Коваленко Т. О. Правові аспекти реструктуризації недержавних сільськогосподарських підприємств: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2002. 212 с.
184. Коваленко Т. О. Систематизація аграрного законодавства України. Стан та перспективи розвитку аграрного права: матер. Міжнар. наук.-теорет. конф., присв. 80-річчю акад. В. З. Янчука (м. Київ, 26-27 травня 2005 р.) / під ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила. К.: Магістр–XXI сторіччя, 2005. С. 85–87.

185. Коваленко Т. О., Марченко С. І. Правове регулювання господарської діяльності в агропромисловому комплексі України: навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2015. 296 с.
186. Ковальчук О. Д. Вимоги до органічного виробництва продукції скотарства в ЄС. Органічне виробництво і продовольча безпека: зб. матер. доп. учасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. Житомир: Полісся, 2015. С. 67–70.
187. Ковальчук Т. Г. Щодо правового регулювання оцінки придатності земель (грунтів) для виробництва органічної продукції. Правові засади ведення органічного землеробства: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 верес. 2017 р.) / за ред. М. В. Шульги. Х.: Доміно, 2017. С. 104–107.
188. Кодекс законів про надра. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 36. Ст. 340.
189. Козырь М. И. Правовое обеспечение социального развития и устойчивого развития сельскохозяйственных территорий. Аграр. и земельное право. 2008. № 10 (46). С. 36–45.
190. Козюбра М. І. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. Право України. 2014. № 1. С. 22-32.
191. Кондратьева К. А. Правове регулювання екологічної безпеки в сфері сільськогосподарського виробництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2013. 16 с.
192. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
193. Кордон М. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: навч. посіб. К.: Центр учб. літ., 2008. 172 с.
194. Корінько М. Д. Диверсифікація: теоретичні та методологічні основи: моногр. К.: ННЦ «Ін-т аграр. економіки», 2007. 488 с.
195. Корнієнко Г. С. Організаційно-правові аспекти регулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції рослинного походження. Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юрид. науки». 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 171–175.
196. Корніцька О. І. Органічне виробництво: основні напрями наукового забезпечення. Агроекологічний журнал. 2011. № 3. С. 26–30.
197. Коротко про органік. URL: www.ukraine.fibl.org/...ukraine/Kоротко_про_органік.doc (дата звернення: 12.08.2018).
198. Корякина Н. И., Жевлакова М. А., Кирилов П. Н. Образование для устойчивого развития: поиск стратегии, подходов, технологий / под общ. ред. С. В. Алексеева. СПб.: [Б.и.], 2000. 129 с.

199. Костенко О. М. Людський фактор у праві (дослідження з позиції соціального натуралізму). Вісн. Акад. прав. наук України. 2005. № 3. С. 20–30.

200. Костицький В. В. Екологічна сутність сучасної соціальної правової держави. Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди відзнач. 25-річчя навч.-наук. Юрид. ін-ту Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 р.) / відп. ред.: Н. Р. Кобецька, Н. О. Багай, В. Г. Мороз. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. С. 22–26.

201. Костицький В. В. Теолого-соціологічне праворозуміння як основа визначення екологічного права. Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 41–46.

202. Костяшкін І. О. Соціально-правові засади сталого розвитку в умовах завершення земельної реформи в Україні. Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції: зб. матер. Міжнар. конгресу, присв. 20-річчю Нац. ун-ту «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 2-4 черв. 2017 р.) / відп. ред.: Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Т. Є. Харитонova. – Одеса: Юрид. літ., 2017. С. 36–40.

203. Кот О. Теоретичні аспекти інноваційного розвитку аграрного сектору економіки та його організаційно-економічне забезпечення. Пробл. науки. 2008. № 9. С. 30–37.

204. Кравець Н. В. Щодо поняття та змісту принципу екологізації аграрного виробництва як принципу аграрного права. Наук. вісн. Міжнар. гуманітарного ун-ту. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 6-1. Т. 2. С. 127–130.

205. Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. 20 с.

206. Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. 193 с.

207. Краснова М. В. Екологізація як пріоритетний напрямок розвитку аграрного права і законодавства. Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 20–23.

208. Круглов В. В. Вопросы организационно-правового обеспечения экологизации производства. Вопр. социалист. управления и права: межвуз. сб. науч. тр. Вып. 63. Свердловск: УрГУ, 1978. С. 36–40.

209. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. К.: Кондор, 2003. 192 с.

210. Ксенз Л. Европа заелась. Украина может стать одним из главных поставщиков продовольствия в ЕС. Деловая столица: общенац. еженедельник. 2006. № 6 (248). 6 февраля.

211. Куликов Я. К. Агроэкология: учеб. пособ. Минск: Выш. шк., 2012. 319 с.

212. Кулинич П. Ф. Виробництво органічної та екологічно чистої сільськогосподарської продукції: земельно-правові аспекти. Держава і право: зб. наук. пр. Серія: «Юрид. і політ. науки». К., 2009. Вип. 43. С. 416.

213. Кулинич П. Ф. До питання про розвиток предмета аграрного (сільського) права. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матер. Всеукр. «Круглого столу» (м. Київ, 25 трав. 2012 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Семчика. К.: Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 43–46.

214. Кулинич П. Ф. Правове забезпечення екологічної безпеки агросфери: постановка проблеми. Актуальні проблеми становлення і розвитку права екологічної безпеки в Україні: матер. наук.-практ. «Круглого столу» (м. Київ, 28 берез. 2014 р.) / ред. кол.: М. В. Краснова та ін. Чернівці: Вид. Кондратьєв А. В., 2014. С. 79–82.

215. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. К.: Логос, 2011. 688 с.

216. Кульчій І. М. Деякі аспекти правового регулювання сталого розвитку сільських територій в контексті спільної аграрної політики та законодавства України. Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22-23 трав. 2015 р.), присв. 90-річчю від народж. В. З Янчука / за ред. В. М. Єрмоленка. К.: Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 139–142.

217. Кульчій І. М. Правове регулювання диверсифікації аграрного виробництва. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 34–55.

218. Кундрик М. Т. Напрями державного регулювання екологічно орієнтованої інноваційної інфраструктури в Україні // Наук. вісн.

НЛТУ України: глобальні зміни клімату – загрози людству та механізми відвернення. Львів: РВВ НЛТУ України, 2009. Вип. 19.14. 308 с.

219. Курзова В. В. Правові ознаки біобезпеки як екологічної складової у системі національної безпеки. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». / гол. ред. кол.: Д. О. Мельничук. К.: НУБіП України, 2011. Вип. 165. Ч. 3. С. 212–221.

220. Курило В. Забезпечення продовольчої безпеки як принцип державного управління аграрним сектором економіки України. Підприємство, господарство і право. 2007. № 7. С. 79–80.

221. Курило В. І., Гиренко І. В. Актуальні питання державного контролю у сфері забезпечення біобезпеки при поводженні з ГМО у світлі глобалізації проблеми збереження фіто різноманіття. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України: серія «Право» / гол. ред. кол.: Д. О. Мельничук. 2012. Вип. 173. Ч. 3. С. 208–223.

222. Курман Т. В. Агросфера як основа сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України: Серія «Право» / голова ред. кол.: С. М. Ніколаєнко. К.: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 48–54.

223. Курман Т. В. До питання про агросферу як аграрно-правову категорію. Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: зб. матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 17-18 трав. 2014 р.) / Сумська філія ХНУВС. Суми: Друк. дім «ПАПРУС», 2014. С. 205–207.

224. Курман Т. В. Екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва як засіб забезпечення його сталого розвитку: правові аспекти. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції: наук. зб. 2018. Вип. 4. С. 95–99.

225. Курман Т. В. Організаційно-правові засади забезпечення продовольчої безпеки в Україні. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: моногр. / за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. С. 221–270.

226. Курман Т. В. Питання методології дослідження правових засад сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Право і суспільство. 2018. № 5. С. 132-137.

227. Курман Т. В. Поняття та зміст сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 5–34.

228. Курман Т. В. Поняття та ознаки сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як аграрно-правової категорії. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право» / відп. ред. С. М. Ніколаєнко. К.: НУБіП України, 2016. Вип. 243. С. 75–85.

229. Курман Т. В. Поняття, ознаки, основні категорії та принципи продовольчої безпеки. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: моногр. / О. М. Батигіна, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Х.: «ФОП Шевченко С. О.», 2013. С. 9–36.

230. Курман Т. В. Поняття, ознаки, основні категорії та принципи продовольчої безпеки України. Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнародних стандартів: матер. дискус. панелі Першого Харків. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3-6 жовт. 2017 р.). Х.: Право, 2017. С. 87–103.

231. Курман Т. В. Правові засади використання біотехнологій в умовах сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Підприємство, господарство і право. 2018. № 7. С. 97–102.

232. Курман Т. В. Правові засади удосконалення механізму державної підтримки як засобу забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю від дня народж. акад. В. З. Янчука (м. Київ, 22-23 травня 2015 р.), / за ред. В. М. Єрмоленка. К.: Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 142–144.

233. Курман Т. В. Система заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: поняття, ознаки, зміст. Право і суспільство. 2017. № 1. С. 123–128.

234. Курман Т. В. Сталій розвиток сільських територій як засіб забезпечення продовольчої безпеки. Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 19-20 верес. 2013 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 189–192.

235. Курман Т. В. Сталій розвиток сільськогосподарського виробництва як пріоритетний напрям розвитку аграрно-правового регулювання. Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Стагівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 72–77.

236. Курман Т. В. Теоретико-правовые основы органического сельского хозяйства в Украине. *Legea si viata*. 2018. № 7/2 (iulie). С. 67–71.

237. Курман Т. В. Щодо поняття та ознак продовольчої безпеки. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право». / голова ред. кол.: Д.О. Мельничук. К.: НУБіП України, 2011. Вип. 167. Ч. 1. С. 121–128.
238. Курман Т. В., Сімсон О. Е. Державна підтримка птахівництва: порівняльно-правовий аспект. Право і суспільство. 2015. № 3. Ч. 2. С. 62–67.
239. Курман Т. В. Законодавство у сфері державної аграрної політики України. Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 39–99.
240. Курман Т. В., Туєва О. М. Принцип екологізації аграрного виробництва в аспекті співвідношення аграрного, земельного та екологічного права. Співвідношення екологічного, природоресурсного, земельного та аграрного права: матер. до Круглого столу (м. Харків, 9 груд. 2011 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. С. 141–147.
241. Курман Т. В., Туєва О. М. Щодо поняття та змісту екологізації аграрного виробництва. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право» / голова ред. кол. Д. О. Мельничук. К., 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 74–79.
242. Курман Т. В. Про принцип екологізації аграрного виробництва. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матер. Всеукр. Круглого столу (м. Київ, 25 трав. 2012 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. К.: Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 90–92.
243. Курочкин С. С. Органическое сельское хозяйство. Вестник овощевода. 2012. № 1. С. 46–49.
244. Кучинська В. Ю. Екологічна сертифікація в системі функцій екологічного управління. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право» / голова ред. кол. С. М. Ніколаєнко. К., 2015. Вип. 213. Ч. 1. С. 79–87.
245. Лебедева Т. М. Правове забезпечення впровадження екологічно орієнтованих інновацій в Україні. Актуальні питання кодифікації екологічного законодавства України: зб. тез наук. доп. сучасн. круглого столу (м. Харків, 9 листоп. 2012 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. С. 109–112.
246. Лейба Л. В. Правові проблеми використання генетично-модифікованих організмів при виробництві сільськогосподарської продукції та продуктів харчування. Актуальні проблеми правового за-

- безпечення продовольчої безпеки України: моногр. / О. М. Батигіна, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Х.: «ФОРМ ШЕВЧЕНКО С. О.», 2013. С. 255–278.
247. Лещинская И. Б. Современные проблемы биотехнологии. Биотехнология вчера, сегодня, завтра: доклад., 23-24 января 1989 г. / отв. ред. И. А. Коновалов. Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1990. 32 с.
248. Лісовий А. В. Державне регулювання розвитку сільських територій: моногр. К.: Дія, 2007. 400 с.
249. Лісовий кодекс України. Відом. Верхов. Ради України. 2006. № 21. Ст. 170.
250. Лушпаев С. О. Особенности ведения органического сельского хозяйства за законодательством отдельных зарубежных держав. Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юрид. науки». 2018. Вип. 1. С. 142–144.
251. Макарова Т. И., Губская Н. С. Охрана окружающей среды при осуществлении сельскохозяйственной деятельности: к вопросу о разработке современных правовых подходов. Проблемы развития аграрного та земельного права України: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 трав. 2011 р.). К.: Вид-во географ. літ. «Обрії», 2011. 215 с.
252. Максимов В. А., Хабибрахманова А. Г. Государственное регулирование продовольственных рынков: отечественный и мировой опыт. Стан та перспективи розвитку юридичної науки та освіти: Міжнар. наук.практ. конф., присв. 5-річчю створення юрид. ф-ту Нац. аграр. ун-ту: зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. К.: Магістр – XXI ст., 2007. С. 96–99.
253. Малиш Н. А. Генетично модифіковані організми в системі продовольчої безпеки. Держава і ринок. URL: file:///C:/Users/KAB/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%87%D0%BA%D0%B0/Pubupr_2013_2_21.pdf (дата звернення: 17.07.2017).
254. Мартинова Н. О. Сталій розвиток як комплексний, основоположний принцип розвитку сільських територій. Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 90-річчю від дня народження акад. В. З Янчука (м. Київ, 22-23 травня 2015 р.) / за ред. В. М. Єрмоленка. К.: Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 148–151.
255. Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: моногр. К.: ВГЛ «Обрії», 2010. 199 с.
256. Марченко С. І. Правові засади рибальства як виду товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: матер. Міжнар. кон-

гресу, Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції, присвяч. 20-річчю Нац. ун-ту «Одеська юрид. академія»: (м. Одеса, 2-4 червня 2017 р.) / відп. ред. Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Т. Є. Харитонova. О.: Юрид. літ., 2017. С. 36–40.

257. Медведєва М. О. Міжнародне право і біотехнології: моногр. К.: Промені, 2006. 256 с.

258. Медведєва М. О., Блюм Я. Б. Правове регулювання біотехнологічної діяльності в Україні. Механізми державного управління: зб. наук. пр. 2004. № 3 (22). С. 87–96.

259. Международная Федерация органического сельскохозяйственного движения. URL: https://znaytovar.ru/s/Mezhdunarodnaya_federaciya_organ.html (дата звернення: 16.07.2018).

260. Мельник Л. В. Еколого-економічне обґрунтування раціонального використання агроландшафтів. Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: зб. матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 17-18 трав. 2014 р.) / Сумська філія ХНУВС. Суми: Друк. дім «ПАПРУС», 2014. С. 219–222.

261. Мельник Л. Г. Экономика развития: учебник. Сумы: Университет. книга, 2013. 784 с.

262. Мельник Р. С. Системний підхід у правознавстві. Підприємство, господарство і право. 2010. № 11. С. 3–6.

263. Мельников Н. Н. Устойчивое сельское развитие как условие преодоления бедности. Аграрное и земельное право. 2005. № 9. С. 13–25.

264. Менеджмент на транспорте: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / под общ. ред. Н. Н. Громова, В. А. Персианова. 4-е изд., стереотип. М.: Изд. центр «Академия», 2008. 528 с.

265. Менів О. І. Правове забезпечення використання ГМО при вирощуванні сільськогосподарської продукції рослинного походження в Україні та ЄС: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. 20 с.

266. Мерзлов А. В. Введение в устойчивое развитие сельских территорий: важнейшие понятия и теоретические основы: серия учеб. пособ. / А. В. Мерзлов, М. Р. Садыков, В. П. Чайка. М.: [Б.и.], 2012. 57 с.

267. 5 Международная конференция «Развитие органического сектора в Центральной/Восточной Европе и странах Центральной Азии» (г. Киев, 16-17 апреля 2015 г.), Федерация органического ruchu України. URL: <http://organic.com.ua/ru/conference> (дата звернення: 16.07.2018).

268. Міжнародна конвенція про захист рослин. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_805 (дата звернення: 20.08.2017).

269. Милованов Е. В. Органічне сільське господарство: перспективи для України. Посіб. укр. хлібороба. 2009. № 8. С. 257–258.

270. Минина Е. Л. Правовые вопросы экологизации сельского хозяйства. Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права: матер. Междунар. науч.-практ. конф., посв. памяти проф. Козыря М. И. (г. Москва, 2 марта 2012 г.) / сост. и ответ. ред. В. В. Устюкова, Г. Л. Землякова. М: ИГП РАН, ООО «Фото плюс», ООО «Сам полиграфист», 2012. С. 86–90.

271. Мінагрополітики підтримає виробництво органіки та виноградарство через механізм земельних аукціонів. URL: <http://minagro.gov.ua/node/23027> (дата звернення 05.12.2017).

272. Міхаліна І. Диверсифікація агровиробництва – необхідна складова управління ризиками. Вісн. Нац. акад. держ. управління при Президентіві України. 2006. № 3. С. 99–101.

273. Моисеев А. Аграрный строй единой Европы. Журн. ЕС. 2003. № 1 (24). С. 10–13.

274. Мороз О. В. Правовое обеспечение экологического сопровождения хозяйственной и иной деятельности в Республике Беларусь. Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнародних стандартів: матер. дискус. панелі Першого Харків. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3-6 жовтня 2017 р.). Х.: Право, 2017. С. 111-134.

275. Мошак О. В. Державне регулювання розвитку аграрної сфери регіону. Економіка, фінанси, право. 2014. № 9. С. 3–6.

276. Муді Р., Поліводський О. Експортно-імпортні операції з країнами ЄС: сільгосппродукція: посіб. з прав. питань. К.: Програма технічної допомоги ЄС Тасіс Україні, 2005. 112 с.

277. Мунтян В. Л. Правова охорона природи УРСР: Вид. 2-ге, доповн. К: Вища школа, 1982. С. 232 с.

278. Настіна О. І. До проблеми екологізації аграрного права. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матер. Всеукр. Круглого столу (м. Київ, 25 трав. 2012 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. К.: Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 108–111.

279. Некос В. Ю., Петрова Д. М., Некос А. Н. Фундаментальні основи вирішення проблеми неперервної екологічної освіти. Пробл. освіти. 1996. Вип. 4. С. 52–59.

280. Нечаев В. И., Парамонов П.Ф. Организация производства и предпринимательской деятельности в АПК: учебник. Краснодар: КубГАУ, 2007. 466 с.

281. Новікова О. С. Ефективність механізмів екологізації сільськогосподарського виробництва: сучасні орієнтири. Вісн. Сумськ. нац. аграр. ун-ту. Серія «Економіка і менеджмент». 2014. Вип. 8 (61). С. 222–225.

282. Нормативи співвідношення культур у сівозмінах, а також періодичність їх вирощування: Пост. КМУ від 11.02.2010 р., № 164. Офіц. вісн. України. 2010. № 13. Ст. 613.

283. Носік В. В. Земельно-правові проблеми забезпечення сталого розвитку України. Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 50-й річниці створення Донецького нац. ун-ту та 30-й річниці створення каф. госп. права ДонНУ (м. Вінниця, 14-15 травня 2015 р.) / за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 209–211.

284. Носік В. В. Право на органічне землеробство у контексті здійснення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні. Правові засади ведення органічного землеробства: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 верес. 2017 р.) / за ред. М. В. Шульги. Х.: Доміно, 2017. С. 177–181.

285. О Конференции. Федерация органичного руху України. URL: <http://organic.com.ua/ru/conference> (дата звернення: 16.07.2018).

286. О проблемах ГМО: законодательство и практика. URL: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2013/9/20/98023.htm> (дата звернення: 02.03.2018).

287. О развитии сельского хозяйства: Федер. Закон РФ от 29.12.2006 г., № 264-ФЗ. URL: <https://rg.ru/2007/01/11/selhoz-dok.html> (дата звернення: 02.03.2017).

288. Оверковська Т. Правові засади екологізації сільськогосподарського виробництва. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 6. С. 136–141.

289. Огнев'юк Г. З. Методологічні підходи у дослідженні правової дійсності. Держава і право. 2017. № 78. С. 3–13.

290. Ожегов С. И. Словарь русского языка: ок. 57000 сл. – 15 изд-е, стереотип. / под ред. Н. Ю. Шведовой. М.: Русск.яз., 1984. 816 с.

291. О развитии сельского хозяйства: Федеральный Закон РФ от 22 декаб. 2006 г. URL: <https://rg.ru/2007/01/11/selhoz-dok.html> (дата звернення: 14.07.2017).

292. Органік в Україні: Федерация органичного руху України. URL: <http://organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-42-29> (дата звернення: 16.07.2018).

293. Органическое сельское хозяйство: как все начиналось? URL: <https://www.facebook.com/notes/%D1%8D%D0%BA%D0%B0%D0%B5%D0%B6%D0%B0/%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5-%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%8-1%D0%BA%D0%BE%D0%B5-%D1%85%D0%BE%D0%B7%D1%8F%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%B2%D1%81%D0%B5-%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D1%81%D1%8C/921742581284988> (дата звернення: 03.05.2018).

294. Осипов М. Ю. Опыт философии хазяйства: моногр. М.: Изд-во МГУ, 1990. 382 с.

295. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: підруч. / за заг. ред. Л. Г. Мельника та М. К. Шапочки. Суми: ВТД «Університет. кн.», 2005. 759 с.

296. Основи стійкого розвитку: навч. посіб. / за заг. ред. Л. Г. Мельника. Суми: ВТД «Університет. кн.», 2005. 654 с.

297. Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Пост. Верх. Ради України від 05.03.1998 р. Відом. Верхов. Ради України. 1998. № 38-39. Ст. 248.

298. Павлов К. В. Особенности и факторы модернизации российской экономики. Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: зб. матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 17-18 трав. 2014 р.). Суми: Друк. дім «ПАПРУС», 2014. С. 485–491.

299. Павлова О. В. Екологізація громадянського суспільства як вимога глобалізаційних процесів. Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 232–234.

300. Панов Н. И. Методологические аспекты формирования понятийного аппарата юридической науки. Правоведение. 2006. № 4. С. 18–28.

301. Панченко В. В. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як форма аграрного права: моногр. Х.: Вид-во «С.А.М.», 2012. 164 с.

302. Панченко В. В. Деякі організаційно-правові питання щодо агроінновацій. Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18-19 трав. 2018 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. К.: НУБіП, 2018. С. 151–154.

303. Панченко В. В. Деякі питання щодо аграрного законодавства на сучасному етапі його розвитку. Актуальні проблеми соціального

- права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. П. Д. Пилипенка. Львів, 2016. С. 253–254.
304. Пасхавер Б. Рентабельность агросферы: проблемы стабильности. Экономика Украины. 2004. № 2. С. 73–82.
305. Пасхавер Б. Сучасний стан продовольчої безпеки. Економіка України. 2006. № 4. С. 39–43.
306. Пахомова Н., Эндерс А., Рихтер К. Экологический менеджмент: учебник для вузов. СПб.: Питер, 2003. 544 с.
307. Пегов С. А. Устойчивое развитие биосферы. Вестн. Рос. акад. наук. 2007. Т. 77. № 12. С. 1069–1075.
308. Петришин О. В. Теорія держави і права: підруч. Х.: Право, 2014. 366 с.
309. Петров В. В. Экологическое право России: учебник для вузов. М.: БЕК, 1996. 284 с.
310. Петрова Л. В. Методологічна роль природного права в сучасному правознавстві. Вісн. Харків. Нац. ун-ту внутр. справ. 2001. Вип. 15. С. 58–61.
311. Піддубна Д. С. Правовий захист органічної продукції від генетично модифікованих організмів в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2015. 20 с.
312. Піддубний О. Ю. Правові засади досягнення екологічної безпеки у сфері біотехнологій. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні: колект. моногр. / відп. ред. Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 568–582.
313. Піддубний О. Ю. Правовідносини у сфері біотехнологій: автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.06; 12.00.07. К., 2015. 43 с.
314. Піддубний О. Ю. Правовідносини у сфері біотехнологій: перспективи розвитку: моногр. К.: Ірідіум, 2016. 352 с.
315. Підпригора О. О. Право на селекційні досягнення. Право власності в Україні: навч. посіб. / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, О. А. Підпригора та ін.; за заг. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. К.: Юрінком Інтер, 2000. С. 637–656.
316. Площадь посевов ГМО культур в мире достигла 185 млн гектаров. Аграрник: всеукр. газета для работн. АПК. URL: https://agrarnik.com/index.php?option=com_k2&view=item&id=4077:gmo&Itemid=416 (дата звернення: 06.08.2018).
317. Позняк Е. В. Конституційно-правові засади формування екологічного світогляду в Україні. Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку матер. «Круглого

- столу» (м. Київ, 27 трав. 2016 р.) / за ред. М. В. Краснової, Т. О. Коваленко. Чернівці: Вид. Кондратьєв А. В., 2016. С. 283–287.
318. Позняк Е. В. Проблеми екологічного виховання в Україні: філософсько-правові підходи. Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України: зб. матер. (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р.) / відп. ред. І. І. Каракаш. Одеса: Юрид. літ., 2016. С. 187–190.
319. Поліщук В. А. Правове регулювання органічної продукції промислового садівництва. Актуальні питання реформування правової системи: зб. матер. XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16-17 черв. 2017 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 180–181.
320. Полюхович Л. І. Організаційно-правові питання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції у контексті вимог СОТ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. 18 с.
321. Полюхович Л. І. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації в Україні у контексті вимог СОТ: моногр. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. 208 с.
322. Поплавська Ж., Поплавський В. Економічні аспекти екологізації. Вісн. НАН України. 2005. № 10. С. 26–34.
323. Попов В. К. Договорные отношения и эффективность сельскохозяйственного производства. Х.: Высш. шк. при ХГУ, 1976. 140 с.
324. Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку. Економіка України. 2012. № 5. С. 73–84.
325. Попова О. Л. Нові пріоритети Спільної аграрної політики ЄС на 2014-2020 роки: стратегічні орієнтири для розвитку агросфери України. Економіка АПК. 2013. № 12. С. 92.
326. Порядок видачі дозволу на проведення державної апробації (випробування) генетично модифікованих організмів у відкритій системі, затв. пост. КМУ від 02.04.2009 р. Офіц. вісн. України. 2009. № 24. Ст. 810.
327. Порядок проведення державних випробувань, державної реєстрації та перереєстрації, видання переліків пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні, затв. пост. КМУ від 04.03.1996 р. Зібр. постанов Уряду України. 1996. № 7. Ст. 211.
328. Про затвердження Критеріїв оцінки ризику потенційного впливу ГМО на навколишнє природне середовище: наказ М-ва екології та природ. ресурсів України від 07.02.2011 р. Офіц. вісн. України. 2011. № 17. Ст. 722.

329. Про затвердження Переліку харчових продуктів, щодо яких здійснюється контроль вмісту генетично модифікованих організмів: наказ МОЗ України від 09.11.2010 р. Офіц. вісн. України. 2010. № 98. Ст. 3506.

330. Про затвердження Порядку етикетування харчових продуктів, які містять генетично модифіковані організми або вироблені з їх використанням та вводяться в обіг: Пост. КМУ від 13.12.2009 р. Офіц. вісн. України. 2009. № 37. Ст. 1240.

331. Про затвердження порядку проведення громадських слухань у процесі оцінки впливу на довкілля: Пост. КМУ від 13.12.2017 р. Урядовий кур'єр. 2018. № 1. (03 січ.).

332. Про затвердження Порядку передачі документації для надання висновку з оцінки впливу на довкілля та фінансування оцінки впливу на довкілля та Порядку ведення Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля: Пост. КМУ від 13.12.2017 р. // Уряд. кур'єр. 2017. № 244. (27 груд.).

333. Право Європейського Союзу: навч. посіб. – 2-ге вид. / за заг. ред. Р. А. Петрова. К.: Істина, 2009. 376 с.

334. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: моногр. / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. 448 с.

335. Правове регулювання сфери охорони здоров'я людей, тварин, рослин в Європейському Союзі та в Україні: моногр. / за ред. М. І. Іншина. К.: Центр учб. літ., 2007. 440 с.

336. Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних і земельних відносинах: моногр. / Д. В. Бусуйок, П. Ф. Кулинич, М. Л. Муравська та ін.; відп. ред. В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич. К.: Наук. думка, 2015. 196 с.

337. Правові форми екологічного контролю: навч. посіб. / Краснова М. В., Позняк Е. В., Коваленко Т. П. та ін.; за ред. Красної М. В. К.: Алерта, 2012. 760 с.

338. Принципи органічного сільського господарства: преамбула. URL: http://organic.com.ua/images/stories/files/Principes_ukrainian.pdf (дата звернення: 10.07.2018).

339. Принципы органического сельского хозяйства // A website of IFAOM, Organic International. URL: <https://www.ifoam.bio/en/organic-landmarks/principles-organic-agriculture> (дата звернення: 16.07.2018).

340. Про аквакультуру: Закон України від 18.09.2012 р. Відом. Верхов. Ради України. 2013. № 43. Ст. 616.

341. Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 р. Відом. Верхов. Ради України. 2008. № 50-51. Ст. 384.

342. Про бджільництво: Закон України від 22.02.2000 р. Відом. Верхов. Ради України. 2000. № 21. Ст. 157.

343. Про безпечність та якість харчових продуктів: Закон України від 23.12.1997 р. Відом. Верхов. Ради України. 1998. № 19. С. 98.

344. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 22.12.2011 р. Відом. Верхов. Ради України. 2012. № 32-33. Ст. 413.

345. Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції: Закон України від 14.01.2000 р. Відом. Верхов. Ради України. 2000. № 12. Ст. 95.

346. Про виноград і виноградне вино: Закон України від 16.06.2005 р. Уряд. кур'єр. 2005. № 168. 7 верес.

347. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України від 03.09.2013 р. Відом. Верхов. Ради України. 2014. № 20-21. Ст. 721.

348. Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів щодо страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 29.11.2016 р. Офіц. вісн. України. 2017. № 9. Ст. 294.

349. Про Генеральну схему планування території України: Закон України від 07.02. 2002 р. Відом. Верхов. Ради України. 2002. № 30. Ст. 204.

350. Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991 р. Відом. Верхов. Ради України. 1991. № 49. Ст. 682.

351. Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру: Закон України від 17.06.1999 р. Відом. Верхов. Ради України. 1999. № 32. Ст. 268.

352. Про державний матеріальний резерв: Закон України від 24.01.1997 р. Відом. Верхов. Ради України. 1997. № 13. Ст. 112.

353. Про державно-приватне партнерство: Закону України від 01.07.2010 р. Відом. Верхов. Ради України. 2010. № 40. Ст. 524.

354. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 р. Відом. Верхов. Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

355. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 31-32. Ст. 263.

356. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів: Закон України від 31.05.2007 р. Відом. Верхов. Ради України. 2007. № 35. Ст. 484.
357. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. Відом. Верхов. Ради України. 2011. № 32. Ст. 314.
358. Про екологічну експертизу: Закон України від 09.02.1995 р. Відом. Верхов. Ради України. 1995. № 8. Ст. 54.
359. Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення: Закон України від 24.02.1994 р. Відом. Верхов. Ради України. 1994. № 27. Ст. 218.
360. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 р. Відом. Верхов. Ради України. 2010. № 40. Ст. 527.
361. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 р. Відом. Верхов. Ради України. 2015. № 13. Ст. 90.
362. Про затвердження державного логотипу для органічної продукції (сировини): наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 25.12.2015 р. Офіц. вісн. України. 2016. № 9. Ст. 424.
363. Про затвердження Порядку узгодження розташування насінневих посівів: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 07.10.2016 р. Офіц. вісн. України. 2016. № 93. Стор. 289. Ст. 3051.
364. Про затвердження режимів рибальства у 2017 році: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 18.01.2017 р. Офіц. вісн. України. 2017. - № 14. – Ст. 167.
365. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. Відом. Верхов. Ради України. 1991. № 30. Ст. 379.
366. Про захист рослин: Закон України від 14.10.1998 р. Відом. Верхов. Ради України. 1998. № 50-51. Ст. 310.
367. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 р. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 36. Ст. 282.
368. Про зерно та ринок зерна в Україні: Закон України від 04.07.2002 р. Відом. Верхов. Ради України. 2002. № 35. Ст. 258.
369. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 р. Відом. Верхов. Ради України. 1991. № 29. Ст. 377.
370. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. Відом. Верхов. Ради України. 1992. № 48. Ст. 650.
371. Про карантин рослин: Закон України від 30.06.1993 р. Відом. Верхов. Ради України. 1993. № 34. Ст. 352.

372. Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів: постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 р. № 1359-XIV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1359-xiv> (дата звернення: 30.03.2017 р.)
373. Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 р. Відом. Верхов. Ради України. 2000. № 11. Ст. 90.
374. Про Митний тариф України: Закон України від 19.09.2013 р. Відом. Верхов. Ради України. 2014. № 20-21. Ст. 740.
375. Про молоко та молочні продукти: Закон України від 24.06.2004 р. Відом. Верхов. Ради України. 2004. № 47. Ст. 513.
376. Про насіння і садивний матеріал: Закон України від 26.12.2002 р. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 13. Ст. 92.
377. Про об'єкти підвищеної небезпеки: Закон України від 18.01.2001 р. Відом. Верхов. Ради України. 2001. № 15. С. 73.
378. Про органічне виробництво і маркування органічних продуктів: Директива ЄС № 834/2007 від 28 черв. 2007 р. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2007:189:0001:0023:EN:PDF> (дата звернення: 17.03.2018).
379. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 р. Відом. Верхов. Ради України. 1998. № 46-47. Ст. 280.
380. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 39. Ст. 351.
381. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 р. Відом. Верхов. Ради України. 2011. № 26. Ст. 218.
382. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18.10.2005 р. Відом. Верхов. Ради України. 2006. №1. Ст. 17.
383. Про основні засади державної аграрної політики та політики сільського розвитку: Проект Закону України від 21.03.2018 р. № 8171. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63695 (дата звернення: 30.03.2018).
384. Про Основні засади розвитку соціальної сфери села: Указ Президента України від 20 груд. 2000 р. // Офіц. вісн. України. 2002. № 51. Ст. 2201.
385. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23.12.1997 р. Відом. Верхов. Ради України. 1998. № 19. Ст. 98.
386. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закону України від 10.07.2018 р. Голос України. 2018. № 140-141 (від 01.08.2018 р.).

387. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 р. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 29. Ст. 232.
388. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1992 р. Відом. Верхов. Ради України. 1992. № 50. Ст. 678.
389. 379. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 39. Ст. 349.
390. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. Відом. Верхов. Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.
391. Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 21.04.1993 р. Відом. Верхов. Ради України. 1993. № 21. Ст. 218.
392. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 р. Відом. Верхов. Ради України. 2017. № 29. Ст. 315.
393. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 02.03.1995 р. Відом. Верхов. Ради України. 1995. № 14. Ст. 91.
394. Про племінну справу у тваринництві: Закон України від 15.12.1993 р. Відом. Верхов. Ради України. 1994. № 2. Ст. 7.
395. Про приєднання до Протоколу про сталий туризм до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат: Закон України від 22.02.2017 р. Відом. Верхов. Ради України. 2017. № 13. Ст. 150.
396. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. Відом. Верхов. Ради України. 2014. № 40. Ст. 2021.
397. Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів: Закон України від 08.07.2011 р. Відом. Верхов. Ради України. 2012. № 17. Ст. 155.
398. Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них: Закон України від 06.02.2003 р. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 15. Ст. 107.
399. Про розвиток сільського господарства та сільських територій в 2017-2022 рр. (інтегральне село): проект Закону України від 12.07.2016 р. № 4945. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59640 (дата звернення: 30.03.2017).
400. Про сільське господарство: проект Закону України. URL: <http://www.uniflor.bis/law/zakon-ukrajiny-pro-silске-hospodarstvo.html> (дата звернення: 30.03.2018).
401. Про сільське господарство: Угода СОТ від 15.04.1994 р. Офіц. вісн. України. 2010. № 84. Ст. 2989.
402. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17.07.1997 р. Відом. Верхов. Ради України. 1997. № 39. Ст. 261.
403. Про стандартизацію: Закон України від 05.06.2014 р. Відом. Верхов. Ради України. 2014. № 31. Ст. 1058.
404. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років: Закон України від 18.01.2001 р. Відом. Верхов. Ради України. 2001. № 11. Ст. 52.
405. Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки: розпоряд. КМУ від 13.09.2017 р. Офіц. вісн. України. 2017. № 79. Ст. 2421.
406. Про технічні бар'єри у торгівлі, Про сільське господарство, Про санітарні та фітосанітарні заходи: Угоди СОТ від 15 квітня 1994 р. Офіц. вісн. України. 2010. № 84. Ст. 2989.
407. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 р. Відом. Верхов. Ради України. 2018. № 13. Ст. 69.
408. Про фермерське господарство: Закон України від 19.06.2003 р. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 45. Ст. 363.
409. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: моногр. / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, В. М. Єрмоленко та ін.; за заг. ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинич. К.: Ред. журн. «Право України»; Х.: Право, 2013. 372 с.
410. Промышленная экология: учеб. пособ. / под ред. В. В. Денисова. М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов-на-Дону: «МарТ», 2007. 720 с.
411. Пугачев А. Н. Система юридических понятий, терминов, дефиниций в современном праве. Концептуальные основы развития национальных правовых систем в контексте процессов глобализации и региональной интеграции: постсоветский опыт и перспективы устойчивого развития: матер. Межд. науч.- практ. конф. (г. Минск, 7-8 окт. 2001 г.) / гл. ред. С. А. Балашенко. Минск: БГУ, 2001. С. 158–161.
412. Пухонта Н. В. Правовое регулирование семеноводства в СССР: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. М., 1983. 23 с.
413. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: посіб. для студ. спеціальності «Правознавство». – вид. 2-ге зі змін. й доп. К., 1994. 236 с.
414. Рабінович П. М. Філософія права: деякі наукознавчі аспекти. Вісн. Акад. прав. наук України. Харків, 1997. № 1 (8). С. 36–46.
415. Раджоньери М. П., Валлетта М. Агроэкологическое право Европейского Союза и Италии / отв. ред. Д. О. Тузов. М.: Статут, 2006. 208 с.

416. Радишевська З. М. Міжнародно-правове закріплення принципу сталого розвитку. Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2015. С. 234–238.
417. Реализация потенциала сельского хозяйства региона: моногр. / Балашова Н. Н., Шепитько Р. С., Кашинская Е. Н. и др. Волгоград: Волгоград. гос. аграр. ун-т, 2016. 198 с.
418. Про правила запровадження положення щодо свідоцтва про проходження контролю імпорту з третіх країн відповідно до ст. 11 Регламенту Ради (ЄС) № 2092/91 Про біологічний спосіб виробництва сільськогосподарської продукції і його позначення на сільськогосподарській продукції і продуктах харчування: Регламент Комісії (ЄС) № 1788/2001 від 07.09 2001 р. Official Journal L 243. 2001. 13 верес. Р. 3.
419. Про спосіб біологічного виробництва сільськогосподарської продукції і його позначення на сільськогосподарській продукції і продуктах харчування: Регламент Ради (ЄС) № 2092 від 24.06.1991 р. Official Journal L 198. 1991. 22 липня. Р. 1.
420. Реймерс Н. Ф. Природопользование: словарь-справочник. М.: Мысль, 1990. 637 с.
421. Рижко П. О. Порівняльно-правовий аналіз форм аграрного підприємництва за законодавством ФРН та України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 20 с.
422. Романко С. М. Забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції як один із головних пріоритетів державної політики у аграрному секторі. Правові проблеми розвитку сільських територій України: матер. «Круглого столу», присв. пам'яті відомого укр. вченого-правознавця, члена-кор. НАН України, акад. НАПрН України В. І. Семчика (м. Київ, 9 груд. 2015 р.). К.: Прінт сервіс, 2015. С. 165–169.
423. Романко С. М. Кліматичні стратегії міст як правовий інструмент пом'якшення та адаптації до зміни клімату. Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 25-річчя навч.-наук. Юрид. ін-ту Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.) / відп. ред. Н. Р. Кобецька, Н. О. Багай, Г. В. Мороз. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т, 2017. С. 75–78.
424. Романко С. М. Органічне виробництво в Україні: законодавчі підстави. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25.05.2011 р.). К.: Вид-во географ. літ. «Обрії», 2011. С. 99–102.

425. Рудницька О. В. Визначення цільового споживача органічної продукції в Україні за допомогою інструментів сегментації. Агроінком. 2006. № 7-8. С. 18.
426. Руткевич М. И. Философское значение концепции устойчивого развития. Вопр. философии. 2002. № 11. С. 24–35.
427. Рябчинська О. П. Методологія досліджень проблем кримінального права: постановка проблеми. Право і безпека. 2013. № 1. С. 157–163.
428. Саблук П. Т. Основні напрями стратегії розвитку АПК України. Економіка АПК. 2004. № 12. С. 5–8.
429. Савельєва О. М. Правове регулювання відносин в агросфері: моногр. за заг. ред. М. В. Шульги. Х.: Друк. Мадрид, 2017. 208 с.
430. Савельєва О. М. Агроінформація в механізмі правового регулювання сталого розвитку агросфери України. Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 254–258.
431. Савельєва О. М. До питання про перспективи розвитку аграрного права України в умовах забезпечення сталого розвитку аграрного сектора. Право і суспільство. 2014. № 1-2. С. 107–111.
432. Савельєва О. М. Про забезпечення сталого сільськогосподарського виробництва як предмет правового регулювання. Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: матер. «Круглого столу» (м. Харків, 6 груд. 2013 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Право, 2013. С. 326–328.
433. Савельєва О. М. Про сучасний предметно-правовий підхід до забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні. Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 50-й річниці створення Донецьк. нац. ун-ту та 30-й річниці створення каф. госп. права ДонНУ (м. Вінниця, 14-15 трав. 2015 р.) / за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 312–314.
434. Савельєва О. М. Роль аграрно-правового регулювання в забезпеченні сталого розвитку сільських територій. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 90–110.
435. Савельєва О. М. Щодо розвитку аграрних інформаційних відносин як складової предмета сучасного аграрного права. Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 90-річчю від дня

народження акад. В. З. Янчука (м. Київ, 22-23 трав. 2015 р.) / за ред. В. М. Єрмоленка. К.: Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 181–185.

436. Савченко Г. І. Пріоритетність розвитку сільського господарства України як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого», 2012. 21 с.

437. Сакаджи К. Б. Правове регулювання застосування засобів захисту сільськогосподарських рослин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2011. 180 с.

438. Сакаджи К. Б. Правове регулювання застосування засобів захисту сільськогосподарських рослин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2011. 20 с.

439. Самсонова Я. О. Державно-правове забезпечення механізмів стимулювання виробництва органічної продукції. Пробл. законності: зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. Вип. 139. С. 164–174.

440. Самсонова Я. О. Деякі аспекти удосконалення законодавства у сфері державної підтримки пріоритетних напрямків сільського господарства. Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.) / за заг. ред. П. Д. Пилипенка. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2016. С. 259–260.

441. Сащенко І. С. Правове забезпечення інвестицій у соціальний розвиток села в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. – 20 с.

442. Сельское хозяйство: Википедия. URL: <http://ru.m.wikipedia.org> (дата звернення: 10.03.2017).

443. Семчик В. І. Аграрне право як комплексна галузь права. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матер. Всеукр. «Круглого столу» (м. Київ, 25 трав. 2012 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. К.: Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 9–11.

444. Семчик В. І. Організаційно-правові форми спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва. Рад. право. 1980. № 3. С. 37–41.

445. Семчик В. І. Правове забезпечення аграрної політики. Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення: моногр. / за ред. П. Т. Саблука, В. В. Юрчишина. К.: ІАЕ УААН, 1996. С. 529–549.

446. Сердюк О. В. Методологічні дослідження в правознавстві: зміна парадигми. Актуал. пробл. держави і права. 2005. Вип. 24. С. 217–224.

447. Сидір В. Оцінка впливу на довкілля: Закон працює, проблеми залишаються. Підпр-во, госп-во і право. 2018. № 6. С. 142–146.

448. Сімсон О. Державно-приватне партнерство в інноваційній сфері. Вісн. Акад. прав. наук України. 2011. № 4. С. 224–225.

449. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. / пер. з рос. Х.: Консум, 2001. 656 с.

450. Скидан О. Законодавче забезпечення аграрної політики в Україні: проблемні питання. Право України. 2006. № 4. С. 52–56.

451. Сколько стоит органическая продукция? URL: <https://test.org.ua/usefulinfo/food/info/63> (дата звернення: 15.02.2018).

452. Скрипчук П. Екологічна сертифікація як інструмент виробництва та споживання екологічно чистої продукції. Економіка України. 2006. № 3. С. 55–63.

453. Славгородська Ю. В. Виробництво органічної продукції в Україні: стан та перспективи. Вісн. Полтав. держ. аграр. акад. 2016. № 4. С. 49–54.

454. Словарь иностранных слов: 16-е изд., испр. / вед. ред. Л. Н. Комарова. М.: Рус. яз., 1988. 624 с.

455. Словарь иностранных слов: 16 изд-е, испр. / под. ред. А. Г. Спиркина. М.: Русск.яз., 1988. 624 с.

456. Словник з аграрного права / уклад.: В. П. Жушман, О. О. Погрібний, В. Ю. Уркевич. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2010. 160 с.

457. Словник української мови: в 11 т. Т. 1. К.: Наук. думка, 1970. 799 с.

458. Словниковий дивосвіт / авт.-упоряд. О. В. Ісаєнко. Чернігів: Країна мрій, 2012. 352 с.

459. Смолінський В. Б. Інновації в аграрному секторі: зарубіжний досвід та перспективи використання в Україні. Економіка, фінанси, право. 2016. № 6. С. 24–26.

460. Современный толковый словарь / Большая сов. энцикл., 1997. URL: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-encycl-term-30909.htm> (дата звернення: 07.17.2017).

461. Соглашение о сотрудничестве в области карантина и защиты растений от вредителей и болезней. 1959 г. URL: http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/986_004 (дата звернення: 20.08.2017).

462. Созінов О. О. Агросфера України (минуле, сьогодні, майбутнє). Наук. записки. Т. 9. Спец. вип. К.: Academia, 1999. С. 381–384.

463. Созінов О. О. Агросфера України у ХХ столітті. Вісн. НАН України. 2001. № 10. С. 7–16.

464. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / под ред. Л. Г. Мельника (Украина) и Л. Хенса (Бельгия). Сумы: ИТД «Университет. кн.», 2007. 1120 с.

465. Соціально-економічне становище України (за даними Держ. служби статистики України). URL: http://www.dsz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list/category?cat_id=30543 (дата звернення: 15.02.2018).
466. Спиркин А. Г. Основы философии: учеб. пособ. для вузов. М.: Политиздат, 1988. 592 с.
467. Співак В. М. Україна і сталий розвиток: глобальні виклики та локальні проблеми. Держава і право. Юрид. і політ. науки. Вип. 47. К.: ІДП НАН України / гол. ред. кол. Ю. С. Шемшученко, 2010. С. 675–682.
468. Справочник потребителя. Что такое органические продукты? URL: <https://test.org.ua/usefulinfo/food/info/63> (дата звернення: 05.02.2018).
469. Статівка А. М. Справочник потребителя. Что такое органические продукты? URL: <https://test.org.ua/usefulinfo/food/info/63> (дата звернення Концепція сталого розвитку – основа державного регулювання екологічної політики в сільському господарстві України. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 трав. 2011 р.). К.: Вид-во географ. літ. «Обрії», 2011. С. 20–24.
470. Статівка А. Державне регулювання продовольчого ринку України в сучасних умовах. Право України. 2001. № 10. С. 31–32.
471. Статівка А. Про аграрне законодавство України і проблеми його удосконалення в сучасних умовах. Підприємство, господарство і право. 2001. № 7. С. 7-9.
472. Статівка А. Сільське господарство України та його інтеграція в міжнародні сільськогосподарські й торговельні організації: проблемні питання. Право України. 2003. № 4. С. 42–45.
473. Статівка А., Шуміло І. Проблеми гармонізації законодавства України про державну підтримку сільського господарства із законодавством ЄС. Право України. 2005. № 8. С. 132–135.
474. Статівка А. М. Актуальні питання правового забезпечення аграрної політики і сталого розвитку сільських територій. Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика: моногр. / А. М. Статівка, В. Ю. Уркевич, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. М. Статівки. Х.: Вид-во ФІНН, 2010. С. 33–50.
475. Статівка А. М. Актуальні питання формування загальних засад диверсифікації аграрного виробництва з урахуванням досвіду зарубіжних країн. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: моногр. / за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. С. 184–196.

476. Статівка А. М. Від пріоритетності й протекціонізму сільського господарства до його сталого розвитку: правові питання: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 70-річчю Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаніка. Івано-Франківськ: [Б.в.], 2010. С. 53–55.
477. Статівка А. М. Деякі принципи екологічної політики в сільському господарстві України. Правове життя сучасної України: матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (м. Одеса, 20-21 квіт. 2012 р.). Т. 3 / відп. за вип. В. М. Дьомін. Одеса: Фенікс, 2012. С. 407–408.
478. Статівка А. М. Екологічна складова сталого розвитку сільських територій: правовий аспект. Від правової охорони природи УРСР до екологічного права України: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ 26 травня 2017 р.) / уклад.: В. В. Носік, А. С. Євстігнєєв, М. П. Кучерова. Чернівці: Вид. Кондратьєв А. В., 2017. С. 222–226.
479. Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: моногр. Х.: Право, 2007. 208 с.
480. Статівка А. М. Правові питання удосконалення системи державного регулювання сільського господарства. Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 223–244.
481. Статівка А. М., Кульчій І. М. Публічно-приватне партнерство у сфері розвитку сільських територій. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 137–154.
482. Статівка А. М., Уркевич В. Ю. Про проект Закону України «Про сільське господарство України». Підприємство, господарство і право. 2011. № 8. С. 104–110.
483. Степановских А. С. Экология: учеб. для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 703 с.
484. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: моногр. К.: НІСД, 2011. 336 с.
485. Стольпин П. Выступление в Государственной думе России. 10.03.1907 г. URL: <http://www.wisdomcode.info/ru/quotes/themes/66487.html> (дата звернення: 09.09.2017).
486. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року: моногр. / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – 2-ге вид., переробл. та доповн. К.: ННЦІАЕ, 2012. 218 с.
487. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: затв. розпорядж. КМУ від 17.10. 2013 р. Офіц. вісн. України. 2013. № 83. Ст. 3088.

488. Стратегія сталого розвитку «Україна–2020»: затв. Указом Президента України від 12.01.2015 р. Офіц. вісн. України. 2015. № 4. Ст. 67.
489. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року, схвалена Розпорядженням КМУ від 16.03.2017 р. Офіц. вісн. України. 2017. № 26. Стор. 86. Ст. 752.
490. Струтинська-Струк Л. В. Правове забезпечення біобезпеки при здійсненні генетично-інженерної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2005. 23 с.
491. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. сл. і словоспол. / уклад.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. К.: Довіра, 2006. 789 с.
492. Сучасний стан та перспективи розвитку земельних відносин в Україні: Інформація до парламентських слухань 13.09.2005 р. К.: КМУ, 2005. С. 18, 19.
493. Тарасенко В. Ризики, пов'язані зі створенням генетично змінених рослинних організмів. Еколог. вісн. 2007. № 2. С. 13–14.
494. Тарасов Н. Н. Метод и методологический подход (попытка проблемного анализа). Правоведение. 2001. № 1. С. 33–49.
495. Тахватулина Н. К. Экологизация правового регулирования: теоретико-правовое исследование: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2006. 23 с.
496. Тимочко Т. В. Участь громадськості у формуванні природоохоронного законодавства України. Актуальні питання кодифікації екологічного законодавства України: 36. тез наук. доп. учасн. «Круглого столу» (м. Харків, 09.11.2012 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. С. 3–8.
497. Типове положення про агенцію регіонального розвитку: затв. пост. КМУ від 11.02.2016 р. Офіц. вісн. України. 2016. № 28. Ст. 1107.
498. Ткачук В. І. Диверсифікація аграрного підприємництва: моногр. Житомир: ЖНАЕУ, 2011. 268 с.
499. Трансгенні сорти гречки: інформація Головного управління Держпродспоживслужби в Хмельницькій обл. URL: <http://www.consumerhm.gov.ua/284-do-uvagi-virobnikiv-transgenini-sorti-grechki> (дата звернення: 28.04.2018).
500. Трегобчук В., Прадун В. Аграрна сфера: модель сталого розвитку. Вісн. НАН України. 2004. № 9. С. 5–16.
501. Туєва О. М. Окремі організаційно-правові засоби забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки. Юрид. наук. електронний журнал. 2015. № 5. С. 90–94.

502. Туєва О. М. Органічне землеробство в контексті екологізації аграрних правовідносин. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матер. Всеукр. «Круглого столу» (м. Київ, 25 трав. 2012 р.) / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. К.: Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 129–131.
503. Угода про співробітництво в галузі ветеринарії від 14.12.1959 р. Офіц. вісн. України. 2004. № 15. Ст. 1080.
504. Угринчук И. ГМО – смертельная угроза человечеству. URL: https://kobzar1814.blogspot.com/2011/09/blog-post_20.html (дата звернення: 01.12.2017).
505. Українська сільськогосподарська енциклопедія: у 3 т-х. Т. 1. / відп. ред. В. Ф. Пересипкін. К., 1970. 1581 с.
506. Урбан І., Хубер Б., Прокопчук Н. Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. Київ: ФОП Задорожна С. О., 2013. 124 с.
507. Уркевич В. Ю. Актуальні правові питання органічного виробництва в Україні. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Право» / голов. ред. кол. Д. О. Мельничук. К., 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 24–27.
508. Уркевич В. Ю. Загальна характеристика правового регулювання продовольчої безпеки. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки: моногр. / О. М. Батигіна, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Х.: «ФОП Шевченко С. О.», 2013. С. 37–51.
509. Уркевич В. Ю. Поняття та сутність державної аграрної політики України. Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 10–22.
510. Уркевич В. Ю. Поняття та юридичні ознаки органічного виробництва сільськогосподарської продукції як складової сталого розвитку сільських територій. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнащенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 55–70.
511. Уркевич В. Ю. Правове забезпечення державної аграрної політики. Законодательное обеспечение экономической политики государства и юридическое образование: матер. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Донецк-Святогорск, 16-17 апр. 2009 г.) ред. кол. А. Г. Бобкова и др. Донецк: Юго-Восток, 2009. С. 39–41.
512. Уркевич В. Ю. Правові питання екологізації сільськогосподарського виробництва при використанні ГМО. Від правової охо-

рони природи УРСР до екологічного права України: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Київ, 26 трав. 2017 р.), / уклад.: В. В. Носік, А. С. Євстігнєєв, М. П. Кучерова. Чернівці: Вид. Кондратьєв А. В., 2017. С. 66–69.

513. Уркевич В. Ю. Принципи правового регулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції та сировини в аспекті сталого розвитку сільських територій. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 70–78.

514. Уркевич В. Ю. Про категорію «сталий розвиток сільських територій». Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 21-22 трав. 2010 р.). Біла Церква: Білоцерків. нац. аграр. ун-т, 2010. С. 24–26.

515. Уркевич В. Ю. Про особливості правового регулювання виробничо-господарської діяльності з виробництва органічної сільськогосподарської продукції. Наук. вісн. НУБіП України. 2015. Вип. 218. С. 30–36.

516. Уркевич В. Ю. Становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України: моногр. Х.: ТОВ «Одісей», 2004. 120 с.

517. Урожайная грядка: сайт професіональних советів для овочеводов, растениеводов, цветоводов, плодководов. URL: <http://urozhayna-gryadka.narod.ru/index.htm> (дата звернення: 13.03.2018).

518. Урсул А. Д. Информация: моногр. М.: Наука, 1971. 296 с.

519. Усманова Л. Ф. Правовое регулирование природопользования и охраны окружающей среды в аграрном секторе экономики: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Уфа, 2000. 48 с.

520. Ушаков Е. В. Введение в философию и методологию науки: учебник. М.: Экзамен, 2005. 528 с.

521. Федцов В. Г., Федцов А. В., Ежов Ю. А. Юридическая ответственность за экологические правонарушения. Эколог. право России: курс лекций. – 2-е изд. М.: Дашков и К, 2006. С. 128–150.

522. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. М.: Сов. энцикл., 1989. 814 с.

523. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Х.: Право, 2009. 208 с.

524. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. К.: Абрис, 2002. 744 с.

525. Фогт М. Экологическая этика. Место человека в природе: собр. матер. проф. Маркуса Фогта; пер. с нем. Ужгород: Карпатська вежа, 2012. 250 с.

526. Хамзе Махмуд Аль-Равашдех. Сутність і роль державно-приватного партнерства в регулюванні розвитку аграрної сфери. Вісн. Чернівецьк. торг.-екон. ін-ту. «Серія Економ. науки». 2013. Вип. 4. С. 113.

527. Хвесик М., Бистряков І. Парадигмальний погляд на концепт сталого розвитку України. Економіка України. 2012. № 6. С. 4–12.

528. Хенс Л., Флаэминк К. Методы оценки показателей устойчивого развития. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / под. ред. Л. Г. Мельника, Л. Хенса. Сумы: Университет. кн., 2007. С. 231–257.

529. Хименко О. Майбутнє за зеленими інноваціями. Інтелектуальна власність. 2009. № 4. С. 44.

530. Хоменко І. В. Логіка для юристів: підруч. К.: Юрінком Інтер, 2001. 224 с.

531. Хорунжий М. Й. Аграрна політика: навч. посіб. К.: КНЕУ, 1998. 240 с.

532. Цибульський Ю. О. Екологічні програми: деякі проблеми реалізації та правового забезпечення. Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін: матер. Республ. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25-26 листоп. 2010 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2010. С. 48–49.

533. Цибуляк В. Я. Інституційні засади сільського розвитку в Україні: науково-прикладний аспект: моногр. К.: ДУ «Інст-т екон. та прогнозув. НАН України», 2014. 216 с.

534. Цивільний кодекс України: від 16.01.2003 р. Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 40. Ст. 335.

535. Циліорик Р. А. Екологічний чинник при використанні земель для органічного землеробства. Актуальні питання реформування правової системи: зб. матер. XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16-17 черв. 2017 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 194–195.

536. Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.06. Х., 2016. 40 с.

537. Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. 414 с.
538. Чабаненко М. М. Сільськогосподарська продукція як категорія аграрного права України. Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України: серія «Право» / гол. ред. кол.: С. М. Ніколаєнко. К., 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 58–65.
539. Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: моногр. Дніпропетровськ: Грані, 2015. 298 с.
540. Чабаненко Н. Н. Сельскохозяйственная деятельность как аграрно-правовая категория. Журн. науч. публ. аспирантов и докторантов. URL: <http://journal.org/articles/2014/uris56html> (дата звернення: 18.04.2018).
541. Черевко Г. В. Державне регулювання економіки в АПК: навч. посіб. К.: Знання, 2006. 339 с.
542. Чернавский Д. С. Синергетика и информация (динамическая теория информации): моногр. М.: Едиториал УРСС, 2004. 288 с.
543. Что такое политика? URL: <http://luboznaiki.ru/opredelenie/politika.html> (дата звернення: 19.06.2018).
544. Шанцев В. П. Устойчивое региональное развитие: синергетический сплав экономики и управления, человеческих ресурсов и традиций. Вопр. философии. 2013. № 1. С. 17–23.
545. Шаповалова О. «Сталий розвиток»: потреба вдосконалення правореалізаційної діяльності у сфері господарювання. Право України. 2002. № 7. С. 31–35.
546. Шапочка М. К. Закономірності соціальної екології. Основи стійкого розвитку: навч. посібн. / за заг. ред. Л. Г. Мельника. Суми: Університет. кн., 2005. 654 с.
547. Шарапова С. В. Особливості використання земель лісогосподарського призначення в аспекті сталого розвитку сільських територій. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 347–359.
548. Шаршун Е. В. К вопросу обеспечения экологической безопасности при производстве сельскохозяйственной продукции. Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права: матер. Междунар. науч.-практ. конф., посв. памяти проф. М. И. Козыря (г. Москва, 2 марта 2012 г.) / сост. и ответ. ред.: В. В. Устюкова, Г. Л. Землякова. М.: ИГП РАН, ООО «Фото плюс», ООО «Сам полиграфист», 2012. С. 168–172.

549. Шевельков А. И. Сельское хозяйство России и продовольственная безопасность. Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: зб. матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 17-18 трав. 2014 р.). Суми: Друк. дім «ПАПРУС», 2014. С. 505–507.
550. Шемшученко Ю. С. Правовые проблемы экологии: моногр. К.: Знання, 1989. 231 с.
551. Шингель Н. А. Аграрное право: ответы на экзамен. вопр.; 2-е изд., перераб. и доп. Минск: ТетраСистемс, 2008. 160 с.
552. Шмелев Н., Селюнин В. Истоки. Авансы и долги: сб. труд. М.: Правда, 1990. 588 с.
553. Штейнер Р. Духовнонаучные основы успешного развития сельского хозяйства. URL: [http:// bdn-steiner.ru/cat/Ga_Rus/327.doc](http://bdn-steiner.ru/cat/Ga_Rus/327.doc) (дата звернення: 22.02.2018).
554. Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрям дослідження. Економіка України. 2005. № 1. С. 36–42.
555. Шубравська О. В. Сталий розвиток агропродовольчої системи України: моногр. К.: [б.в.], 2002. 203 с.
556. Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях.: моногр. Х.: Консум, 1998. 224 с.
557. Шульга М. В. До питання про перспективи сталого розвитку сільських територій. Актуальні проблеми юридичної науки: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. «Дванадцяті осінні юридичні читання» у 4-х ч. (м. Хмельницький, 8-9 листоп. 2013 р.). Хмельницький: Хмельн. ун-т управління та права, 2013. Ч. 1. С. 171–173.
558. Шульга М. В. Особливості використання та охорони земель сільськогосподарського призначення. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: моногр. / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. С. 271–289.
559. Шульга М. В. Правове забезпечення сталого розвитку сільських територій: стан та перспективи. Правове забезпечення екологічного розвитку та екологічної безпеки суспільства: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 50-й річниці створення Донецьк. нац. ун-ту та 30-й річниці створення каф. госп. права ДонНУ (м. Вінниця, 14-15 трав. 2015 р.) / за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 218–220.
560. Шульга М. В. Правовые основы использования земель для ведения органического земледелия в Украине. Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права: матер. Респ. «Круглого стола», приуроч. к юбилею проф. Т. И. Макаровой (г. Минск, 30 марта 2017 г.). Минск: Изд. центр БГУ, 2017. С. 68–71.

561. Шульга М. В. Сучасні земельно-правові проблеми в агросфері. Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природо-ресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 7-10 черв. 2018 р.) / відп. ред. Т. Є. Харитонова, Х. А. Григор'єва. О.: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 74–76.

562. Шульга М. В. Щодо правового режиму земель, які використовуються для органічного землеробства. Правові засади ведення органічного землеробства: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (29-30 верес. 2017 р.). Х.: Доміно, 2017. С. 234–237.

563. Шульга О. А. Суперечності розвитку аграрного сектору сучасної України: специфіка та основні форми прояву. Економ. теорія та право. 2017. № 4(31). С. 64–82.

564. Щербина В. С. Господарське право: підруч.; 4-те вид., переробл. та доповн. К.: Юрінком Інтер, 2009. 640 с.

565. Що таке органічне сільське господарство. URL: <http://organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-39-01> (дата звернення: 23.02.2018).

566. Шуревич Л. М. Пріоритети аграрної політики України в контексті європейської інтеграції. Зб. наук. пр. Нац. акад. держ. управління. 2017. Вип. 2. С. 105–122.

567. Энциклопедический словарь / издатели Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (Санкт-Петербургъ) / Спб.: Типография И. А. Ефрона, 1895. С. 386.

568. Энциклопедический словарь юного биолога / гл. ред. кол. Гиляров М. М.: Педагогика, 1986. 352 с.

569. Энциклопедия для детей. Т. 5: История России и её ближайших соседей. Ч. 2: От дворцовых переворотов до эпохи Великих реформ / гл. ред. М. Аксёнова. М.: Аванта+, 2001. 704 с.

570. Юрчишин В. В. Аграрна політика України на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси: моногр. К.: Наук. думка, 2009. 367 с.

571. Ядевич Н. И. Правовое регулирование производственно-хозяйственной деятельности межхозяйственных предприятий (организаций) в сельском хозяйстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1979. 16 с.

572. Янчук В. В. Джерела аграрного права. Аграрне право України: підруч. / В. І. Андрейцев, С. Ф. Василюк та ін.; за ред. В. З. Янчука. К.: Юрінком Інтер, 2000. С. 57–62.

573. Янчук В. З. Підвищувати рівень викладання аграрного права. Аграрне право: практикум / А. М. Статівка, Н. І. Титова та ін.; за ред. В. З. Янчука. К.: Юрінком Інтер, 2001. С. 7–39.

574. Янчук Василь. Вибрані твори / упоряд. В. М. Єрмоленко. К.: Юрінком Інтер, 2015. 384 с.

575. Яремчук Ю. О. Фізичні особи як суб'єкти аграрного права: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. 20 с.

576. Ярмілка В. ЕМ-технологія – основа органічного землеробства. Агроогляд. 2005. № 1. Січень. С. 42–44.

577. Arjjumend Hasrat. Nomadic pastoralism at crossroad: a need for restructuring the paradigm and policy of rangeland commons. Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2018. С. 95–108.

578. Arjjumend Hasrat. Ukrainian legislation for safeguarding agroecosystems and environmental health: the challenges ahead. Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнародних стандартів: матер. дискус. панелі Першого Харків. Міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3-6 жовт. 2017 р.). Х.: Право, 2017. С. 3–17.

579. Contradictions of principles in organic farming // Organic agriculture: a global perspective / Paul Kristiansen, Acram Taji, John Reganold. 2009. 230 p. URL: <http://www.ifoam.org/sub/faq.html> (дата звернення: 16.07.2018).

580. Czechowski P., Korzyska-Iwanow M., Prutis S., Stelmachowski A. Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa unii europejskiej. W: Wydawnictwa Prawnicze PWN, 1999. 370 s.

581. Federal Constitution of the Swiss Confederation. URL: <https://www.ditext.com/swiss/constitution.html> (last accessed: 25.12.2017).

582. IFOAM – Organics International. URL: <https://www.ifoam.bio/en/about-us> (last accessed: 04.10.2017).

583. International Federation of Organic Agriculture Movements. URL: <https://www.ifoam.bio/> (last accessed: 11.11.2017).

584. Marcus P.A. and Willing J.T. (edc.) Moving Ahead With ISO 14000: Improving Environmental Management and Advancing. New-York, 1997. P. 101.

585. Organic agriculture, environment and food security. N.El-Hage Scialabba, C.Hattam (ed.) Rome: FAO, 2002. 252 p.

586. Rudolf Steiner, Anthroposophical Leading Thoughts / translated by George and Mary Adams. Rudolf Steiner Press, 1924. 230 p.

587. Willer H., Lernoud J., Klicher L. The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2013. Bonn: Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), Frick and IFOAM – Organic International, 2013. 340 p.

588. Steger U. Handbuch des Umweltmanagement. Beck, 1992. 826 s.

589. Steger U., Ebingr M. Wko-Audit als Instrument des betrieblichen Umweltmanagement, in: Siebert, H. (Hrsg): Elemente einer rationale Umweltpolitik. / Institut fer Weltwirtschaft an der Universitat Kiel. Tübingen, 1996. 378 p.

590. The Information Bulletin of the Organic Farming Research Foundation pdf. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D1%85%D0%BE%D0%B7%D1%8F%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE (last accessed: 16.02.2018).

591. 21st Century Homestead: Agroecology. URL: <http://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9> (дата звернення: 08.07.2018).

Наукове видання

Курман

Тетяна Вікторівна

**Сталий розвиток
сільськогосподарського
виробництва:
проблеми правового забезпечення**

Монографія

Видано в авторській редакції
Відповідальний за випуск Н. М. Ярошенко
Комп'ютерна верстка та дизайн І. В. Москалюк

Підписано до друку 17.12.2018 р.
Формат 60x90 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум.-друк. арк. 21,77. Наклад 300 прим. Зам. № 1712/1

Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Видавництвом "Юрайт"
(Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів
видавничої діяльності: серія ДК № 4236 від 22.12.2011 р.),
в друкарні ФО-П Дуїонова Т. В.